

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны»

В. А. Ляшчынская

**КАНЦЭПТЫ ПРЫРОДНЫХ СТЫХІЙ
У ФРАЗЕЛАГАГІЧНАЙ
КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ:
АГОНЬ, ВАДА, ЗЯМЛЯ І ПАВЕТРА**

Мінск
РІВШ
2018

УДК 811.161.3:39
ББК 81.2Бел-3:63.5
Л99

Рэкамендавана
навукова-тэхнічным саветам
УА «Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»
(пракакол № 14 ад 28 лістапада 2017 г.)

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук, прафесар кафедры беларускай філалогіі
Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы *М. А. Даніловіч*;
загадчык кафедры рускага, агульнага і славянскага мовзнаўства
Гомельскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Францыска Скарыны,
доктар філалагічных навук, прафесар *У. І. Коваль*;
доктар філалагічных навук, прафесар кафедры беларускай мовы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта *Т. Р. Рамза*

Ляшчынская, В. А.

Л99 Канцэпты прыродных стыхій у фразеалагічнай карціне свету
беларусаў: агонь, вада, зямля і паветра / В. А. Ляшчынская. –
Мінск : РІВШ, 2018. – 222 с.
ISBN 978-985-586-157-8.

У манаграфіі на матэрыяле літаратурных і дыялектных фразеалагічных адзінак беларускай мовы зроблена спроба рэканструяваць фрагменты моўнай карціны свету, звязаныя з уяўленнямі беларусаў аб чатырох прыродных, ці касмічных, стыхіях – агні, вадзе, зямлі і паветры; праводзіцца аналіз фразеалагізмаў з абранымі кампанентамі з пазіцый лінгвакультуралагічнага падыходу, пры якім на аснове вобразаў адзінак выяўляецца фон «акультуранага» ўсведамлення свету чалавекам, выясняецца матываванасць культурна значных сэнсаў у семантыцы фразеалагізмаў і тая роля, якую яны здольны выконваць як знакі «мовы» культуры – эталоны, стэрэатыпы і сімвалы. Устанаўліваецца, што этнакультурная варыянтнасць фрагментаў фразеалагічнай карціны свету беларусаў адлюстроўвае і рэпрэзентуе практычны і духоўны светапогляд носьбітаў мовы праз паняцці агню, вады, зямлі і паветра як складаныя ментальныя ўтварэнні, якія вызначаюцца паняццёвым, вобразным, фактуальным і каштоўнасным зместам. Агонь, вада, зямля і паветра, якія ўваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультурных канцэптаў, надзелены ў народнай свядомасці сімволікай духоўнага і маральнага ачышчэння, сілы і моцы, стыхіі і разбурэння, рухомасці і непастаянства, апоры і асновы жыцця.
Адрасуецца шырокаму колу чытачоў.

УДК 811.161.3:39
ББК 81.2Бел-3:63.5

ISBN 978-985-586-157-8

© Ляшчынская В. А., 2018
© Афармленне. ДУА «Рэспубліканскі
інстытут вышэйшай школы», 2018

ЗМЕСТ

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ КРЫНІЦ МАТЭРЫЯЛУ	4
УВОДЗІНЫ	5
ПРЫРОДНЫЯ СТЫХІІ Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ	9
1 КАНЦЭПТ «АГОЊ» У ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ	10
2 КАНЦЭПТ «ВАДА» Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ	50
2.1 Фразеалагізмы з базавым кампанентам <i>вада</i> і іншымі «воднымі» кампанентамі	52
2.2 Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем воднага аб'екта	87
<i>Мора</i>	88
<i>Рака</i>	92
<i>Крыніца</i>	95
<i>Студня</i>	96
<i>Возера</i>	97
<i>Балота</i>	98
<i>Вір</i>	102
<i>Лужа і/ці лужына</i>	105
<i>Мель</i>	108
<i>Пруд</i>	109
2.3 Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем віду вады як прыроднай з'явы	110
<i>Туман</i>	111
<i>Снег</i>	117
<i>Лёд</i>	122
<i>Дождж</i>	128
<i>Пара</i>	134
<i>Раса</i>	139
3 КАНЦЭПТ «ЗЯМЛЯ» Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ	146
<i>Зямля, глеба, грунт</i>	148
<i>Пясок, пясочак</i>	176
4 КАНЦЭПТ «ПАВЕТРА» Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ	182
<i>Паветра</i>	183
<i>Вецер</i>	192
ЗАКЛЮЧЭННЕ	212
БІБЛІЯГРАФІЯ	214

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ КРЫНІЦ МАТЭРЫЯЛУ

- Д-2000** – Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А. Даніловіч. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 267 с.
- Л-1999** – Лепешаў, І.Я. Фразеалагізмы // У слоўнікавую скарбонку: Навуч. дапам. / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 1999. – С. 20-43.
- Л-2008-1** – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1: А-Л / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.
- Л-2008-2** – Лепешаў, І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 2: М-Я / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
- М-К-1972** – Мяцельская, Е.С., Камароўскі Я.М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі / Е.С. Мяцельская, Я.М. Камароўскі. – Мінск: БДУ, 1972. – 320 с.
- П-2008** – Пашкевіч, М.І. Рубельскі лексіка-фразеалагічны слоўнік / М.І. Пашкевіч. – Брэст: БДУ імя А. С. Пушкіна, 2008. – С. 53-66.
- С-1991** – Санько, З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Санько. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.
- Ю-1972** – Юрчанка, Г.Ф. І коціцца і валіцца (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.
- Ю-1974** – Юрчанка, Г.Ф. І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 296 с.
- Ю-1977** – Юрчанка, Г.Ф. Слова за слова (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 272 с.
- Я-1968** – Янкоўскі, Ф.М. Беларуская фразеалогія: Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1968. – 451 с.

УВОДЗІНЫ

На працягу апошніх дзесяцігоддзяў моваведы розных краін на першы план вынеслі шэраг ідэй, сярод якіх важнейшае тэарэтычнае палажэнне лінгвакультуралогіі аб тым, што «чалавек – культура – мова» непадзельныя (В. А. Маслава), што мова трансліруе культуру, г. зн. аказвае ўплыў на спосаб светаразумення, характэрны той ці іншай лінгвакультурнай супольнасці (Е. А. Апарына), што базавым з’яўляецца паняцце культурнай канатацыі як спосабу ўвасаблення культуры ў моўны знак (В. М. Тэлія, В. І. Карасік, М. Л. Каўшова). Працы Й. Л. Вайсгербера, Ю. М. Лотмана, В. М. Тэлія і многіх іншых лінгвістаў паклалі пачатак новаму падыходу да вывучэння моўных знакаў.

І сёння стала агульнавядомым і агульнапрызнаным, што без мовы як універсальнага захавальніка культуры цяжка, практычна немагчыма атрымаць веды пра свет. І адной з задач у святле новай, антрапацэнтрэчнай, парадыгмы вывучэння мовы і культуры з’яўляецца вывучэнне моўнай карціны свету як адной са сфер моўнай свядомасці носьбітаў кожнай мовы і аналіз моўных карцін свету носьбітаў розных моў.

Чалавек прадстаўляе праз сябе пэўны тып культуры, таму што ён з’яўляецца носьбітам пэўнай сістэмы каштоўнасцей, пад якімі мы разумеем абагуленыя ўяўленні людзей адносна мэты і нормаў сваіх паводзін, якія ўвасабляюць гістарычны вопыт і канцэнтравана выражаюць сэнс культуры пэўнага народа і ўсяго чалавецтва. Мова з’яўляецца аптымальным сродкам выражэння культурных сэнсаў, спрыяе захаванню і трансляцыі «агульнага запаса культурных каштоўнасцей, інакш кажучы, інвентара культуры» [Трубецкой 1995: 85].

Сярод моўных адзінак кожнай мовы найбольш значнае месца ў захаванні і перадачы культурнай інфармацыі ў нязменнасці формы і зместу займаюць фразеалагічныя адзінкі як «моўныя і культурныя знакі другаснай намінацыі», асноўная роля якіх якраз і заключаецца ў апісанні, характарыстыцы і ацэньванні ўсяго таго, што звязана з жыццём чалавека, але пры гэтым менавіта таго, што чалавек лічыць найбольш важным у сваім жыцці, каб выразіць і перадаць праз вобразнае ўяўленне ўстойлівы, каштоўнасны змест культуры, яе каштоўнасныя арыенціры [Мокиенко 2008: 19].

Фразеалагізмы, пад якімі разумеюцца адносна ўстойлівыя, узаўяляльныя, экспрэсіўныя спалучэнні мінімум двух слоў, якія валодаюць цэласным значэннем (= ідыёмы) і якія характэрны для ўсіх моў свету, захоўваюць культурную інфармацыю, якую ў лінгвістыцы прынята называць эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкай. А па сутнасці гэта тое, што чалавек як стваральнік ацэнкаў, як выразнік эмоцыі «раскрывае сваю культурную пазіцыю – годна ці нягодна чалавеку тое, што адбываецца ў свеце, прыстойна чалавеку што-небудзь рабіць ці не прыстойна» [Ковшова 2012: 42]. Апісваючы, характарызуючы і ацэньваючы свет у яго праяўленнях, чалавек праз знакі-ідыёмы выступае тварцом створаных ім акультураных уяўленняў. Таму зварот да фразеалогіі беларускай мовы як магутнага сродку кампрэсіі інфармацыі дазваляе асэнсаваць успрыманне акаляючай рэчаіснасці скрозь прызму ментальных мадэляў моўнай карціны свету беларусаў.

І менавіта гэта, у сваю чаргу, дапамагае глыбей зразумець і асэнсаваць працэс фарміравання дыялога мовы і культуры ў іх узаемадзеянні [Телия 1996а: 217].

На сённяшні дзень лічыцца неабходным даследаванне фразеалагізмаў беларускай мовы ўвогуле, паколькі гэтыя адзінкі ў святле лінгвакультуралогіі як новага накірунку сучаснага мовазнаўства ў поўным аб'ёме не былі аб'ектам вывучэння, а ў моўнай прасторы гэтых адзінак у сціслай вобразнай форме зафіксаваны вопыт многіх пакаленняў беларусаў, утрымліваецца культурная інфармацыя, выяўленне якой само па сабе складае вялікую каштоўнасць і патрабуе вывучэння.

Менавіта гэта тлумачыць той факт, што ўвага фразеалагаў акцэнтуюцца на паняцці культурнай канатацыі фразеалагічных адзінак пэўнай мовы, паколькі фразеалагічнае значэнне істотна адрозніваецца ад, напрыклад, лексічнага значэння слова сваёй ускладненасцю, якая абумоўлена не толькі своеасаблівым сімбіёзам семантычных і кагнітыўных ярусаў, але і тым, што фразеалагізмы – моўныя і культуралагічныя знакі другаснай намінацыі, роля якіх найперш у ацэньванні, у характарыстыцы і выражэнні адносінаў да таго, што названа. Праблема каштоўнасцей у культуры важная для адекватнага разумення феномена культуры ўвогуле. Як даказвае Г. Рыкерт, навука можа адрозніць культурныя працэсы ад прыродных толькі тады, калі засноўваецца на прынцыпе каштоўнасці. «Ва ўсіх з'явах культуры мы заўсёды знойдзем увасабленне якой-небудзь прызнанай чалавекам каштоўнасці, дзеля якой гэтыя з'явы і створаны» [Рикерт, 1995: 70].

Акрамя таго, даследаванне фразеалагізмаў як знакаў «мовы» культуры, як другасных намінацый – гэта яшчэ і пранікненне ў складаную прыроду фразеалагічнага знака ва ўзаемадзеянні сінхраніі і дыяхраніі яго кагнітыўнай інтэрпрэтацыі. А культурная інтэрпрэтацыя фразеалагічных адзінак спалучае ў адно цэлае моўную семантыку і культурную канатацыю, утвараючы, асаблівае, фразеалагічнае, ці, паводле тэрміна рускага лінгвакультуралага М. Л. Каўшовай, культурна-моўнае, значэнне [Ковшова 2012: 69].

Прыярытэтнасць такога даследавання фразеалогіі кожнай мовы абумоўлена агульным накірункам працы ў святле кагніталогіі як новай парадыгмы сучаснага мовазнаўства і, у прыватнасці, кагнітыўнай фразеалогіі, дзе асноўная ўвага скіравана на вызначэнне ў фразеалагічным фондзе мовы неаддзельнай часткі экстралінгвістычнай рэальнасці, на вызначэнне моўных механізмаў атрымання інфармацыі, яе апрацоўкі і захоўвання ў нашай свядомасці ў адпаведных кагнітыўных «упакоўках», а таксама лінгвакультуралогіі, асноўная мэта якой – вывучэнне мовы як феномену культуры, апісанне ўзаемаадносін і ўзаемадзеяння мовы і культуры, мовы і этнасу, мовы і народнага этнасу.

Выпрацаваны ў культуры каштоўнасны змест, які кадзіруецца ў фразеалагізмах рознымі спосабамі, складае цэласную фразеалагічную карціну свету, у якой раскрываецца светапогляд народа, яго маральна-этычныя правілы арганізацыі жыцця. А асноўным паняццем кагнітыўнай лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі з'яўляецца канцэпт як шматмернае ментальнае ўтварэнне для першай і ўяўленне пра фрагмент свету для другой [Пименова 2011: 58-59].

Канцэпт складаецца з ведаў, уяўленняў, паняццяў, асацыяцый, вобразаў і іншых ментальных утварэнняў, што па-рознаму звязаны з семантычнымі катэгорыямі (лексічнае значэнне, значнасць, сэнс) і моўнымі адзінкам, якія ўдзельнічаюць у аб'ектывацыі канцэпту. Кожны канцэпт індывідуальны, паколькі мае свой набор структурных элементаў, колькасць і камбінацыя якіх не стабільныя. Паколькі канцэпт з'яўляецца адзінкай культуры, то ён уключае ў сябе каштоўнасны складнік. І менавіта наяўнасць каштоўнаснага складніка адрознівае канцэпт ад іншых ментальных адзінак, якім аперыруе сучасная навука (фрэйм, сцэнарыі, паняццёвая катэгорыя і інш.).

Не ўсякая з'ява рэальнай рэчаіснасці з'яўляецца базай утварэння канцэпту, а толькі тая, якая становіцца аб'ектам ацэнкі. І для таго каб ацаніць аб'ект, чалавек павінен, паводле слоў Н. Д. Аручоновай, «прапусціць яго праз сябе» [Аручонова 1998: 181]. І як лічаць вучоныя, гэты момант прапускання і ацэньвання і з'яўляецца момантам першаснага ўтварэння таго ці іншага канцэпту ў свядомасці носьбіта культуры.

Каштоўнасці цесна звязаны са здольнасцю чалавека на стварэнне глабальных грамадскіх ідэалаў. «Культура ёсць накіраванасць, і накіравана культура заўсёды на які-небудзь ідэал, і менавіта на ідэал, які выходзіць за межы індывідуальнага, на ідэал супольнасці» [Хэйзінга 1994, с. 259-260].

Канцэпты рэпрэзентуюцца ў культурнай і моўнай семіятычных сістэмах з дапамогай розных па структуры сродкаў, з якіх большая частка належыць моўным – лексемам, парэміям, устойлівым выразам, фразеалагізмам, свабодным словазлучэнням, сказам, а ў маўленні – тэкстам. Але вывучэнне канцэпту магчыма не толькі з улікам усіх моўных і маўленчых сродкаў рэпрэзентацыі канцэпту, але і праз розныя яго варыянты (лексічны, фразеалагічны, парэмічны, тэкставы ці індывідуальна-аўтарскі і інш.). Такі падыход скарыстаны ў прапанаванай рабоце, паколькі аб'ектам вывучэння абраны толькі фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы, што рэпрэзентуюць той ці іншы канцэпт.

Прапанаваная кніга з'яўляецца ў пэўным сэнсе працягам папярэдніх: «Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў» [Ляшчынская 2012], дзе з пазіцыі кагнітыўнай лінгвістыкі, лінгвакультуралагічнага аналізу прадстаўлены адзін цэласны фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў – яго ўнутраны, эмацыянальны свет скрозь прызму фразеалагізмаў, і «Базавыя канцэпты фразеалагічнай карціны свету» [Ляшчынская 2015], якая прысвечана лінгвакультуралагічнаму і лінгвакагнітыўнаму даследаванню фразеалагічных адзінак (ФА) беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы, што прадстаўляюць асноўныя, ці базавыя, канцэпты як важнейшыя фрагменты фразеалагічнай карціны свету беларусаў, выдзеленыя аўтарам з улікам асноўных прыкмет і асаблівасцей канцэптаў, іх найбольшай колькасці рэпрэзентацый, што зафіксаваны ў фразеаграфічных крыніцах, а таксама вывучэння іх семантычнай напоўненасці і культурнай інфармацыйнасці. І такімі з'яўляюцца чатыры базавыя канцэпты – «праца», «смерць», «зямля» і «жыццё», якія вызначаюцца і характарызуюцца як важнейшыя для беларусаў.

Мэтай прадстаўленага новага манаграфічнага даследавання з'яўляецца вывучэнне і комплексная характарыстыка тых канцэптаў

фразеалагічнай карціны свету беларусаў, што выяўляюць фрагменты, звязаныя з уяўленнямі аб прыродна-касмiчным светабудаванні, ці з прыроднымі кодамі культуры беларусаў. А такімі канцэптамі, у адпаведнасці з агульнавядомымі чатырма прыродна-касмiчнымі стыхіямі, з’яўляюцца «агонь», «вада», «зямля» і «паветра», якія кожны паасобку і ўсе разам адлюстроўваюць найбольш важныя для беларускай лiнгвакультурнай супольнасці вобразныя ўяўленні, што складаліся на аснове наіўных і ўстойлівых ведаў, уяўленняў, асацыяцый носьбітаў беларускай мовы аб важнейшых чатырох элементах будовы сусвету, выдзеленых чалавекам чатырох прыродных стыхіяў.

Немалаважным з’яўляецца і той факт, што найменні названых канцэптаў – гэта лексемы-сiмвалы, што не толькі ўваходзяць як базавыя, асноўныя ў iнфармацыйнае поле кожнага з названых лiнгвакультурных канцэптаў, але і з’яўляюцца назвамі гэтых канцэптаў. Гэта найменні прыродных стыхій – агонь, вада, зямля, паветра, акрамя якіх, ці дадаткова да якіх, далучаюцца найменні блізкіх адзінак да кожнага з названых паняццяў, што складаюць найбольш цэласнае ўяўленне аб кожным. У адносінах да агню гэта, напрыклад, *вуголле, дым, жар, іскра, пажар, польмя, попел, прысак*; у адносінах да вады – гэта найменні прыродна-ландшафтных аб’ектаў тыпу *балота, крыніца, лужа, мора, пруд, рака* альбо найменні з’яў прыроды, відаў атмасферных ападкаў тыпу *дождж, лёд, пара, раса, снег, туман*; у адносінах да зямлі – гэта *глеба, грунт, пясок, пясочак*; у адносінах да паветра – гэта *вецер, бура*. І гэта вынік дзеяння акта катэгарызацыі, ці члянэння свету, у нашым выпадку чатырох стыхій прыроды, сродкамі мовы, а вызначэнне ФА з поўным наборам такіх катэгарыяльных груп кампанентаў-лексем дазваляе атрымаць найбольш поўную карціну ведаў аб кожным выдзеленым для даследавання фрагменце.

Змест манаграфіі складаецца з чатырох раздзелаў, што прысвечаны вывучэнню фрагментаў фразеалагічнай карціны свету беларусаў: 1) Канцэпт «агонь» у фразеалагічнай карціне свету беларусаў, 2) Канцэпт «вада» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў, 3) Канцэпт «зямля» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў і 4) Канцэпт «паветра» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў.

Эмпірычную базу даследавання складаюць ФА, сабраныя з фразеалагічных слоўнікаў беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы (гл. *Умоўныя скарачэнні крыніц матэрыялу*) і якія набылі ў свядомасці беларусаў ролю эталонаў, сiмвалаў і стэрэатыпаў.

ПРЫРОДНЫЯ СТЫХІІ Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

*І люб і смуцен час прыгоды,
Калі душа ўсея прыроды
З тваёю злучыцца душою
Ў адным суладдзі і настрою!*
Якуб Колас

Зямля і паветра, вада і агонь з'яўляюцца чатырма асноўнымі элементамі будовы сусвету, касмічнымі ці прыроднымі стыхіямі, з якіх зямля, паводле народных уяўленняў, асацыявалася з вобразам мацеры ўсяго жывога. Бог стварыў першай зямлю, а ўжо потым чалавека.

Мора і зямля выступаюць, паводле меркавання фалькларыстаў, «як два ўзаемадапаўняльныя складнікі касмічнай прасторы. Разам з небам яны ўтвараюць тры важнейшыя ярусы светабудовы, дзе мора асацыюецца з нізам. Кожны ярус адзначаны пэўнай сімвалічнай рэаліяй ці істотам-царом: «первы цар – месіц на небе, утарой цар – рак у моры, трэці цар – серы воўк у балодзі» [Швед 2011: 311].

Трывалы выраз «маці – сырая зямля» падкрэслівае непарыўную сувязь зямлі і вады і адначасова звязаны з жаночым пачаткам прыроды. У многіх міфалагічных сістэмах зямля ўтвараецца або непасрэдна з вады шляхам як бы згушчэння, або падымаецца з дна мора» [Шамякіна 2008: 19

84].

Агонь і вада – гэта дзве стыхіі, якія, з аднаго боку, супрацьпастаўляюцца (Пагадзіліся як агонь з вадою), з другога боку, аб'ядноўваюцца як стыхіі светлыя, якія не церпяць нічога нячыстага: першы спальвае, а другая змывае і топіць усякія напасці злых духаў, да якіх у далёкія мінулыя часы далучалі і хваробы. У народных уяўленнях агонь супрацьпастаўляецца вадзе і адначасова збліжаецца з ёй па прыкметах бясформеннасці і цякучасці; таксама як і вада, агонь з'яўляецца пасрэднікам, хто звязвае свет жывых («гэты свет») і свет мёртвых («той свет»).

У. І. Даль у зборніку «Пословицы русского народа» адзначае, што агонь – цар, вада – царыца, зямля – матуля, неба – бацька, вецер – пан, дождж – кармілец, сонца – князь... [Даль 1984б: 340].

Усе стыхіі – агонь, вада, зямля, паветра знайшлі сваё адлюстраванне ў фразеалогіі, сукупнасць адзінак якой прыцягвае ўвагу не толькі сваёй шматзначнасцю і шматфункцыянальнасцю, але і тым, што яны ўяўляюць сабой кагнітыўныя мадэлі моўнай арганізацыі і адначасова сацыяльнай ацэнкі калектыўнага досведу, таму і цікава вызначыць, як сродкамі фразеалогіі канцэптуалізуюцца такія прыродныя стыхіі, як агонь, вада, зямля і паветра.

1 КАНЦЭПТ «АГОЊ» У ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

*Калі ён загараецца аднойчы –
Агонь начлежны
ці агонь купальны,
Агонь ахоўны
ці агонь знішчальны,
Агонь сігнальны
ці агонь мяцежны,
Агонь духоўны
ці агонь пасмешны,
Агонь суцешны
ці агонь грахоўны,
Агонь прывальны
ці агонь бунтоўны,
Агонь атрутны
ці агонь аслаблы,
Агонь прывабны
ці агонь пакутны,
Агонь прыблудны
ці агонь прабудны,
Агонь бадзяжы
ці агонь ахвярны, –
Агонь раскажа, не пагасне марна.
Агонь не згіне, пройдзе праз вякі!*
Васіль Зуёнак

Агонь на ўсім працягу існавання чалавецтва адыгрывае выключна важную ролю. Яшчэ не ўмеючы яго здабыць, чалавек карыстаўся прыродным агнём, што ўзнікаў пры самазагаранні чаго-небудзь, пры загаранні ад уздзеяння маланкі, пры вывяржэнні вулканаў, пры загаранні прыроднага газу, напачатку падтрымліваючы і аберагаючы яго. Тут як своеасаблівы ўспамін можна ўзгадаць пра старажытны звычай «вечнага» агню, які ў наш час запальваюць і падтрымліваюць каля помнікаў, манументаў, на брацкіх і мемарыяльных могілках, на палях бітваў як сімвал ушанавання памяці. Затым чалавек навучыўся сам распальваць агонь, спачатку тручы кавалкі дрэва адзін аб адзін, затым высякаючы з крэменю, а з XIX стагоддзя сталі ўжываць запалкі, запальнічкі.

У старажытных беларусаў агонь лічыўся родавым і хатнім бажствам, абаронцам хатняга ачага і лекавым сродкам. Да канца XIX стагоддзя на Беларусі існавалі ахвяраванні ў гонар агню (спальвалі першы сноп жыта перад тым як сушыць у асеці; «жывым агнём», г. зн. здабытым ад трэння кавалкаў дрэва, абносіліся паселішчы ў час эпідэміі і эпизаотыі, пасевы ў час засухі ці вымакання [БСЭ 1969: 76].

Агонь ва ўяўленнях чалавека – гэта першая прыродная стыхія, якая знішчае ўсё на сваім шляху, адсюль бяда, гора, кара, расплата, небяспека, і стыхія, якой баяліся, асцерагаліся; гэта і хуткасць дзеяння агню, перад якой цяжка ўстаяць і якую цяжка спыніць; гэта і крыніца ўлады, і бажства, якому пакланяліся і прыносілі ахвяры, і ахоўнік ад холаду, і памочнік чалавека, і лекавы сродак, і шмат што іншае.

Паводле народных версій, агонь трапіў на зямлю разам з Перуном, каб пакараць чорта, што спакусіў першых людзей – Адама і Еву. Чорт схавалася за ясенем, а Бог перуном запаліў яго. З таго часу людзі сталі карыстацца

агнём [Крук 2011: 18]. Звесткі пра боскае паходжанне агню асабліва выразна перададзены ў парэміях, у прыватнасці, у зборніку У. І. Даля «Пословицы русского народа», дзе паведамляецца, што дзве стыхіі – агонь і вада створаны Богам: *Огню да воде Бог волю дал* [Даль 1984б: 340].

Шырока ў мінулым выкарыстоўвалася ачышчальная сіла агню, што праяўлялася найперш у павер'ях. Так, калі свойскім жывёлам пагражала эпідэмія, то лічылася, што дастаткова распаліць «жывым» агнём вогнішчы з двух бакоў вёскі, каб уберагчы скаціну ад гэтага. А калі вясельны поезд ад'язджаў з двара, то спачатку ў варотах сядзібы спальвалі стары сноп саломы, каб уберагчы маладых ад розных злых сіл.

Агонь – гэта крыніца цяпла, святла, гэта надзея, радасць, жыццяздольнасць, энергія, жыццё (параўн., напрыклад, выразы *агонь грэе, агонь свеціць, бенгальскі агонь, агонь надзеі, вечны агонь, аганёк у вачах, агонь кахання* і інш.).

Разумела, што такая прыродная з'ява, як агонь, такі прыродны сродак святла і цяпла, пагрозы і знішчэння, незаменнага памочніка і злейшага ворага пакінуў значны след ў свядомасці беларусаў, як, несумненна, і іншых народаў свету. І адпаведна лексема *агонь* стала выконваць шматлікія функцыі, надзяляцца рознымі сімвальнымі значэннямі. Агонь і ўсё, што звязана з ім, не толькі ўвайшлі ў інфармацыйнае поле шматлікіх лінгвакультурных канцэптаў, але лексема *агонь* стала назвай канцэпту. І канцэпт «*агонь*» з'яўляецца адным з мноства іншых лінгвакультурных канцэптаў, ці фрагментаў, што складаюць моўную карціну свету, і належыць да ліку канцэптаў, этнакультурная варыянтнасць якога адлюстроўвае і рэпрэзентуе практычны і духоўны светапогляд носьбітаў беларускай мовы пра паняцце *агонь*, звязаны з ім паняцці, з'явы, асацыяцыі і інш., што зафіксавана ў лексіцы, фразеалогіі, парэміялогіі, тэкстах і інш.

Моўным матэрыялам у межах гэтага раздзела абраны толькі ФА, якія ўтрымліваюць у сваім складзе найперш кампанент-лексему *агонь*. Да іх далучаюцца тыя ФА, у складзе якіх адзначаюцца тэматычна і сэнсава блізкія кампаненты-лексемы *вуголле, вугольчыкі, дым, жар, іскра, пажар, полымя, попел, прысак, свечка, гарэць, загарэцца, зарэць, паліць, разгарэцца, раздуваць, распаліць, спаліць, тлець*, што служаць для абазначэння з'яў, працэсаў, прадметаў, дзеянняў, звязаных з агнём, ці розных яго дзеянняў і праяўленняў.

Асноўнай лексмай-кампанентам ФА выступае *агонь*, за якой замацаваны наступныя пяць значэнняў: 1) 'распаленая газы, якія вылучаюцца пры гарэнні і ярка свецяцца; полымя'; 2) 'падпаленая куча дроў, галя, ламачка і пад; вогнішча'; 3) 'святло ад асвятляльных прыстасаванняў; светлая кропка'; 4) *перан.* 'палымянасць, жвавасць, душэўны ўздыв'; 5) 'ружэйная, артылерыйская стрэльба' [ТСБМ 1972: 105].

У асобных ФА адначаецца аднакаранёвая лексема *агеньчык*, якая ў ізаляваным ад ФА выкарыстанні выступае з 1) памянш.-ласк. значэннем да лексемы *агонь*, якое ў складзе ФА часткова захоўвае паасобны значэнні з такіх, як: 2) 'святло ад чаго-н. у выглядзе кропкі; плямка святла' // *перан.* 'бляск вачэй (звычайна як адлюстраванне якога-н. унутранага стану чалавека); 3) *перан.* 'захапленне, запал, уздым' [ТСБМ 1977: 101].

Ужо толькі семантычны аб'ём лексем *агонь* і *агеньчык*, разнастайнасць уласцівых і замацаваных за аднакаранёвымі словамі сем сведчыць пра

даволі шырокі дыяпазон характарыстыкі і ацэнкі чалавекам розных з’яў і паняццяў, што абазначаны гэтымі лексемамі. Аднак гэта не ідзе ні ў якае параўнанне з ФА, кампанентамі якіх з’яўляюцца лексемы *агонь*, *аганёк* і інш. А таму звернемся да выяўленых ФА беларускай мовы, уся сукупнасць якіх утварае адно цэлае – фразеалагічны канцэпт, ці фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў, складзены з паняццінага, каштоўнаснага і вобразнага кампанентаў.

Свае ўяўленні, меркаванні, асацыяцыі, прыкметы пра агонь чалавек адлюстравуе ў вобразах ФА, пабудаваных у асноўным з дапамогай метафары «агонь», якая выкарыстоўваецца для апісання розных з’яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы агню, прыпісаных яму ва ўяўленнях чалавека і якія могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца. Вядома, што менавіта метафара з’яўляецца тым механізмам, які, як зазначае В. М. Тэлія, «прыводзіць да ўзаемадзеяння і пазнавальных працэсаў, і эмпірычных вопыт, і культурных здабыткі калектыву, і яго моўную кампетэнцыю, каб адлюстравець у моўнай форме пачуццёва не ўспрымальныя аб’екты і зрабіць нагляднай нябачную карціну свету» [Тэлія 1988: 201].

А паколькі ў цэнтры фразеалогіі абраны і знаходзіцца чалавек, то праз вобразы агню, полымя, жару, вуголля і іншых «вогненых» лексем як адзінак мовы, што адабраны чалавекам і ўваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультурнага канцэпту «агонь», характарызуецца, ацэньваецца менавіта сам чалавек, людскія стасункі, найбольш абстрактныя паняцці, якія датычаць чалавека і вызначаюць, выяўляюць яго ўяўленне пра свет і самога сябе ў гэтым свеце.

Найбольшая колькасць ФА пабудавана на аснове ўспрымання і ацэнкі агню як прыроднай стыхіі з яе разбуральнай і знішчальнай сілай, якая ў чалавека асацыятыўна звязана з агнём. І адна з першых семантычных прыкмет метафары «агонь» – гэта ‘знішчэнне, спальванне’, якая на аснове прыпадабнення і была пакладзена ў аснову шматлікіх ФА.

У прыватнасці, гэта такія ФА з агульным дзеяслоўным кампанентам, аднолькавай ці падобнай структурай і абраным вобразам агню ці дыму як прыроднай знішчальнай сілы ў руках чалавека, як *пускаць* <з> *агнём* ‘спальваць, знішчаць агнём’ (Л-2008-2: 275); *пускаць* <з> *дымам* ‘спальваць, знішчаць агнём’ (Л-2008-2: 275); з *дымам пусціць* (С-1991: 91); *пускаць з дымам да Бога* ‘паліць, спальваць, знішчаць агнём’ (Л-2008-2: 275), да якіх далучаем ФА *пускаць свечкай да Бога* ‘паліць, спальваць, знішчаць агнём’ (Л-2008-2: 275) з дадатковым кампанентам *свечкай* як творным параўнання сродку гарэння і тым жа значэннем, што і папярэдняй, а таксама ФА *пускаць /падпускаць <чырвонага> пеўня /певуна* – ‘зламысна падпальваць што-н.’ (Л-2008-2: 277).

Ва ўсіх прыведзеных ФА вобразна называецца спосаб дзеяння чалавека (праз агульны кампанент *пускаць* відавочная сувязь з антропна-дзеясным кодам культуры) і сродак знішчэння каго-ці чаго-небудзь, і такім чынам выяўляюцца негатыўныя і найбольш разбуральныя дзеянні адной ці многіх асоб у адносінах да другой ці некалькіх праз спальванне, знішчэнне агнём. І калі першыя дзве адзінкі называюць дзеянне толькі з адрозным спосабам яго выканання – *агнём* ці *дымам* (праз кампаненты *агнём*, *дымам* відавочная сувязь ФА з прыродным кодам культуры) як

адным з паказчыкаў гарэння (параўн. *дым* – ‘сукупнасць дробных цвёрдых часцінак і газападобных прадуктаў, якія вылучаюцца пры згаранні чаго-н.’ [ТСБМ 1978: 218]), то дзве другія не толькі сродкам – *дымам* ці *свечкай*, але яшчэ і дадатковым указаннем на месца назначэння, куды пускаюць, – *да Бога*. І менавіта гэтыя дадатковыя кампаненты надаюць гэтым ФА адметнасць, найперш у параўнанні з папярэднімі, не толькі паводле будовы, але і паводле няўнасі дадатковага семантычнага адцення, а ў выніку мэты выкарыстання ФА ў маўленні чалавека з прычыны выражэння адметнай канатацыі, У ФА такім чынам даводзіцца яшчэ і аб спачуванні да бязвінна спаленых, выражаецца шкадаванне аб такім заканчэнні іх зямнога жыцця, як знішчэнне іх кімсьці варожым для іх праз спальванне. Да таго ж праз кампанент *свечкай* ФА судносіцца з рэлігійна-рэчавым, а праз спалучэнне *да Бога* – з прасторавым і рэлігійным кодамі культуры.

Вобразы ФА *пускаць з дымам да Бога* і *пускаць свечкай да Бога* ўтрымліваюць метафару, паводле якой дзеянне па спальванні, знішчэнні чалавека ці мноства людзей прыпадабняецца да выніку згарання – дыму ці згарання праз параўнанне са свечкай як царкоўным атрыбутам у час малення, звернутага да Бога. У выніку такія вобразы ФА ўтрымліваюць шматзначны падтэкст: усе, каго такім чынам спальваюць, «пускаюцца», як агонь свечкі ў час малітвы, адразу ў царства Божае за бязвіннасць знішчэння, за прынятыя вялікія мукі на зямлі, як ахвяры цёмнай сілы. ФА *пускаць* <з> *агнём*; *пускаць* <з> *дымам* і *пускаць* <з> *дымам да Бога*; *пускаць свечкай да Бога* з адметнасцю ва ўжыванні першых двух у адрозненне ад дзвюх другіх перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра спальванне каго ці чаго як спосаб знішчэння альбо пра спальванне, знішчэнне менавіта ні ў чым не павінных людзей.

А вось ФА *пускаць /надпускаць <чырвонага> пеўня /певуна* даводзіць «сханую» ў ім культурную інфармацыю мінулых часоў і праясняе сувязь выбару ў якасці кампанента другаснай адзінкі наймення хатняй птушкі – *пеўня* і абранага вобраза з ім для абазначэння надобрага і зламаўнага дзеяння – падпальваць што-небудзь.

Зварот да мінулага падказвае, што яшчэ з язычніцкіх часоў у славян чырвоны певень, вядомая сёння хатняя птушка, быў абраны ў якасці сімвала галоўнага бога – Перуна – і хатняга ачага, бога агню і бога сонца. Акрамя таго, певень з’яўляецца вешчуном дня і святла. «Нядобрыя Духі і Духі Цемры дзейнічаюць вольна ноччу толькі да першых спеваў пеўня» [Шамак 2004: 103]. З пеўнем у беларусаў звязана многа прыкмет. Так, лічыцца небяспечным «выпраўляцца ў дарогу да першых спеваў пеўня, а як толькі заспявае – збірайся і едзь. Пры пераходзе ў новую хату спачатку ўпускалі ў яе пеўня, які адганяў Нядобрых духаў» [Гамсама]. Дарэчы, пяхух быў сімвалам бога агню ў многіх славян, скандынаўскіх народаў, а ў старажытных германцаў пяхух быў сімвалам бога агню, а таксама грому, буры і ўрадлівасці [Бірих 2007: 530]. Чырвоных пеўняў славяне прыносілі сваім багам у ахвяру.

У славянскай міфапэтычнай традыцыі пяхух, валодаючы шматзначнай сімолікай, можа алегарычна абазначаць пажар. Відавочна, гэта звязана з яго яркімі фарбамі пер’евага покрыва і чырвоным грэбнем на галаве, а чырвоны колер характарызуецца шматзначнай сімволікай, напрыклад, ён выступае «як сімвал жыццёвага пачатку» [Крук 2003: 55],

і чырвоны – гэта колер агню, зусім магчыма і тое, што пятах першым сустрэае зару – «нябесны пажар».

Менавіта гэтым можна патлумачыць наяўнасць у многіх мовах свету і вядомасць гэтай ФА (параўн. руск. *пускать /пустить (сажать /посадить на крышу) красного петуха*; укр. *пукати /пустити [червоного] півня*; пол. *puszczyć kuzę*; чэш. *posdit komu červeného kohouta*; ням. *den (rotten) Hahn aufs Dach setzen*, што літаральна абазначае ‘пасадыць (чырвонага) пёўня на страху) і інш.

Акрамя таго, у мінулым лічылася, што ў час навальніцы разам з маланкай на зямлю саскоквае чырвоны пятах, які і спальвае хаты. Як своеасаблівы напамін можна адзначыць такі факт, які сведчыць, што і да нашага часу захаваліся такія матэрыяльныя сведкі гэтага ўяўлення – гэта выразаныя бляшаныя ці драўляныя петушкі, якія ўпрыгожваюць вільчакі хат і якія ў мінулым выконвалі ролю абярэга – «сімвалічнага прадмета, якому прыпісвалі магічную здольнасць засцерагаць жыллё ад няшчасцяў і злых духаў», ад пападання маланкі і пажару [Сахута 2011: 82].

Зразумелым становіцца, што ФА *пускаяць /папускаць <чырвонага> пёўня /певуна* пабудаваны на аснове метафары, паводле якой наўмысна, са злымі намерамі падпаліць, як правіла, жыллё чалавека ці іншую пабудову, прызначаную чалавекам для захавання чаго-небудзь, прыпадабняецца да пускання чырвонага пёўня, які сімвалізуе агонь, пажар. Вось як ілюструецца выкарыстанне гэтай ФА ў мастакоў беларускага слова: *У жніўні сорак другога мы зрабілі надойгі рэйд за Дняпро. Мелі мэту – сарваць акупантам хлебанарыхтоўкі, пусціць чырвонага пёўня на іх склады (І. Шамякін); Адзін ёсць шлях: пусціць паскудзе тайком уночы певуна (Я. Колас).*

Адносна гэтай ФА, у параўнанні з папярэднімі, звернем увагу на яе два адметныя кампаненты. Гэта найперш факультатывны ўжо кампанент *чырвоны* (гл., напрыклад, ужыванне ў ілюстрацыі Я. Коласа), праз які ФА суадносіцца з колеравым кодам культуры: тут чырвоны колер скарыстаны на аснове падабенства колеру апярэня птушкі і колеру агню, а яшчэ варта ўзгадаць і тое, што чырвоны колер разам з белым і чорным лічацца самай распаўсюджанай у свеце трыядай колераў, якую, на думку Т. І. Шамякінай, «можна лічыць нейкім усеагульным кодам чалавечай культуры» [Шамякіна 2000: 58]. А другі кампанент – гэта *пёўня /певуна*, праз які ФА суадносіцца з зааморфным кодам культуры, калі найменні жывёл, у нашым выпадку найменне адной з птушак, набываюць дадатковую культурную семантыку і выяўляюць пэўную сімвалічную значнасць. І гэта яшчэ раз сведчыць, што ў традыцыйнай культуры беларусаў вобразы жывёл з’яўляюцца адным са сродкаў адлюстравання сістэмы ўяўленняў пра навакольны свет, пра сябе самога. А ў выніку ФА *пускаяць /папускаць <чырвонага> пёўня /певуна* набывае і перадае стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра наўмыснасць падпальвання і такім чынам нанясенне шкоды ці канкрэтнае выражэнне помсты чалавеку.

Агонь як сродак для поўнага знішчэння чаго-ці каго-небудзь абраны асновай вобразаў яшчэ некалькіх ФА. Гэта *ісці агнём* ‘гарэць, знішчацца агнём’ (Л1-2008-1: 529); *ісці дымам* 1) ‘гарэць, знішчацца пажарам’; 2) ‘цярэць крах, канчаткова разбурацца, гінуць’ (Л1-2008-1: 529) ці яе дыялектная форма *іціць /брацца дымам /глумам /хінну /прахам* ‘марна

прападаць, разбурацца, гінуць» (Ю-1974: 21); *ісці з дымам* «гарэць, знішчацца пажарам» (Л-2008-1: 529), дзе асабліва выразная ацэнка выніку дзеяння агню, прадстаўленая праз кампаненты *агонь* і *дым* альбо варыянтныя кампаненты-назоўнікі *глум*, *хінь*, *прах* у форме Т. скл., ці творнага параўнання (параўн. ФА *ісці прахам* «цярэць крах, няўдачу; канчаткова разбурацца, развальвацца»).

Паводле блізкасіці значэння да гэтых ФА далучаецца яшчэ адна дыялектная адзінка таўталагічнага спосабу ўтварэння – *гарам* /*гарру* *гарэць* «гінуць, прападаць» (Ю-1972: 135), што сваім складам як бы «падвойвае», умацняе вобразную перадачу знішчэння, гібелі ў выніку спальвання, згарання. Дарэчы тут узгадаць і прастамоўную выклічнікавую ФА *гары ён* /*яна* /*яно* /*яны гарам*, якая выкарыстоўваецца для выражэння раздражнення, прыкрасці, абурэння чым-небудзь і ўтворана зноў жа з выкарыстаннем прыёму рэдуплікацыі, ці паўтору, як спосабу асабліва моцнага ўздзеяння адзінкі на чалавека з прычыны стварэння надзвычай устойлівага следу ў кары мозга.

У аснове вобразаў дзеяслоўных ФА *ісці агнём*; *ісці з дымам*; *іціць* /*брацца дымам* /*глумам* /*хіню* /*прахам* абрана метафара, паводле якой спальваць, знішчаць што-небудзь прыраўноўваецца да руху, перамяшчэння агню, дыму ці глуму, праху, у выніку чаго знішчаецца ўсё. Сапраўды, пра поўнае знішчэнне агнём вельмі выразна перададзена ў прыказцы *Злодзей хоць вузлы пакіне, а агонь усё забярэ*. І выбар у складзе ФА дзеяслоўнага кампанента *ісці* ілюструе шырокае выкарыстанне персаніфікацыі, ці ўвасаблення неадушаўлёных прадметаў у вобразе чалавека, які ідзе, тым самым проста, даходліва і вобразна перадаючы вынікі такога руху – знічтажэнне, знішчэнне, спальванне. А таму названыя ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра спальванне і знішчэнне чаго-небудзь, а таксама пра разбурэнне, спыненне існавання чаго-небудзь ці крах любой справы, намераў і пад.

А ФА *агнём і мячом* «крайне сурова, бесчалавечна, з бязлітаснай лютасцю (знішчаць, разбураць, распраўляцца і пад.)» (Л-2008-1: 51) даводзіць пра спосаб знішчэння ў час ваенных падзей, выяўляе скрытую інфармацыю пра старажытны спосаб лячэння, калі хворае месца выразалі і прыпякалі агнём, пра выкарыстанне гэтага выраза ў Бібліі, урэшце, пра назву рамана «Агнём і мячом» польскага празаіка Г. Сенкевіча, у якім асветлена барацьба ўкраінскага казацтва з панскай Польшчай у XVII ст. [Бирих 2007: 490]. І тут названы ўжо два сродкі – меч як вострая зброя заваёўнікаў у мінулым для забойства чалавека (атрыбут воіна, вайны, ваенных дзеянняў) і агонь як самы жорсткі спосаб знішчэння, а разам яны даводзяць пра сілу, лютасць і бесчалавечнасць расправы, знішчэння ўсяго жывога.

На аснове вынікаў дзеяння агню ці паводле асацыяцыі са знікненнем у выніку ўзаемадзеяння агню з вадой для вобразнага абазначэння прапажы, бясследнага знікнення каго-ці чаго-небудзь скарыстана ФА *як у ані зарэць* «прапасці, бясследна знікнуць» (Д-2000: 255) і *як агонь у ваду* «бясследна (прапасці)» (Д-2000: 212).

У аснове вобраза першай ФА ляжыць метафара, паводле якой знікненне без следу прыпадабняецца да згарання ў агні, а ў аснове другой – бясследнае знікненне, прапажа каго-ці чаго-небудзь

прыпадабняецца да прапачы агню, які трапляе пад удзеянне вады як вядомага сродку спынення стыхіі агню. Узнікненне ФА на аснове параўнальных зваротаў абавязана непасрэдным назіранням за вынікамі дзеяння агню ці спыненнем гарэння пад удзеяннем вады, але найбольш значэннем саміх параўнанняў – выражаць інтэнсіфікацыйную выразнасць і ўзмацняць удзеянне абраных вобразаў-эталонаў.

А для выражэння асуджэння і характарыстыкі адмоўных адносін паміж сямейнікамі, сябрамі, суседзямі скарыстана класічнае параўнанне як *агонь з вадою* (Д-2000: 212), якое набыло фразеалагічнае значэнне ‘вельмі нядружна (жыць)’, дзе зноў параўнанне служыць для адчування вобраза, надання яму большай выразнасці як абранага народа вобраза-эталона, які ацэньвае і выклікае рэакцыю.

Агонь як прыродная з’ява і як рэпрэзэнтант прыроднага кода культуры беларусаў увабраў у сябе шматлікія культурныя сэнсы, што і паслужыла адбору гэтай і блізкіх да яе лексем як асновы для розных домыслаў чалавека з улікам прыкмет, замацаваных за агнём. У прыватнасці, яшчэ адной з такіх семантычных прыкмет метафары «агонь» на аснове ўласцівасцей агню як прыроднай стыхіі, замацаваных ва ўяўленнях чалавека, з’яўляецца сема ‘небяспека, пагроза’. Так, пра ролю агню як сродку кары ці пагрозы, выпрабавання ці ачышчэння чалавека нагадваюць ФА *з агню ды ў полымя* (трапляць, трапіць, кідаць, кідацца) ‘з адной непрыемнасці ў другую’ (Л-2008-1: 52); *з агню ды ў прысак* ‘з адной непрыемнасці ў другую’ (Д-2000: 69) і *між /паміж двух агнёў* ‘у цяжкім становішчы, калі небяспека пагражае з двух бакоў’ (Л-2008-1: 52).

У першых дзвюх адзінках захоўваецца скрытая інфармацыя пра наяўнасць «Божага суда» як старажытнага звычаю праверкі невіноўнасці, калі прымушалі трымаць руку на агні. Тут метафара «агонь» выўляе яшчэ і такую семантычную прыкмету, прыпісаную чалавекам агню, як ‘спосаб праверкі’, а паводле метафарычнага вобраза гэтай адзінкі небяспека, пагроза чалавеку, якія ідуць адна за другой, прыпадабняюцца да пападання ці пераходу чалавека з адной бяды, небяспекі, што асацыятыўна звязваецца з агнём, у другую, ды яшчэ большую, што даводзіцца паводле асацыятыўнай сувязі з полымем (параўн. *полымя* – ‘агонь, які ўзнімаецца над тым, што гарыць’ [ТСБМ 1980: 290] ці зместу прыказкі *Адзін з агнём, а другі з полымем*) альбо з прыскам (*прысак* – ‘гарачы, распалены попель’ [ТСБМ 1980: 471]).

ФА пабудаваны на аснове прыёму градацыі, параўн. *гарыць – палае* і *з агню ды ў полымя, з агню ды ў прысак*, суадносяцца з прасторавым і прыродным кодамі культуры і адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне пра наступленне яшчэ горшай сітуацыі для чалавека, чым была, што не залежыць ад яго волі ці жадання, і выклікае ў яго пачуцці небяспекі і трывогі.

Што датычыць ФА *між /паміж двух агнёў*, то выказваецца не адна версія аб яе вытоках і адпаведна скрытай у ёй інфармацыі, з якіх, на нашу думку, найбліжэй сувязь ФА з павер’ем, паводле якога агонь, што акружае чалавека, адымае сілу чалавека са злымі намерамі, выступае сродкам яго ачышчэння [Бірых 2007: 489]. Гэтае меркаванне падмацоўвае і пэўным чынам пераконвае ў яго існаванні той факт, што да апошняга часу ў дзень Вадохрышча, вярнуўшыся з царквы, акрапляюць усе вуглы хаты, дома, кватэры вадой і абносяць запаленай свечкай як сродкам ачышчэння памяшкання.

Уяўленні пра агонь як надпрыродную сілу захаваліся ў рытуальных звычайх раскладваць агонь на Купалле, скакаць цераз яго парамі для «ачышчэння». Пры гэтым можна лічыць зусім верагодным, што асновай утварэння новай адзінкі магла быць і рэальная сітуацыя, калі агонь падступае да чалавека з двух бакоў ці акружае яго, і гэта ўспрымаецца як самае моцнае выпрабаванне і пераносіцца на ўсе выпадкі ўзнікнення цяжкага становішча для чалавека, а па сутнасці адбываецца пераасэнсаванне свабоднага спалучэння слоў для абазначэння і характарыстыкі новага абстрактнага паняцця – цяжкага становішча, у якім аказваецца ці можа аказацца чалавек. У выніку *ФА між/паміж двух агнёў* набыў роллю эталона грознай небяспекі, цяжкага становішча для чалавека, якому пагражае бяда, небяспека з усіх бакоў.

Да папярэдніх далучаецца і *ФА-сказ зямля гарыць /гарэла пад нагамі 'хто-н. у небяспечным, пагрозлівым становішчы' (Л-2008-1: 519)*, дзе з дапамогай адной з пашыранных дзеяслоўных лексем-кампанентаў *гарыць /гарэла* даводзіцца пра самае небяспечнае дзеянне агню. Зямля тут асэнсоўваецца як усё, што знаходзіцца на пэўнай тэрыторыі, апанаванай агнём, гарыць, што выступае сведчаннем, паказчыкам небяспечнага стану для чалавека і ўсяго жывога. *ФА* выяўляе сувязь з прасторавым кодам культуры (асабліва праз кампаненты *зямля* як абазначэннем пэўнай тэрыторыі дзеяння агню і праз спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам *пад нагамі* як указаннем на месца дзеяння агню адносна чалавека), з самагачным (праз кампанент *нагамі*, які на аснове метаніміі выступае сродкам абазначэння цэлага – чалавек, людзі і месца іх знаходжання, размяшчэння, працявання праз ніжнія канечнасці, якія судакранаюцца з зямлёй-апорай; тут відавочная сувязь са старажытнай архетыпічнай апазіцыяй «верх – ніз» і адпаведна супастаўленнем зямлі і неба) і з акцыянальным (праз кампанент *гарыць*, які часткова захоўвае сваё зыходнае значэнне – 'паддаецца дзеянню агню, знішчаецца агнём' [ТСБМ 1978: 36]).

Вобраз зямлі, што гарыць пад нагамі людзей, скарыстаны для абазначэння становішча, у якім чалавеку маецца вельмі моцная пагроза для жыцця. І зразумела, што такі вобраз – гэта вынік практычнага вопыту, усведамлення той бяды, калі дом, родны край рушацца, знічтажаюцца ў выніку дзеяння агню як прыроднай стыхіі, пажару як ліхога дзеяння чалавека ці прыроды, ваеннай віхуры ці іншых прычын негатыўных дзеянняў як пагрозы для жыцця чалавека. Агонь і яго дзеянне выступаюць сімваламі бяды, небяспекі. І *ФА* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра небяспечнасць, бяду, сапраўдную пагрозу жыццю чалавека і ўсяму жывому.

А ў *ФА гарэць сінім полымем /агнём 1)* 'знаходзіцца пад пагрозай невыканання, зрыўу'; 2) 'псавацца, станавіцца непрыгодным' (Л-2008-1: 300) перададзены спосаб знішчэння як негатыўнага дзеяння выніку полымя /агну для перадачы ўспрымання і вобразнага ўяўлення такіх абстрактных паняццяў, як зрыў, невыкананне якой-небудзь работы ці псавання рэчы, механізма, што выходзіць са строю і становіцца непрыгодным для далейшага выкарыстання. Акрамя суднясення *ФА* з прыродным кодам культуры праз кампаненты *гарэць, полымем /агнём*, выяўляецца сувязь з колеравым кодам праз кампанент *сінім*. Як вядома, за сінім колерам у культуры розных народаў замацавана шматлікая сімволіка. Сіні колер сімвалізуе нізкую тэмпературу, нават холад,

зварот у сярэдзіну, у сябе, «сіні сімвалізуе аб'ёмнасць, недасягальнасць, бясконцасць, з'яўляецца ўвасабленнем боскай сілы, сімвалам вечнасці і гармоніі» [Струц 2017: 118]. Лічаць, што «колер можа дзякуючы асацыяцыям набываць пэўную эмацыянальную афарбоўку або выклікаць тыя ці іншыя пачуцці ў залежнасці ад вопыту, набытага чалавекам пры ўспрыманні колеру і адпаведнага прадмета» [Цойгнер 1971: 103]. А паводле заўваг І. В. Гётэ, сіні колер «утрымлівае ў сабе супярэчнасць ўзбуджэння і спакою» [Гете 2012: 44].

У кантэксце ФА вобраз гарэння сіняга полымя – гэта метафарычнае сведчанне павольнага і няяркага ўздзеяння агню як паступовага дзеяння пагрозы агню, знішчэння, што наступіць ці дасць вынікі праз нейкі час. І таму ў ФА *гарэць сінім полымем /агнём* замацавалася, захоўваецца і перадаецца стэрэатыпнае ўяўленне чалавека аб прадбачанні наступлення пагрозы і магчымасці невыканання, зрыву чаго-небудзь або порчы ці поўнай непрыгоднасці з улікам працягу пэўнага часу.

Дзеянне агню як разбуральнай сілы прыроды не дазваляе неасцярожных дзеянняў з ім, тым больш выкарыстання агню ў якасці сродку гульні, што і скарыстана для перадачы і ацэнкі неабдуманых дзеянняў чалавека, якія могуць нанесці яму шкоду. І гэта адпостроўваецца ў ФА *гульня /жарты з агнём* 'неасцярожныя, рызыкаўныя дзеянні без уліку магчымай небяспекі' (Л-2008-1: 334); *гуляць /жартаваць з агнём* 'дзейнічаць неасцярожна, не лічачыся з небяспекай' (Л-2008-1: 335); *гуляць /іграць /балавацца з агнём* 'займацца небяспечнай справай' (Ю-1972: 157).

У прыведзеных ФА выразна супастаўляюцца іх кампаненты. З аднаго боку, гэта аднакаранёвыя кампаненты-лексемы *гуляць, гульня* і тэматычна блізкі варыянтны кампанент-лексема *жарты* (праз іх ФА суадносяцца з працэсуальным кодам культуры, у якім імёны, што абазначаюць дзеянні, уяўленні чалавека аб іх, выступаюць крыніцай асэнсавання чалавекам свету) як стэрэатыпнае ўяўленне пра несур'ёзнасць, пагарду і бяспечнасць чалавека. З другога боку, ім супрацьстаіць кампанент *агнём*, які выступае ў сваім найменні сімвала пагрозы і якому на аснове анімістычнага ўяўлення свету прыпісаны рысы, уласцівасці жывой істоты, з якой гуляюць, але якая можа помсціць, шкодзіць. А ў выніку такога супрацьпастаўлення і аб'яднання ў адно цэлае відавочным становіцца магчымасць у дэфініцыях гэтых другасных адзінак як выніку такога ўтварэння выдзеліць семы 'небяспека', 'небяспечныя', такім чынам выяўляючы вобразнасць мыслення і спосаб вербалізацыі аднаго з важных правілаў жыцця, веданне якога абавязковае для кожнага чалавека.

ФА выяўляюць выразную сваю аснову вобраза з архетыпічным супастаўленнем «бачны – нябачны» і «выразны, яўны – скрыты, тайны». Гульня чалавека ўвогуле даводзіць аб адным са старажытных спосабаў узаемадзяння людзей паміж сабой і чалавека з навакольным асяроддзем. Дарэчы, дзеяслоў *гуляць* найбольш скарыстоўваецца для абазначэння забавы, пацехі як дзеяння дзяцей, тым самым выбар яго ў якасці складніка сінтаксічнай структуры ФА *гуляць /жартаваць з агнём* – акцэнтаванне ўвагі на дзеянні, што характарызуе дарослага чалавека, які нагадвае дзіця, але агонь – гэта не забава для дзяцей. Гульня з агнём – гэта скрытая, нябачная небяспека, яна можа быць вельмі вялікай бядой як помсты тым, хто гуляе, жартуе з агнём. І ФА створаны як своеасаблівыя папярэджанні,

неабходныя як правілы жыцця, яны адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне аб неасцярожных, рызыкаўных, небяспечных паводзінах чалавека ці яго такога роду дзеянняў, што могуць мець дрэнныя вынікі.

У дадатак да папярэдніх ФА і ў адрозненне ад іх вобраз ФА *пахнуць дымам /порахам* 'паказваць на небяспеку' (Ю-1974: 238) звязаны з інтрамадальнай асацыяцыяй, паводле якой адбываецца асацыяцыя «аднайменных адчуванняў» [Ананьев 2001: 54]: успрыманне паху ці віду дыму і адчуванне, прадчуванне, сігнал пажару, агню з яго сімвалізацыяй небяспекі і дыму як паказчыкаў пажару і сімвала бяды, няшчасця (параўн. *Дыму без агню не бывае*). ФА праз кампанент *пахнуць* суадносіцца з антропным кодам, а праз варыянтныя назоўнікі *дымам /порахам* – з прыродным ці артэфактна-рэчыўным кодамі культуры. Далучэнне варыянтнага кампанента-назоўніка *порахам*, несумненна, сведчыць пра яшчэ адну інтрамадальную асацыятыўную сувязь пазнання чалавека: небяспека і вайна, ваенныя дзеянні праз вынікі работы агнястрэльнай зброі. ФА *пахнуць дымам /порахам* набывае ролю сімвала небяспекі і перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра надыход, прадчуванне, прадбачанне небяспекі, пагрозы чалавеку ці ўсяму жывому.

Вобразы дыму складаюць аснову яшчэ некалькіх самых розных ФА. Так, ФА *дым каромыслам* <*ідзе, пайшоў, стаіць, стаў*> 'дзе-н. пануе вялікае ажыўленне ці падымаецца шум, беспарадак, сумятня' (Л-2008-1: 411) лічыцца паводле паходжання ўласна рускім і звязваецца сваім вытокамі з асаблівасцямі ацяплення рускай курнай хаты, якая будавалася без коміна і дым з якой выходзіў «праз валокавае акно ці дымавалок у сенях. А ў залежнасці ад надвор'я дым ішоў ці прама ўверх (слупам), ці слаўся нізам (валокам), ці выходзіў клубамі, а потым выгінаўся дугой (каромыслам)» [Бірих 2007: 213]. У беларускай мове ФА часцей выкарыстоўваецца з неадабрэннем, паколькі, на нашу думку, захоўвае ці ўспрымаецца носьбітамі мовы з яўнай сувяззю паміж ацэнкай узнятага шуму, гаму, сумятні ў паводзінах людзей на аснове асацыяцыі з такімі паводзінамі людзей пры адчуванні дыму альбо на пажары.

Такая ж негатыўная ацэнка, але яшчэ ў большай ступені выражэння ацэнка ўласціва фразеалагізмам-словаспалучэнням у *дым* 1) 'вельмі моцна (п'яны, напівацца і пад.)'; 2) 'ушчэнт, поўнасю, канчаткова (разбіць, разнесці і пад.)' (Л-2008-1: 411) і ў *дыміну* 'вельмі моцна' (Л-2008-1: 411), якія служаць для выражэння неадабрэння адным чалавекам другога, каторы выяўляе высокую ступень ап'янення, альбо канстатацыі інтэнсіўнасці выражэння адносінаў да выніку разбурэння.

З аднаго боку, можна меркаваць, што выбар кампанентаў *дым* і *дыміна* для абазначэння новага паняцця і выражэння негатыўна абавязаны сувязі высокай ступені ап'янення чалавека з дымам на аснове асацыятыўнага ўспрымання колеру дыму – чорны альбо чарнаты з яго сімвалікай 'дрэнна, нядобра, заганна' і п'янага як чалавека з чорнымі дзеяннямі (параўн. сінанімічныя ФА як *гразь п'яны; як /што зямля п'яны, напівацца; як свіння п'яны, напіцца, набрацца; да парасячага піску /віску напівацца / напіцца; да чорцікаў піць, напівацца*, дзе скарыстаны словы-параўнанні ці словы-меркі з адпаведнай негатыўнай афарбоўкай і замацаванай за імі сімвалікай чарнаты колеру, дзеянняў, уласцівасцей і інш.). Такое параўнанне магчыма і паводле асацыятыўнай сувязі ўспрымання руху

чалавека і дыму: звлісты, хісткі рух дыму, як і спосаб перамяшчэння вельмі п'янага чалавека. Аднак можна выказаць меркаванне і яшчэ аб адной асацыятыўнай сувязі вельмі моцнай ступені ап'янення чалаека з дымам на аснове ўліку старажытных міфалагічных уяўленняў аб дыме як адпаведніку душы чалавека: высокая ступень ап'янення прыраўноўваецца да стану чалавека, у якога душа ператварылася ў дым, у дыміну, ці душа, як дым, узнімаецца да неба, пакідае чалавека (параўн., напрыклад, выказванне ў рускай мове аб вельмі п'яным – *мертвецкі п'ян*, г. зн. чалавек мёртвы, а значыць без душы). І гэта можна ўспрымаць менавіта так, паколькі душа згарэла, а дым – гэта тое, што засталася як паказчык канца душы (параўн. руск. *в дым* – 'очень сильно, окончательно, вконец' [СРЯ 1984а: 459]), ці душа ператварылася ў дым, а чалавек без душы – не ўспрымаецца як чалавек, ён закончаны.

Такім чынам, высокі ўзровень ап'янення чалавека ўспрымаецца на аснове асацыяцыйнага падабенства з дымам на аснове колеру – чорны як негатыў, руху – звлісты, хісткі як няправільны рух чалавека, сувязі з паняццем аб душы як субстанцыі, што, як дым, аддзяляецца і пакідае чалавека, аб канцы, заканчэнні чалавека як разумнай істоты, што знаходзіцца ў такім стане ап'янення. І такі спосаб абазначэння – у *дым*, у *дыміну* – даводзіць пра негатыўныя адносіны да п'янага ў такой ступені чалавека з боку іншых, служыць спосабам выражэння для асуджэння такога стану ўжо толькі дзякуючы супастаўленню ступені ап'янення з дымам ці асабліва з дапамогай лексемы *дыміна*, калі дзякуючы наяўнасці суфікса -ін- успрыманне яшчэ больш узмоцненае. У выніку ФА ў *дым* і ў *дыміну* набылі ролю эталона, стэрэатыпа для абазначэння ці вызначэння вельмі высокай ступені ап'янення ці п'янага чалавека, які ў такім стане выклікае асуджэнне і негатыўную ацэнку з боку іншых.

Адносна другога значэння ФА ў *дым* – 2) 'ушчэнт, поўнасцю, канчаткова (разбіць, разнесці і пад.)' – можна выказаць меркаванне, што і тут хутчэй за ўсё вобраз створаны на аснове прыпадабнення паводле асацыятыўнай сувязі канца чаго-небудзь з дымам як канца таго, што гарыць ці згарае. Адносна вобраза і сэнсу ФА маецца на ўвазе, што хто-небудзь на справе ці на словах разносіць, разбівае ўсё, што на яго шляху, што лічыцца не такім, як трэба, ці ўяўляецца не такім. І гэта выразна ілюструюць наступныя прыклады ўжывання ФА: – *Г-гад! – выў Мікола. – Трымай, дзядзька Лаўрэн, у дым разнясе...* (Э. Самуйлёнак); *Вадзім быў невысокі, шчупленькі, як падлетак, але яго пабойваліся, нават сам Аксакал, творы якога Вадзім аднойчы разнёс у дым* (В. Гігевіч).

Яшчэ адна адмоўная ацэнка чалавеку праз абраны вобраз перададзена ў дыялектнай ФА як *сто пудоў дыму*, якая выкарыстоўваецца пры здзеклівай характарыстыцы чалавека і вызначаецца найбольш інтэнсіфікацыйнай функцыяй, што і паслужыла асновай фразеалагічнага значэнні 'вельмі (дурны)' (Д-2000: 253). І гэтае ўзмацняльная сема заснавана на параўнанні са ста пудамі дыму, які ніхто не ўзважвае, з выкарыстаннем гіпербалічнага прыёму пабудовы параўнальнай канструкцыі, якая набыла ролю ФА. І ФА як *сто пудоў дыму* 'вельмі (дурны)' выступае эталонам вызначэння самай высокай меры, тым інтэнсіфікацыйным паказчыкам (параўн. сучасны выраз *сто пудоў*, за якім замацавана высокая ступень пацвярджэння чаго-небудзь, падмацавання).

Зусім па-іншаму ўспрымаюцца дзве аманімічныя ФА: як /нібы дым ‘выдатная, цудоўная’ пагода (Л-2008-1: 411), якая выкарыстоўваецца для выражэння задавальнення, адабрэння і дадатнай ацэнкі характарыстыкі выдатнага надвор’я, калі ясна, сонечна, і дыялектная ФА як *дым* 1) ‘вельмі хутка (ісці і пад.)’; 2) ‘вельмі добра, спора (расці)’ (Д-2000: 221), што звязаны з ацэнкай зусім іншых прыкмет на аснове вобраза параўнання і з выкарыстаннем розных уяўленняў. У кожным з іх ў аснове ляжыць параўнанне з дымам і адпаведна ацэнка дыму паводле асацыяцыйнай сувязі дыму з цяплом (напрыклад: – *Ах, ну і пагода, пане ты мой! – падыходзіць Варанец да Грамабоевага воза. – Проста як дым. Гэта ж свежыя пракосы разбіў я ля рэчкі, дык увачавідкі млее трава* (К. Крапіва), хуткасці распаўсюджання па гарызанталі (параўн. *дым сцэлецца*) ці па вертыкалі (параўн. *дым з коміна ўверх слупам*), што і прыпадабняецца адпаведна да хуткасці перамяшчэння чалавека пры хадзьбе ці росту раслін (напрыклад: *Што гэта зь ёй? Паляцела як дым і ні паздаровалася; Пасыпала на жыці салетрай, та расьце як дым, аш у трубы круціць*. (Д-2000: 221).

А вось успрыманне дыму як рэчыва, што ўздзейнічае на вочы, зрок, абрана як аснова параўнання для перадачы прыкметы частага маргання ў ФА як *кот у дыме* ‘часта (маргаць, лыпаць вачыма)’ (Д-2000: 230). Аднак не толькі гэта з’яўляецца мэтай стварэння новай адзінкі, ужыванне якой у маўленні сведчыць пра дакор чалавеку, які не бачыць тое, што відавочнае, напрыклад: *Гэта ш пад лостэркам на цьвяку вісяць нажэнкі [нажніцы]. Чаго глядзіш і лыпаеш як кот у дыме* (Д-2000: 230).

Вобраз агню скарыстаны і для абазначэння такога негатыўнага дзеяння чалавека, які ашуканства. Гэта надзвычай цікавая дыялектная ФА *даць з-пад Мікітавага лапця агню* ‘ўвесці ў зман, абдурыць’ (Д-2000: 55), якая суадносіцца з прыродным (праз кампанент *агню*), антропна-дзеясным (праз кампанент *даць*), касцюмна-рэчавым (праз кампанент *лапця*) і антропным (праз кампанент *Мікітавага* як указальнік прыналежнасці лапця асобе мужчынскага полу). У аснову вобраза новай адзінкі абрана метафара, паводле якой ўвесці ў зман, ашукаць, абдурыць каго-небудзь прыпадабняецца да выдавання з-пад лапця Мікіты агню, напрыклад: *Даў ён табе з-пад Мікітавага лапця агню, а ты наверыў. Ні верні аднаму яго слову, гэта такі чалавек...* (Д-2000: 55). М. А. Даніловіч мяркуе, што фразеалагізм узнік «пад уплывам сюжэта п’есы Міхася Чарота “Мікітаў лапаць» [Даніловіч 2000: 55]. Але менавіта такім нерэальным вобразам і даводзіцца, што ашукаць каго-небудзь – гэта што выдаць агонь з-пад лапця, чаго на самой справе не бывае і быць не можа, паколькі абраны абутак не той, з-пад якога могуць быць іскры, у адрозненне ад чаравікаў ці асабліва ботаў з жалезнымі падковамі, з-пад якіх іскры выскаюцца пры прыстукванні ў час хадзьбы па бруку ці ў час танцаў, што і паслужыла асновай утварэння выраза *даць з-пад лапця агню*, дапоўненага прыметніковым кампанентам *Мікітавага* на аснове сюжэта названай п’есы і асацыяцыйнай сувязі з імем персанажа п’есы і ўвогуле імем Мікіта, што абазначае не вельмі дастойнага чалавека (параўн. *Пусціўся Мікіта ў валакіту, дык ідзі і назад не аглядайся*). ФА *даць з-пад Мікітавага лапця агню* ‘ўвесці ў зман, абдурыць’ перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб ашуканстве аднаго чалавека другім.

Агонь як стыхія з яе небяспекай служыць і сродкам выпрабавання чалавека. І на гэтай аснове ўсведамлення і ўспрымання ў фразеалогіі метафара «агонь» выступае з такой семантычнай прыкметай, якой надзелены агонь чалавекам, як ‘сродак выпрабавання, праверкі’. У некалькіх ФА стыхія агню неаддзельная ад стыхіі вады як дзвюх самых моцных стыхій прыроды: *<i> у агні не гарыць і ў вадзе не тоне* ‘нідзе не прападае, выбіраецца з любых абставін’ (Л-2008-1: 299); *ісці (пайсці), гатоў (гатоў)* у агонь і *<y> ваду* ‘ўсюды і на ўсё, на любыя ўчынкi, безразважна і самахварна’ (Л-2008-1: 53); *прайсці <праз> агонь і ваду і медныя трубы* ‘многа зведаць у жыцці, пабыць у розных цяжкіх абставінах’ (Л-2008-2: 244); *праходзіць агні і воды [і медныя трубы]* ‘трапляць у складаныя абставіны’ (Ю-1974: 261); *у агонь і ваду* ‘на любыя ўчынкi не задумваючыся’ (Ю-1977: 118). Аднавадна і лексемы, што абазначаюць гэтыя дзве стыхіі прыроды, па-за ФА выступаюць як найменні сімвалаў самых моцных сродкаў выпрабавання для чалавека.

Вобразы названых ФА даводзяць розную культурную інфармацыю, якая паслужыла вытокамі іх утварэнняў. Гэта звесткі пра біблейскія матывы аб выпрабаваннях іўдзеяў пад кіраўніцтвам Маісея, які іх вывеў праз агонь пякельнага сонца ў пустыні і праз ваду мора, якое расступалася, каб яны маглі прайсці; пра «Божы суд» – старажытны звычай праверкі нявіннасці падазронага ў чым-небудзь грахоўным чалавека, якога кідалі ў ваду (выплыве – вінаваты, не выплыве – бязвінны) ці прымушалі трымаць руку на агні; пра спосаб гартавання сталі, якую спачатку награвалі да вельмі высокай тэмпературы, а пасля рэзка апускаюць у халодную ваду; пра ваенныя дзеянні, што азначаюць быць у агні – у баі, а быць у вадзе – перапраўляцца праз рэкі, і іншы.

Праўда, кожная з прыведзеных ФА перадае розныя і па-свойму стэрэатыпныя ўяўленні: пра ўдачлівага чалавека, які не гарыць у агні і не тоне ў вадзе (*<i> у агні не гарыць і ў вадзе не тоне*); пра асобу, самахварную і безразважную (*ісці (пайсці), гатоў (гатоў)* у агонь і *<y> ваду*; у агонь і ваду); пра чалавека, што шмат зведаў у сваім жыцці выпрабаванняў (*прайсці <праз> агонь і ваду і медныя трубы*) ці трапляў у складаныя сітуацыі (*праходзіць агні і воды [і медныя трубы]*), якія сімвалічна абазначаны праз дзве стыхіі – агонь і ваду, а яшчэ дапоўненыя меднымі трубамаі. Пры гэтым ФА з’яўляюцца амбівалентнымі адзінкамі з пункту гледжання ацэнкі: яны могуць быць то са знакам «плюс», то са знакам «мінус» хаця б адносна дзеянняў, намераў чалавека, самога чалавека ў залежнасці ад абставін, сітуацыі, адносінаў агенса і паводле прычын выпрабавання.

Дзеяслоўныя кампаненты ФА *прайсці, праходзіць* ці суправаджальныя словы *ісці, гатоў* суадносяцца з антропна-дзеясным, *агонь і вада* – з прыродным, а *медныя трубы* – з рэчавым кодам культуры. Жыццёвыя выпрабаванні дзвюма супрацьлеглымі і самымі моцнымі стыхіямі, якімі з’яўляюцца агонь і вада, вобразна і эмацыянальна даводзяць, з аднаго боку, высокі ўзровень і суровасць выпрабаванняў, а з другога боку – мужнасць, фізічную і духоўную стойкасць таго, хто падвяргаецца гэтым выпрабаванням і асабліва хто іх прайшоў, а значыць стаў мужным, вопытным, спрактыкаваным. У выніку гэтага выпрабавання чалавек як бы ачышчаецца (параўн. акрапленне святою вадой і абкурванне агнём свечкі

ў царкоўнай практыцы), набывае новы статус – вопытны і спрактыкаваны ў фізічным і псіхічным стане (узгадаем пра пасвяшчэнне юнакоў у мужчыны). Разам з тым чалавек, які прайшоў гэтыя выпрабаванні, успрымаецца і такім, хто мае ў сваім жыцці небездакорнае мінулае.

Вось чаму ФА <і> у *агні не гарыць і ў вадзе не тоне* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра бывалага чалавека ці пра вельмі шчаслівага; ФА *ісці (пайсці), гатоў (гатоў)* у *агонь і <у> ваду* ці ў *агонь і ваду* – пра безразважнага ці самаахвярнага чалавека, а *прайсці <праз> агонь і ваду і медныя трубы* ці *праходзіць агні і воды [і медныя трубы]* – пра вопытнага і спрактыкаванага ў жыцці чалавека, якому давялося трапляць у складаныя абставіны і які выйшаў загартаваным, вопытным.

Праз такое дзеянне агню, як гарэць (дзеяслоў *гарэць* мае яшчэ значэнне ‘быць ва ўзбуджаным стане, з запалам аддавацца якой-небудзь справе, пачуццю’ [ТСБМ 1978: 36]), метафара «агонь» выяўляе яшчэ адну семантычную прыкмету, якой надзелены агонь ва ўяўленнях чалавека і якая прыпісаны яму, – ‘жадаць, мець жаданне’ (узгадаем, што ачышчальныя і крэатыўныя стыхіі вады і агню здаўна асацыяваліся з каханнем і жаданнем). Менавіта гэта прыкмета пакладзена ў аснову пабудовы вобразаў ФА *вока гарыць /гарэла /загарэлася /загарыцца // вочы гараць /гарэлі /загарэліся /загарацца* ‘каму-н. моцна захацелася нечага’ (Л-2008-1: 202); *зубы гараць /гарэлі //зуб гарыць /гарэў* ‘каму-н. моцна захацелася мець што-н.’ (Л.-2008-1: 516); *рукі гараць* (да работы) ‘мець вялікае жаданне працаваць, дзейнічаць, хацець і ўмець рабіць што’ (М-К-1972: 227). Названыя ФА аб’яднаны яшчэ і наяўнасцю саматычных кампанентаў *вока /вочы, зуб /зубы, рукі*, якія на аснове метаніміі замяхчаюць цэлае і прадстаўляюць чалавека з яго жаданнямі і хацэннямі, дазваляюць абазначыць, ахарактарызаваць і выразіць ацэнку такому абстрактнаму паняццю, як жаданне чалавека (*гарыць, гараць – вельмі*) у адносінах да чаго-небудзь. Вобразы ФА выяўляюць дзеянне метафары, паводле якой жаданне што-небудзь мець ці што-небудзь жадаць прыпадабняецца да гарэння вачэй, зубоў ці рук.

Кожная ФА па-свойму, асабліва выразна праз адрозненне паводле выбару кампанента-саматызма, ілюструе дзеянне інтэрмадальных асацыяцый, псіхалагічнай асновай якіх выступае з’ява сінестэзіі, «калі пры раздражненні аднаго органа пачуццяў разам са спецыфічнымі для яго адчування ўзнікаюць і адчуванні, якія адпавядаюць іншым органам пачуццяў» [Трыгорьева 2004: 68]. У прыватнасці, вочы выступаюць са сваёй сімволікай успрымання (тут на аснове яшчэ адной метаніміі, паводле якой вока /вочы падразумываюць зрок), а таму жаданне што-небудзь мець на аснове ўбачанага ці паводле ўспрымання на зрок як жаданне чаго-небудзь; зубы – адзін з актыўных органаў-сродкаў успрымання і ацэнкі смакавых якасцей ежы, а таму паводле інтэрмадальнай асацыяцыі ўспрынятага чаго-небудзь на аснове смакавых характарыстык паяўляецца жаданне мець што-небудзь; кампанент *рукі*, які, як вядома, надзелены сваёй сімволікай і выступае сімвалам працы з улікам таго, што рукі з’яўляліся асноўным «сродкам» і «прыладай» выканання ў мінулым, як правіла, працы, якая амаль уся была ручной, і таму тут найбольш празрыстае на аснове асацыяцыі жаданне да працы, працаваць, рабіць што-небудзь. Менавіта такая сімволіка названых кампанентаў-

саматызмаў паслужыла асновай іх адбору, а выяўленне асаблівасцей вобразаў і сувязей ці спалучальнасці іх з дзеяслоўным кампанентам дазваляе правесці «аналогіі, якія даюць магчымасць зразумець нябачныя на першы погляд сувязі паміж разнастайнымі з'явамі» [Гаўрош 1998: 11]. Дарэчы, праз кампаненты *вока /вочы, зуб /зубы, рукі* названья ФА суадносяцца з саматычным кодам культуры, у якім часткам цела чалавека ў дадатак да іх прыродных уласцівасцей прыпісваюцца функцыянальна значныя для культуры сэнсы. А праз агульны дзеяслоўны кампанент ФА суадносяцца з антропна-акцыянальным кодам культуры, выяўляючы ўзбуджаны стан чалавека. А ў выніку ўсе названья ФА набылі ролю і выступаюць стэрэатыпам, эталонам моцнага імкнення, хацання да ажыццяўлення чаго-небудзь вельмі жаданага.

Зусім па-іншаму ўспрымаюцца аднаструктурныя ФА з вобразамі дзеяння агню, свечкі, свету, ліха, якія гараць, загараюцца, што выкарыстоўваюцца для ацэнкі і характарыстыкі, як правіла, негатыўных дзеянняў, учынкаў, рысаў характару, паводзін чалавека на аснове дзеяння метафары «агонь» з семантычнай прыкметай, што адносіцца да агню і яго дзеяння, – «празмерна праяўляцца ці ажыццяўляць што-небудзь». І тут беларуская мова характарызуецца наяўнасцю шэрага аднаструктурных ФА, з якіх выдзелім блізкія паводле значэння *агонь гарыць* «пра чалавека, які з'яўляецца завадатарам скандальных учынкаў, спадцішка намаўляе на іншых» (М-К-1972: 237); *свечкі гараць* «пра чалавека, які з'яўляецца завадатарам скандальных учынкаў, спадцішка намаўляе на іншых» (М-К-1972: 237); *свет гарыць /гарэў 1* «хто-н. з'яўляецца прычынай шуму, перапалоху, беспарадкаў і пад.» і 2) «хто-н. з'яўляецца завадатарам чаго-н. дрэннага» (Л-2008-2: 373); *ліха гарыць /гарэла /загарэлася* «хто-н. з'яўляецца прычынай шуму, перапалоху, беспарадку і пад.» (Л-2008-1: 652).

У аснове вобразаў гэтых ФА ляжыць метафара, паводле якой беспарадак, шум, скандал, непрыемнасць, якія ўздымае хто-небудзь сярод людзей, прыпадобняюцца да дзеяння агню, пажару, гарэння свету, свечак, ліха, што, зразумела, з'яўляецца сведчаннем выключнай з'явы, адхілення ад звычайна размеранага і спакойнага жыцця і паводле асацыяцыі пераносіцца на чалавека, з якога ўсе гэтыя негатыўныя дзеянні адбываюцца. А выбар кампанентаў-найменняў суб'екта дзеяння яшчэ дадаткова выяўляе від (агонь, свечка) ці месца (свет) дзеяння, альбо вызначае і даводзіць ацэнку, як гэта ў ФА з кампанентам-лексмай *ліха*, якая традыцыйна ўспрымаецца як няшчасце, бяда ці ўвогуле як нячыстая сіла, чорт, і гэтым адразу вызначае негатыўную канатацыю ўсёй адзінкі. Вось чаму фразеалагізмы *агонь гарыць; свет гарыць /гарэў; свечкі гараць; ліха гарыць /гарэла /загарэлася* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра скандальнага, неспакойнага чалавека, які з'яўляецца завадатарам шуму, беспарадку і пад.

Да папярэдніх далучаюцца аднаструктурныя з імі ФА *скура /шкура гарыць /гарэла* «хто-н. залішне рухавы, неспакойны, няўрымслівы» (Л-2008-2: 407); *шкура гарыць* «ад збытку сілы, энергіі дурэе, перашкаджае дарослым, свавольнічае хто» (М-К-1972: 303); *шкура горыць* «кручаны, непаседлівы» (П-2008 65); *<аж> скура /шкура гарыць /гіжыць 1* «хто-н. вельмі рухавы, няўрымслівы, спрытны, бойкі»; 2) «хто-н. адчувае вялікае напружанне ад вельмі клопатных спраў, працы, інтэнсіўных дзеянняў і

пад.’ (Д-2000: 24), якія адрозніваюцца адным сваім кампанентам, што называе выканаўцу дзеяння і стварае адметнасць успрымання вобраза і замацаванай за ім семантыкі і ацэнкі. Выкарыстанне саматычнага кампанента *скура* ці фанетычнага варыянта *шкура*, якія суадносяць ФА з саматычным, ці цялесным, кодам культуры, сведчыць, па-першае, аб выкарыстанні прыёму метаніміі (*шкура* – частка, і яна замяняе цэлае – чалавека) пры ўтварэнні новай адзінкі. Па-другое, такі вобраз ФА выяўляе метафару, паводле якой чалавек з неспакойным характарам, надзвычай рухавы ці той, хто з-за празмернасці энергіі дурэе, свавольнічае альбо адчувае вялікае напружанне, прыпадабняецца да чалавека, на якім гарыць *скура* (параўн. *як скурат на агні*, дзе ўзгадваецца *скура* як раменьчык, што скручваецца ў час гарэння). І ФА *скура /шкура гарыць /гарэла* выступае ў ролі стэрэатыпа, эталона празмерна рухавага, неспакойнага па характары дарослага чалавека ці дзіцяці-свавольніка.

І яшчэ адным сінанімічным да папярэдніх выступае дыялектная ФА *шапка на галаве гарыць* ‘хто-н. непаседлівы, рухавы, увішны’ (Д-2000: 206), у аснову вобраза якой пакладзена іншая метафора: адзнака непаседлівасці, рухавасці і ўвішнасці асобы мужчынскага полу, пра што сведчыць кампанент *шапка*, прыпадабняецца да гарэння шапкі на галаве, што, зразумела, з’яўляецца паказчыкам ці вытокам увішнасці і руху. І гэта ФА ў народным уяўленні набыла ролю эталона, стэрэатыпа рухавага і ўвішнага чалавека.

А вобраз ФА *ўсе свечкі загараюцца* ‘хто-н. з’яўляецца прычынай шуму, перапалоху, беспарадку і пад.’ (Л-2008-2: 379) утрымлівае метафару, паводле якой учыненыя кім-небудзь беспарадак, шум, перапалох прыпадабняюцца да загарання ўсіх свечак. Відавочна, вытокам утварэння ФА можна лічыць запальванне ўсіх свечак ў царкве, калі пачынаецца служба, і тады відавочная асацыятыўная сувязь пачатак – прычына. Менавіта асацыятыўна з пачаткам службы паводле такой прыкметы, як запальванне свечак, успрымаецца і прычына шуму, беспарадку і выяўляецца, распазнаецца завадатар гэтых дзеянняў. Акрамя таго, прыпадабненне негатыўнага дзеяння – шуму, беспарадку, перапалоху, арганізаванага кім-небудзь сярод людзей, да свечак, якія гараць ці якія загараюцца, – гэта яшчэ і сведчанне яснасці і зразумеласці, хто завадатар. І ФА *ўсе свечкі загараюцца* выступае ў ролі стэрэатыпа нага ўяўлення пра вядомыя іншым магчымасці скандальнага, неспакойнага чалавека, завадатара шуму, беспарадку і пад.

Да папярэдняй далучаюцца падобныя вобразам паводле дзеяння, але з адметным агенсам і адпаведна значэннем ФА *сыр-бор разгарэўся /разгараецца /загарэўся /гарыць* з-за каго, з-за чаго, праз каго, з чаго ‘падняўся шум, перапалох, распачалася справа’ (Л-2008-1: 481); *сыр-бор гарыць* з каго ‘пра завадатарства’ (Ю-1977: 99), якія можна лічыць вытворнымі ад парэміі *Ад іскры сыр-бор загарэўся*, дзе *сыр* – кароткая форма якаснага прыметніка. Метафарычны вобраз ФА даводзіць пра непажаданага дзеяння, маніпуляцыі з людзьмі для стварэння незразумелых, гвалту, шуму праз прыпадабненне да сырога бору, які разгарэўся ці гарыць. Тут кампанент *бор* (праз яго ФА суадносіцца з прыродным кодам культуры) асацыятыўна прадстаўляе мноства людзей, а азначэнне *сыр* – спакойны, ураўнаважаны. Менавіта вобраз сырога бору, які разгарэўся

ці гарыць з-за каго-небудзь, выразна даводзіць негатыўную ацэнку дзеянням чалавека, які ўзнімае шум, перапалох, выступае завадатарам негатыўных дзеянняў. ФА *сыр-бор разгарэўся /разгараецца /загарэўся /гарыць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра непажаданыя шумныя разборкі, паніку, узятыя кім-небудзь спецыяльна, а ФА *сыр-бор гарыць* – пра завадатарства ці чалавека, які з’яўляецца прычынай гэтага.

Іншы аспект для абазначэння аднаго з абстрактных паняццяў перадае прыслоўная ФА *хоць хата гары* ‘ні ў якім разе, ні за што’ (Д-2000: 199). У аснове вобраза ФА абрана «вогненная» метафара, паводле якой нічым, ні пры якіх умовах нельга каго-небудзь прымусіць што-небудзь зрабіць, адцягнуць чыю-небудзь увагу нават пры такой умове, калі будзе гарэць хага. Напрыклад: *Наш Раман як глядзіць футбол, то хоць хата гары ні адыдзя ат цілівара*. (Д-2000: 199). ФА *хоць хата гары* выступае ў ролі эталона высокай ступені засяроджанасці чалавека чым-небудзь ці поўнай увагі да чаго-небудзь настолькі, што яго нічым нельга адарваць ад гэтага.

На аснове назіранняў за звычайнымі дзеяннямі чалавека з агнём, яго здабываннем былі створаны другасныя адзінкі мовы для абазначэння і, галоўнае, для выражэння зноў жа негатыўных адносін, асуджэння, у прыватнасці, такога дзеяння чалавека, як падбухторванне, правакацыя (параўн. *падбухторваць* ‘падгаворваць каго-н. да якога-н. дзеяння’ [ТСБМ 1979: 515]). Гэта тры аднаструктурныя дыялектныя ФА *раздуваць вугалле* ‘правакаваць пры поўнай безвыходнасці’ (Ю-1977: 12); *раздуваць жар* ‘правакаваць’ (Ю-1977: 13) і *распаліць агонь* ‘справакаваць пэўныя ўчынкі, каб на іх пераклучыць увагу’ (Ю-1977: 17), якія праз дзеяслоўныя кампаненты суадносяцца з антропна-дзеінасным (чалавек выконвае дзеянне, праз якое пазнаецца асэнсаванне чалавекам свету), а праз кампаненты-аб’екты дзеяння чалавека – *вугалле, жар, агонь* – з прыроднымі кодамі культуры.

У аснову вобразаў усіх трох ФА пакладзена метафара, паводле якой падбухторванне да негатыўных учынкаў, да таго ж з пэўнай правакацыйнай мэтай, прыпадабняецца да раздування вуглёў, жару, паколькі вядома, што ад прытоку паветра дзеянне агню павышаецца, ці ўвогуле да распальвання агню як дзеяння, якое асацыюецца з негатывам, нечым адмоўным як знішчальнай і небяспечнай сілай. І тут агонь, жар, вуглі сімвалізуюць непрыемнасць, бяду, няшчасце як аснову негатыўнай канатацыі ФА. У выніку ФА *раздуваць вугалле; раздуваць жар* і *распаліць агонь* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра падбухторванне, падгаворванне кім-небудзь іншых людзей да таго, што не стасуецца з нормамі паводзін і правіламі ўзаемадосін паміж людзьмі, а таму лічыцца негатыўнай з’явай у жыцці чалавека.

Агонь, яго дзеянне ўспрымаюцца чалавекам паводле пэўных якасцей і прыкмет. І адной з такіх з’яўляецца рух, змена, хуткасць праяўлення агню і вынікі яго дзеяння. І гэтая семантычная прыкмета, прыпісаная чалавекам агню і замацаваная за ім ва ўяўленні чалавека, – ‘хуткасць, імгненнасць дзеяння’, скарыстана пры ўтварэнні вобразаў шэрага ФА для абазначэння розных з’яў, прыкмет, інтэнсіўнасці праяўлення чаго-небудзь.

У прыватнасці, для выражэння значнай па аб’ёму інфармацыі, выказання сваіх адносін і пэўнай ацэнкі чалавек скарыстоўвае вобраз агню, дзякуючы сваім назіранням за хуткасцю яго дзеяння і поўным

знішчэннем таго, што было, бо яно імгненна згарэла, спалена. А асновай утварэння ФА з гэтай мэтай паслужылі параўнальныя звароты для перадачы інфармацыі пра пэўныя якасці, прыкметы, характарыстыкі ці дзеянні чалавека.

Так, для наймення сітуацыі пра знікненне чалавека з такімі адзнакамі, як раптоўнасць, хуткасць і бяследнасць, скарыстана параўнанне з вынікам дзеяння агню, пасля якога нічога не засталася, ці іскравога разраду маланкі, які адбываецца ў атмасферы за тысячныя долі секунды, а калі маланка даходзіць да зямлі, то прыносіць значныя разбурэнні – знішчае і спальвае [БСЭ 1972: 568]. І гэта параўнанне набыло адзнакі ФА – як *маланкай /агнём спаліла*, пра што даводзіць яе цэласнае новае значэнне – ‘хто-н. бяследна, імгненна знік, схваўся’ (Л-2008-2: 431). Дарэчы тут ўзгадаць, што на аснове падабенства хуткасці дзеяння маланкі як прыроднай з’явы, лексема для яе абазначэння была скарыстана і для наймення іншых прадметаў ці набыла новыя значэнні, і яна стала абазначаць ‘вельмі тэрміновую тэлеграму’, ‘невялікую насценную газету, якая выпускаецца ў асоба тэрміновых выпадках і асвятляе неадкладныя і вельмі важныя, надзённыя пытанні’ ці ‘від засцежкі, якая хутка зашморгаваецца’ [ТСБМ 1979: 93], дзе адным з важных паказчыкаў выступае ўласцівасць ці прыкмета хуткасці, тэрміновасці.

Вобраз кампаратыўнай ФА як *маланкай /агнём спаліла* суадносіцца з прыродным (праз варыянтныя кампаненты *агнём* і *маланкай*) і акцыянальнымі кодамі культуры і даводзіць, што хуткае знікненне чаго-небудзь прыпадабняецца да хуткасці знікненне чаго-небудзь як выніку хуткага згарання на агні ці імгненнага (узгадаем пра тысячныя долі секунды) спальвання маланкай. ФА як *маланкай /агнём спаліла* набыла ролю эталона, стэрэатыпа бяследнага і хуткага знікнення чалавека, які, як правіла, у чымсьці правініўся, якому штосьці пагражае ці які не хоча быць, рабіць, а таму хутка знікае, уцякае і пад.

Для адлюстравання і асабліва выражэння сваіх адносін ці ацэнкі да такой жыццёвай з’явы, як хуткае зношванне кім-небудзь адзення ці абутку, зноў скарыстана параўнанне з хуткасцю гарэння чаго-небудзь на агні, якое набыло адзнакі ФА: як *на агні гарыць* ‘вельмі хутка рвецца, зношваецца’ (пра адзенне, абутак) (Л-2008-1: 299). Вобраз ФА суадносіцца з прыродным і прасторавым (праз спалучэнне *на агні*), а таксама з акцыянальнымі кодамі культуры, дзе найменне дзеяння прыроднай з’явы перадае пазнанне чалавекам працэсу гарэння і атаясамлівання з ім вельмі хутка зношанага ці парванага адзення альбо абутку. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой хуткасць зношвання вопраткі ці абутку прыпадабняецца да хуткасці згарання чаго-небудзь на агні. ФА як *на агні гарыць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра чалавека, які не шануе, не беражэ сваё адзенне ці абутак, а таму ў яго яно вельмі хутка рвецца ці зношваецца.

А вось для выражэння высокай ступені праўлення інтэнсіўнасці ці бесперапыннасці рухаў чалавека, якія з пункту гледжання іншых не адпавядаюць агульнапрынятым нормам паводзін ці ўвогуле лічацца іх парушэннем, абрана параўнанне як *бы скурт на агні*, якое фразеалагізавалася і за якім замацаваліся наступныя значэнні –1) ‘празмерна, залішне (выкручвацца)’ і 2) ‘бесперастанку (круціцца)’ (Л-2008-2: 408; С-1991: 67). У аснове вобраза ФА ляжыць параўнанне

празмернасці выкручвання чалавека ці такога, які, не могучы ўседзець на адным месцы, неспакойна паводзіць сябе, выконвае мноства рухаў, са скручваннем куска скуры, раменьчыка, які кінуты ў агонь (параўн. *скурат* – ‘кавалак, абрэзак скуры’ [ТСБМ 1983: 192]) і які пад яго ўздзеяннем пачынае моцна скручвацца, курчыцца. Такое параўнанне, як і многія іншыя, што паслужылі базай утварэння ФА, створана на аснове збліжэння розных паняццяў з рознымі прыкметамі, якія ў чымсьці збліжаюцца і выяўляюць агульную прыкмету, што вызначаецца рознай прыродай і прычынай гэтых паняццяў, прыводзіць да сумяшчэння дзвюх карцінак. А такое сумяшчэнне стварае семантычную двухпланаваць: зыходнага ўяўлення, што называюць вобразнай асновай (вобраз), і асацыятыўнага, якое гэтым зыходным уяўленнем, ці гэтым вобразам, нараджаецца.

Вобраз ФА суадносіцца з прасторавым і прыродным (праз спалучэнне *на агні*), а таксама рэчыўным (праз кампанент *скурат*) кодамі культуры, паколькі гэтыя найменні набылі ролю знакаў культуры. І ФА як */бы скурат на агні* выступае ў ролі эталона інтэнсіўнасці праяўлення дзеянняў вяртлявага, неспакойнага чалавека, які не можа спакойна сябе паводзіць ці які празмерна і пастаянна верціцца, круціцца. Узгадаем ілюстрацыю выкарыстання ФА з адзнакай ‘бесперастанку, няспынна’ ў мове аднаго з персанажаў камедыі Я. Купалы «Прымакі»: [*Даміцэля:*] *Пацеры ці згаварыла, што так выкручваеися, як скурат на агні* [Ляшчынская-Шведава 2007: 243].

А вось для выражэння высокага праяўлення прыкметы паводле хуткасці дзеяння агню ці моцы яго ўздзеяння семантычная прыкмета метафары «агонь» скарыстана ў якасці асновы для ўтварэння ФА */што агонь* у адным са сваіх значэнняў для абазначэння інтэнсіўнасці праяўлення такой прыкметы ці ўласцівасці чалавека, як яго рухавасць, – 2) ‘вельмі (шпаркі, спрытны)’ (Ю-1977: 220). Дыялектная ФА служыць для выражэння ступені інтэнсіўнасці праяўлення такой прыкметы, рысы характару чалавека, як рухавасць, хуткасць, напрыклад: *У лобым дзеле як агонь. Што агонь дзеўка, усюдых первыя* (Ю-1977: 220).

А яшчэ для выражэння высокай ступені вастрыні прадмета, прызначанага для рэзкі, зноў паслужыла параўнанне з агнём: *як /што агонь* 1) ‘вельмі (востры)’ (Ю-1977: 220), напрыклад: *Найстрыў цяслу, стала што агонь* (Ю-1977: 220). У аснову вобраза ФА пакладзена метафара, паводле якой празмерна востры нож, сякера ці іншае падобнае прытасаванне прыпадабняюцца да агню на аснове такой яго якасці, якая звязана з дзеяннем агню, – апёк, ці на аснове адчування, калі востра, пякуча і балюча агонь уздзейнічае на скуру чалавека. У выніку ФА *як /што агонь* набыў сімвальнае значэнне і выступае ў ролі эталона высокай ступені вастрыні рэжучых прытасаванняў.

Сінонімам да лексемы *агонь* выступае лексема *пажар*, якая выкарыстоўваецца са значэннем ‘агонь, які ахоплівае і знішчае ўсё, што можа гарэць, а таксама сам працэс гарэння’ [ТСБМ 1979: 583]. А яшчэ гэта абазначэнне з’яві, узнікненне якой выклікае хуткую рэакцыю людзей: *пажар трэба тэрмінова тушыць, тут важна хуткасць рэакцыі чалавека*. На аснове такіх уяўленняў і асацыяцый, з улікам семантычнай прыкметы ‘хуткасць, імгненнасць дзеяння’, што замацавана за агнём ці пажарам, утвораны ФА для абазначэння такой прыкметы выканання

дзеянняў, руху, перамяшчэння ці працы, як тэрміновасць, спешка (як на *пажар* ‘вельмі хутка, імкліва (бегчы, ляцець, несціся, гнаць і пад.)’ (Л-2008-2: 152); як *што на пажар* ‘у вялікай спешцы’ (Ю-1977: 216) ці ў *пажарным парадку* ‘даволі спешна, надзвычай хутка (рабіць, зрабіць што-н.’ (Л-2008-2: 185), альбо, наадварот, іх адсутнасці (*не на пажар* ‘няма чаго спяшацца’ (Л-2008-2: 152).

Першыя дзве ФА – як на *пажар* ‘вельмі хутка, імкліва (бегчы, ляцець, несціся, гнаць і пад.)’ і як *што на пажар* ‘у вялікай спешцы’ суадносяцца з прасторавым і адначасова з часавым кодам культуры праз спалучэнне ўсіх трох кампанентаў, дзе прыназоўнік на ўжыты пры абазначэнні сферы дзейнасці (*пажар*) як месца, куды накіравана якое-небудзь дзеянне (падразумяваецца рух чалавека тыпу *ісці, бегчы*), і пры гэтым з пэўнай мэтай – як мага хутчэй тушыць пажар. А калі не на пажар, то няма прычын спяшацца, бо няма пажару – няма патрэбы тэрмінова яго тушыць. ФА перадаюць эталанізаванае ўяўленне пра часавы паказчык выканання якога-небудзь дзеяння ў яго супрацьлегласці: як на *пажар* – спешна, хутка, імкліва, што характарызуе і датычыць руху, перамяшчэння чалавека, а калі *не на пажар*, то – няма прычын спяшацца, бегчы, несціся.

ФА ў *пажарным парадку* са сваім адметным складам выяўляе і адметнасць выкарыстання і кантэкстнага акружэння: датычыць тэрміновасці, пазачарговасці выканання якой-небудзь работы, а не руху і перамяшчэння, як у выкарыстанні ФА як на *пажар*. ФА ў *пажарным парадку* суадносіцца з часавым кодам культуры найперш праз кампаненты ў *парадку*, дзе назоўнік часткова захоўвае сваё значэнне – ‘пэўная паслядоўнасць, устаноўлены ход чаго-н., чарговасць’ [ТСБМ 1980: 37], што звязана з часавым парадкам, паслядоўнасцю ў часе выканання пэўнай работы. ФА мае свой вобраз, створаны дзякуючы спалучэнню азначэння *пажарным* пры азначальным *парадку*, што і выяўляе змену ва ўспрыманні звычайнага парадку, чарговасці паводле часу выканання, ці хуткасць, спешнасць і пазачарговасць выканання чаго-небудзь прыпадабняецца да нечарговасці пажару, які рушыць планы, графікі, часавую паслядоўнасць і звычайнасць ходу спраў, выканання дзеянняў. Гэта асабліва падкрэслівае параўнанне з антанімічнай ФА *сваім парадкам*, за якой замацавана значэнне ‘ў прывычнай паслядоўнасці; так, як заўсёды, як звычайна’.

А ў аснове вобраза ФА на *ўсякі пажарны выпадак* ‘у прадбачанні экстраннай неабходнасці, дапускаючы магчымасць экстраннай неабходнасці’ (Л-2008-1: 251) ляжыць метафара, паводле якой прадбачанне чаго-небудзь як экстраннай неабходнасці прыпадабняецца да неабходнасці быць гатовым да пажару, быць падрыхтаваным да такога «пажарнага» выпадку. І ФА набывае ролю стэрэатыпа, эталона прадбачлівасці чалавека ў чым-небудзь нечаканым, але магчымым. Напрыклад: *Пра сваю вялікую кватэру намякала дачка: «Як што якое – бяры Паўліка, Кацю, Людачку – і да нас». Не верыць, ні кропелькі не верыць у тое, што маці можа падаць на развод, але, на ўсякі пажарны выпадак, запрашае.* Л. Дайнека.

Замест вобраза агню, пажару з мэтай вызначэння тэрміновасці ці, наадварот, адсутнасці прычын спяшацца ў многіх ФА абраны вобразы яго дзеяння, ці гарэння. Гэта ФА *дзела гарыць* ‘пра тэрміновасць справы’

(Ю-1972: 184) і *не гарыць* ‘няма ніякіх прычын спяшацца’ (Л-2008-1: 299). У першай метафарычны вобраз даводзіць прыпадабненне тэрміновасці якой-небудзь справы да гарэння дзела, а ў другім, як і адносна ФА *не на пажар*, адмоўе *не* выяўляе, што прычын спяшацца няма, таму што не гарыць, паколькі вядома, што толькі тады чалавек вымушаны змяніць прывычны рытм, толькі тады яму трэба спяшацца, бегчы ці рабіць хутка, калі пажар альбо калі што-небудзь дзесьці гарыць.

Асабліва шырока прадстаўлены вобразы агню, працэсу гарэння ці вынікаў дзеяння агню для адлюстравання і перадачы эмацыянальнага стану чалавека з дапамогай ФА мовы. Пры ўтварэнні шэрага ФА скарыстана такая семантычная прыкмета, прыпісаная чалавекам агню, як ‘эмацыйнае ўздзеянне’ на аснове ўяўленняў і адчуванняў свайго эмацыянальнага стану праз параўнанне і асацыяцыі ўздзеяння агню на псіхіку чалавека. Гэта фразеалагізмы-сказы *галава гарыць /гарэла* ‘хто-н. моцна хвалюецца, перажывае’ (Л-2008-1: 280); *душа /сэрца гарыць* ‘хто-н. вельмі ўсхваляваны, узбуджаны’ (Л-2008-1: 401); *кроў гарыць у жылах* ‘хто-н. ахоплены парывам пачуццяў, адчувае моцнае хваляванне, захапленне і пад.’ (Л-2008-1: 605); *нутро гарыць* ‘хто-н. вельмі ўсхваляваны, узбуджаны’ (Л-2008-2: 114) з агульнай ці блізкай структурай і агульным дзеяслоўным кампанентам *гарыць*.

Як відаць, ва ўсіх прыведзеных ФА вобраз ствараецца спалучэннем «вогненнага, гарачага» кампанента *гарыць* з кампанентамі-саматызмамі. А як было адзначана ў выніку даследавання ФА і іх ролі ў вызначэнні, перадачы і адлюстравання эмацыйнага стану чалавека, «у стварэнні эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў найбольш прадуктыўнымі сродкамі намінацыі эмоцый з’яўляюцца анатамічныя органы чалавека» [Ляшчынская 2012: 222]. І саматызмы, пад якімі разумеюцца моўныя сродкі абазначэння з’яў, што адносяцца да сферы цялеснасці, як і ўвогуле анатамічная лексіка, адыгрываюць важную ролю ў мадэляванні саматычнага фрагмента моўнай карціны свету. А ў спалучэнні з «вогненнымі» кампанентамі саматычных кампанентаў ў кожным з прыведзеных вышэй ФА, а ў нашым выпадку гэта адабраныя словы-кампаненты *галава*, *душа*, *сэрца*, *кроў*, *нутро*, звязаны з адчуваннем чалавека свайго эмацыянальнага стану праз пэўны вызначаны орган, яго рэагаванне, ці праз тое адчуванне, што вядома для наіўна-моўнага ўяўлення чалавека пра свой арганізм і эмацыйны стан.

Вядома, што цела чалавека, яго структура служаць не толькі кропкай адліку, але і ўніверсальным спосабам пабудовы паняццяў у мове і культуры. У прыватнасці, *душа*, *сэрца* – агульнапрызнаныя цэнтры эмоцый і пачуццяў; *галава* – сімвал чалавека з яго ўсведамленнем аб праяўленні эмоцый, адчуванняў, розуму; *кроў* – паказчык жыццяздольнасці і жыццёвай сілы чалавека, праваднік жыццёвай энергіі; *нутро* – яшчэ адзін абраны чалавекам орган, якому прыпісана адчуванне і рэагаванне пры змене эмацыйнага стану (параўн. ФА *на нутры* ‘падабаецца’ ці прыйсціся *на нутры* ‘даспадобы’). Менавіта таму вобразы ФА *галава гарыць /гарэла*; *душа /сэрца гарыць*; *кроў гарыць у жылах*; *нутро гарыць* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне аб зменах у эмацыянальным стане чалавека – узбуджэнні, хваляванні, перажыванні на аснове адчування чалавекам змен у рабоце пэўных органаў.

Да папярэдніх ФА далучаем яшчэ дзве. Першая – дыялектная ФА *спаліць сэрца* ‘быць узбуджаным, узрушаным, стаміцца маральна, адны хваляванні (мець)’ (М-К-1972: 244), якая мае структуру дзеяслоўнага словазлучэння ў адрозненне ад сказавай пабудовы папярэдніх і характарызуецца адметным дзеяслоўным кампанентам, які тэматычна аб’ядноўваецца ў адну групу з кампанентам *гарыць*, як у папярэдніх, як «вогненны». Праз кампанент *сэрца* ФА суадносіцца з саматычным кодам культуры, дзе найменні цела ці яго частак у дадатак да прыродных уласцівасцей называюць функцыянальна значныя для культуры сэнсы, якія надаюць гэтым імёнам ролю знакаў «мовы» культуры. Дарэчы, менавіта ў беларускай фразеалогіі ўсе ФА з кампанентам *сэрца* звязаны з выяўленнем эмоцый і пачуццяў на аснове таго, што сэрца «з’яўляецца цэнтрам канцэнтрацыі эмоцый» [Маслова 1997: 155]. І быць у стане высокага накалу пачуццяў, мець адны хваляванні прыпадабняецца тут на аснове метафарычнага мыслення да спальвання сэрца ці знічтажэння яго пад уздзеяннем агню. У структуры ФА сэрца як цэнтральны орган адчування эмоцый чалавека выступае не суб’ектам, а аб’ектам дзеяння. Такім вобразам ФА *спаліць сэрца* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра знаходжанне чалавека ў стане ўзрушэння, псіхічнага і маральнага стану ад розных непрыемнасцей, хваляванняў і пад.

А другая ФА – гэта сядзецц, стаяць і пад. як */нібы на <гарачым> вуголі* ‘ў стане крайняга хвалявання, неспакою, трывогі і пад.’ (Л-2008-1: 220), у аснове вобраза якой ляжыць метафара, паводле якой усхваляванасць, неспакой ці трывога як прыкмета эмацыянальнага стану чалавека прыраўноўваецца да сядзення, стаяння ці ўвогуле знаходжання каго-небудзь на вуголях, якія гарачыя. Тут дзеянне гарачых вуглёў асацыюецца з адметным, «гарачым» станам псіхікі, ці такім, які істотна адрозніваецца ад звычайнага, спакойнага. Стан неспакою, трывогі, увогуле хвалявання прыпадабняецца да ўздзеяння гарачага вуголя на аснове адчування чалавекам прыліву, змены ціску крыві і, несумненна, болю. ФА як */нібы на <гарачым> вуголі* набыла ролю эталона высокага ўзроўня псіхалагічнага стану чалавека, яго хвалявання, неспакою, трывогі ад чаго-небудзь.

Вобраз агню абраны і эталонам вымярэння высокай ступені праяўлення такой эмоцыі, як страху, што звязана «з інстынктам самазахавання і пачуццём бяспекі» [Бачинин 2010: 199], эмоцыі, якая з’яўляецца адной з самых моцных чалавечых эмоцый, асабліва такі страх, які ўзнікае ў чалавека ў выніку сапраўднай пагрозы яго жыццю, напрыклад, страху ад уздзеяння стыхій агню, што з’яўляецца самай моцнай пагрозай чалавеку з глыбокай старажытнасці.

Гэта найперш ФА як *агну* ‘вельмі моцна, панічна (баяцца каго-, чаго-н.)’ (Л-2008-1: 52; С-1991: 52), што служыць паказчыкам і спосабам выражэння высокай ступені інтэнсіўнасці праяўлення такога эмацыянальнага адчування чалавека, як боязнь, страх. І такое абазначэнне ў выніку працэсу фразеалагізацыі параўнання і асабліва выбару параўнання з агнём, за якім замацавана сімволіка ‘сродак моцнага ўздзеяння, што выклікае страх’, дазволіла гэтай ФА набыць ролю эталона, стэрэатыпа для перадачы інтэнсіўнасці, высокага ўзроўню праяўлення страху (параўн. яшчэ ФА як *чорт крыжа*; баяцца

як *чорт ладану*). ФА як *агню* даводзіць пра выключнасць ролі агню, яго ўздзеяння, што замацавана ў свядомасці чалавека.

Калі папярэдняй ФА як *агню* – гэта кампаратыўны выраз для адлюстравання і характарыстыкі высокай ступені праяўлення толькі страху, то ФА як *агнём апякло* ‘раптоўна ўразіла, збянтэжыла, напалохала што-н.’ (Л-2008-1: 90) перадае ўяўленне не толькі пра эмоцыю страху, але і іншыя, ці выяўляецца неразмежаванасць уздзення некалькіх эмоцый з прычыны іх спалучанасці, ці патэрну, як праяўлення ўражання, здзіўлення, спалоху ў іх непадзельнасці.

У аснове вобраза як *агнём апякло* ляжыць метафара «агонь» з яе яшчэ адной адметнай семантычнай прыкметай – ‘нечаканае і моцнае ўздзеянне’, калі тое, што раптоўна і нечакана ўражвае, здзіўляе, палохае, прыпадабняецца да раптоўнага і нечаканага ўздзеяння агню на цела чалавека. ФА як *агнём апякло* выконвае ролю эталона раптоўнасці, нечаканасці ўздзеяння чаго-небудзь, што выклікае моцнае ўражанне, бянтэжыць ці палохае.

У ФА з дапамогай вобраза агню, дакладней, яго працякання ці дзеяння, перададзена адчуванне чалавекам такой эмоцыі, як сорам, якая лічыцца адной з найбольш важных маральна-этычных эмоцый і якая «для беларуса з’яўляецца адлюстраваннем нацыянальнай логікі мыслення, звернутага найбольш да пачуццяў чалавека, да самааналізу і самаацэнкі сваіх дзеянняў» [Ляшчынская 2012: 68]. Гэта фразеалагізмы беларускай літаратурнай мовы *згараць ад сораму* ‘зведаць пачуццё вялікага сораму’ (Л-2008-1: 492) і дыялектны *гарэць ад /са тыда* ‘адчуваць вялікі сорам’ (Ю-1972: 136), у апошнім з якіх замест беларускай лексемы *сорам* выкарыстана эквівалентная ёй у рускай мове лексема *стыд*. У аснову вобразаў названых ФА пакладзена сімптаматычнае праяўленне гэтай эмоцыі – адчуванне гарэння, змены ціску, колеру твару ў выніку эмацыйнага ўзбуджэння. Сапраўды, праз ФА «выяўляецца “шматступенчатасць” мысліцельных аперацый»: вызначэнне эмоцыі сораму і яе праяўлення звязваецца з прылівам крыві да твару, ад чаго адчуваецца жар і адбываецца змена колеру, а чырвоны колер твару, адчуванне гарачыні асацыіруецца з колерам агню і яго ўздзеяннем, і такім чынам уздзеянне агню асацыятыўна пераносіцца на выражэнне высокай ступені адчування сораму – згараць ці гарэць [Ляшчынская 2012: 54.]. ФА *згараць ад сораму* і *гарэць ад /са тыда* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра адчуванне чалавека, надзвычай сарамлівага, такога, які адчувае сорам і праяўляе гэтую эмоцыю з-за чагосьці зробленага няправільна ім самім ці кім-небудзь другім.

З вобразам агню ўтворана ФА *загарэўца агнём* ‘раптоўна, хутка разлавацца, расхвалявацца’ (Д-2000: 69), якая служыць сродкам адлюстравання і вобразнага ўяўлення пра імгненнасць праяўлення такіх эмацый, як злосць, узрушэнне, што прыпадабняецца да загарання агню. І такім вобразам новая адзінка не толькі называе абстрактнае паняцце, але і служыць выражэнню дадатковых сем – ‘раптоўна’ і ‘хутка’, што звязвае эмацыйнае адчуванне чалавека з непасрэдным успрыманнем канкрэтнага паняцця – загараннем агню, напрыклад: *Чаго ты загарэўся агнём? Я табе нічога дрэннага не сказаў* (Д-2000: 69). ФА *загарэўца агнём* перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб хуткасці

змены эмацыйнага настрою ў бок злосці, раздражнення запальчывага і нястрыманага чалавека.

Іншыя кампаненты з ліку тых, што звязаны з агнём, іншыя спалучэнні адзінак ці выбар іншых протасітуацый – і іншыя вобразы ФА, створаныя для наймення і перадачы іншых эмацыйных станаў чалавека. Гэта, напрыклад, фразеалагізм *пасыпаць галаву попелам* ‘глыбока смуткаваць, бедаваць з якой-н. прычыны’ (Л-2008-2: 194), які, паводле свайго паходжання, абавязаны і ўзыходзіць да тэксту Бібліі, дзе гаворыцца аб старажытным звычаі яўрэяў пасыпаць галаву попелам ці зямлёй у час жалобы ці якой-небудзь іншай бяды. Гэтую ж сцэну апісвае і Гамер у свайой паэме «Іліяда» [гл.: Бирих 2007: 522.].

Паводле лінгвакультуралагічнага аналізу ФА *пасыпаць галаву попелам* адпаведна парадку кампанентаў суадносіцца з антропна-дзеійнасным (дзеянне выконвае чалавек), саматычным і прыродным кодамі культуры, дзе кожны кампанент-лексема набывае ролю знака культуры. У прыватнасці, попел сімвалізуе страту на аснове асацыяцыі выніку згарання чаго-небудзь пад уздзеяннем агню, калі застаецца толькі попел. А галава як верхняя частка чалавека выступае сімвалам розуму і ўсведамлення эмацыйнальных змен псіхічнага стану чалавека (параўн. *галава варыць*; <ёсць> <свая> *галава на плячах*; *галава гарыць*; *светлая галава*; з *галавой*; *гарачая галава*; *галава закружылася* і інш.), зыходзячы з таго, што ў славянскай міфалогіі ўсё, што звязана з галавой, суадносіцца з магутнасцю, з небам і яго галоўнымі аб’ектамі – сонцам, месяцам, зорамі, а з пазіцыі сучаснай нейралогіі адносіны ‘галава як орган – псіхічны стан чалавека’ адлюстроўваюць аб’ектыўную карціну ўзаемазвязей вышэйшых псіхічных функцый чалавека. А яшчэ гэта замена часткай цэлага. Сімволіка кампанентнага складу перададзена ФА, у выніку чаго ФА *пасыпаць галаву попелам* выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра глыбока засмучанага чалавека, чалавека-гаротніка, які ўсведамляе сваю бяду, гора як нешта безвыходнае ці як раскайванне ў чым-небудзь, што служыла гэтаму.

З кампанентам *попел* зафіксавана ў гродзенскіх гаворках ФА *два вядры попелу* не варты ‘нічога, нікуды (не варты)’ (Д-2000: 58), які зноў жа прызначаны для ацэнкі і характарыстыкі чалавека, яго працы. Вобраз ФА суадносіцца з лікавым, артэфактна-рэчавым (праз кампаненты *два вядры*, што выяўляюць вялікую колькасць) і прыродным (праз кампанент *попел*, які выступае сімвалам не вельмі патрэбнага як вынік, толькі астаткі згарання чаго-небудзь) кодамі культуры. У аснову вобраза пакладзена метафара, на аснове якой негатыўная ацэнка чалавека і яго дзеянняў, якія нічога і нікуды не вартыя, прыпадабняецца да вартасці двух вёдзер попелу, што выклікае неадабрэнне ці насмешку. Несумненна, тут асноўная паралель – гэта непатрэбнасць да нічога і немагчымасць скарыстання вынікаў працы, як і попелу, што асацыятыўна пераносіцца на чалавека. Напрыклад: *Гэтакая твая праца два вядры попелу не варты* (Д-2000: 58).

Выкарыстанне вобразаў гарэння ці дзеяння агню выяўляецца і адносна характарыстыкі і высокай ацэнкі наяўных сіл і энергіі як нябачных з’яў і абстрактных паняццяў для чалавека. І тут метафара «агонь» праз дзеянне агню ўспрымаецца на аснове такой семантычнай прыкметы, як ‘узбуджэнне, адчуванне энергіі, прыліву сіл’, што

адлюстравана ў ФА *кроў гарыць* ‘хто-н. адчувае ў сабе багацце сіл, энергіі’ (Л-2008-1: 605), дзе найўнае ўяўленне пра фізічныя сілы, стан узнёсласці, бадзёрасці, энергічнасці перададзены праз фізічныя змены стану крыві: яна гарыць, гарачая. Абраная тут протасітуацыя вобраза ФА з’яўляецца вынікам адчування чалавекам свайго крывянога ціску, а таму найўнае ўяўленне аб адчуванні энергіі, прыліве сіл збліжаецца з навуковымі ведамі пра кроў як самае жыццяздзейнае ў чалавеку, гарачае.

Гэта ж семантычная прыкмета метафары «агонь» – ‘узбуджэнне, адчуванне энергіі, прыліву сіл’ ляжыць у аснове яшчэ дзвюх ФА. Гэта такая ФА, як з *жарам* ‘вельмі гарача, запальчыва’ (Л-2008-1: 421), якая служыць вызначэнню адной з прыкмет маўленчай дзейнасці чалавека і яе характарыстыкі, ці, дакладней, характарыстыкі эмацыянальнага стану чалавека ў разуме. Заўважым, што ФА з *жарам* выкарыстоўваецца толькі з суправаджальнымі словамі, што служаць для абзначэння маўлення, – *гаварыць, даказваць, спрачацца* і пад. А вось ацэнка, якую даводзіць ФА, залежыць ад сітуацыі маўлення, адносін паміж суразмоўцамі і інш.

Амбівалентнай, як лічыць І. Я. Лепшаў, паводле ацэні чалавека з пункту гледжання яго здольнасцей выказацца, спосабу афармлення свайго маўлення ці зместу і слоўнага выражэння ў адказ на якія-небудзь да яго прапановы, заўвагі, напады, абвінавачванні з’яўляецца і другая, але ўжо дзеяслоўная ФА *і сячэ і паліць* – ‘ведае, што сказаць, знаходлівы ў разуме’, што і пазначана складальнікам слоўніка з дапамогай антанімічных суправаджальных памет *адабр. і неадабр.* (Л-2008-2: 500). Сапраўды, адмоўная ці дадатная ацэнка залежыць і звязана з маўленчай сітуацыяй, адносінамі да таго, пра каго так гаворыцца. Вось толькі адзін прыклад: *Ну, а ўдвух, як кажучь, добра і жабраваць пайсці... А калі да таго – Ігнат яшчэ і сячэ і паліць...* (А. Петрашкевіч), дзе пытанне аб вызначэнні ацэнікі – станоўчая ці адмоўная – нельга адназначна вырашыць, паколькі прыведзены кантэкст гэта не вызначае. Тое ж і адносна прыклада *Ты паслухаў бы толькі яго нявестку, як яна і сякець і паліць*, што прыведзены з запісаў Г. Ф. Юрчанкі. Патрабуецца значна большы кантэкст для вызначэння ацэначнасці, бо можна асуджаць (знак «мінус») нявестку, калі яна нядобра і рэзка, хоць дакладна і з жарам гаворыць свёкру, і можна ўхваляць (знак «плюс») гэта як бойкія і знаходлівыя выказванні на чые-небудзь несправядлівыя словы да яе. Дарэчы, гэта ФА вынесена Г. Ф. Юрчанкам у якасці назвы, загаловак свайго другога зборніка «Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Месціслаўшчыны»), і, як адзначае сам складальнік гэтага дыялектнага слоўніка, «фразеалагізм *і сячэ і паліць* (у вымаўленні *і сякець і паліць*) мае гумарыстычны характар і дастасоўваецца да асобы, якая ўмее за сябе пастаяць, даць належны адпор на любыя закіды ў яе адрас і, як кажучь, за словам у кішэню не лезе. Гэта характарыстыка гучыць заўсёды з адабрэннем і нават захапленнем» [Юрчанка 1974: 3].

ФА *і сячэ і паліць* пабудавані на аснове выкарыстання вядомага прыёму спалучэння, як правіла, процілеглых кампанентаў-слоў з паўтаральным узмацняльным злучнікам *і ... і*, праўда, найбольш шырока ўжывальнага пры ўтварэнні ФА з паўторам назоўнікавых (*і дзень і ноч; і жук і жаба; і смех і грэх*), займеннікавых (*і нашым і вашым; і сёй і тое*) і прыслоўных кампанентаў (*і так і гэтак; і так і так; і там*

і тут; і так і сяк) і менш дзеяслоўных (параўн. *і хочацца і колецца*). Вобраз ФА суадносіцца з акцыянальна-антропнымі кодамі культуры, дзе абраныя кампаненты-дзеясловы супрацьпастаўлены і разам з тым дапаўняюць адзін аднаго на аснове асацыятыўнага іх збліжэння. Кампанент-дзеяслоў *сячэ* выступае ў спалучэнні двух сваіх значэнняў: прамога – ‘удараючы з размаху чым-н. вострым, раздзяляць на часткі; рассякаць’ і пераноснога – ‘гаварыць, выказвацца пра каго-, што-н. вельмі рэзка, рашуча’ [ТСБМ 1983: 454], што асацыятыўна звязана з выказаннем, маўленнем, якое перадаецца з дапамогай слоў, калі слова ідзе за словам, калі маўленчая плынь падзяляецца, «рассякаецца» на складнікі-словы. А кампанент-дзеяслоў *паліць* на аснове асацыяцыйнай сувязі з *сячы* – гэта ‘знішчаць агнём, спальваць’ [ТСБМ 1979: 637]. Метафара вобраза ФА даводзіць, што рэзкія, але дакладныя словы, знаходліваць у размове чалавека прыпадабняецца да сячэння дроў і іх спальвання, ці паводле асацыяцыі, дакладна падбіраючы словы і выдаючы іх, «спальваць» свайго праціўніка, суразмоўніка рэзка, рашуча іх вымаўляючы і даводзячы свае аргументы ў адказ.

І заключае перадачу эмацыянальнага стану чалавека сродкамі ФА, што звязаны з вобразам агню ці яго дзеяння, выклічнікавая ФА *гары ён /яна /яно /яны гарам* (Л-2008-1: 298), пра якую ўжо ўзгадалася і якая, як вядома, не называе, а толькі служыць для выражэння эмоцыі моцнага раздражнення, прыкрасці, абурэння чым-небудзь, што дзвяляе выказаць верагоднаць яго паходжання з пракляццяў. У ФА выразна выяўляецца адмоўная ацэнка агню, яго дзеянню. І дасягаецца гэтае ўзмоцненае выражэнне эмацыянальнага стану і негатыву чалавека не толькі праз вобраз гарэння як спосабу знішчэння ўсяго на сваім шляху, але і праз абраныя моўныя сродкі: тут праз выбар формы загаднага ладу дзеяслоўнага кампанента як моцнага пажадання негатыву шляхам «падваення» кораня *гар-* у дзеяслоўным і прыслоўным кампанентах-лексемах і праз пайтор гукавых комплексаў, ці алітэрацыю зычных [г], [р], з якімі асацыіруецца нешта негатыўнае, моцнае, злое.

Яшчэ адна семантычная прыкмета, якая прыпісана агню і можа прыпадабняцца, – ‘высокая тэмпература’, на аснове якой агонь з яго тэмпературнай адметнасцю, што ўсведамляецца чалавекам і прыпісваецца агню як такой уласцівасці ўздзеяння і аказвання негатыўнага ўплыву на чалавека, абрана асновай вобразаў ФА для перадачы стэрэатыпных уяўленняў пра розныя, у тым ліку і негатыўныя дзеянні, з’явы, фізічны стан чалавека.

Так, сродкам выражэння змены тэмпературы цела чалавека, характарыстыкі яго фізічнага стану пры захворванні служыць ФА *гарэць агнём* ‘быць у стане гарачкі, ліхаманкі’ (Л-2008-1: 300), дзе назіраем «падваенне», таўталогію сем у выкарыстанні кампанентнага складу з мэтай не толькі перадачы стану гарачкі, колькі для вобразнага ўздзеяння. Знаходжанне чалавека ў стане гарачкі, з высокай тэмпературай цела прыраўноўваецца да гарэння агнём (форма Т. скл., ці творны параўнання), які выступае эталонам самай высокай тэмпературы. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб стане хворага ў гарачцы ці ліхаманцы.

Гэта і дыялектная ФА такога ж тыпу ўтварэння, як і папярэдняя, – *вожыгам гарэць* ‘балець надзвычай пякуча’ (Ю-1972: 96), якая служыць

для выражэння і характарыстыкі такой нябачнай з’явы, ці такога абстрактнага паняцця, як моцнага адчування болю, і дзе скарыстаны ўстарэлы сёння кампанент-лексема *вожыг*. Справа ў тым, што назоўнік *вожаг*, як адзначаецца ў тлумачальным слоўніку беларускай мовы, – гэта малаўжывальная сёння літаратурная лексема з замацаванай за ёю значэннем ‘дзяржальня вілак, качаргі’ [ТСБМ 1977: 500]. Дыялектны варыянт *вожах*, які мае некалькі значэнняў – ‘кіёк, якім мяшаюць вуголле ў печы, дровы’; ‘палка, на якую насаджваюць вілкі, качаргу і інш.’ і нават ‘касцёр, вогнішча’, зафіксаваны ў паўночна-заходняй частцы Беларусі [СБГПЗБ 1979: 322-323]. Яго варыянты *вожаг*, *вожыг*, як адзначаецца ў этымалагічным слоўніку беларускай мовы, абазначаюць ‘дзяржанне вілак, качаргі, памяля і г. д.’; ‘палка з вострым канцом’; ‘палка з апаленым канцом’ [ЭСБМ 1978: 182]. Вядома гэта лексема для рускай мовы як *ожег*, *ожог*, *ожиг* – ‘палка, якая ўжываецца замест качаргі’, украінскай як *ожог*, *ожуг* з тымі ж значэннямі, польскай як *ożeg*, кашубскай як *ożãk*, чэшскай, славацкай як *ožeh*, дыял. *vožeh* ‘дзяржанне вілак, качаргі; палка, якой разграбуюць вуголле’ і іншым славянскім мовам [Тамсама].

У аснове вобраза ФА *вожыгам гарэць* ляжыць метафара, паводле якой тая сіла ўздзеяння пякучасці, нясцерпна моцнага болю, які ў пэўных выпадках і паводле розных прычын адчувае чалавек, прыпадабняецца да моцы і сілы ўздзеяння агню на прыладу, што непасрэдна звязана з ім ці яго праяўленнем, – палка, якой мяшаюць вуглі ў печы, чапяла, якой выцягваюць з печы гаршкі і пад. Узгадаем перасцярогу для малых дзяцей не падносіць пальчык да агню, бо жыжа ўкусіць. Толькі тут абраны адметны кампанент-назоўнік *вожыг* у форме Т. скл., ці творны параўнання *вожыгам*, для адлюстравання тыповага ў мінулым уяўлення пра сілу ўздзеяння агню праз выкарыстанне параўнання яго ўздзеяння на палку ці прыладу чалавека, дзякуючы якой ён упраўляецца з агнём ці тым, што на агні (параўн. славен. *ožèg* ‘качарга; палка з абпаленым канцом’, макед. *ожег* ‘жалезная качарга’, балг. дыял. *ожег* ‘качарга’ [Тамсама]. ФА *вожыгам гарэць* выступае эталонам моцы, вялікай сілы болю, які прыраўноўваецца да апёку.

Гэта і ФА *антонаў агонь* ‘заражэнне крыві, гангрэна’ (Л-2008-1: 52), якая служыць нам у якасці вобразнага наймення адной з хвароб чалавека і як крыніцай культурнай інфармацыі, што суправаджае сёння і служыла ў мінулым утварэнню гэтай адзінкі, паколькі ФА лічыцца недакладнай калькай з французскай мовы, дзе *feu Saint-Antoine*, што літаральна перакладаецца як *агонь святога Антона*. А гэтая легенда пра хваробу і выток утварэння ФА ў перадачы І. Я. Лепешава наступная: «У сярэднявэковай Заходняй Еўропе існавала павер’е, што вылечыць гэту хваробу можна мошчамі “святога Антонія” – хрысціянскага аскета Антонія Флаўскага (III – IV стст.), які, раздаўшы сваё багацце жабракам, пайшоў у Егіпецкую пустыню і жыў іўся там травамі і карэннем. Знахары, спрабуючы “зняць агонь” з хворага, звычайна мелі пры сабе ікону Антонія» [Лепешаў 2004: 38].

Вобраз агню як яшчэ адно ўяўленне пра яго ролю і сімваліку абраны пры ўтварэнні ФА, што служаць для адлюстравання і, галоўнае, для адмоўнай ацэнкі дзеянняў чалавека, накіраваных на змены, пагаршэнне эмацыянальных адносін паміж людзьмі. Гэта група вобразных ФА, якія

називаюць і характарызуюць абвостраня непрыязныя адносіны паміж людзьмі (*падліванне масла ў агонь* ‘абвастрэнне непрыязных адносін паміж кім-н.’ (Л-2008-2: 138) ці спосаб утварэння такіх адносін (*падліваць масла ў агонь* 1) ‘абвастраць непрыязныя адносіны паміж кім-н.’ (Л-2008-2: 139); *узліваць масла на агонь* ‘абвастраць становішча сваім умяшаннем’ (Ю-1977: 127); *падліваць смалы ў агонь* ‘абвастраць непрыязныя адносіны паміж кім-н., узмацняць якія-н. пачуцці, настроі і пад.’ (Л-2008-2: 139; С-1991: 87) і *падкідваць жару ў агонь* ‘абвастраць адносіны’ (Д-2000: 147)

У аснове вобразаў прыведзеных ФА ляжыць метафара, паводле якой абвастрэнне адносін паміж людзьмі ці выражэнне прычыны інтэнсіўнасці яго праяўлення прыпадабняецца да падлівання масла ці смалы альбо падкідання жару ў агонь, які ад гэтага, як вядома, толькі становіцца большым, мацнейшым. І тут выключную ролю ў негатыўнай канатацыі ФА нясуць амаль усе кампаненты ў створаных вобразах адзінак і пададзення ў такім парадку ў кожнай. Гэта дзеяслоўны кампанент *падліваць* ці *падкідваць* як сродак сувязі ФА з антропна-дзеясным кодам культуры: названае дзеянне выконвае чалавек з пэўнай негатыўнай мэтай, паколькі ўмешвацца і шкодзіць, ствараць непрыязныя адносіны паміж людзьмі з’яўляецца адступленнем, адхіленнем ад звычайных чалавечых нормаў паводзін. Гэта і кампанент *агонь*, за якім замацавана сімволіка бяды, няшчасця на аснове добра вядомых яго характарыстык і ацэнак у выніку практычнага вопыту чалавека. Гэта і кампаненты *масла*, *смала*, *жар* як «сродкі» дасягнення пастаўленай мэты на аснове ведаў чалавека пра іх узмацняльнае дзеянне на агонь. У выніку гэтага вобразы ФА ўспрымаюцца як перадача стэрэатыпнага ўяўлення пра магчымасці ўзнікнення непрыязнасці, разладу паміж блізкімі людзьмі і тыповыя прычыны гэтага – умяшанне збоку.

Да папярэдніх далучаецца яшчэ адна група аднаструктурных ФА з блізкім значэннем і з той жа адмоўнай канатацыяй: *кідаць агонь у хату* ‘выклікаць сварку, спрабаваць пасварыць каго- з кім-н’ (Л-2008-1: 572); *падкінуць /укінуць агню ў хату* ‘выклікаць сварку, пасварыць каго- з кім-н.’ (Л-2008-2: 137); *кідаць /кінуць /укінуць агонь у хату* ‘ўнесці разлад у сямейныя адносіны, пасварыць’ (Д-2000: 101). Праўда, тут, у адрозненне ад папярэдніх адзінак, якія датычаць ускладнення адносін паміж людзьмі, што ўжо былі нацягнутыя, абвастрэння іх такімі спосабамі ўздзеяння, як падліваннем масла ці смалы ў агонь, адлюстроўваецца новая сітуацыя.

Па-першае, удакладняецца месца дзеяння – хата, праз якую вызначаецца пэўная і абмежаваная прастора, месца, у якую ці да якога скіравана названае дзеянне з агнём – «у». Кампанент *хата* – гэта ўказанне на аснове метаніміі на месца пражывання сям’і, родных, мужыка і жонкі і іншых сямейнікаў, а мэта дзеяння *кідаць*, *падкінуць* /*укінуць* тая ж, што і ў папярэдніх ФА, – унесці разлад, расстроіць адносіны паміж блізкімі, роднымі. І тут дзеяслоўны кампанент *кідаць* (чытай – пастаянна, шмат разоў) ці *падкінуць* /*укінуць* (аднаразова пашкодзіць, нанесці шкоду) выяўляюць агрэсіўнае дзеянне чалавека збоку ў адносінах да тых, хто ў хаце, параўн. групу ФА з тым жа дзеяслоўным кампанентам: *кінуць зайца*; *кінуць каменем /камень*; *кінуць камень у агарод*; *кінуць косць*; *кінуць пальчатку*; *кінуць у твар*; *кінуць цень* і інш.

Кожны з кампанентаў аналізаваных ФА выступае носьбітам культурнай інфармацыі і выяўляе сувязі з пэўным кодам культуры беларусаў: *кідаць, падкінуць, укінуць* – зантропна-дзеясным, выкананне дзеяння з мэтай нашкодзіць; *хата* – з архітэктурна-будаўнічым, у *хату* – з прасторавым, што сімвалізуюць абмежаваную, сваю прастору, якая адрозная ад чужой і прадстаўляе блізкіх людзей, сямейнікаў у адрозненне ад чужых; *масла, смала* – з артэфактна-рэчавым, *агонь* – з прыродна-стыхійным, за якім замацавана сімволіка негатыву праз уздзеянне і яго вынікі як адной з самых разбуральных, знішчальных стыхій прыроды, што нясе пагрозу чалавеку, бяду, няшчасце і функцыянуе ў прыродна-стыхійным кодзе культуры ў ролі знака «мовы» культуры. А ў выніку ФА *кідаць агонь у хату* ‘выклікаць сварку, спрабаваць пасварыць каго-з кім-н’; *падкінуць /укінуць агню ў хату* ‘выклікаць сварку, пасварыць каго-з кім-н.’ і *кідаць /кінуць /укінуць агонь у хату* ‘ўнесці разлад у сямейныя адносіны, пасварыць’ перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра злыя, нядобрыя дзеянні каго-небудзь збоку, чужых людзей адносна ладу ў сям’і, сямейных адносінах іншых людзей і жаданне іх пасварыць, унесці разлад паміж імі.

Цікавая семантычная прыкмета метафары «агонь» – ‘рыжы колер’ паслужыла асновай ўтварэння дыялектнай ФА *як /што агонь* яшчэ ў адным з яе значэнняў – ‘вельмі рыжы’, дзе колер валасоў чалавека вызначаецца праз параўнанне з чырвоным, рыжым колерам агню. Напрыклад: *Ну й ззяя ж іна сабе нейдзі выпырыла, гылава рыжыя як агонь* (Ю-1977: 220).

Несумненна, што паміж папярэдняй ФА і вобразам ФА *злавіць /спаймаць лісу /лісіцу /ліса* ‘неасцярожна прапаліць вопратку пры агні’ (Л-2008-1: 499) маецца істотнае адрозненне, але разам з тым вызначаецца і пэўная сувязь. ФА *злавіць /спаймаць лісу /лісіцу /ліса*, па-першае, мае свой вобраз і стаіць крыху асобна ад усіх папярэдніх ФА, што выдзелены і вызначаюцца кампанентнымі паказчыкамі канцэптуалізацыі агню, бо тут адсутнічаюць «вогненныя» кампаненты. І гэта другая ФА з ліку ўсіх, што рэпрэзентуюць канцэпт «агонь», які суадносіцца праз кампанент *лісу /лісіцу /ліса* з зааморфным кодам культуры (нагадаем першую ФА *пускаць /падпускай <чырвонага> пёўня /пёвуна*), што вызначаецца як сукупнасць найменняў жывёл, якія абазначаюць іх як цэлае і спецыфічныя для іх якасныя характарыстыкі, якія нясуць у дадатак да прыродных іх уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы, выступаюць носьбітамі прыпісаных ім якасцей, носьбітамі абумоўленых культурай стэрэатыпных уяўленняў пра ўласцівасці, характарыстыкі ці асаблівасці паводзін прадстаўнікоў жывёльнага свету, што і надае гэтым імёнам ролю знакаў мовы культуры. І вось тут кампанент *ліса* ў яго магчымых граматычных і словаўтваральных варыянтах *лісу /лісіцу /ліса* абраны з прычыны таго, што ўваходзіць у інфармацыйнае поле лінгвакультуралагічнай прасторы, характарызуецца ўласцівасцю сімвалізацыі, што і вызначае адметнасць гэтай адзінкі.

А ў аснову ўтварэння ФА *злавіць /спаймаць лісу /лісіцу /ліса* пакладзена метафара, паводле якой неасцярожна прапаліць адзенне праз уздзеянне агню, атрымаць на вопратцы дзіркі ад агню, якія звычайна вызначаюцца рыжым колерам, прыпадабняецца да лоўлі рыжай лісіцы. І гэта тое, што аб’ядноўвае гэтую ФА з ФА *як агонь* ‘рыжы

колер', паколькі такое прыпадабненне выяўляе дзеянне метафарычнага пераносу па падабенстве колеру агню ў яго выніках дзеяння – чырвоны агонь – і валасы як агонь, рыжы агонь у яго праўленні і колер рыжай поўсці лісіцы, а дзеянне прапаліць вопратку прыпадабняецца да дзеяння злавіць лісіцу. ФА *злавіць /спаймаць лісу /лісіцу /ліса* вобразна перадае стрэзатыпнае ўяўленне пра выпадковыя здзіркі на вопратцы ад уздзеяння агню з вогнішча, вугляў з печы, якія страляюць, і інш.

З уздзеяннем яшчэ аднаго тыпу агню на чалавека, іншай якасці і спосабу яго праўлення звязана ўзнікненне ФА *выклікаць /браць агонь на сябе // клікаць /узяць агонь на сябе* 1) 'знарок адцягваць увагу ворага на сябе замест іншых'; 2) 'прымаць на сябе самае цяжкае, першаму трапляць у небяспеку' (Л-2008-1: 242). У аснове ФА ляжыць метафара «агонь», якая выяўляе такую адметную семантычную прыкмету, як 'дзеянне артылерыі, напалму і іншых сродкаў знішчэння людзей, як правіла, у баявых ці ваенных умовах'. ФА сваім утварэннем абавязана пераасэнсаванню тэрміналагічнага выразу са сферы вайсковай справы, дзе служыць ваенным прыёмам адцягвання ўвагі з аднаго аб'екта на другі ці другія для пэўных мэт, тыпу выратавання, нечаканасці ўдару і падобных. Выключная роля ў сувязі ФА з архетыпічнай апазіцыяй «свой – чужы» належыць спалучэнню кампанентаў *на сябе*, які выяўляе суаднесенасць ФА з антропным кодам культуры, ці з той сукупнасцю ўяўленняў пра чалавека ўвогуле і ў прыватнасці з ментальнымі, інтэлектуальнымі, эмацыянальнымі, дзейнаснымі праўленнямі чалавека і іх назвамі, якую нясуць функцыянальна значныя для культуры сэнсы.

У вобразе ФА назіраецца перанос дзеяння агню з каго-ці чаго-небудзь на сябе як дзейнасную асобу ў пэўнай прасторы (сувязь з прасторавым кодам культуры праз кампанент *на*, што спалучаецца з займеннікам *сябе* ў форме В. скл.), як адказную за выкананне ўзятага на сябе абавязацельства. Метафара, што абрана і пакладзена ў аснову ФА, даводзіць, што прыцягванне ўвагі праціўніка і ў выніку добраахвотна пападаць у небяспеку прыпадабняецца да выстаўлення сябе для аказання дзеяння агню. Вось чаму ФА адлюстроўвае стрэзатыпнае ўяўленне аб добраахвотным дзеянні чалавека, які прымае на сябе пэўныя абавязкі і гатовы несці за іх адказнасць.

Некалькі самых розных ФА паводле вобразаў і вытокаў утварэння, што рэпрэзентуюць канцэпт «агонь» у беларускай фразеалогіі, не нясуць выразнай ацэнкі, але іх вобразы тым не менш звязаны з дзеяннем агню.

Так, дзве кніжныя ФА – *паліць свае караблі* і *паліць <усе> масты <за сабой>* з агульным значэннем 'рашуча парываць з мінулым, робячы немагчымым вяртанне да яго' (Л-2008-2: 169) хутчэй за ўсё абавязаны сваім утварэннем метафарызацыі вайсковых выказаў, што атрымалі пашырэнне ў грамадстве, ці, дакладней, звязаны з ваеннай тактыкай вядзення вайны з праціўнікам.

Дзве аднолькавыя па значэнні ФА тым не менш адрозніваюцца аб'ектам знішчальнай дзейнасці чалавека – спальвання караблёў ці мастоў як сведчанне розных родаў войска, калі рашучыя палкаводцы, спальваючы свае караблі пасля высадкі на сушу ці масты пасля пераадолення ракі як воднай перашкоды, пазбаўлялі сябе і сваіх падначаленых магчымасці адступачы.

У аснове вобразаў абедзвюх ФА выяўляецца дзеянне метафары, паводле якой канчатковае парыванне сувязі, разрыў і немагчымасць вярнуцца да мінулага, былога прыпадабняецца да спальвання за сабой караблёў ці мастоў, з якіх сышлі ці праз якія пераправіліся. Заўважым пра ролю протасітуацый, ці тых тэрміналагічных адзінак, як і пра выбар кампанентаў *караблі* і *масты*, праз якія ФА выяўляюць суднесенасць з архітэктурна-будаўнічым кодам культуры і якія як лексемы па-за межамі фразеалогіі набылі ролю знакаў «мовы» культуры: яны надзелены, асабліва лексема *мост*, сімвалам злучэння, аб'яднання тыхці таго, што раздзелены воднай прасторай. І таму пры іх спальванні, знічтажэнні траціцца магчымасць кантактавання, злучэння, сувязі ці, як у выпадку ваенных умоў, вяртання, адступлення.

Не менш значны і кампанент *паліць*, які вызначаецца паводле ваенных дзеянняў прыкметай ці ўласцівасцю ваеннай тактыкі (пэўнае дзеянне, якое выконвае сам чалавек), а паводле акультуранага ў мінулым – рытуальнае дзеянне знішчэння чаго-небудзь (параўн. абрад спальвання Масленіцы як ачышчэнне агнём і «своеасаблівы момант калектыўнай псіхатэрапіі. Канцэнтрацыя энергіі і вера ўсіх супольнікаў была накіравана на выгнанне смерці, хвароб, голаду, збавення ад бяды» [Райкова 2011: 295]). А тут пры спальванні караблёў ці мастоў таксама назіраецца псіхалагічнае ўздзеянне на людзей, што засталіся без магчымасці звароту, павярнуць назад і якім надзены дух ваяўнічасці, запалу, калі было вядомым, што будзе смерць ці перамога. У выніку ФА служаць перадачай стэрэатыпнага ўяўлення пра канчатковы і беспаваротны разрыў з тым, што было блізім у мінулым.

Для выражэння незадавальнення працэсам, выкананнем чаго-небудзь выкарыстоўваецца празрыстая паводле сваёй матывацыі ФА *ні гарыць ні тлее* ‘не ладзіцца, не атрымліваецца’ (Л-2008-1: 299), якая пабудавана па ўзоры ўжывання «раўнапраўных» кампанентаў-слоў, ці аднародных членаў, і заканамернай для такіх ФА антаніміяй лексем-кампанентаў (тут *гарыць* і *тлее*) з паўторам злучніка *ні ... ні* пры кожным з іх як умовы ўтварэння адзінкі і негатыўнай канатацыі, бо вынік «ніякі» (параўн., напрыклад, *ФА ні Богу свечка ні чорту качарга; ні рыба ні мяса; ні пава ні варона; ні тое ні сёе* і інш. для абазначэння і адмоўнай характарыстыкі чалавека). І такая «аднароднасць структуры і дыяметральная супрацьлегласць семантыкі кампанентаў стварае тое экспрэсіўнае напружанне, якое так неабходнае для фразеалагізацыі» [Мокиенко 1989: 136], бо дае магчымасць умоўна абазначыць трэцяе як ‘ніяк не атрымліваецца’. Тут паводле метафары, якую ўтрымлівае ФА, выяўляецца прыпадабненне таго, што не ладзіцца, не атрымліваецца, праз адмаўленне яго дваінога дзеяння, кожнае з якіх метафарычна абазначае дзве супрацьлегласці – моцна і слаба праяўляцца (параўн. *гарэць* ‘падваацца дзеянню агню, знішчацца агнём’ [ТСБМ 1978: 36] і *тлець* ‘гарэць без полымя, слаба гарэць’ [ТСБМ 1983: 490]), да трэцяга дзеяння ў дадатак да названых двух, прыроду і якасць якога немагчыма вызначыць. І ў выніку фразеалагізм *ні гарыць ні тлее* выступае ў ролі эталона няпэўна выражаных дзеянняў чалавека і адмоўнай ацэнкі як чалавека, што так характарызуецца, так і адносін да выканання яго працы ці тых мізэрных або ніякіх вынікаў ад яе.

З выразна адмоўнай ацэнкай скарыстоўваюцца прастамоўныя ФА *агонь яго /яе /іх ведае; агні яго /яе /іх ведаюць* ‘невядома’ (Л-2008-1: 52), утвораныя па прадуктыўнай мадэлі беларускай фразеалогіі, параўн. аднаструктурныя адзінкі *ліха яго ведае, немач яго ведае, хвароба яго ведае, нячысцік яго ведае, пярун яго ведае, чорт яго ведае*, дзе, як і ў прыведзеных ФА з кампанентам *агонь*, рэалізуецца агульнае экспрэсіўнае і негатыўнае значэнне дзякуючы абраным кампанентам *ліха, немач, хвароба, нячысцік, пярун, чорт* як найменняў злых, нядобрых дэманічных сіл, у адрозненне ад сінанімічных ім ФА *адзін Бог <святы> ведае; адзін Алах ведае; Бог ведае*, якія пры тым жа значэнні ‘невядома’ адмоўнай ацэнкі не нясуць.

У аснову вобраза ФА *агонь яго /яе /іх ведае; агні яго /яе /іх ведаюць* абрана метафара, паводле якой адсутнасць ведаў пра што, хто, дзе, куды, як, колькі і інш., ці поўнае няведанне пра што- ці каго-небудзь, прыпадабняецца да няведання розных дзеянняў і вынікаў агню як злой, разбуральнай сілы, прыроднай стыхіі, што невядомая, неспазнаная чалавекам. ФА *агонь яго /яе /іх ведае; агні яго /яе /іх ведаюць* выступаюць у ролі эталона абазначэння такой прыкметы, як невядома.

У свядомасці чалавека адлюстраванне пэўных з’яў, працэсаў магчыма не толькі з дапамогай вобраза агню як з’явы прыроды, стыхіі, але і праз ўяўленні аб яго частках, складніках, відах і спосабах праяўлення. Так, размоўная ФА *іскры з вачэй /воч насыталіся /насыплюцца /сыплюцца* ‘ў каго-н. замітусілася ў вачах ад моцнага ўдару’ (Л-2008-2: 528) вобразна перадае не столькі вынік ад фізічнага ўдару самім чалавекам ці фізічнага ўздзеяння аднаго чалавека на другога, колькі характарызуе і перадае інтэнсіўнасць і сілу яго ўздзеяння і асэнсавання як такога. ФА праз кампанент *іскры* суадносіцца з прыродным кодам, праз спалучэнне з *вачэй /воч* – з прасторавым і саматычным, дзе менавіта вочы абраны найбольш адчувальным органам ад фізічнага ўздзеяння і своеасаблівай крыніцай энергіі чалавека, а праз кампанент *насыталіся /насыплюцца /сыплюцца* – з дзейнасным кодамі культуры.

У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой сіла і моц удару і яго адчуванне прыпадабняюцца да іскраў, што сыплюцца з вачэй на аснове падабенства іскраў ад агню, полымя (параўн. *іскра* – ‘маленькая часцінка распаленага або палаючага рэчыва’ [ТСБМ 1978: 560]), калі паварушыць ці фізічна чым-небудзь уздзеянніцаць на тое, што гарыць. Такая надзвычай яркая ФА ў які ўжо раз сведчыць аб вобразнасці і дасціпнасці мыслення і службы сродкам перадачы стэрэатыпнага ўяўлення аб адчуванні чалавека, які сам ударыўся ці якога хто-небудзь моцна стукнуў па галаве, і галоўнае, аб здольнасці выразіць ступень інтэнсіўнасці такога ўдару і яго дзеяння на адчуванне чалавека.

А ў ФА *іскра Божая* ‘талент, прыродны дар, здольнасць’ (Л-2008-1: 528) вобраз агню, дакладней, іскры, абраны, па-першае, для станоўчай ацэнкі і выражэння адносін да такога дару (параўн. *іскра* ў пераносным значэнні абазначае ‘пачатак, пробліск, праяўленне якога-н. пачуцця, думкі, таленту’ [ТСБМ 1978: 560]); па-другое, для адзнакі зародку таленту, таго пачатку, ці той малой «дозы-іскры», якую трэба далей чалавеку развіваць. Да таго ж агонь, іскра выступаюць у сваім адметным выкарыстанні, у адрозненне ад папярэдніх ФА, і з пазітыўнай роляй.

І гэта вынік пазнання чалавекам сябе, акаляючага свету і выражэнне даніны павагі, удзячнасці Богу, з якім чалавек звязвае ўсё найбольш важнае, істотнае, у тым ліку вызначае талент чалавека як іскру Божую, як дар Бога, якім надзяляе Бог чалавека і гэтым вызначае сутнасць жыцця і назначэнне чалавека ў яго жыцці.

ФА праз кампанент *іскра* суадносіцца з прыродным, а праз кампанент *Божая* – з рэлігійнымі кодамі культуры, а ўвогуле лічыцца запазычанай з рускай мовы, дзе «з’яўляецца недакладнай калькай з франц. м. (*feu sacré*, літаральна «свяшчэнны агонь») і ў творах XVIII – XIX стст. часцей ужываўся ў форме *іскра божества*» [Лепешаў 2004: 176]. ФА *іскра Божая* набыла ролю эталона для абазначэння прыроднага дару, здольнасці чалавека да чаго-небудзь.

ФА *цягаць каштаны з агню* ‘выконваць з рызыкай для сябе якую-н. цяжкую справу на карысць каго-н.’ (Л-2008-2: 630) сваім вытокаам абавязана французскай мове і звязваецца з крылатым выразам з байкі Ж. Лафонтэна «Малпа і Кот», што даводзіць пра Ката, які выцягвае з агню смажаныя каштаны, але з’ядае іх Малпа [Бірих 2007: 298]. ФА можа выкарыстоўвацца для адмоўнай ацэнкі і выражэння неадабрэння дзеянням такой асобе, якая выступае ў ролі Малпы з названай байкі. Аднак, як правіла, гэта нейтральная вобразная адзінка, пра што выразна сведчаць нават абмежаваныя шырокім кантэкстам прыклады яе ўжывання: [Каліноўскі:] *Яны не спадзяюцца, што мужык для іх пачне цягаць з агню каштаны* (А. Куляшоў); «*Землякі* ўблытаюць у сваю справу, падманам прымусяць *каштаны з агню цягаць*, а потым здрадзяць, як гэта ўжо сто разоў бывала (У. Караткевіч); *Плішчынскі дурань, цягае для немцаў каштаны з агню. Прыйдзе дзень, і яны самі дадуць яму выпятка пад зад, калі не ўходаюць да таго часу партызаны* (І. Навуменка). ФА *цягаць каштаны з агню* перадае стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра бясрэбнае і да таго ж рызыкаўнае выкананне якой-небудзь складанай работы на карысць другіх людзей.

Блізкім паводле значэння адпаведнікам папярэдняй запазычанай ФА выступае ўласнабеларуская ФА *заграбаць жар чужымі рукамі* ‘карыстацца вынікамі чужой працы’ (Л-2008-1: 440), дзе больш празрыстая матывацыя і выразная адмоўная ацэнка, у параўнанні з ФА іншамоўнага паходжання *цягаць каштаны з агню*. ФА *заграбаць жар чужымі рукамі* выкарыстоўваецца для выражэння неадабрэння дзеянням чалавека, які карыстаецца вынікамі чужой працы, і ўтворана на аснове метафары, паводле якой выкарыстанне кім-небудзь вынікаў чужой працы ў сваіх карысных мэтах прыпадабняецца да такога дзеяння, як заграбання жару, якое выконваецца кімсьці другім – *чужымі рукамі*.

І тут кампанент *жар* выступае ў яшчэ адной сваёй семантычнай прыкмеце, што нададзена чалавекам і ўласціва метафары «жар», што можа прыпадабняцца, – ‘самае лепшае, неабходнае штосці, вынік’. Дзеяслоўны кампанент *заграбаць* суадносіцца з антропна-дзеяснымі кодам культуры (выконвае дзеянне чалавек), а ў спалучэнні з абранымі кампанентамі ў структуры адзінкі выклікае адмоўную ацэнку, бо часткова захоўвае сваё зыходнае значэнне – ‘захопліваючы, грабучы, збіраць у адно месца, у кучу’ [ТСБМ 1978: 302]. Кампанент *рукі* як прыналежнасць да саматычнага кода культуры абранай ФА абазначае і

выступае са значэннем-сімвалам не толькі як «сродак» выканання працы, але і на аснове метаніміі як частка ў адносінах да цэлага – «чалавек як выканаўца дзеяння». ФА ўзыходзіць да старажытных міфалагічных формаў засваення свету – да супрацьпастаўлення «свой – чужы», што выразна даводзіцца праз ужыванне кампанента *чужымі*. І як вынік – ФА выступае ў ролі эталона, той меры, таго нахабнага спосабу прысваення вынікаў працы іншых людзей у сваіх карысных мэтах, не прыкладаючы сваіх рук, не працуючы самому.

У цэлым шэрагу ФА па-рознаму скарыстаны яшчэ адзін аспект, яшчэ адна семантычная прыкмета – ‘энергія, імпэт і хуткасць’, прыпісаная чалавекам агню. І менавіта гэта якасць можа прыпадабняцца, у прыватнасці, вобраз агню скарыстаны найперш для дадатнай ацэнкі працы чалавека, калі агонь успрымаецца як крыніца творчасці, натхнення, актыўны пачатак. Гэта ФА з *аганьком /аганьчыкам* рабіць, працаваць ‘старанна, з вялікім уздымам’ (Л-2008-1: 50), дзе выкарыстанне памяншальна-ласкальных суфіксаў (*агань-к-ом, аганьчык-ам*) у варыянтных кампанентах – яшчэ адно сведчанне пазітыўу, неад’емны паказчык стараннасці, уздыму выканання працы чалавекам. І ФА набыла ролю эталона ступені стараннасці, пад’ёму ў працы (параўн. полымя – палымянасць, душэўны ўздых).

Хуткасць дзеяння агню прымушае ў пэўных выпадках хутка дзейнічаць і чалавека, напрыклад, у час пажару ці іншага праяўлення стыхіі агню. І гэта паслужыла асновай утварэння вобраза новай ФА, скарыстанай для ацэнкі і характарыстыкі чалавека і яго дзеяння. Так, найменне і становічая характарыстыка рабіць хутка, спяшаючыся перадаецца ў гродзенскіх гаворках з дапамогай ФА *рваць як з агню* ‘рабіць вельмі хутка, энергічна, спяшаючыся’ (Д-2000: 164), вобраз якой суадносіцца з антропна-дзеясным, прасторавым і прыродным кодамі культуры. Асаблівая экспрэсія ФА дасягаецца за кошт выкарыстання дзеяслоўнага кампанента *рваць*, які часткова захоўвае сваё прамое і пераноснае значэнні ў спалучэнні: *ірваць* – ‘з сілай выхопліваць, рэзкім рухам вырываць, зрываць’ і ‘хутка і многа рабіць’ [ТСБМ 1978: 558] і ўключаецца ў новае значэнне ўсёй адзінкі. Несумненна, што вытокамі узнікнення гэтай ФА пра хуткую і энергічную работу чалавека паслужыла параўнанне з непасрэдным выкананнем дзеянняў чалавека ў час пажару, калі патрэбна хутка выхопліваць з агню тое, што яшчэ можна выратаваць. І ФА *рваць як з агню* ‘рабіць вельмі хутка, энергічна, спяшаючыся’ перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра спешнае і надзвычай тэрміновае выкананне якой-небудзь работы, што вымушаюць пэўныя абставіны. Напрыклад: *Паехалі на балота на сена. А тут нека хмара вылязла, то мой Коля рваў як з агню* (Д-2000: 164).

Тая ж семантычная прыкмета характарызуе ўяўленне і адносна працэсу гарэння агню. І таму ФА *гарыць /гарэла ў руках* ‘выконваецца хутка і добра’ (Л -2008-1: 299), да якой далучаем дыялектную ФА *дзела гарыць у руках* ‘пра лоўкасць і працавітасць’ (Ю-1972: 184), выразна ілюструюць важнасць дадатнай ацэнкі дзейнасці чалавека як узор, як эталон для іншых. Вобразы ФА суадносяцца найперш з акцыянальнымі кодам культуры праз дзеяслоўны кампанент *гарыць*, які вызначаецца сімволікай у абзначэнні хуткасці выканання дзеяння,

што ўжо сведчыць аб майстэрстве. А дакладна гэта пазначаецца праз сувязь адзінкі з саматычным кодам культуры (праз кампанент *руках*, выбар якога абумоўлены сімволікай рукі – ‘асноўны сродак выканання працы’, паколькі ў мінулым амаль уся праца выконвалася рукамі, і функцыянальна значным для культуры сэнсам, што і надало гэтаму знаку мовы ролю знака «мовы» культуры), а таксама з прасторавым (праз кампанент-прыназоўнік у да назоўніка ў форме М. скл. *руках*) і з духоўным кодам культуры як з чляннем прасторы і з сукупнасцю маральных каштоўнасцей, вызначаных нормаў, правілаў і ўстановак ва ўяўленнях чалавека. Тут кампаненты ў *руках*, з аднаго боку, на аснове метаніміі як замена цэлага часткай – «чалавек-майстар, чалавек – выканаўца», з другога боку, гэта абмежаваная прастора, межы якой – у *руках*, што суадносяць з прасторай дзеяння асобы і выканання ёю працы. ФА *гарыць /гарэла ў руках* набыла ролю культурнага эталона, спосабу перадачы стэрэатыпа высокай ацэнкі і вызначэння добрай і якаснай працы чалавека, а ФА *дзела гарыць у руках* выступае эталонам, стэрэатыпам ўяўлення пра лоўкага і працавітага чалавека.

А для супрацьлеглага ўяўлення і адпаведна негатыўнай ацэнкі і характарыстыкі выканання чалавекам любой работы ці ўвогуле свайго жыцця белару фразеалагізе параўнальны зварот як *мокрае гарыць*, які набывае два пераносныя значэнні: 1) ‘вельмі марудна, павольна, не спяшаючыся (рабіць што-н.)’ і 2) ‘дрэнна (жыць, весці справы і пад.)’ (Л-2008-2: 48). Выбар параўнальнага звароту для ўтварэння новай адзінкі заснаваны на рэзкім супрацьпастаўленні паняццяў (мокрае не гарыць, ці не можа добра гарэць і хутка разгарацца) і служыць для ўзмацнення выразнасці, даходлівасці пераноснага сэнсу адносна важнейшых характарыстык-сем – ‘павольна’, ‘марудна’ і ‘дрэнна’. Метафарычнае пераасэнсаванне і фразеалагізацыя свабоднага спалучэння слоў дазволіла на аснове параўнання маруднасці ў рабоце ці дрэннага жыцця з тым адмоўным уяўленнем і ўспрыманнем чалавека адносна гарэння мокрага рэчыва не толькі даць агульную прыкмету няякаснага дзеяння, дрэнных умоў жыцця, але вобразна прадставіць, ахарактарызаваць і данесці негатыўную канатацыю праз кваліфікацыйны паказчык і прыкмету інтэнсіфікацыі (*вельмі*): марудна, не спяшаючыся ці дрэнна, з вялікай цяжкасцю.

Пра ролю агню ў яго праяўленні – жар (лексема *жар* – ‘яркае гарчае вуголле без полымя’ і *перан.* ‘страснасць, уздым, душэўны парыў’ [ТСБМ 1978: 251]) даводзяць вобразы ФА *хоць жару падсып /сыпні* ‘пра бяздзейнасць, няспешлівасць у дзеяннях, ураўнаважанасць’ (Ю-1977: 167), *даваць /задаваць жару*, за якой замацаваны тры значэнні: 1) ‘моцна сварыцца на каго-н., распякаць каго-н.’; 2) ‘сурова распраўляцца з кім-н., караць каго-н.’ і 3) ‘рабіць што-н. хутка, энергічна’ (Л-2008-1: 345); *падаваць жару*, за якой замацаваны два значэнні – 1) ‘прабіраць, распякаць каго-н.’ і 2) ‘прымушаць каго-н. дзейнічаць больш энергічна’ (Л-2008-2: 136).

У аснове вобраза ФА *хоць жару падсып /сыпні* ляжыць метафара, паводле якой няспешнасць, бяздзейнасць, безыніцыятыўнасць чалавека прыпадабняюцца да неабходнасці падсыпаць яму жару, бо калі ён адсутнічае, то спыняецца актыўнасць, а таму каб паскорыць выкананне работы, расшавяліць каго-небудзь, увогуле прымусіць прыступіць да

работы, патрабуецца імпат, ініцыятыва, жаданне, што прыпадабняецца да жару, які патрэбна падсыпаць, каб зрушыць чалавека, прымусіць яго дзейнічаць больш энергічна. І тут жар выступае ў ролі «сродку» ўздзеяння на аснове асацыяцыі з уздзеяннем на чалавека гарачага вуголля, якое прымушае яго хутка рэагаваць (гл. ніжэй *ФА як жару ўханіўшы*). *ФА хоць жару падсып /сыпні* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра наяўнасць бяздзейнасці, флегматызму, абыякавасці як рысах характару чалавека, якія выклікаюць калі не раздражненне, то ва ўсякім выпадку не захваленне і патрабуюць прымання мер да актывізацыі.

ФА даваць /задаваць жару і паддаваць жару ў аснове свайго вобраза ўтрымліваюць метафару, паводле якой суровая вымова, фізічная расправа ці хуткасць выканання работы прыпадабняюцца да ўздзеяння жарам, які даюць ці падаюць, як, напрыклад, у лазні парыльшчыкам. І гэтыя дзве *ФА* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра неабходнасць сваркі, пакарання, прымушэння людзей, якія ў чымсьці правініліся, каб гэта не паўтаралася. А яшчэ *ФА даваць /задаваць жару* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра наяўнасць энергічнай работы як узору выканання чаго-небудзь, як правіла, пэўнага віду работы, што асабліва наглядна ілюструюць прыклады ўжывання *ФА* ў мове класікаў беларускай літаратуры: *Заханіўшы ў першай пары Янка Маньку, Юрка Раю, даюць дыхту, даюць жару*. «Сербіанку», «Польку» шпараць, а гармонік грае, грае (Я. Купала); *Ну, хлопцы, зараз дамо жару! Саб'ем пасадаў яшчэ з пару* (Я. Колас).

Для перадачы часавага паказчыка пры ажыццяўленні руху, перамяшчэння ці знаходжання дзе-небудзь чалавека ўтвораны дзве *ФА* з вобразамі жару ці агню: *як /нібы жару ўханіўшы* 'вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы, уцякаць і пад.)' (Д-2008-2: 582; С-1991: 70) і <як> *агну пазычыць /уханіць* 'спяшаючыся, на вельмі кароткі час (прыйсці, прыбегчы і пад.)' (Д-2000: 211), якія ўзніклі у выніку выкарыстання аднаго з шырока ўжывальных спосабаў утварэння *ФА* ўвогуле і ў прыватнасці *ФА* з «вогненнымі» кампанентамі на аснове фразеалагізацыі параўнанняў. А іх выбар для ўтварэння новых, другасных, адзінак абумоўлены, як адзначалася, шырокай сімвалізацыяй агню і жару, з аднаго боку, і выяўленнем адной з прыкмет пэўнай з'явы, дзеяння, што з'яўляецца ў свядомасці чалавека адметнай і агульнай для другой з'явы, дзеяння, з другога боку. Так, этымалогія *ФА як /нібы жару ўханіўшы* тлумачыцца праз сувязь з уяўленнямі і асаблівасцямі даўнейшага сялянскага быту. І. Я. Лепешаў, спасылляючыся на этымалагічныя звесткі Ф. М. Янкоўскага, адзначае, што «яшчэ параўнальна нядаўна, некалькі дзясяткаў год назад, людзі бераглі запалкі, эканомілі на запалках і сусед да суседа бегаў узяць агню – узяць жару, каб распаліць у печы, на комінку; трэба было хутка бегчы, каб вугольчыкі не згарэлі» [Лепешаў 2004: 426-427]. А яшчэ гэта выбар параўнанняў як крыніцы ўтварэння *ФА* ў выніку адбору вобразаў-эталонаў, вядомых для ўсіх, і магчымасці выражэння такім параўнаннем ацэнкі і ўздзеяння.

У аснове вобразаў *ФА як /нібы жару ўханіўшы* 'вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы, уцякаць і пад.)' ляжыць антропная метафара, паводле якой спешнае, хуткае перамяшчэнне чалавека, які бяжыць, уцякае адкуль-небудзь, прыпадабняецца да хуткага бегу чалавека з гарачымі вугалькамі, якія ён нясе дадому для распала печы ці ўвогуле

для здабывання агню з пэўнай мэтай. І гэта зусім зразумела, паколькі хуткасць, спешка ў дадзеным выпадку была вымушанай, бо вуглі не толькі, як адзначае Ф. М. Янкоўскі, маглі «згарэць», пагаснуць, але яшчэ і таму, што яны апякалі рукі, паколькі часта іх неслі проста ў руках. А вось вобраз дыялектнай ФА <як> *агню пазычыць /уханіць* 'спяшаючыся, на вельмі кароткі час (прыйсці, прыбегчы і пад.)' пабудаваны на аснове той жа метафары, толькі асацыятыўна ўспрымаецца не з канцом дзеяння па здабыванні агню, а з пачаткам: кароткае па працягласці, спешнае прабыванне чалавека ў каго-небудзь ці забяганне на кароткі час, непрацяглае знаходжанне прыпадабняецца да такога дзеяння, як прыход для здабывання агню для сваіх мэт, што вымушае адразу ж ісці назад.

Гэтыя дзве ФА суадносяцца з прыродным (праз кампаненты *жару, агню*) і антропна-дзеясным (праз дзеяслоўныя кампаненты *ўханіўшы, пазычыць*, якія служаць указаннем на чалавека як выканаўца дзеяння) і служаць для абазначэння інтэнсіўнасці праяўлення дзеяння, дакладней, перамяшчэння ў прастору ці ўцякання адкуль-небудзь (напрыклад: [*Генась:*] *Нехта дарогаю да нас бяжыць як жару ўханіўшы* (К. Каганец); [*Несцерка:*] *Халера тых шляхцокоў на маю галаву прынесла! Бягуць нібы жару ўханіўшы!*. *Калі б злавілі, у турму пасадзілі б!* (В. Вольскі); *Хацелася ўцякаць як жару ўханіўшы, а куды пабяжыш?* (А. Асіпенка) ці кароткай працягласці часу наведвання, заходу куды-небудзь (Д-2000: 211).

Да папярэдніх прымыкае ФА *як з жарам у нагавіцах* (С-1991: 70), дзе спешнасць бегу, паказчык уцякання перадаецца праз параўнанне з наяўнасцю агню ў нагавіцах (праз гэты кампанент адзінка суадносіцца яшчэ з касцюмна-рэчавым кодам культуры), і ФА, як можна меркаваць паводле такога месцазнаходжання жару, скарыстоўваецца для выражэння іранічна-насмешлівых ці нават абразлівых адносін да чалавека, які хутка, спешна ўцякае, бо ў яго сподніках агонь пячэ цела, і таму гэты вобраз больш выразна выяўляе негатыўную ацэнку прычыны ўцякання і падкрэслівае інтэнсіфікацыйную выразнасць.

У выніку ФА *як нібы жару ўханіўшы* 'вельмі хутка, спяшаючыся (бегчы, уцякаць і пад.)' і *як з жарам у нагавіцах* набылі ролю эталона хуткасці бегу, вобразным паказчыкам уцякання чалавека, якому што-небудзь пагражае ці які чаго-небудзь баіцца, а ФА <як> *агню пазычыць /уханіць* 'спяшаючыся, на вельмі кароткі час (прыйсці, прыбегчы і пад.)' – ролю эталона кароткага часовага знаходжання дзе-небудзь ці заходу куды-небудзь на хвілінку.

Яшчэ адзін аспект, яшчэ адна семантычная прыкмета метафары «агонь» – 'святло' – выяўляецца пры ўтварэнні некалькіх ФА з вобразамі агню. У прыватнасці, агонь як крыніца святла скарыстаны для выражэння дадатнай ацэнкі сапраўды добрага, карыснага ў жыцці чалавека. Гэта выразна ілюструе вобраз ФА *на агеньчык* 'мімаходам (заходзіць да каго-н.)' (Л-2008-1: 50), якая даводзіць інфармацыю аб агні як крыніцы святла і своеасаблівага знака ў кантактаванні людзей. Узгадаем, напрыклад, пра такую ролю святла вогнішча, святла ў вокнах хат, святла маяка, існаванне ў мінулым звычайу ставіць свечку на акно як паведамленне, што гаспадары дома, ці які знак святла для выратавання ў цёмны час сутак ці дрэннага надвор'я. Напомнім хаця б пана Завальню, героя твора Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або

Беларусь у фантастычных апавяданнях», які ставіў запаленую свечку на «падваконні» для падарожных, што заблудзіліся.

ФА на *агеньчык* суадносіцца з прасторавым і прыродна-рэчыўным кодамі культуры праз выкарыстанне прыназоўніка на ў спалучэнні з назоўнікам *агеньчык* у форме В. скл., што разам даводзяць пра хоць і не вельмі акрэсленую пэўнымі межамі тэрыторыю, але ўсё ж абмежаваную прастору дзеяннем святла ад агеньчыка. Мае сувязь ФА і з духоўным кодам культуры як той сукупнасці маральных ацэнак і ўстановак, выпрацаваных і прынятых чалавекам, у прыватнасці, пра тую ролю агню, што служыць наладжанню сувязей, спрыянню кантактаванню людзей, магчымасці ўбачыцца, сустрэцца. Таму выключная роля ў станоўчай ацэнцы ФА належыць апорнаму кампаненту-назоўніку *агеньчык* як слову з памяншальна-ласкальным суфіксам *-чык*. І ў выніку ФА на *агеньчык* адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра сітуацыю наведвання, якая магчыма пры пэўнай умове – наяўнасці гаспадароў праз іх апазнавальны знак – святло ці, дакладней, агеньчык, альбо іх прызнасць.

Да папярэдняй ФА паводле агульнай семантычнай прыкметы ‘святло’ набліжаюцца ФА *днём з агнём 1)* ‘ніякім чынам, аніак (не знойдзеш, не знайсці каго-, чаго-н.)’; 2) ‘з вялікімі цяжкасцямі, прыкладаючы значныя намаганні (шукаць, пашукаць каго-, што-небудзь)’ (ЛІ-2008-1: 383), *днём з агнём не найціць* ‘няма і звання, адсутнічае надзея натрапіць, адшукаць’ (Ю-1972: 198); з *агнём /са свечкамі* ‘ніякімі сродкамі (не адшукаць, не знайсці)’ (Ю-1977: 39); *сонца днём з агнём шукаць і ўдзень са свечкаю шукаць* (С-2011: 6), дзе вобраз агню выступае ў ролі крыніцы святла, як і варыянтны кампанент *свечкамі* ў асобных з улікам наяўнасці і выкарыстання гэтага сродку асвятлення ў мінулым. Аднак тут святло агню, асабліва ў вобразах першых дзвюх адзінак, выступае як дадатковае да дзённага святла з мэтай падкрэсліць выключную рэдкасць таго, што шукаюць, і асабліва цяжкасць, нават немагчымасць выніку такога ўзмоцненага ў светлавым вымярэнні працэсу альбо адсутнасці спосабу знайсці што- ці каго-небудзь. Важную ролю ў стварэнні вобраза ФА адыгрывае рыфмаванне падабраных кампанентаў, што ўзмацняе экспрэсіўнасць удзеяння, служыць сродкам запамінання і з’яўляецца характэрным пры стварэнні ФА як своеасаблівых выноў, правілаў, устаноў у мінулых уяўленнях чалавека. ФА *днём з агнём, з агнём /са свечкамі* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра вялікія цяжкасці ці ўвогуле немагчымасць знайсці, адшукаць каго- ці што-небудзь.

Яшчэ адна семантычная прыкмета метафары «агонь» – ‘святло ідэі, мэтанакіраванасці і добра’, прыпісаная ёй ва ўяўленнях чалавека, найбольш выразна скарыстана ў вобразе кніжнай ФА *праметэў агонь* ‘незгасальнае імкненне да высакароднай мэты’ (ЛІ-2008-1: 53) з ярка выражанай станоўчай канатацыяй, а сваім узнікненне яна абавязана выніку засваення старажытнагрэчаскай міфалогіі, згодна якой Праметэй – гэта тытан, які ўкраў агонь у багоў і навучыў людзей ім карыстацца. За гэта разгневаны Зэўс загадаў Гефесту прыкаваць Праметэя да скалы. І кожны дзень туды лятаў арол, кляваў пячонку Праметэя, і кожную ноч яна загойвалася. А пасля Геракл вызваліў Праметэя. Дадамо адну дэталю-даведку, якую прыводзіць Т. І. Шамякіна адносна паходжання

слова «Праметэй»: «Лічыцца, што ад санскрыцкага “прамата” – крэсіва. Значыць, міф свярджаў ідэю важнасці агню ў жыцці чалавека» [Шамякіна 2008: 19]. І за ФА *праметэеў агонь* замацавалася сімволіка незгасальнай ідэі святла, яна выступае ў ролі сімвала ідэі святла, яе выключнай ролі ў жыцці чалавецтва.

Другой кніжнай ФА беларускай мовы з’яўляецца як */быццам фенікс з попелу /з прыску* ‘нібы сімвал неўміручасці, вечнага абнаўлення, адраджэння’ (Л-2008-2: 586), што зноў-такі сваім паходжаннем абавязана засваенню яшчэ аднаго міфа, «які ўзнік у старажытнай Аравіі і быў вядомы таксама егіпцянам і грэкам. Паводле міфа, свяшчэнная птушка фенікс, арол з вогненна-залацістым апярэннем, праз кожныя пяцьсот гадоў прылятае ў егіпецкі храм бога сонца, дзе яе спальваюць і яна зноў адраджаецца з попелу» [Лепешаў 2004: 442-443]. І тут ФА выяўляе двайную сувязь з агнём: сваім «вогненна-залацістым апярэннем» і попелам як вынікам дзеяння агню. Гэта ФА набыла ролю сімвала неўміручасці ідэі святла, веры ў светлае, добрае.

А заключае рэпрэзентацыю канцэпту «агонь» ФА *на тым свеце вугольчыкамі /вугельчыкамі заплаціць, разлічыцца* і пад. ‘нічога і ніколі не (заплаціць і пад.) (Л-2008-2: 378), якая часцей выкарыстоўваецца як іранічнае выказванне на адсутнасць расплаты ці жартоўнае як непатрэбнасць расплаты за што-небудзь зробленае, што выразна ілюструюць прыклады выкарыстання ФА ў мове мастакоў: – *А хто будзе разлічвацца? – спытаў рамізік. – Разлічымся на тым свеце вугельчыкамі, – выскліў зубы чалавек у шэрым* (І. Гурскі); – *Вам, можа, заплаціць?.. – Заплаціць на тым свеце вугольчыкамі* (С. Баранавіч).

У аснове прыведзенай прыслоўнай ФА ляжыць метафара, паводле якой адсутнасць расплаты аднаго чалавека з другім, які штосьці для яго зрабіў, прыпадабняецца да абяцання гэта зрабіць у паслясмяротным жыцці вугольчыкамі. ФА суадносіцца з рэлігійна-духоўным і прасторавым кодамі культуры, што даводзіцца кампанентамі *на тым свеце*. Гэта служыць указаннем на рэлігійна-маральныя ўстаноўкі і ўяўленні аб тым свеце як працягу жыцця пасля смерці, а таксама на месца будучага дзеяння, якое адбудзецца, паводле вобраза ФА, на другой частцы прасторы, усвядомленай чалавекам у яго адносінах да прасторавых параметраў – той і гэты свет. На аснове гэтых кампанентаў можна адзначыць, што ФА ўзыходзіць да старажытных уяўленняў чалавека пра паслясмяротнае існаванне і пра магічную сувязь суадносіцца на тым свеце, а таму, паводле створанага вобраза ФА і дзякуючы метафары, што прыпадабняе паслясмяротнае жыццё чалавека яго зямному жыццю, па аналогіі пераносіцца такая ўласцівасць зямнога жыцця, як расплата.

Аднак выбар кампанента *вугольчыкамі /вугельчыкамі* якраз і ўносіць той негатыў-іронію ў ацэнку ФА, бо гэты кампанент захоўвае часткова сваё значэнне. Вядома, што вугольчыкі ці вуглі, вугалі – ‘рэштка няпоўнага згарання драўніны; кавалак абгарэлага дрэва’ [ТСБМ 1977: 509], яны не маюць ніякай карысці, тым больш кошту, каб выступаць адзінкамі ці сродкамі платы. Вось чаму выкарыстанне кампанента *вугольчыкамі /вугельчыкамі*, які выступае сэнсавым цэнтрам, «перакрэслівае» пачатковае маральна-этычнае правіла, даведзенае выкарыстаннем спалучэння *на тым свеце*, і служыць аднясенню ФА да пастаянна замацаванай за ім

такой прыкметай стылістычнага ўжывання, як іранічнага. ФА выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра адсутнасць расплаты з кім-небудзь.

Такім чынам, канцэпт «агонь», што складае значны і знакавы фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў, прадстаўляе агульначалавечыя і ўласна нацыянальныя ўяўленні чалавека пра агонь як адну з ліку чатырох асноўных прыродных стыхій і як адлюстраванне духоўнага і практычнага вопыту беларусаў. Канцэпт «агонь» рэпрэзентаваны амаль 130 ФА, з якіх 50 ФА ўтрымлівае базавы кампанент *агонь* і *агеньчык*. Дзве ФА адзначаюцца наяўнасцю двух кампанентаў (з *агню ды ў полымя*; з *агню ды ў прысак*), а тры – варыянтных (*гарэць сінім полымем / агнём*; як *маланкай / агнём спаліла*; *падкідваць жару / агню*).

Акрамя базавага сродку аб'ектывацыі канцэпту «агонь», у 77 ФА вызначаюцца іншыя лексемы-кампаненты, з якіх найбольшае выкарыстанне дзеяслоўных як найменняў дзеяння агню (*гарэць, загарацца, згараць, разгарацца, паліць, спаліць*), а ў межах іх частотнасцю вызначаюцца ФА з кампанентам *гарэць* (31 ФА). Астатнія ФА адзначаюцца з кампанентамі-назоўнікамі, што прадстаўлены ў адзінкавых ФА як найменні агню, яго праяўлення, часткі, выніку дзеяння ці наймення сродку асвятлення, праяўлення агню і інш. (*вугалле, вугольчыкі, дым, жар, іскра, пажар, полымя, попел, свечка*), з якіх найбольш частотнымі з'яўляюцца *дым* (у складзе 14 ФА) і *жар* (у складзе 8 ФА). Усе ФА, у тым ліку і ФА *пускаць / падпускаць <чырвонага> пеўня / певуна і злавіць / спаймаць лісу / лісіцу / ліса*, дзе адсутнічае такога тыпу кампанент, маюць непасрэднае дачыненне да ўяўленняў чалавека пра агонь і яго дзеянні.

ФА ў сукупнасці даводзяць, што фразеалагічны канцэпт «агонь» – складанае ментальнае ўтварэнне, у межах якога ў беларускай моўнай свядомасці выдзяляюцца тры асноўныя складнікі: *паняцііны* як асноўны элемент канцэпту – агонь як стыхія, што нясе гора, бяду, звязаны ў свядомасці чалавека са знішчэннем, хваробай, жорсткімі ўмовамі выпрабавання; як крыніца святла, цяпла; як паняцце, якое валодае пэўнымі якасцямі, уласцівасцямі і характарыстыкамі, а дадатковыя элементы канцэпту – *полымя, маланка, пажар, іскра, жар, вугольчыкі, попел, прысак; вобразны* – здольнасць агню перадаваць характарыстыкі і ўласцівасці чалавека, яго ўяўленні аб бядзе, знішчэнні, пагрозе, ачышчэнні, святле, ашуканстве і інш.; *каштоўнасны* – станоўчая ацэнка агню як жыццёва неабходнай з'явы з яе «светлавой», ачышчальнай, лекавай сілай, эмацыянальным зарадам і энергіяй, але найбольш шырока прадстаўлена адмоўная ацэнка агню, часам поруч з вадой як яшчэ адной стыхіяй прыроды, што вядомы не столькі выпрабавальнымі дзеяннямі, праз якія чалавек праходзіць, якія вытрымлівае і выходзіць загаратаваным, вопытным, колькі знішчальнымі, разбуральнымі, а выключная хуткасць дзеяння агню, беспашчаднасць, вялікая сіла яго ўздзеяння нясе цяжкасці, пагрозу, зло, шкоду чалавеку, выклікае страх, моцныя эмацыянальныя зрухі, з'яўляецца самым моцным выпрабаваннем для чалавека.

2 КАНЦЭПТ «ВАДА» Ў ФРАЗЕЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

*Цар агонь, ды царыца – вадзіца.
Прыказка*

Вада – адна з ліку найбольш старажытных і магутных прыродных стыхій. Лічыцца, што вада разам з агнём створаны Богам і дадзены людзям. Вада-стыхія, у прыватнасці, тая, што існуе на зямлі і прадстаўлена рознымі вадаёмамі, супрацьпастаўляецца сушы. Акрамя таго, маецца і вада-стыхія, што даруецца небам і падае ў выглядзе дажджу, снегу, граду. А ў выніку вада-стыхія ўваходзіць у кола фундаментальных стыхій нашай планеты і займае адно з царскіх месцаў: агонь – цар, вада – царыца. Разам з тым вада супрацьпастаўляецца агню, тушыць яго. Нездарма ў народзе існуюць прыказкі *Адзін з агнём, другі з вадою; Пагадзіліся як агонь з вадою*, дзе вада і агонь выступаюць як антаганісты.

Вада – самае пашыранае рэчыва ў прыродзе, вада – складнік зямной прасторы: вадой занята 361 млн. км², ці 70,8 % ад усёй паверхні зямнога шара. Самая вялікая колькасць вады на паверхні Зямлі – гэта Сусветны акіян, які мацерыкамі і астравамі падзяляецца на асобныя акіяны, моры, пралівы і залівы. Да гэтага ўзгадаем пра воды сушы – рэкі і азёры, падземныя воды, а яшчэ горныя воды.

З вадой звязаны самыя розныя рытуалы, павер'і. Так, вада выкарыстоўваецца ў час пачатку і канца вялікіх дзён (Чысты чацвер і Купалле), у знахарскай практыцы. Лічылася, што без вады немагчымы пераход на той свет, таму пакойніка прынята абавязкова мыць як пасля смерці, так і пры вяртанні ў гэты свет, свет жывых, таму нованароджанае дзіця абавязкова мыюць на дзвяты дзень і хрысціць у царкве на саракавы дзень народзін [МБ 2014: 54].

У прыродзе вада існуе не толькі ў вадкім, але і ў цвёрдым стане, напрыклад, горныя леднікі – застылыя воды.

Вада – гэта рэчыва, якое было і застаецца адным з самых актуальных у жыцці чалавека, бо без вады чалавеку, усяму жывому, як у той песні, «і ні туды, і ні сюды».

Вада здзіўляльна непастаянная, заўсёды розная, здольная быць ціхай і буйнай, мяняць колер, тэмпературу, смак і іншыя свае якасці. Як пісаў Я. Колас у паэме «Новая зямля»: «На што вада, але і тая / Не ўсюды роўны нораў мае: / Спакойна ў ямах і заторах, / Але капае дол у горах / І страшна пеніцца, бушуе, / І грунт, каменні там свідруе».

Вада ўтварае шматлікія і разнастайныя вадаёмы, ландшафтна-водныя аб'екты – акіяны, моры, азёры, рэкі, ручаі, балоты і іншыя больш дробныя аб'екты, можа выступаць у розных відах – град, дождж, снег, лёд, пара, раса. І такія звычайныя паняцці, як вада, рака, мора, балота, дождж, снег, лёд і іншыя валодаюць вялікім пазнавальным патэнцыялам, паколькі змест гэтых паняццяў складваўся стагоддзямі ў ходзе назіранняў чалавека за якасцямі і ўласцівасцямі вады, за ўтворанымі ёю вадаёмамі і ландшафтнымі аб'ектамі, у выніку ўздзеяння вады на чалавека і ўзаемадзеяння чалавека з вадою ў розных яе відах. Несумненна, што розныя вадаёмы, ландшафтна-водныя аб'екты, віды вады ўспрымаліся па-

рознаму, бачыліся неаднолькава, ацэньваліся з боку розных крытэрыяў, напрыклад, такіх, як глыбіня, даўжыня ці шырыня, колер, рухомасць ці нерухомасць, характар руху, небяспечнасць ці бяспека для жыцця чалавека, здольнасць быць транспартным сродкам ці транспартнай магістраллю, урэшце, спазнанасцю і таямнічасцю, невядомасцю гэтых розных аб'ектаў, відаў вады і інш. І заканамерна, што вада ацэньваецца чалавекам супрацьлегла: з аднаго боку, яна шкодная, небяспечная як стыхійная сіла (параўн. парэміі *Дзе вада, там і бяда; Ад вады чакай бяды; Ціхая вада берагі рве; Ціхая вада грэблю рве; У ціхай вадзе чэрці водзяцца*); з другога боку, гэта боскі дар, яна святая, ёй пакланяюцца (*Не плыў у вадзіцу, прыгадзіцца напіцца; Чым за морам віно піць, лепш з Нёмана вадзіцу*). І гэта зусім зразумела і сведчыць аб дыялектычнасці ва ўспрыманні чалавекам рэальнай жыцця.

Зразумела, што такое паняцце, як вада, як і многія іншыя блізкія да яго паняцці, прыцягвала ўвагу самых розных даследчыкаў усходнеславянскага арэала, сярод якіх можна назваць філосафаў (напрыклад, Л. І. Мечнікаў 1995), міфлагаў (напрыклад, С. С. Авярынцаў 1991; Л. М. Вінаградава 1995), фалькларыстаў і этнографіаў (напрыклад, А. М. Афанасьёў, 1986, 1988; В. І. Яроміна 1984), гісторыкаў культуры (напрыклад, Б. Ф. Ягораў 2000; В. У. Іваноў 1988), культуролагаў (напрыклад, Ю. С. Сцяпанаў 1997), многіх лінгвістаў (напрыклад, В. М. Макіенка, 1988; М. І. Талстой 1995; У. М. Тапароў 1998) і інш.

У апошнія два дзесяцігоддзі асабліва ўвага да такіх бытавых паняццяў, як вада, і ўсяго, што звязана з ёю, стала прадметам спецыяльнага вывучэння даследчыкаў лінгвакультуралогіі. У прыватнасці, сярод рускіх лінгвістаў называем А. В. Косціна, які разглядае спосабы канцэптуалізацыі паняццяў вада, акіян, мора, возера, рака, балота на матэрыяле рознай жанравай прадстаўленасці творчасці У. І. Даля [Костин 2002]. Т. І. Бадмаева абірае прадметам комплекснай характарыстыкі канцэпт «*вада*» ў англійскай моўнай свядомасці на матэрыяле лексікі, фразеалогіі і літаратуры [Бадмаева 2006а], нярэдка ў супастаўленні з рускай [Бадмаева 2006б].

Аб'ектам нашага вывучэння ў межах гэтага раздзела кнігі абраны канцэпт «*вада*», ці яшчэ адзін значны фрагмент моўнай карціны свету беларусаў, які прадстаўлены, рэпрэзентаваны толькі сродкамі фразеалогіі беларускай мовы і з'яўляецца вынікам шматвяковага пазнання і практычнага выкарыстання беларусамі такога рэальнага ў прыродзе рэчыва, як вада, а таксама ўсяго, што звязана з ёю. Зместам даследаванага канцэпту з'яўляюцца гістарычна складзеныя і культурна абумоўленыя ў свядомасці беларусаў паняцці, уяўленні, асацыяцыі, ацэнкі адносна паняцця вада і яго характарыстыкі, асаблівасці асэнсавання і ўспрымання вады, водных ці ландшафтна-водных аб'ектаў, відаў вады носбітамі беларускай мовы. Мяркуем, што рэканструкцыя канцэпту «*вада*» як аднаго з важных фрагментаў фразеалагічнай карціны беларусаў дапаможа выявіць зафіксаваны і перададзены ў фразеалагічных адзінках мовы культурны змест, культурную інфармацыю, тыя маральна-этычныя нормы і правы паводзін, якія беларусы лічаць станоўчымі ці якія адмаўляюць, асуджаюць, урэшце, той менталітэт, які характарызуе беларусаў.

Прадметам нашага даследавання з'яўляюцца асаблівасці афармлення і спосабы перадачы культурнай інфармацыі, зместу «мовы» культуры

беларускага народа праз такія паняцці, як вада, розныя вадаёмы, ландшафтна-водныя аб'екты, віды вады, дзеянні чалавека з вадой, уплывы вады на чалавека – усё, што так ці інакш звязана з вадой і адлюстравана як ва ўласных для беларускай мовы, так і запазычаных ці ўласцівых для многіх народаў ФА, якія складваліся ў працэсе пазнання навакольнай рэчаіснасці ўвогуле і якасцей і ўласцівасцей вады, розных відаў вадаёмаў, аб'ектаў ландшафту, звязаных з вадой, у прыватнасці.

Паколькі вада ўтварае на паверхні зямлі шматлікія вадаёмы, ландшафтныя аб'екты, выступае ў розных відах, то канцэпт «*вада*» рэпрэзентаваны ФАі беларускай мовы з самымі рознымі «воднымі» кампанентамі.

У якасці базавага кампанента фразеалагічных адзінак адзначана найперш лексема *вада*, але маюцца таксама тыя, што называюць водныя і ландшафтна-водныя аб'екты ці канкрэтныя з іх, сярод якіх *балота, бераг, вір, возера, завадзь, крыніца, Лета, лужа, лужына, мора, Нёман, пруд, рака*, а яшчэ гэта лексемы, што абазначаюць розныя віды вады, сярод якіх адзначаны *дождж, лёд, пара, раса, снег, туман*, ці тэматычна і сэнсава блізкія да папярэдніх, у асноўным да вады, і служаць для абазначэння з'яў, працэсаў і дзеянняў, звязаных з імі, – гэта *капля, кіпень, кропля, мель, рэчышча, цячэнне; аблівацца, заліваць, заліць, купацца, ліць, плысці, тапіць, уліваць, усплываць, утапіць*.

Аналіз усіх фразеалагізмаў-рэпрэзэнтантаў канцэпту «*вада*» праводзіцца для зручнасці прадстаўлення іх з падзелам на тры групы ў залежнасці, па-першае, ад тыпу «воднага» кампанента, па-другое, ад колькасных дадзеных, ці частотнасці, выдзеленых кампанентаў у складзе ФА, што і вызначае парадак падачы груп: 1) ФА з агульным кампанентам *вада*, дапоўненыя ФАз іншымі дзеяслоўнымі, назоўнікавымі і прыметнікавымі «воднымі» кампанентамі; 2) ФА з кампанентам-найменнем ландшафтна-водных аб'ектаў і 3) ФА з кампанентам-найменнем віду вады.

2.1 Фразеалагізмы з базавым кампанентам *вада* і іншымі «воднымі» кампанентамі. Лексема *вада*, паводле лексікаграфічных дадзеных, характарызуецца як мнагазначная адзінка, за якой у беларускай мове замацаваны наступныя значэнні: 1) 'празрыстая бясколерная вадкасць, якая ўтварае рэкі, азёры, моры і з'яўляецца хімічным злучэннем кілароду і вадароду'; 2) 'водныя прасторы рэк, азёр, мораў'; 3) *перан*. 'пра наяўнасць пустога, беззмястоўнага шматслоўя ў дакладзе, лекцыі і пад.'; 4) 'якасць каштоўнага каменя, якая вызначаецца чысцінёй бляску, празрыстасцю'; 5) *у знач. прысл.* 'водным шляхам, па вадзе'; 6) 'паводка, разводдзе' [ТСБМ 1977: 448]. Ужо толькі парадыгма семантыкі лексем *вада* ў сістэме беларускай мовы мае разгалінаваную сетку значэнняў як сведчанне таго, што гэтая назва-лексема з'яўляецца значным кодам лінгвакультуры і, у прыватнасці, значнай у прыродным кодзе культуры беларусаў.

Лексема *вада* з'яўляецца асноўнай, базавай адзінкай у фразеалагічнай рэпрэзэнтацыі канцэпту. ФА з кампанентам *вада* складаюць самую колькасную групу, і вада ў складзе ФА выступае як абазначэнне стыхій і рэчыва, як сродак абышчэння, як эталон для шматлікіх параўнанняў, як амбівалентнае паняцце, калі прадстаўлены веды чалавека пра

ваду-стыхію і ваду-рэчыва; незаменная яна для перадача душэўнага стану чалавека, яго псіхалогіі, узаемаадносін чалавека з навакольнай рэчаіснасцю і іншымі людзьмі, для абазначэння, ацэнкі і характарыстыкі шматлікіх абстрактных паняццяў, якія вызначаюць жыццё чалавека, характарызуюць і ацэньваюць чалавека. Выбар лесемя *вада* ў якасці кампанента і асновы стварэння вобразаў шматлікіх ФА абумоўлены замацаванай за гэтай лексемай разнастайнай сімволікай, тым, што слова стала найменнем канцэпту, тым, што слова *вада* стала асновай метафары «вада» з уласцівымі ёй асаблівасцямі, семантычнымі прыкметамі, што прыпісаны ёй чалавекам і могуць прыпадабняцца.

Аналіз ФА з кампанентам *вада* дазваляе адзначыць, што дамінантны сэнс утварэння найбольшай колькасці ФА з гэтым кампанентам звязаны з старажытнымі ўяўленнямі аб вадзе і з назіраннямі чалавека за вадой, з яго гаспадарчай дзейнасцю і абавязаны вобразнай перадачы існавання разнастайных жыццёвых сітуацый з жыхарамі на берагах рэк, дзе мылі бялізну, паілі коней, бралі ваду, альбо розных дзеянняў чалавека, што звязаны ў яго з вадой, на аснове свабодных словазлучэнняў, як правіла, і ў заўважнай колькасці са структурай параўнальнага звароту. Але пры гэтым шматлікія перасэнсаваныя спалучэнні слоў узыходзяць, абавязаны сваім узнікненнем як другасных адзінак мовы і адзінак «мовы» культуры старажытным формам усведамлення і асэнсавання свету, у прыватнасці, звязаных з вадой і ўяўленнямі чалавека аб ёй у далёкім мінулым. А яшчэ гэта розная якасць вады – чысціня, смак, пах, глыбіня і інш.

Асабліва выразным у адносінах да сувязі ФА з мінулымі ўяўленнямі чалавека пра ваду з'яўляецца дыялектная ФА *Бог ваду вязе* 'дажджлівае, з грымотамі і маланкай надвор'е' (Д-2000: 29), якая суадносіцца з рэлігійным (праз кампанент *Бог*), прыродным (праз кампанент *ваду*) і акцыянальным (праз кампанент *вязе*) кодамі культуры, у кожным з якіх гэтыя адзінкі надзелены дадатковымі і значнымі для культуры сэнсамі. Вобраз ФА заснаваны на метафары, паводле якой навалыцца прыпадабняецца, ці скажам, «тлумачыцца», праз дзеянне Бога, які даруе ваду на зямлю. Але асабліва выразна такая сувязь перадаецца праз выкарыстанне ўстойлівых параўнанняў і найбольш імпліцытна.

Так, у выніку параўнання бяследнага знікнення кінутага чаго-небудзь у ваду абазначаецца прапажа, знікненне чалавека ці любога іншага прадмета: *як у ваду ўпаў /пайшоў* 'нечакана прапаў, знік' (Л-2008-1: 570); *як /нібы /што ў ваду кануў* 'нечакана прапаў, знік' (Л-2008-1: 550); *як /што ў ваду кануў* 'пра незразумелае знікненне' (Ю-1977: 246); *як камень у ваду* (С-1991: 68), да якіх далучаем ФА *як у Нёман кануў* 'прапаў, знік, не паяўляецца куды-н.' (Д-2000: 259), дзе ўжываецца найменне ракі. Аднак гэта толькі самы просты спосаб тлумачэння матывацыі гэтых адзінак, які і сёння досыць асэнсаваны і зразумелы, але не зусім дакладны і поўны пры аргументацыі выбару параўнальнага звароту ў якасці зыходнага матэрыялу для ўтварэння новай адзінкі з цэласным значэннем і вобразным прадстаўленнем і характарыстыкай такой з'явы, як знікнення чаго-ці чаго-небудзь з дадатковымі дыферэнцыяльнымі семамі 'хутка', 'раптоўна', 'бяследна'.

Вобразы ФА праз кампанент *ваду*, як і ва ўсіх іншых ФА з гэтым кампанентам, суадносяцца з прыродна-ландшафтным кодам культуры,

ці з той сукупнасцю імён прыродных рэчываў, аб'ектаў ці элементаў ландшафту, якія яшчэ ў дафразеалагічны перыяд набываюць ролю знакаў «мовы» культуры, надзелены пэўнай сімволікай, уваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультуралагічных паняццяў пэўнага аб'яднання людзей. А вада як прыродная стыхія, як рэчыва, без якога нельга быць усяму жывому, надзелена і вызначаецца, як ужо адзначалася, шматлікай сімволікай. І ў дадзеным выпадку як падмацаванне і ілюстрацыя гэтага вада абрана як сімвал стыхіі з яе глыбіннай, а значыць невядомай, непазнанай прасторай (дарэчы ўгадаць і пра суаднесенасць вобразаў ФА з прасторавым кодам культуры праз спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам у *ваду* ў форме В. скл. як указання накірунку дзеяння ў водныя глыбіні), вада як сімвал варожай і моцнай сілы, якая паглынае і захоўвае, скрывае ўсё жывое ў сваіх глыбінях. Узгадаем радкі М. Багдановіча ў вершы «Над возерам» пра цёмныя воды і водныя глыбіні возера: «Як у нязнаны свет акно, /Ляжыць, халоднае, яно, /Жыццё сабою адбівае /І ўсё, што згінула даўно, /У цёмнай глыбіні хавае».

Дзеяслоўныя кампаненты *ўпаў*, *пайшоў*, *кануў*, што суадносяць ФА з антропным кодам, яшчэ больш падкрэсліваюць, асабліва абраны дзеяслоў-кампанент *кануць* з яго не поўнасцю страчаным у складзе ФА значэннем «прапасці, знікнуць бяследна» [ТСБМ 1978: 622], і даводзяць пра стэрэатыпнае ўяўленне аб знікненні ў вадзе без следу і імкліва. Расшыфроўваючы метафарычны вобраз ФА, яго можна разумець так, што імклівы працэс знікнення чаго-небудзь ці якога-небудзь прадмета, што знікае, прападае, ды яшчэ хутка, бяследна, нечакана ў глыбінях вады як цёмнай сілы, прыпадабняецца да знікнення чалавека ці інш. Менавіта дзякуючы гэтаму і названая ФА выконваюць ролю стэрэатыпа, эталона бяследнасці знікнення чалавека ці прадмета.

Да папярэдніх ФА далучаецца паводле агульнасці значэння і наяўнасці агульнага кампанента-дзеяслова *кануць* яшчэ ФА *кануць у Лету* «бяследна знікнуць, назаўсёды аказацца забытым» (Л-2008-1: 550), узнікненне і існаванне якой абавязана выкарыстанню ўласнага матэрыялу і асновы мадэлі параўнання (параўн.: *як камень у ваду, як у ваду кануць*, дзе *кануць* – «упасці кропляй») і запазычанага, у прыватнасці, абавязана грэчаскай міфалогіі, дзе Лета – рака забыцця ў падземным царстве Аіда, ці царстве мёртвых, з якой душы тых, хто трапляў на той свет, пілі ваду, а адзін глыток гэтай вады прымушаў іх забываць зямлю і ўсё сваё жыццё на ёй [гл., напрыклад, Бірх 2007: 383]. У выніку ФА *кануць у Лету* з'яўляецца крыніцай інфармацыі міфалагічнага сюжэта і перадае, як і папярэднія фразеалагізаваныя ўласныя параўнанні, стэрэатыпнае ўяўленне аб бяследным і хуткім знікненні, але з істотнай адметнасцю – гэта стэрэатып яшчэ і забыцця.

І стэрэатып забыцця, з аднаго боку, і старажытнае ўяўленне аб вадзе-прадказальніцы, з другога боку, што замацаваны за вадой, якая змяняецца, плыве, спывае, пакладзены ў аснову новых, другасных, адзінак для абзначэння тых змен, перамен ці іх рысаў у абстрактным часавым вымярэнні як даўно забытага, як шмат змен з пэўнага часу мінулага.

Так, на аснове ўяўлення аб зменах вады, яе непастаянства чалавек адлюстроўвае сваё ўяўленне пра даўно мінулае, забытае з дапамогай ФА <з> *вадой сплыў* «прайшоў, мінуў, даўно забыты» (Л-2008-2: 435);

шмат, многа, нямала, колькі, столькі *вады сплыло /спрыве* ‘(шмат і інш.) прайшло часу, адбылося змен’ (ЛІ-2008-2: 435); *многа вады ўцякло /сплыло* ‘шмат часу прайшло, многа адбылося розных перамен з пэўнага часу’ (М-К-1972: 146); *многа вады ўцякло /сплыло* ‘пра здаўненасць’ (Ю-1974: 97). Узгадаем і пра ўжыванне ФА *вадой сплысці* ‘прайсці, мінуць’ у мове Я. Купалы [Ляшчынская-Шведава 2007: 31].

У аснове вобразаў прыведзеных ФА ляжыць метафара, паводле якой мінулае, забывае ці вялікая колькасць падзей, змен з пэўнага часу ў далёкім мінулым прыпадабняецца да вялікай колькасці вады, якая сплыла, уцякла і такім чынам паказвае на вялікую працягласць часу і даўно мінулае. І тут вада з яе пастаяннай зменнасцю прыраўноўваецца да змен, перамен у жыцці, з’яўляецца «сродкам» іх вымярэння і няпэўнасці, але працягласці вымярэння часу і падзей. ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне аб зменнасці і шматлікасці падзей у жыцці чалавека, іх забыцці і аб працягласці няпэўнага ў вызначэнні часу і даўніны ў яе няпэўным вымярэнні.

Існуюць шматлікія выказванні аб розным паходжанні такога тыпу ФА, напрыклад, пра калькаванне з французскай мовы, пра сувязь зваротаў з існаваннем у антычныя часы вадзяных гадзіннікаў, паводле якіх час вымяраўся колькасцю вады, што выцякала з аднаго рэзервуара ў другі, альбо паводле ўзроўня вады, якая сцякала кроплямі, і інш. [гл., напрыклад, Бирих 2007: 109]. Разам з тым нельга не ўлічваць, што многія народы маюць вобразныя выразы пра ваду, якая цячэ, сцякае, спывае, плыве, як метафарычны вобраз спосабу вымярэння часу, даўніны, падзей, іх забыцця і пад. Па-другое, аснова вобразаў ва ўсіх адна – цякучасць і зменнасць вялікай колькасці вады, але ўказанне месца, адкуль ці куды цячэ вада, – рознае, што і падмацоўваюць, напрыклад, украінскі выраз *багато води до моря уплине*, які даводзіць пра вялікую колькасць вады, што цячэ да мора; нямецкі выраз *bis dahin läuft noch viel Waccer den Berg /Dach /Fluß /Rhein /Main /Elbe hinunter*, які літаральна азначае «да гэтага яшчэ шмат вады сцячэ з гары /з ручая /з ракі /з Рэйна /з Майна /з Эльбы»; латышскі выраз *multa prius vasto labentur fluminta ponto*, які літаральна абазначае «шмат спачатку вады пад мост спыве»; французскі выраз *Il passera bien de l'eau sous les ponts*, які дакладна перакладаецца як «спыве шмат вады пад мостам» [Тамсама]. У гэтых адносінах цікава і дыялектная ФА *як у Нёман кануў* ‘прапаў, знік, не паяўляецца куды-н.’ (Д-2000: 259), дзе ўказваецца водны аб’ект Беларусі.

Таму можна меркаваць, што ФА ў беларускай мове – гэта скарачаныя варыянты ранейшай, больш поўнай формы *шмат вады сплыло ў мора* ці *шмат вады сплыло ў раку*. І несумненным фактам таго, што гэты вобраз адлюстроўвае міфалагічны вобраз часу, ці, як адзначае В. М. Макіенка, «не старажытны спосаб вымярэння часу вадзянымі гадзіннікамі (як у выразе **час сцёк**), але старажытную часавую метафору, калі цякучую ваду параўноўвалі з незваротным патокам Часу» [Мокиенко 2007: 43].

Як сімвал ачышчэння, змывання «вадасцёкамі» рознага роду, што заснаваны на паўсядзённых назіраннях за вадой як «светлай стыхіяй», якая, паводле М. А. Афанасьева, «змывае і топіць усякія напасці злых духаў» [Афанасьев 1995б: 94], прадстаўлена вада ў вобразе кампартыгійнай ФА *як вадой змыла* 1) ‘хто-н. бясследна, імгненна знік, схваўся’;

2) 'што-н. раптоўна знікла' (Л-2008-1: 503); *як вада змылы /панесла 'хто-н. вельмі хутка, імкліва знік, уцёк'* (Д-2000: 214); *як вадою змыла /знясла 'пра імклівае знікненне'* (Ю-1977: 211). Метафарычны вобраз ФА даводзіць, што знікненне каго-ці чаго-небудзь на аснове параўнання з дзеяннем вады прыпадабняецца да выніку яе дзеяння – «змываецца», што азначае знікненне як асноўнае ў вобразе і немагчымасць знайсці след як дадатковую ці дыферэнцыяльную сему гэтых адзінак. ФА выяўляюць стэрэатыпнасць уяўлення чалавека пра бяспследнае знікненне.

Зусім іншы вобраз прадстаўлены такой ФА, як *канцы ў ваду*, які набыў і выкарыстоўваецца ў двух значэннях: 1) 'не засталася ніякіх слядоў, доказу (злачынства, правіннасці)'; 2) 'на гэтым усё скончана. Пра канчатковую развязку чаго-н.' (Л-2008-1: 552), і дзеяслоўнай ФА *хаваць канцы <у ваду>* 'спрытна знішчаць ці ўтойваць тое, што можа быць доказам віны' (Л-2008-2: 590). Абедрэ ФА, які і папярэдня, вызначаюцца суаднесенасцю з прасторавым кодам культуры праз спалучэнне ў *ваду*, што вызначае тую нязведаную чалавекам водную прастору і яе глыбіню, якая ўсё паглынае, хавае і ў якой усё знікае. Аднак вобразы і кампанентны склад ФА акцэнтуюць увагу на іншым аспекце знікнення і асацыятыўным усведамленні знікнення: адсутнасці слядоў як дзеяння вады ці поўнага завяршэння праз ужыванне кампанента-лексемы *канцы* (параўн.: *канец* – 'завяршэнне, заканчэнне (справы, дзеяння і пад.)'); ФА з *канцамі* 'бяспследна, безвынікова (знік, прапаў і пад.)', *канцоў не знайсці* 'не магчы разабрацца ў чым-н., даведацца пра што-н., дакапацца да чаго-н.'; парэміі *Канец – дзелу вянец*; *Усё на свеце мае свой канец*; *Усяму на свеце ёсць канец* і інш.). І тут, паводле метафары вобраза ФА і метафары «вада», хаванне (асабліва падкрэсленае ўжываннем кампанента *хаваць* як сродкам суаднесенасці ФА *хаваць канцы <у ваду>* з антропна-дзеясным кодам, паколькі дзеянне выконвае чалавек) слядоў злачынства, правіннасці асацыятыўна ўспрымаюцца як апусканне ў ваду прадметаў ці ўлікаў, якія знікаюць у ёй. ФА адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне пра ўчыненне проціпраўнага дзеяння, амаральных учынкаў, шкодных дзеянняў, сляды якіх стараюцца схваць, альбо аб поўным завяршэнні, заканчэнні чаго-небудзь. Параўн.: *Наладзілі следства. Усім вядома было, што гэта Вінцанцюк настараўся, але выразнага доказу не было. Усё было зроблена гладка – і канцы ў ваду* (К. Чорны); *Шалёная думка была мільганула ў Міхаса – цюкнуць шаўца табурэткай па галаве – і канцы ў ваду* (А. Асіпенка).

Вада ў народнай культуры ўсведамлялася як матэрыя, рэчыва, што валодае мноствам якасцей, уласцівасцей, адной з якіх з'яўляецца яе пластычнасць. Гэтаму спрыяла назіранне за бяспследным дзеяннем прадметаў па вадзе, і чалавек выводзіць паралель, вобразна перадае свае ўяўленні аб нязначнасці ўздзеяння чаго-небудзь ці чым-небудзь на чалавека паводле асацыяцыі з пластычнасцю вады. Як вынік гэтага ўзнікаюць новыя адзінкі мовы на аснове параўнання. Гэта, напрыклад, ФА *як пугай па вадзе* 1) 'нічога не дзейнічае на каго-н.'; 2) 'пусцяковіна, дробязь для каго-н. ці для чаго-н.' (Л-2008-2: 271) і *як бічам па вадзе* 'нічога не дзейнічае на каго-н.' (Д-200: 214), якія суадносяцца з прасторавым (праз кампаненты *па вадзе* як указаннем на плошчу паверхні вады) і артэфактна-рэчавым (праз кампаненты *пуга, біч*) кодамі культуры

беларусаў, дзе лексема *пуга* як сродак абазначэння ‘прымацаванага да палкі кавалка вяроўкі або сырамяці, якім паганяюць жывёлу’ [ТСБМ 1980: 515] ці біч – ‘бізун, сплецены з дробных раменьчыкаў’ [ТСБМ 1977: 379] набываюць сімвалічнае значэнне ‘моц удару’. Але ў адрозненне ад ўдару па жывёле, такое дзеянне, як удар пугі ці біча па вадзе, паслужыла лакмусавай паперкай для вызначэння адсутнасці знака і дробязнасці ўздзеяння. У аснове вобразна скарыстана метафара, паводле якой бяследнасць і нязначнасць сілы ўздзеяння ўдару пугай ці бічом па вадзе прыпадабняецца да адсутнасці ўздзеяння ці дробязнасці ўспрымання ўздзеяння аднаго чалавека на другога. І *ФА як пугай па вадзе і як бічам па вадзе* адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне аб адсутнасці вынікаў уздзеяння розных сродкаў і спосабаў на чалавека і выступаюць у якасці эталона нязначнасці чаго-небудзь для каго-небудзь.

З улікам агульнасці ўяўлення пра адсутнасць адбітку, пэўнага знака на воднай гладзі да папярэдніх далучаюцца *ФА віламі па /на вадзе пісана* ‘невядома, ці ажыццявіцца што-н.’ (Л-2008-1: 220) і *кіем па вадзе пісана* ‘невядома, ці ажыццявіцца што-н.’ (Л-2000: 102), якія надзвычай вобразна і дакладна называюць яшчэ адно абстрактнае паняцце, выклікаюць эмацыянальную ацэнку і, адпаведна, экспрэсіўнасць і служаць для выражэння сумнення ў ажыццяўленні чаго-небудзь.

ФА суадносяцца з прасторавым кодам культуры праз спалучэнне *па / на вадзе* як указаннем месца дзеяння, той плошчы, на якой «пішучь» – воднай прасторы, гладзі вады. А праз кампанент *віламі, кіем* – з артэфактна-рэчавым як паказчыкам нерэальнага, фантастычнага сродку ажыццяўлення дзеяння пісьма. Менавіта «падвоенае» несапраўднасць ажыццяўлення дзеяння: *віламі* не пішучь і на вадзе нельга пакінуць след, ці такая ўнутраная форма стала асновай утварэння другасных *ФА* з новым значэннем, а іх вобраз даводзіць на аснове асацыяцыі пра пісьмо на паперы, пісьмо ручкай ці алоўкам, якія пакідаюць след і з’яўляюцца дакладна відавочнымі і ажыццяўляльнымі, з немагчымасцю ці ва ўсякім выпадку сумніўнасцю ў рэалізацыі дзеяння, якое ажыццяўляецца *віламі* ці *кіем* па вадзе, як у абраных вобразах *ФА*. І ў выніку *ФА* выступаюць у ролі эталона, стэрэатыпа пра няпэўнасць, сумненне адносна магчымасці ажыццяўлення чаго-небудзь.

Вада як моцная прыродная стыхія з яе разбуральнай сілай стала сімвалам для абазначэння моцы і сілы такога паняцця, як дружба, што адлюстравана ў *ФА вадой не разальеш* ‘вельмі дружныя, неразлучныя, заўсёды разам’ (Л-2008-2: 295); *не разлівада* з кім ‘вельмі здружаныя, неразлучныя’ (Л-2008-2: 303); *вадой не разліць* ‘шчыра сябраваць, дружна жыць паміж сабой’ (М-К-1972: 33) і *вадою не разліць* ‘пра моцнае сяброўства’ (Ю-1972: 81), якія, як сведчаць іх дэфініцыі, служаць для абазначэння і становішчы характарыстыкі дружбы людзей.

У аснову вобразаў абрана метафара, якая прыпадбняе няздольнасць раз’яднаць цесныя адносіны, як правіла, паміж сябрамі, паліваннем моцнага струменя вады з мэтай аддзяліць аднаго ад другога. Як адзначае І. Зыкава, у «сэнсавай аснове вобразна *ФА* ляжыць аксюмаран – спалучэнне супрацьлеглых па значэнні паняццяў, дзеянняў: звычайна вадой спрабавалі разліць двух людзей ці жывёл, якія счэпіліся адзін з адным у бойцы, г. зн. паняцце аб цеснай моцнай дружбе выбудоўвалася ў

вобразе ФА на аснове ўяўлення пра ворагаў, пра людзей, што ненавідзелі адзін аднаго» [Зыкіна 2009: 133]. І сёння ўсе названыя ФА выступаюць у ролі эталона ў вызначэнні сапраўднай, моцнай дружбы, якую нават вадой не разальеш, дзе вада ўяўляецца як водная стыхія, перад якой нішто не ўстоіць, акрамя дружбы, таго, што ніяк не «дзеліцца» нават пад удзеяннем такой сілы і моцы вады як прыроднай стыхіі.

А вось для іранічных адносін да дружных, як кажуць, спрэжаных разам людзей маецца адметная беларуская адзінка з часткова падобным да папярэдніх ФА вобразам: *і вада не размые і свіння не разрые* ‘вельмі дружныя, неразлучныя’ (Д-2000: 91). І калі першая частка адзінкі нясе станоўчую ацэнку, што адпавядае папярэднім адзінкам, то вобраз другой часткі ўносіць кантраст, за кошт чаго і выяўляецца іронія. Гэты ФА праз кампанент *свіння* суадносіцца з заанімным кодам культуры, у якім свіння звязваецца са стэрэатыпным уяўленнем аб бруднай і неразумнай істотце. І ў выніку ФА *і вада не размые і свіння не разрые* ‘вельмі дружныя, неразлучныя’ выконвае ролю эталона сяброўскіх адносін такіх людзей, якія ў чымсьці выяўляюць негатывы, але што аб’ядноўвае іх.

А яшчэ, як пісаў А. М. Афанасьёў, вада – сіла «вешая», яна «надзяляе дарамі вышэйшай мудрасці і прадбачання» [Афанасьев 1995б: 94]. Я. Колас адносна вады і яе магіі ў паэме «Новая зямля» пісаў: «Напэўна гэтая вадзіца / Мабыць якая чараўніца, / Калі наперад многа знае / І пра ўраджайнасць нешта бае».

І такія, як і многія іншыя, звесткі пра мінулыя вераванні і ўяўленні, звязаныя ў чалавека з вадой, знайшлі сваё адлюстраванне ў кампаратыўных ФА, дзе вада зноў выступае эталонам параўнання. Так, ФА *як у кроплі вады* ‘абсалютна дакладна і аднолькава (адлюстраванне, бачыць і інш.)’ (Л-2008-1: 603) ці *як у вадзіцы глядзеў* ‘угадаў, нібы загадзя ведаў, нібы прадбачыў што-н.’ (Л-2008-1: 306); *як у вадзіцы глядзеў* ‘нібы ведаў загадзя’ (Ю-1977: 246) даносяць сучаснаму носьбіту гэтых адзінак пра былое ўяўленне чалавека пра вадзіцу. І тады варта ўзгадаць, што ў мінулыя часы падзялялася на мёртвую, лячэбную, і жывую, ці крынічную, пра якую, дарэчы, узгадваецца і ў Бібліі, што вада служыла незаменным атрыбутам пры гаданнях, што вада – гэта магутная магічная сіла. Да сённяшніх дзён дайшло вераванне аб магчымасці ведзьмакоў, чараўнікоў прадказаць будучыню, лёс чалавека толькі гледзячы на паверхню вады, пры гэтым замаўляючы пэўныя словы.

Сваім утварэннем названыя ФА якраз і абавязаны вераванням, гаданням як аднаму з старажытных пластоў культуры нашага народа. Так, вобраз ФА *як у кроплі вады*, што ўтвораны на аснове фразеалагізацыі параўнання, узыходзіць да старажытных формаў усведамлення свету і суадносіцца з прасторавым і прыродна-рэчавым (праз спалучэнне прыназоўніка *у* з назойнікам *кроплі ў* форме В. скл.) і прыродным (праз кампанент *вады*) кодамі культуры. Вобраз ФА ўтрымлівае метафару, у якой кропля выступае эталонам мінімальнай меры, самай малой колькасці вады (параўн. *капля ў моры*), ці кроплі як адзінцы дакладнасці, а вада звязана са стэрэатыпным уяўленнем з магчымасцю адлюстроўваць усё, што было, ёсць і будзе. ФА *як у кроплі вады* выступае ў ролі эталона дакладнасці бачання і тлумачэння падзей, прадбачання лёсу чалавека ці яго пэўных паказчыкаў.

А ў аснове ФА як у *ваду глядзеў* таксама пакладзена канструкцыя параўнання, якая набыла пераноснае значэнне. Зыходная сінтаксічная канструкцыя абавязана найменню магічнай аперацыі варажбітоў, якія гадалі на «чыстай», «свежай» вадзе (параўн. ФА *выводзіць на чыстую ваду* 'выкрываць чые-н. цёмныя справы, нядобрыя ўчынкi'), каб угадаць таго, хто сурочыў каго-небудзь, зрабіў нядобрае (архетыпічныя супрацьпастаўленні «чысты – брудны», «добры – нядобра»). ФА даводзіць пра сваю суаднесенасць і найперш праз кампанент *ваду* з далёкім мінулым, з архаічнымі ўяўленнямі пра ваду як раку часу, у якой адлюстравана мінулае, сучаснае і будучае чалавецтва (параўн. *Шмат вады ўцякло; Што было, тое з вадой сплыло*), пра ваду, на якую дзяўчаты кідаюць вянкi з мэтай даведацца, выйдуць яны замуж ці не, пра ваду як субстанцыю, на якую глядзелі з мэтай варажбы – гідраманты. У сувязі з гэтым В. М. Макіенка піша: «Углядаючыся ў расплывісты адлюстраванні прадметаў на паверхні рэк, азёр ці проста рандэлька з вадой, нашы продкі спрабавалі разгадаць свой лёс, знайсці падмацаванне правільнасці прынятых рашэнняў, прадбачыць чарговую пагрозу» [Мокиенко 2007: 233]. Адсюль становіцца зразумелым, як параўнанне, абраны метафарычны вобраз паслужыў асновай утварэння фразеалагічнага значэння новай адзінкі, асабліва такой семы, як 'прадбачыць'.

ФА як у *ваду глядзеў* сваім кампанентным складам выяўляе сувязь з антропным (праз кампанент *глядзеў*, дзе выразна перададзена роля зрокавага ўспрымання чалавека: глядзець, бачыць → ведаць), а таксама прыродным і прасторавым (праз словаспалучэнне кампанентаў у *ваду*) кодам культуры, якія надзелены культурным сэнсам. Таму ФА як у *ваду глядзеў* выступае ў ролі эталона, стрэатыпа, ці той меры вызначэння здагадлівасці, здольнасці чалавека прадбачыць, прадказаць што-небудзь раней часу.

Вада, дакладней, кропля, капля вады, абрана асновай параўнання і для вызначэння высокай ступені выражэння, інтэнсіўнасці праяўлення падабенства (*падобны як /нібы дзве кроплі вады /расы* 'вельмі моцна, абсалютна' (Л-2008-1: 603). Заўважым аб універсальнасці вобраза-эталона кроплі вады, які абраны і вядомы не толькі для беларусаў, але і для рускіх (*как две капли воды* 'совершенно, очень сильно (похож, схож)' [Федоров 1995а: 292]), украінцаў (*подібні як дві краплі води* 'пра падобных людзей' [Юрченко-Івченко 1993: 77], англічан (*as like as two peas*, які даслоўна перадаецца 'падобны як дзве кроплі вады') [Квеселевич 2000: 262]) і інш.

ФА суадносіцца, акрамя прыроднага (праз кампаненты *кроплі вады /расы*), яшчэ і з лікавым (праз кампанент *дзве*). І выбар кампанентаў *дзве кроплі* абумоўлены такой семантычнай прыкметай, як 'метрычна-эталонная якасць', што нададзена чалавекам кроплі. Тут чалавек ці штосьці абранае чалавекам метафарычна прыпадабняюцца да абраных метрычна-эталонных якасцей дзвюх кропляў, дзе кропля – адзінка дакладнасці, блізкасці, падабенства. ФА выконвае роллю эталона высокай ступені дакладнасці і падабенства.

На акрэсленай аснове метафары «кропля вады» да папярэдніх адзінак далучаюцца ФА з кампанентам *капля, кропля, кропелька* як наймення часткі, мінімальнай колькасці вады, выкарыстанне якіх у аснове вобразаў

нових адзінак дазволіла абазначыць такія абстрактныя паняціі, як падабенства аднаго чалавека да другога (<і, усе> крошкі /крошачкі / кропелькі пабраў /падабраў 'вельмі падобны да каго-н. (з бацькоў ці родных)' (Л-2008-2: 123); кропка ў кропку /кропля ў кроплю 'акурат, якраз, вельмі моцна (падобны, супадае і пад.)' (Л-2008-1: 602); крышкі <-парашкі> пабраў /пазбіраў 'вельмі падобны на каго-н.' (Д-2000: 104) ці дакладнасць чаго-небудзь (кропка ў кропку /кропля ў кроплю 'абсалютна дакладна' (Л-2008-1: 602), а таксама для выражэння поўнай адсутнасці чаго-небудзь (ні кроплі /кропелькі /каплі /капелькі 'зусім, ніколькі (не мець, не адчуваць, не баяцца і пад.)' (Л-2008-1: 603); ні на кроплю /кропельку 'зусім, ніколькі (не верыць, не мець, не адчуваць і пад.)' (Л-2008-1: 604); ні каплі /капелькі 'ніколькі' (Ю-1974: 184) ці самага кароткага, нязначнага па колькасці часу (на капельку /каплю 'на вельмі кароткі час, зусім ненадоўга (выйсці, зайсці, заскочыць і пад.)' (Л-2008-1: 556), альбо ўвогуле малой колькасці чаго-небудзь (кропля /капля ў моры 'надзвычай мала' (Ю-1974: 33) ці паступовасці дзеяння ў малых дозах (кроплю за кропляй 'паступова, патроху, павольна' (Л-2008-1: 604).

А яшчэ гэта ФА да апошняй кроплі /каплі крыві біцца, змагацца, абараняць і інш. – 'ахвяруючы ўсім, не шкадуючы свайго жыцця' (Л-2008-1: 603), якая выяўляе вытокі старажытнага архетыпічнага проціпастаўлення «першы – апошні». І ў вобразе ФА апошняя кропля крыві выступае сімвалічнай мяжой праяўлення эмацыянальнага і фізічнага стану чалавека (асабліваю ролю тут надае кампанент да як сродак указання мяжы). А кропля, ці варыянт капля, выступае самай малой адзінкай меры вызначэння ўнутранага адчування чалавека.

У выніку таго, што капля, кропля вады служыла эталонам найменшай колькасці, сімвалам падабенства, дакладнасці, названыя вышэй ФА выступаюць у ролі эталона пры вызначэнні знешняга падабенства людзей, дакладнасці адлюстравання, бачання чаго-небудзь, малой колькасці чаго-небудзь ці мяжы вымярэння чаго-небудзь.

У аснову метафарызацыі некаторых выразаў для ўтварэння фразеалагізмаў пакладзена народнае ўяўленне пра ваду як сімвал духоўнага і маральнага ачышчэння. Гэта, напрыклад, ФА выводзіць на чыстую ваду 'выкрываць чые-н. цёмныя справы, нядобрыя ўчынкi' (Л-2008-1: 234); вывесці на чыстую ваду 'выкрыць, выявіць махінацыі, непрыстойныя ўчынкi каго' (М-К-1972: 43); вывадзіць на чыстую ваду 'выкрываць' (Ю-1972: 108); чыстай /чысцейшай /найчысцейшай вады 'самы сапраўдны' (Л-2008-1: 167), да якіх прымыкае дыялектная ФА вывесці на халодную ваду 'выкрыць кепскія ўчынкi каго-н.' (Д-2000: 41), дзе той жа змест кампанента халодную. Дарэчы, В. М. Макіенка заўважае, што «зварот вывесці на чыстую ваду ў XVIII ст. ужываўся ў асноўным у форме вывесці на чыстую ваду, і размова звычайна ішла пра якое-небудзь махлярства, якое становілася яўным дзякуючы прадбачлівасці ці якім-небудзь звесткам пра гэтага чалавека ці справу» [Мокиенко 2007: 410]. І вывесці на чыстую ваду азначала 'выклікаць на паверхню вады яго адлюстраванне'.

Заўважым, што ўсе назаныя ФА аб'яднаны кампанентам-прыметнікам, які асабліва значны ў «характарыстыцы» вады як абраным вобразе ў складзе ФА і які даводзіць і асацыюецца не толькі з чыстай, свежай – 'незабруджанай' вадой, але характарызуецца найперш такім

пераносным значэннем, як ‘маральна бездакорны, шчыры і сумленны, без брудных, карыслівых думак і дзеянняў’ і ‘які не мае ў сабе падману, хлусні’ [ТСБМ 1984: 333]. І толькі праз свежую, чыстую ваду як канал сувязі з памерлымі, якія прадказвалі будучае тым, хто жыве, можна было сказаць дакладна пра чалавека. І тут, як асабліва ў ФА *выводзіць на чыстую ваду* ці *вывесці на чыстую ваду*, выяўляюцца даўнія ўяўленні пра ваду, якой чалавек прыпісваў чудадзейныя лекавыя і ачышчальныя ўласцівасці і праз якую можна было ўгадваць мінулае і будучае.

Паводле меркавання даследчыкаў фразеалогіі, выяўляюцца розныя асновы ўтварэння ФА *выводзіць на чыстую ваду*: гэта і сувязь з дзеяннем «Божага суда», пра які ўжо ўзгадвалася; і з прафесійнай дзейнасцю рыбакоў, якія выводзілі на чыстую – адкрытую ваду рыбу, каб яна не сарвалася з кручка, забытаўшыся ў ціне ці карчагах; і з гаданнем на вадзе, каб даведацца пра ашуканства; і з дзейнасцю нячыстай сілы [гл.: Бирих 2007: 105; Лепешаў 2004: 83]. Метафарычны вобраз чалавека даводзіць, што ашуканства, падман, махлярства, нагавор ці розныя непрыстойныя і заганныя дзеянні чалавека можна выявіць, для чаго трэба вывесці на чыстую ваду, ці тую ваду, якая падкажа, выявіць брудныя справы, думкі, намеры. ФА суадносіцца з антропна-дзейнасным кодам культуры праз кампанент *вывесці*, з прасторавым і прыродна-ландшафтным – праз спалучэнне *на чыстую /холодную ваду*. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб неабходнасці выкрыцця махінатараў і ашуканцаў, людзей брудных дзеянняў і нядобрых учынкаў.

А вось ФА *чыстай /чысцейшай /найчысцейшай вады*, на думку даследчыкаў рускай мовы, запазычаны з французскай мовы (*diamant de la plus belle eau*) першапачаткова як тэрмін ювеліраў для ацэнкі якасці ювелірных вырабаў, асабліва алмазаў [Бирих 2007: 109]. На наш погляд, ва ўтварэнні тэрміналагічнай адзінкі з кампанентам *вада*, што абраны і служыць эталонам ацэнкі каштоўнага каменя, выяўляюцца больш глыбінныя сувязі: вобраз ФА звязаны з уяўленнямі чалавека пра ваду як эталон чысціні ў глыбокім мінулым. ФА *чыстай /чысцейшай /найчысцейшай вады* перадае эталоннае ўяўленне пра што-небудзь сапраўднае, адпаведнае нормам, вызначаным параметрам і пад.

Асэнсаванне месца і ролі вады для існавання рыбы знайшло сваё адлюстраванне ў фразеалогіі для абазначэння і, галоўнае, для становай ацэнкі і дадатнай характарыстыкі псіхічнага стану адчування чалавека ў якім-небудзь месцы яго знаходжання, пражывання: *як рыба ў вадзе* 1) ‘вельмі свабодна, натуральна і проста (адчуваць сябе)’; 2) ‘досыць свабодна, упэўнена, натуральна’ (Л-2008-2: 343) і *як /што рыба ў вадзе* ‘свабодна, вольна (адчуваць сябе)’ (Ю-1977: 241). На аснове гэтай метафары, пакладзенай у аснову вобраза ФА, свабоднае, натуральнае адчуванне асацыюецца з адчуваннем рыбы ў вадзе як найбольш прымальнай і нават неабходнай умовы яе існавання, ці прыпадабняецца да знаходжання рыбы ў вадзе. Праз кампанент *рыба* ФА суадносіцца з зааморфным кодам культуры, паколькі менавіта гэта найменне выступае ў ролі эталона, а праз спалучэнне ў *вадзе* – з прыродным і прасторавым кодам культуры як найлепшым ці нават адзіна прыдатным і найбольш зручным для існавання рыбы месцам знаходжання, што чалавек абірае з улікам свайго вопыту і пазнання. Паводле абранай метафары,

прывольнае і свабоднае адчуванне ў пэўным месцы прыпадабняецца да знаходжання рыбы ў вадзе. *ФА як рыба ў вадзе* набыў ролю эталона вызначэння ўтульнасці, свабоднага і ўпэненага самаадчування чалавека.

Той жа вобраз, толькі крыху ў змененым выглядзе пакладзены і ў аснову *ФА як рыба з вадой* ‘вельмі дружна, у згодзе (жыць)’ (Д-2000: 244), дзе зноў у пары выступаюць рыба і вада як прататыпы для людзей, што жывуць разам, побач у згодзе, міры і дружбе. *ФА* выступае ў ролі эталона згоднага, дружнага існавання блізкіх людзей, як правіла, сяброў, мужа і жонкі, суседзей і пад.

А супрацьлегласць характарыстыкі існавання блізкіх людзей у беларускай фразеалогіі перадаецца праз амаль класічны вобраз агню і вады: *як агонь з вадой* ‘вельмі нядружна (жыць)’ (Д-2000: 212). Абранне параўнання ў якасці зыходнага матэрыялу для ўтварэння *ФА*, несумненна, звязана з сімволікай супрацьлеглых кампанентаў: вада як холад, рэчыва, што залівае (жаночы пачатак) і агонь як гарачыня, як мужчынскі пачатак, ці як гарачыню і холад, як дзве стыхіі з супрацьлеглым норавам. *ФА*, як правіла, дае негтыўную ацэнку адносна жыцця мужа і жонкі, напрыклад: – *Як там твае маладыя?* – *А ніяк, жывуць як агонь з вадой, мусіць, будуць разводзіцца* (Д-2000: 212).

А вось вобраз *ФА ў сямі вадах купацца* ‘быць вельмі ўдачлівым, шчаслівым’ (Ю-1977: 144) захоўвае і даносіць культурную інфармацыю яшчэ аб адной высокай ацэнцы ролі вады ў мінулым для чалавека. Метафарычны вобраз *ФА* даводзіць, што стан шчаслівага, удачлівага чалавека прыпадабняецца да стану чалавека, які ў сямі водах купаецца. Выбар кампанента *сямі* як адзінкі, што разам з іншымі суадносіць *ФА* з прасторавым (*у сямі водах*) і лічбавым кодам культуры, зусім не выпадковы, бо звязаны, як вядома, з адметнай характарыстыкай у мінулых уяўленнях чалавека і ў складзе гэтай *ФА*, як і іншых з гэтым кампанентам, перададзенай усё новым пакаленням. Лічба сем – гэта лічба дасканаласці, незалежнасці: яна не параджае і не параджаецца ніякай лічбай з ліку дзесяці (параўн.: лічба 2 пры дапамозе множання параджае 4, лічба 3 параджае 9, а лічба 4 параджаецца двойкай і параджае восем пры падваенні і інш.) [Мирошніченко 2017: 141]. Асабліва вялікая роля лічбы сем у хрысціянстве: сем цэркваў, сем таінстваў, сем свяцільнікаў. Узгадаем пра сямісферны падзел прасторы, пра сёмае небе як месца знаходжання раю, пра сем дзён на тыдні, сем колераў вясёлкі, сем свабодных мастацтваў, ног, чакраў. Нагадаем і пра ролю лічбы сем пры ўтварэнні іншых *ФА* і пра ролю кампанента-лексемы *сем* у *ФА на сёмым небе; з сямі печаву хлеб есці; на сямі вятрах; за сямю замкамі* і інш. *ФА ў сямі вадах купацца* адностроўвае стэрэатыпнае ўяўленне пра шчаслівага і ўдачлівага чалавека альбо як быць шчаслівым.

З вобразам вады і чалавека ў ёй звязаны і *ФА купацца ў золаце* ‘валодаць вялікім багаццем, быць надзвычай багатым’ (Л-2008-1: 622); *у золаце купацца* ‘быць заможным, багатым’ (Д-2000: 186); *купацца ў жыце* ‘жыць заможна, багата’ (Д-2000: 105); *у малацэ купацца* 1) ‘жыць без турбот і клопатаў’; 2) ‘жыць заможна, багата’ (Д-2000: 188), дзе зноў скарыстаны кампанент-дзеяслоў *купацца*, які суадносіць усе *ФА* з антропна-дзейнасным кодам культуры і перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб поўным пагружэнні чалавека ў што-небудзь, ці на аснове

асацыяцыі аб вялікай колькасці вады, неабходнай для купання, і з'яўляецца «водным» дзеясловам. А вось паказчыкам багацця абраны не толькі золата, але і такія сімвалыяныя найменні, як жыта і малако, што і выяўляе нацыянальную адметнасць беларусаў як народа з традыцыйнай земляробчай скіраванасцю. І таму зразумелым, што галоўнае тут жыта і малако, своеасаблівае праламленне хлеба і вады.

Вада як неабходнасць у жыццядзейнасці чалавека прадстаўлена ў вобразах ФА для ацэнкі і характарыстыкі такой бытавой сітуацыі, калі пасля салёнай ці нейкай іншай ежы назіраецца прага чалавека да вады. У прыватнасці, вобраз ФА *брахаць на ваду* 'бясконца многа піць, не могуць прагнаць смагу' (Л-2008-1: 135) і *брахаць /гаўкаць на ваду* 'вельмі многа піць, адчуваючы неўтаймоўную смагу' (Д-2000: 31) утрымлівае метафару, паводле якой частае дзеянне па ўжыванні вялікай колькасці вады прыпадабняецца да брэху, гаўкання сабакі на ваду. У аснове вобраза ФА ляжыць антропна-дзейнасная метафара. Выбар дзеяслоўнага кампанента *брахаць* суадносіць ФА з дзейнасным кодам і паводле асацыяцыі суадносіць з дзеяннем сабакі ці іншых звяроў, што, дарэчы, характарызуе ФА як размоўную адзінку. Напрыклад: *Ды дзякуй, дзякуй. Вобла – гэта добра. Але каб ад яе на ваду не брахаць* (Я. Радкевіч); *Я на ікры вырасла, калі бацька ў Астрахані служыў. Але там чорная, і яна абрыдла мне. А вось чырвоная... Ем і есці хочацца. А ўначы брашу на ваду...* (І. Шамякін). І такі вобраз і семантыка ФА не столькі выяўляюць ацэнку дзеянню, колькі служаць для выражэння неадабральных адносін да прычыны такога дзеяння.

З той жа мэтай і паводле той жа сітуацыі ўтвораны дыялектная ФА *ат вады [не] атабрацца* 'пра нязмерную прагу да вады' (Ю-1972: 49), параўн.: *Што ты такое зьеў, што ат вады не адбярыся. Кажыцца ж, нямножка і зьела – хвост сялёдкі, праўда, трошкі сылінаватыя, і ўвесь дзень ат вады атыбрацца ні магу* (Ю-1972: 49).

ФА *брахаць на ваду* і *брахаць /гаўкаць на ваду*, як і *ат вады [не] атабрацца*, перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра магчымую залежнасць, смагу ў выніку ўжывання ў ежу салёнага.

Назіранне за вадаплаўнымі птушкамі і вызначэнне адной з асаблівасцей іх знаходжання ў вадзе, якая звязана са скачваннем вады з пер'я, стала асновай для абазначэння такога абстрактнага паняцця, што характарызуе чалавека, як абьякавасць. І гэта стала магчымым у выніку фразеалагізацыі параўнальнага звароту *як з гусака вада* 'абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-н., не хвалюе, кранае каго-н.' (Л-2008-1: 165); *што /як /нібы з гусі вада* 'абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-н., не хвалюе, не кранае каго-н.' (Л-2008-1: 165); *як /што з гуся вада* 1) 'абьякава'; 2) 'беспакarana' (Ю-1977: 226). У абранай метафары вобраза ФА абсалютная раўнавага, адсутнасць хвалявання, поўная абьякавасць чалавека прыпадабняюцца на аснове асацыяцыі з непранікненнем вады, сцяканнем яе з пер'яў гусей, што плаваюць у вадзе, ныраюць у ваду, але гэта не ўплывае на выгляд пер'я (параўн. супрацьлеглы выгляд як аснова ФА *мокрая курыца*).

Вобраз ФА суадносіцца з зааморфным (праз кампаненты *гусака, гусі, гуся*), прыродным (праз кампанент *вада*) і прасторавым (праз спалучэнне прыназоўніка з з назоўнікам *гусака, гусі ці гуся*). ФА перадаюць стэрэатыпнае, эталінізаванае ўяўленне пра ступень

абьякавасці, раўнадушнасці ў адносінах да ўсяго і нават беспакараннасці такога чалавека.

Вада для чалавека, як і агонь, выступае пагрозай, яна служыць своеасаблівым стымулам да работы, пэўнага дзеяння. Менавіта дзеянні вады – капанне, працяканне прымушаюць чалавека прымаць меры, тэрмінова штосьці рабіць. Вось чаму менавіта бяздзейнасць і нават безадказнасць чалавека ў такіх выпадках трапляе пад прыцэл асуджэння, выклікае незадавальненне. І для абазначэння адсутнасці дзеянняў, ініцыятывы дыялектная фразеалогія беларускай мовы прапануе фразеалагізм-словаспалучэнне *не цякець /не капаець* ‘няма падстаў для спешкі’ (Ю-1974: 178). У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, якая неруплівасць чалавека, няспешнасць і нават бяздзейнасць, безыніцыятыўнасць чалавека прыпадабняе да адсутнасці працякання ці, як варыянт, капання вады дзе-небудзь ці ў чым-небудзь. Вось ілюстрацыі: *Ні цякець, дык і сядзі ціха. Чаго яму вулнувацца, над ім ні цякець. Пакуль ні капыіць, паліць ап паліць ні ўдарюць; як туга прідзіцца, тады зышавелюцца* (Ю-1974: 178).

А каб пасіўнага, безыніцыятыўнага чалавека прымусіць што-небудзь рабіць, каб расшавяліць яго, паграбуецца імпэт, ініцыятыва, задор, якіх не хапае яму. І ў фразеалогіі маюцца адзінкі для абазначэння і характарыстыкі такіх уздзейненняў на чалавека збоку: ФА *падліць вару* ‘паддаць імпэту, уздзейнічаць’ (Ю-1974: 207), вобраз якой ілюструе дзеянне з вадой, якая выступае ў стане кіпення – вару. Гэта ФА з’яўляецца аднаструктурнай, утворанай па адной мадэлі з раней узгаданай ФА *падсыпаць жару*, у вобразе якой наданне ініцыятывы, імпэту, ахвоты да чаго-небудзь прыпадабняецца да падсыпання жару (параўн. перан. значэнне лексемы *жар* – ‘страснасць, уздым, душэўны парыў’ [ТСБМ 1978: 251]).

ФА *падліць вару* суадносіцца з антропна-дзейнасным праз дзеяслоўны кампанент і з артэфактна-прыродным праз назоўнікавы кампанент і перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра ўздзеянне, падштурхоўванне да дзеяння чалавека, які не характарызуецца актыўнасцю, жаданнем.

З дапамогай вобраза вады, асабліва дзеянняў чалавека з вадой, на аснове асацыяцыі ліцця, пералівання вады і патоку вадкасці з маўленнем чалавека створаны шэраг ФА для характарыстыкі і ацэнкі працэсу гаварэння чалавека. Пры гэтым найбольшая ўвага ў ФА звернута да адмоўнага боку маўленчай дзейнасці чалавека, да таго, што не адпавядае патрабаванням змястоўнасці, зтыцы маўленчых ўзаемадосін паміж людзьмі і іншых асаблівасцей маўлення.

Так, у аснове фразеалагізма *ліць /пераліваць ваду* ‘гаварыць пустое, пустазвоніць’ (Л-2008-1: 657) ці *ліць ваду* ‘гаварыць пустое доўга і нудна; плявузгаць, нагаворваць’ (Ю-1974: 79) ляжыць метафара, паводле якой беззмястоўнае маўленне чалавека прыпадабняецца да ліцця ці пералівання вады (параўн.: *пераліваць* ‘выліць якую-н. вадкасць у што-н. іншае’ [ТСБМ 1980: 197]). І тут метафара «вада» выкарыстоўваецца з прыпісанай ёй яшчэ адной семантычнай прыкметай – ‘рэчыва без паху, колеру; пустое рэчыва’. І ліць вадку, тым больш пераліваць вадку – гэта неапраўданая праца, якая метафарычна прыпадабняецца да беззмястоўнай, пустой размовы.

Іншыя негатыўныя ацэнкі і характарыстыкі маўленчай дзейнасці чалавека перадаюцца з выкарыстаннем той жа мадэлі, што і ў ФА

ліць / пераліваць ваду, але са зменай аб'екта дзеяння, што прыводзіць да стварэння новых вобразаў і адпаведна новага адцення і нават новага значэння.

Гэта найперш ФА *заліваць кулі* 'бессаромна лгаць, расказаць непраўдападобнае' (Л-2008-1: 455); *заліваць пушку* 'бессаромна лгаць, расказаць непраўдападобнае' (Л-2008-1: 455); *ліць / заліваць пулі* 'хлусіць непамерна' (Ю-1974: 80), дзе акцэнтуюцца ўвага на такой адметнасці маўлення, як адсутнасці праўды, ці аднаслоўнымі сінонімамі значэння прыведзеных ФА выступаюць дзеясловы *лгаць, хлусіць, маніць*.

Адносна ўтварэння ФА з кампанентамі *кулі, пулі, пушку* найбольш пашыраным лічыцца меркаванне рускіх даследчыкаў, пачынаючы з версіі У. І. Даля, якія лічаць іх узнікненне як вынік утварэння каламбурнага характару на аснове выразу ў рускай мове *лить колокола*, што «звязаны з забабонным звычаем, распаўсюджаным на Русі з XIV ст., распускаць пры адліўцы звона розныя чуткі, небыліцы» [Бирих 2007: 580]. Аднак слушна даводзіць В. М. Макіенка, які падкрэслівае, што тут важна ўлічыць значэнне дзеяслова *ліць*, які развівае ўстойлівую асацыяцыю з 'абманам, ашуканствам' «не на аснове значэння 'рабіць што-небудзь з расплаўленага рэчыва', а на аснове зыходнай семантычнай прыкметы 'прымушаць цячы, ліцца'» [Мокиенко 1989: 146]. І ў падмацаванне гэтага даследчык прыводзіць шэраг довадаў. У прыватнасці, гэта тое, што ў рускім маўленні вядомы і іншыя выразы з дзеясловам *лить* (*заливать, отливать, переливать*) са значэннем 'лгаць': *лить (переливать) воду* 'попусту терять время в разговорах'; *галоши заливать* – 'лгаць'; праст. *арана заливать*; пск. *заливать анекдоты*; донск. *отливать (отлить) пунтики (пультики, пульти)* – 'говорить что-либо смешное'; яр. *брехню лить* 'сочинять небылицы'; ворон. *заливать мозги* 'нудно поучать'...»; гэта і тое, што «развіццё зыходнага значэння дзеяслова *ліць* – 'лгаць, ашукваць' лагічна апраўдана і падмацоўваецца многімі іншымі моўнымі фактамі», сярод якіх вельмі пашыраная «аналогія патоку маўлення з вадкасцю, якая цячэ»; гэта і «славянскія паралелі» фразеалагізмаў з дзеясловам *ліць*, што ўтвораны менавіта на базе значэння 'прымушаць цячы, ліцца'; гэта, як адзначае даследчык, «падобныя аналогіі і з неславянскіх моў» [Мокиенко 1989: 144-145].

І такая версія ўтварэння вышэй названых ФА з дзеяслоўным кампанентам *ліць* ці *заліваць* для абазначэння пустога, беззместоўнага маўлення ці лгання, гаварэння няпраўды, выдумкі падмацоўваецца, папершае, вялікай колькасцю іншых ФА беларускай мовы, аднаструктурных з прыведзенымі, па-другое, з выдзяленнем у іх іншых аспектаў маўленчай дзейнасці і з улікам пераноснага значэння аднакаранёвых *выліваць, абліваць, аблівацца, заліваць* і інш.

Так, у дыялектнай фразеалогіі Стаўбцоўшчыны маецца адзінка *заліваць вочы* 'гаварыць няпраўду, хлусіць' (М-К-1972: 96). ФА пабудавана на аснове метафары, паводле якой *маніць, хлусіць, гаварыць няпраўду* прыпадабняецца за залівання вадою ці іншай вадкасцю вачэй. Вобраз ФА суадносіцца з акцыянальным, саматычным і духоўным кодамі культуры, наколькі выбар такой протасітуацыі і асабліва кампанента *вочы* для наймення аб'екта дзеяння ў складзе новай адзінкі даводзяць, што *вочы* – гэта не проста найменне органа зроку. Вачам на аснове метаніміі «вочы –

зрок» надаєцца здольнасць чалавека адрозніваць праўду ад няпраўды, вочы, надзеленыя ў свядомасці і мінулых ўяўленнях чалавека шматлікай сімволікай, выступаюць, як у гэтым выпадку, эталонам дакладнасці ўспрымання і ацэньвання сапраўднасці, правільнасці чаго-небудзь. Але калі вочы заліць ці заліваць, то гэтая здольнасць вачэй губляецца, і чалавек выдае няпраўду за праўду. У выніку ФА *заліваць вочы* 'гаварыць няпраўду, хлусіць' перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра падачу хлусні, ашукванне.

А ў аснове вобразу ФА *ліць бруд /памыі* 'несправядліва абвінавачваць, незаслужна зневажаць' (Л-2008-1: 658) ляжыць метафара, паводле якой несправядлівае абвінавачванне чалавека, зневажэнне яго прыпадабняецца да ліцця бруд, памыяў, якія метафарычна прыпадабняюцца да несправядлівых ці абразлівых слоў. Да прыведзенай ФА з поўным правам можна далучыць яшчэ ФА *аблівацца граззю* 'несправядліва абвінавачвацца, незаслужана зневажацца' (Л-2008-1: 43), *абліваць граззю* 'несправядліва абвінавачвацца, незаслужана зневажацца' (Л-2008-1: 44) і вытворную ад апошняй назоўнікавую ФА *абліванне граззю* 'несправядлівае абвінавачванне, незаслужнае зневажэнне' (Л-2008-1: 43), а таксама *выліваць бруд /памыі на галаву* 'несправядліва абвінавачваць, незаслужана зневажаць' (Л-2008-1: 245), *выліваць памыі* 'несправядліва абвінавачваць, незаслужана зневажаць' (Л-2008-1: 245), у аснове якіх ляжыць метафара, паводле якой несправядліва абвінавачваць ці несправядлівае абвінавачванне прыпадабняюцца да аблівання граззю (брудам, памыямі), дзе гразь (*гразь* – 'вязкая, размякляя ад вады глеба'; 'бруд, нечыстоты' [ТСБМ 1978: 75]) прыпадабняецца да несправядлівых абвінавачванняў, грубых ці зневажальных слоў.

Да папярэдніх далучаецца і прыметнікая ФА *як памыямі абліты* 'зняважаны, зганьбаваны хто-н.' (Д-2000: 240), утвораная ў выніку фразеалагізацыі параўнання, метафарычна вобраз якой зняважанага і зганьбаванага чалавека прыпадабняе да чалавека, аблітага памыямі.

Разам з тым у дыялектнай фразеалогіі Мсціслаўшчыны маецца адзінка *вочы /бельмы заліваць* 'напівацца' (Ю-1972: 99), Стаўбцоўшчыны – *заліць вочы /слепакі /горла* 'знаходзіцца ў стане моцнага алкагольнага ап'янення, быць п'яным' (М-К1972: 97, Гродзеншчыны – *заліць вочы /бельмы /зегры /зеграчы /зрынкі /зрыны /зрэнкі /слепакі; заліць гагаўку; заліць галавешку; заліць лыч; заліць морду* (Д-2000: 74) і *заліць мызу* з агульным значэннем 'выпіць залішне спіртнога, быць п'яным' (Д-2000: 74), якія служаць для выражэння пагарды і абурэння, адмоўнага стаўлення да такога віду занятку і яго вынікаў, што асабліва выразна даводзіцца ў падборы варыянтных кампанентаў да лексемы *вочы*, асабліва шматлікія ў гродзенскіх гаворках. І тут вочы выступаюць найперш тым органам, які прызначаны для ўспрымання рэчаіснасці і яе ацэнкі, асэнсавання, як, дарэчы і найменні галавы (*галавешку*), твару (*лыч, морду*) як верхніх частак цела чалавека. Але калі яны «залітыя», то гэта анамальна, няправільна, што і падпадае пад асуджэнне, асабліва з улікам таго, што тут чалавек сам выконвае дзеянне – залівае.

Да папярэдніх дадамо і кампаратыўную дыялектную ФА *цягнуць як цымант /цэмант воду* 'вельмі многа і часта (піць спіртное)' (Д-2000: 262), якая найперш служыць для выражэння негатыўнага такога пагубнага для чалавека дзеяння, як ужывання спіртных напойў праз яго

колькаснае вымярэнне. Метафарычны вобраз новай адзінкі даводзіць праз фразеалагізаванае параўнанне, што чалавек так многа п'е – цягне, як многа патрабуе цэмент вады пры ўтварэнні з яго раствору для будаўніцтва. І такі вобраз, і адбор слоў-кампанентаў сведчыць, што гэтая ФА з'яўляецца больш позняй па часе свайго ўтварэння, паколькі звязана з адлюстраваннем такой рэаліі, як цэмент, і яго асаблівасцей у прымяненні: цэмент у спалучэнні з вадой утварае аднародную масу, якая з цягам часу пераўтвараецца ў каменепадобнае цела (раней беларусы будавалі ў асноўным з дрэва). Магчыма, што і гэты факт адыграў сваю ролю ў адборы кампанентаў *цэмент* і *вада* і ўтварэнні вобраза новай адзінкі: чалавек пасля ўжывання ў вялікай колькасці спіртных напояў губляе адзнакі чалавека і асацыюецца з такім каменепадобным целам. І ФА цягнуць як *цымант* /*цэмант* *воду* 'вельмі многа і часта (піць спіртное)' выступае ў ролі эталона вымярэння, паказчыка вялікай колькасці спіртнога, якое часта і многа ўжывае п'яніца.

А вось у аснову метафарычнага вобраза ФА *ліць* /*праліваць* *святло* 'растлумачваючы, рабіць зразумелым што-н.' (Л-2008-1: 658), у якой зноў змяняецца аб'ект дзеяння і адпаведна змяняецца семантычнае нападзенне і характарыстыка маўлення, абраны кампанент-лексэма *святло*. ФА ўзыходзіць да старажытнейшых формаў усведамлення свету на аснове супрацьпастаўлення «святло – цемра». Метафара, што пакладзена ў аснову ФА, даводзіць, што ўмелае тлумачэнне, раскрыццё сэнсу чаго-небудзь незразумелага прыпадабняецца да ліцця – пранікнення святла. І тут святло сімвалізуе розум, звязана з разуменнем і метафарычна прыпадабняецца да маўлення, слоў, якія раскрываюць і тлумачаць незразумелае, невядомае. ФА *ліць* /*праліваць* *святло* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра здольнасць і спосаб даваднення сутнасці, унясення яснасці чаго-небудзь раней незразумелага.

Возьмем яшчэ ФА *ліць* *ваду на млын* 'ускосным чынам дапамагаць сваімі дзеяннямі, паводзінамі, выказваннем і пад. каму-н. (супраціўнаму боку)' (Л-2008-1: 657); *ліць* *ваду на мельніцу* чыю 'дапамагаць, садзейнічаць у аднабаковым парадку' (Ю-1974: 79) ці *вада на млын* 'дапамога, садзейнічанне каму-н.' (Л-2008-1: 165). У аснове вобразаў гэтых ФА ляжыць метафара, паводле якой дапамагаць, няхай і ўкосна, ці дапамога каму-небудзь прыпадабняюцца да ліцця вады на кола ў млыне ці вады на млыне, якая прыводзіць ў рух кола і такім чынам вызначаецца роля вады для работы млына. ФА сцвярджаюцца з дзейнасным кодам найперш праз кампанент *ліць*, які ілюструе дзеянне, накіраванае на карысць каго-небудзь, а таксама з архітэктурна-будаўнічым кодам праз кампанент *млын* /*мельніца* і даносяць звесткі не толькі аб прынцыпе рабоце вадзянога млына, але і аб месцы і ролі такой пабудовы ў жыцці чалавека. Праўда, ФА *ліць* *ваду на млын* 'ускосным чынам дапамагаць сваімі дзеяннямі, паводзінамі, выказваннем і пад. каму-н. (супраціўнаму боку)' даносяць не проста станоўчую ацэнку, а яшчэ і тонкі нюанс прыкрасці, магчыма, нават незадавальнення з прычыны, як правіла, ненаўмыснай дапамогі супрацьлегламу боку.

Да месца тут будзе ўзгадаць і ФА *залівацца салаўём* 'гаварыць красамоўна, з вялікім захапленнем' (Л-2008-1: 454) і *залівацца* / *разлівацца* *салаўём* 'прыгожа гаварыць, шмат абяцаць' (Ю-1972: 241),

якія, з аднаго боку, паводле семантыкі звязаны з маўленнем чалавека, дакладней, з ацэнкай яго паводле зместу і формы; з другога боку, паводле выбару дзеяслоўнага кампанента, які тут выступае як аднакаранёвы да *ліць, ліцца, абліваць, аблівацца*, скарыстаных у папярэдніх адзінках. Галоўнае ж, асабліва з улікам значэння дыялектнай ФА, дадатковай семы 'шмат абяцаць', тут маецца семантычная прыкмета дзеяслова *залівацца* – 'прымушаць цячы, ліцца' на аснове асацыяцыі з прыгожым і працяглым маўленнем, вялікімі абяцаннямі. А выбар кампанента-наймення птушкі – *салавей* – абумоўлены замацаваннем за гэтай лексемай ролі назвы эталона 'прыгожае гучанне', а таму праз гэты кампанент фразеалагізмы суадносяцца з зааморфным кодам культуры. ФА ўзыходзяць да старажытнай перадачы эстэтычнага ўспрымання і ўсведамлення свету з дапамогай архетыпічных апазыцый «прыгожы – непрыгожы», «прыемны – непрыемны», «добры – дрэнны».

У абраным метафарычным вобразе ФА на аснове падабенства параўноўваецца, па-першае, прыгажосць маўлення чалавека, ці форма маўлення, да прыгажосці спеваў салаўя і адпаведна негатыўнай ацэнкі маўлення паводле зместу на падставе адсутнасці такога ў спевах гэтай птушкі; па-другое, вялікія і «прыгожыя» абяцанні да высокай ацэнкі прыгажосці трэляў салаўя (параўн. дыялектны дзеяслоў *трэліць* 'гаварыць пустое, абы-гаварыць' [Сцяцко 1970: 162] ці *трэліць* 'пустасловіць, гаварыць абы-што' [Цыхун 1993: 146], што зафіксаваны ў гродзенскіх гаворках. Адсюль зразумелы жартоўны ці іранічны падтэкст праз ўжыванні гэтай адзінкі, як, напрыклад, у наступных ілюстрацыях: *Сёння Уладзік быў ужо хітрэйшы: не ляпаў крыўдлівыя словы, а заліваўся салаўём...* (Г. Далідовіч); *Дзяўчына, скажы табе, харошая. Я такім салаўём заліваўся, але дзела, бачу, ні ў зуб* (І. Навуменка). ФА *залівацца салаўём* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра прыгожае паводле формы, але нязначнае паводле зместу маўленне чалавека.

Яшчэ больш дакладна і выразна перададзена ўяўленне пра пустыя размовы ў ФА *пераліваць з пустога ў парожняе 2* 'вясці пустыя размовы, займацца балбатнёй, пустасловіць' (Л-2008-2: 211); *ліць з пустога ў парожняе* 'займацца балбатнёй' (Ю-1974: 80), дзе маўленчая дзейнасць перададзена дзеяслоўнымі ФА на аснове асацыятыўнай сувязі паміж пераліваннем вады і патокам слоў і з улікам негатыўных адносін да пустаслоўя, балбатлівасці чалавека (узгадаем пра словы з Евангеля: «Гавару ж вам, што за ўсёкае марнаслоўе, якое гавораць людзі, дадуць яны адказ у дзень суда...»).

У аснове вобраза ФА *пераліваць з пустога ў парожняе, ліць з пустога ў парожняе* ляжыць антропная метафара і скарыстаны прыём нерэальнага дзеяння чалавека з вадой, не называючы яе, але праз прыкмету яе «цякучасці» – *пераліваць*, пры гэтым пераліваць тое, чаго няма, немагчыма. Тут маўленне чалавека прыпадабняецца да ліцця вады з аднаго посуду ў другі. А маўленне мяркуюе буражлівыя адносіны да слова, а таму ліць, пераліваць – гэта несур'ёзна, а таму пустое гаварэнне выклікае асуджэнне. Нагадаем пра трывалыя ацэнкі таго, што *Слова – серабро, а маўчанне – золата*, пра шмат вады ў дакладзе як пустога і безмястоўнага.

Вобраз ФА праз кампанент *пераліваць* суадносіцца з антропна-дзейнасным кодам, а праз спалучэнне з *пустога ў парожняе* –

з прасторавым кодам культуры, дзе прыназоўнік з выражае прасторавыя адносіны і служыць пры абазначэнні месца, прасторы, адкуль пачынаецца дзеянне, а прыназоўнік у – пры абазначэнні месца, прасторы, унутр якой накіравана гэта дзеянне. Дзякуючы адметнаму адбору кампанентаў, якімі, акрамя наймення дзеяння, выступаюць сінанімічныя субстантываваныя прыметнікі *пустое* і *парожняе*, што абазначаюць «ёмкасці» (заўважым, што зыходныя прыметнікі *пусты* і *парожні* маюць адно і тое ж значэнне – ‘нічым не запоўнены, не заняты’ [ТСБМ 1980: 523]), створаны выключна вобразныя, эмацыянальныя ФА для адмоўнай ацэнкі і дакладнай негатыўнай характарыстыкі пустых размоў. Вось як выкарыстоўвае гэты фразеалагізм Я. Купала ў вершы «Сват»: *Дасталі тытун, затуманілі люлькі, / – Капішук мой быў слаўны, – дастаў ад бабулькі, – / І, як бы нідзе ні аб чым і не дбаем, / **З пустога ў парожняе пераліваем**: Адны хтось маўчаць з нас, а слухаюць тыя, Ці тыя замоўкнуць, каб чулі другія* [Ляшчынская-Шведава 2007: 17].

Даследчыкі лічаць, што фразеалагізмы ўзыходзяць да «выказванняў старажытнагрэчаскіх філосафаў, якія прыпадабнялі аднаго з двух неразумных людзей, якія спрачаюцца, да таго, хто доіць казла, а другога – да таго, хто падстаўляе рэшата» [Захаренко 2009а: 516]. У любым выпадку названыя ФА – гэта яшчэ адно сведчанне вобразнасці і дасціпнасці мыслення чалавека і вербальнасці яго адлюстравання. ФА *пераліваць з пустога ў парожняе* 2) ‘весці пустыя размовы, займацца балбатнёй, пустасловіць’ і *ліць з пустога ў парожняе* ‘займацца балбатнёй’ перадаюць стэрэтыпнае ўяўленне пра такую заганную ўласцівасць чалавека, як займанца пустой і непатрэбнай справай.

Набліжаюцца да папярэдняга паводле значэння ФА *таўчы ваду ў ступе* 2) ‘весці пустыя размовы, займацца балбатнёй, пустасловіць’ (Л-2008-2: 511) і *ваду ў ступе тоўч /талоч* ‘займацца балбатнёй’ (Ю-1972: 82). ФА пабудаваны на аснове метафарычнага ўвасаблення языка як органа маўлення таўкачу, рота – ступе, а вады – працэсу маўлення. І гэта яшчэ адна вобразная, эмацыянальная адзінка з ярка выражанай адмоўнай канатацыяй як стэрэтыпная ўстаноўка пра асуджэнне і негатыўную ацэнку выканання пустой і непатрэбнай справы – пустых размоў, балбатні.

Названыя ФА не менш выразна даводзяць культурную інфармацыю не толькі пра пустаслоўе, але і пра безвыніковасць ці бязмэтанасць пэўных дзеянняў, відаў працы: *пераліваць з пустога ў парожняе* 1) ‘займацца бескарыснай, безвыніковай справай; марна траціць час’ (Л-2008-2: 211) і *таўчы ваду ў ступе* 1) ‘рабіць што-н. безвынікова, заведама ўпустую’ (Л-2008-2: 511).

У прыватнасці, ФА *таўчы ваду ў ступе* і *ваду ў ступе тоўч (талоч)* сёння ўспрымаюцца як ўстойлівыя адзінкі для негатыўнай ацэнкі безвыніковай працы і марнай траты часу. Адносна паходжання гэтай ФА, якая вядома многім мовам, маюцца розныя версіі. Беларускі фразеолог І. Я. Лепешаў звязвае яе ўтварэнне з выкарыстаннем прыёму эліпсісу прыказкі *Ваду ў ступе таўчы – вада і будзе* [Лепешаў 2004: 67], хаця тады ўзнікае патрэба ў далейшым каментаванні парэміялагічнага выразу. У. І. Коваль з пазыцый этнафразеалогіі адзначае некалькі версій утварэння гэтай адзінкі: «Паходжанне руск. *толочь воду в ступе* ‘занімацца чым-лібо беспольным, попусту тратіць время’ [ФСРЯ 1995: 478] звязваюць

з запазычваннем з старажытнагрэчаскай ці лацінскай моў (лац. *aquam in mortario tundere*). Широка вядома таксама гіпотэза, у адпаведнасці з якой у аснову дадзенага фразеалагізма пакладзена ўяўленне пра існаванне раней кáры бяссэнсавым заняткам: працяглае таўчэнне вады ў ступе было ў некаторых манастырах відам пакарання вінаватага ў чым-небудзь манаха» [Коваль 2011: 113]. Акрамя таго, У. І. Коваль дадае, што «нельга не ўлічваць факты рытуальнага таўчэння вады ў ступе. У гэтым выпадку найперш неабходна прымаць да ўвагі ярка выражаную эратычную сімволіку таўчка і ступы, што ўвасабляюць (адпаведна) мужчынскі і жаночы пачатак» [Тамсама]. А далей гэтую версію паходжання даследчык падмацоўвае цэлым шэрагам фактаў этналінгвістычнага матэрыялу – абрадаў, рытуальных дзеянняў на тэрыторыі ўсходніх славян і асабліва шматлікіх на тэрыторыі Беларусі тыпу жартоўнага тлумачэння паяўлення дзяцей: *З неба ўпаў, да ў ступу панаў, а з ступы вылез – і вот які вырас* [Тамсама]. З цягам часу рытуальнае дзеянне страціла свой магічны змест і стала ўспрымацца як увасабленне пустой, бяссэнсавай дзейнасці ўвогуле і маўлення ў прыватнасці.

Але, на нашу думку, ФА *таўчы ваду ў ступе*, што ўтворана шляхам усячэння прыказкі, мае тых ж вытокі, што і прыказка, у аснову вобраза якой пакладзена адна з прыкмет вады як стыхіі і як рэчыва – гэта ўзгаданая ўжо раней пластычнасць вады, ці нічога не вынікае з таўчэння вады, акрамя вады, ніякіх вынікаў дзеяння з вадою такім чынам не будзе і быць не можа.

Групу папярэдніх ФА на аснове агульнасці значэння дапаўняюць яшчэ ФА *насіць ваду рэшатам* ‘рабіць што-н. безвынікова, заведама ўпустую’ (Л-2008-2: 87); *насіць ваду ў рэшаце /рэшатам* ‘займацца бескарыснай, пустой справай’ (Ю-1974: 136); *паднасіць /падаваць ваду ў рэшаце /рэшатам* ‘займацца бескарыснай, пустой справай’ (Ю-1974: 208) і *на гару ваду насіць* ‘займацца пустой, малаэфектыўнай справай’ (Д-2000: 119).

Ва ўсіх гэтых ФА даводзіцца пра абсурдны від дзеяння з вадой для адмоўнай ацэнкі і негатывунай характарыстыкі выгляду працы праз кампаненты-дзеясловы *насіць, паднасіць /падаваць*, якія суадносяць ФА з антропна-дзеяснымі кодам культуры і называюць дзеянне чалавека. І ўсе ФА аб’яднаны агульным кампанентам *ваду* як аб’ектам дзеяння, збліжаюцца значэннем і агульнасцю прыёму аксюмарана, які абраны пры іх утварэнні. Аднак, у адрозненне ад папярэдніх ФА пра таўчэнне вады ў ступе, тут, як у першых трох, скарыстаны старажытныя міфалагічныя ўяўленні-вобразы рэшата (праз гэты кампанент ФА суадносіцца з артэфактна-рэчавым кодам культуры) як нябеснага купала і вады як дажджу з неба ці гары, якой вада непатрэбная, а аснову адзінак складае ўнутраная супярэчнасць, абсурднасць апісанага дзеяння, таму тут асноўны акцэнт зроблены на безвыніковасці працы – ‘ўпустую’. ФА *насіць ваду рэшатам* ‘рабіць што-н. безвынікова, заведама ўпустую’; *насіць ваду ў рэшаце /рэшатам* ‘займацца бескарыснай, пустой справай’ і *паднасіць /падаваць ваду ў рэшаце /рэшатам* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра работу чалавека, якая не мае карысці, служыць прыкрыццём, стварае выгляд працы, а ФА *на гару ваду насіць* ‘займацца пустой, малаэфектыўнай справай’ служыць для іранічных адносін да такой працы чалавека, якая не мае карысці, вынікаў.

Цікавы вобраз ФА з узгаданымі ўжо кампанентамі *рэшата* і *вада* зафіксаваны на Гродзеншчыне: *праўда як у рэшаце вада* ‘зусім няма

(праўды) у каго-н.’ (Д-2000: 260). Метафарычны вобраз кампаратыўнай ФА даводзіць, што адсутнасць праўды ў чых-небудзь словах прыпадабняецца да адсутнасці вады ў рэшаце, што ўспрымаецца як вядомая ўсім ісціна, паколькі рэшата не служыць посудам для ўтрымання вады (параўн. як з *рэшата* пра дождж). Напрыклад: *Слухай ты венцэй [больш] зтыя байкі. Праўда эта як у рэшаце вада. Ніхто ешчэ толкам нічога не ведае* (Д-2000: 260). І фразеалагізм *праўда як у рэшаце вада* выступае ў ролі эталона ацэнкі непраўдзівлага выказвання, пэўнасці паведамленняў чалавека.

Ужо толькі праз вобразы фразеалагізмаў з вадой заўважна ўвага чалавека да розных аспектаў маўленчай дзейнасці чалавека, асабліва з боку стварэння так званых антыправіл, ці тых адзінак, якія падвяргаюць негатыўнай ацэнцы адмоўнае ў адносінах да маўлення чалавека. І папярэднія аспекты маўлення чалавека і яго характарыстыкі дапаўняюць яшчэ тры дыялектныя ФА з кампанентам *вада: як у ваду плюнуць* ‘што-н. зусім недарэчы, неўпапад (сказаць)’ (Д-2000: 256); *як чорт у ваду / лужыну плюнуў* ‘абы-што, недарэчнасць (сказаць)’ (Д-2000: 265) і *пусціць жабу ў ваду* ‘сказаць абы-што, недарэчнасць’ (Д-2000: 159).

Першыя дзве кампаратыўныя адзінкі служаць для асуджэння і выражэння негатыву да недарэчнага паводле зместу і неўпапад, не да месца сказанага чалавекам, што відавочна ў наступных ілюстрацыях іх ужывання: *Ну, ты й сказануў як у ваду плюнуў. Трэба было памаўчаць, кап сь цябе ні сьмяяліся* (Д-2000: 256); *Сказаў як чорт у ваду плюнуў, бо ні падумаў, а трэба нешта сказаць* (Д-2000: 265). І такімі блізкімі вобразамі абедзве ФА даводзяць пра скрытую культурную інфармацыю, пра свае вытокі – абагаўленне і павагу ў былых адносінах беларусаў да вады. А калі гэта правіла парушаецца чалавекам – ён плюе (праз дзеяслоўны кампанент ФА суадносяцца з антропна-дзейнасным кодам культуры), што з’яўляецца ўвогуле незвычайным дзеяннем, то гэта яшчэ і спосаб выражэння непавягі, у прыватнасці, да святой вадзіцы (узгадаем прыказку *Не плюй у вадзіцу, прыгадзіцца напіцца*), і аснова стварэння вобраза для пабудовы і давядзення да ведама людзей правіла праз антыправіла.

Яшчэ больш узмацняецца адмоўная ацэнка праз параўнанне маўлення чалавека з такой дзейнасцю чорта (праз гэты кампанент вобраз ФА *як чорт у ваду плюнуў* суадносіцца з рэлігійным кодам), з якім параўноўваецца чалавек, а ў выніку негатыву падвойваецца: чалавек параўноўваецца з чортам, які плюе ў ваду. Метафарычны вобраз адзінка паведамляе, што неўпапад і не да месца сказанае чалавекам прыпадабняецца на аснове параўнання да пляўка чалавека ці чорта ў ваду: маўленчая дзейнасць ці, дакладней, яе вынік параўноўваецца да пляўка. ФА набываюць ролю эталона, стэрэатыпа негатывунай ацэнкі маўленчай дзейнасці адносна яго зместу і месца, часу выказвання.

А дзеяслоўная ФА *пусціць жабу ў ваду* ‘сказаць абы-што, недарэчнасць’ суадносіцца з антропна-дзейнасным (праз кампанент *пусціць* вядомым становіцца, што выканаўцам дзеяння з’яўляецца чалавека), заанімным (праз кампанент *жаба*, з якой у беларусаў замацаваны негатыву яе ўспрымання як хтанічнай істоты, прыэрвартна, кепскага знака), прасторавым і прыродным (праз спалучэнне слоў *у ваду*, дзякуючы чаму ўказваецца накірунак і месца пускання жабы)

кодамі культуры. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой сказаць штосьці недарэчнае прыпадабняецца да пускання жабы ў ваду. Напрыклад: *От, как сказаў што талковае, а то пусціў жабу ў ваду* (Д-2000: 159). Тое, што ФА сваім складнікам *жаба* ўжо даводзіць пра адмоўную ацэнку, гэта і ёсць тая інфармацыя аб вытоках адбору кампанента *жаба* як адгалоскаў былых вераванняў і прымхаў пра гэты від земнаводных як хтанічнай істоты, нячыстай, пярэвартня. Відавочна, гэты негатыў дапаўняецца яшчэ адным аспектам вобраза. На нашу думку, тут скарыстана назіранне чалавека за скачком жабы ў ваду, які суправаджаецца ўсплескам. І гэты своеасаблівы гукавы вобраз яшчэ больш дапаўняе адмоўную ацэнку сказанага як таго, што толькі мае гук, але адсутнічае сэнс. І ў выніку ФА *пусціць жабу ў ваду* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра пустое, бяссэнсавое і недарэчнае маўленне.

Праз выкарыстанне звычайнага дзеяння чалавека з вадой, абранага ў якасці асновы пры ўтварэння ФА, вобразна абазначана і маўчанне чалавека з дапамогай другасных адзінак з празрыстай матывацыяй: <як, нібы> *вады ў рот набраў* ‘упарта, зацята маўчаў’ (Л-2008-2: 67); *маўчаць, сядзець, стаяць* і пад. як /нібы /*быццам вады ў рот набраўшы* ‘нічога не гаворачы, захоўваючы зацятае маўчанне’ (Л-2008-2: 67); *вады ў рот набраць* ‘упарта маўчаць’ (Ю-1972: 82) і *набраць вады ў рот* ‘маўчаць вельмі ўпарта’ (Ю-1974: 107). У аснове вобразаў ФА ляжыць метафара, паводле якой стан чалавека, які не хоча, упарціцца гаварыць, прыраўноўваецца да чалавека, які набраў вады ў рот, а таму не можа гаварыць. Аднак пры ўтварэнні ФА важна было не проста адлюстраванне, хай сабе і вобразна, маўчанне як стан чалавека ў адносінах да іншых, але менавіта скіраваць увагу на маўчанні па пэўнай прычыне – упартасці, зацягасці ці нежадання гаварыць з кім-небудзь ці пра што-небудзь. У ФА перадаецца стэрэатыпная для чалавека ўстаноўка пра спосаб пазбягання гаварыць пра што-небудзь важнае ці размаўляць з кім-небудзь і інш.

Шматлікія ФА з кампанентам *вада* не толькі называюць з мэтай характарыстыкі і ацэнкі найбольш важнага ў жыцці чалавека, часцей абстрактныя паняцці, з’явы, дзеянні, але праз створаныя вобразы, адбор кампанентаў утрымліваюць і даводзяць культурную інфармацыю пра даўно мінулае і параўнальна нядаўняе ў жыцці чалавека. У гэтых адносінах ілюстрацыяй можа быць яшчэ іранічная ці жартоўная ФА *дзясятая /сёмая вада на кісялі* ‘вельмі далёкі сваяк’ (Л-2008-1: 165) ці *дзясятая вада на кісялі* ‘далёкі, не блізкі (сваяк)’ (М-К-1972: 76). Пры глыбінным «прачытанні» вобраза можна даведацца і атрымаць звесткі пра спосаб варкі кісяля як народнай стравы з аўсянай мукі, і, як лічаць даследчыкі, тут размова ідзе пра тую ваду, якой шмат разоў прамывалі, залівалі кісель альбо якая паяўлялася пасля доўгага стаяння кісяля і мала чым нагадвала ўжо саму страву [Бірих 2007: 103].

ФА праз кампанент *вада* суадносіцца з прыродным, праз кампаненты *на кісялі* – з прасторавым і гастронамічным (*кісель* – ‘кіслая студзяністая стравя з аўсянай мукі або ягаднага соку, заваранага на крухмале’ [ТСБМ 1978: 689]), а праз кампаненты *дзясятая /сёмая* суадносіцца з лічбавымі кодамі культуры. І тут, па-першае, лічбавы кампанент выяўляе гіпербалічны прыём пабудовы другаснай адзінкі-наймення чалавека паводле роднасных адносін, бо да сёмага разу, а тым больш да дзясятага

ў працэсе прыгатавання кісяля не даходзіла; па-другое, лічбавы кампанент нагадвае пра адзін аспект кулінарнага вопыту ў мінулым – паўторнае заліванне. Справа ў тым, што кісель «рабілі з аўса, які намочвалі, прарошчвалі, сушылі і таўклі ў ступе. Затым солад заквашвалі і працэжвалі. Маглі і яшчэ раз ці два заліваць вадой выціснутую гушчу і працэжваць на сіта. Але ўжо атрымліваўся рэдкі кісель, далёка не падобны на першы цэд» [Лепешаў 2004: 118]. Зразумела, што чым больш прамывалі, тым меншымі былі смакавыя якасці такой стравы. Менавіта гіпербалічны прыём стварэння вобраза ФА службыць выражэнню адцення жартоўнасці ці іроніі і выкарыстанню адзінкі ў адпаведнай маўленчай сітуацыі. Напрыклад: *Марчук вам дзясятая вада на кісялі: ён пляменнік вашай стрыечнай цёткі* (Я. Радкевіч); *[Хмара:] Хе-хе-хе!.. Ну і жартаўніца вы. Напэўна, дзясятая вада на кісялі!* (М. Чавускі). ФА *дзясятая /сёмая вада на кісялі* 'вельмі далёкі स्वाк' перадае стэрэатып ці выконвае ролю эталона далёкіх роднасных адносін паміж людзьмі, службыць сродкам сімвалізацыі няблізкіх ліній роднасці паміж людзьмі.

З тым жа амаль складам, але адметным значэннем выступае дыялектная ФА *сёмая вада на кісялі* – 'невядома, ці ажыццявіцца, збудзецца што-н.' (Д-2000: 171), дзе відавочнасьць сумнення ў смаку такой стравы, як кісяля, залітага ў сёмы раз, альбо ўвогуле залівання да сёмага разу паслужыла асновай для новага пераасэнсаванага значэння – невядома, ці збудзецца, адбудзецца што-небудзь.

Да папярэдняй «гастранамічнай» ФА прымыкае цэлая група ФА з кампанентам *вада*, якія маюць непасрэднае дачыненне да вобразнага абзначэння і перадачы ўяўленняў пра ежу чалавека і служаць крыніцай пазнання ведаў аб мінулым і правілаў, устаноў чалавека ў мінулым аб ядзе. Гэта ФА *жыць часам з квасам, а парою з вадою* 'па-рознаму – сытна і надгаладзь' (Л-2008-2: 641); *перабівацца, перакідвацца з хлеба на квас /ваду* 'сяк-так, не наядаючыся, галадаючы' (Л-2008-2: 609); *садзіцца на хлеб і ваду* 'абмяжоўваць сябе ў самым неабходным, харчавання самай прастай ежай' (Л-2008-2: 356); *садзіцца на хлеб і ваду* 'пачынаць харчавання вельмі сціпла' (Ю-1977: 43); *сядзець на хлебе і /ды <на> вадзе* 'жыць надгаладзь, галадаць' (Л-2008-2: 494); *сядзець на хлебе і вадзе* 'жыць вельмі сціпла, бедна' (Ю-1977: 102); *садзіць на ваду* 'караць голадам' (Л-2008-2: 357); *перавадзіць на хлеб і ваду* 'пачынаць карміць вельмі сціпла' (Ю-1974: 241).

Усе яны паведамляюць, што хлеб і вада – мінімум ежы чалавека, якая маецца, якой чалавек можа абыходзіцца сам ці па пэўных прычынах абмяжоўваць каго-небудзь. А іншым разам сам агенс ФА «садзіць» сябе на такое харчаванне па добрай волі ці вымушаны па пэўных прычынах у вызначаны час жыць у вялікай беднасці, перабівацца з хлеба на ваду. Усе названыя ФА суадносяцца з гастранамічным кодам культуры праз абраныя кампаненты *хлеб і вада* ці, як у адной адзінцы, *квас*, а таксама з антропна-дзеясным кодам праз дзеяслоўны кампанент, у залежнасці ад выбару якога даводзіцца пра выканаўцу дзеяння – сам абірае (*садзіцца, сядзець*) ці вымушаны абмяжоўвацца ў харчаванні альбо хто іншы (*садзіць, пераводзіць*). У другім выпадку даводзіцца аб пакаранні ці вымушаным дзеяннем па нейкіх прычынах. І тут хлеб і вада выступаюць эталонам і паказчыкам сацыяльнага становішча чалавека.

Усе названыя ФА аб'яднаны агульнай метафарай, паводле якой жыццё ці харчаванне толькі вадой і хлебам прыпадабняецца да абмежавання ў ежы, беднасці жыцця чалавека ці пакарання за што-небудзь. ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра абмежаванае харчаванне ў пэўныя перыяды жыцця чалавека ці ўвогуле беднае сацыяльнае становішча на аснове такога харчавання альбо спосаб кары, пакарання за нейкую правіннасць ці іншую прычыну.

Вобраз вады, улік яе якасцей, асаблівасцей чалавекам абраны і пакладзены ў аснову вобразаў шматлікіх ФА, якія служаць не столькі для наймення, колькі для характарыстыкі чалавека, у тым ліку і яго розных рыс характару, паводзін. У прыватнасці, дынамізм як уласцівасць вады, яе рух, пастаянная зменнасць, успрыманне хуткага цячэння вады ў асобных вадаёмах дала магчымасць паводле асацыяцыі выявіць і назваць, ахарактарызаваць такую адметнасць характару чалавека, як рухавасць, непаседлівасць: *вада не трымаецца /не трымалася /не ўстоіць* 'хто-н. вельмі рухавы, непаседлівы' (Л-2008-1: 165). Вада ў новай адзінцы надзяляецца рысамі жывой істоты, якая не трымаецца (параўн. *трымацца* – 'захоўваць якое-н. становішча, ухажывацца, узяўшыся за што-н.' [ТСБМ 1983: 532]), і такая ўнутраная форма, такі метафарычны вобраз вядуць да эмоцыі, новага значэння. У аснове вобраза абрана метафара, паводле якой нястрыманасць вады прыпадабняецца да непаседлівасці, рухавасці чалавека. ФА выступае ў ролі стэрэатыпа рухавага, непаседлівага чалавека.

Народ-носьбіт экспліцыруе сваё ўспрыманне вады як жывой субстанцыі. А шумны плеск, вечны рух, імклівыя разлівы вады прымушалі бачыць у ёй штосьці жывое і магутнае, што, як заўважае А. М. Афанасьёў, «вяло да абагаўлення гэтай стыхіі» [Афанасьев 1995б: 104].

Чыстая, лячэбная вада абрана эталонам карыснасці і стала асновай вобраза ФА для вызначэння і дадатнай ацэнкі знешняй прыгажосці чалавека: *хоць вады напіся* 'вельмі прыгожы' (Л-2008-2: 84) і *хоць вады напіся* з каго 'вельмі прыгожы хто' (М-К-1972: 282), а яшчэ *хоць воду пі* з каго 'вельмі прыгожы, прыгожа апрануты' (Д-2000: 195). Падазвамаецца, што чалавек знешне, з твару, паводле адзення вельмі прыгожы ці выглядае прыгожа. Напрыклад: – *Ну й хутаранкі, халера, хоць вады напіся*. – *Хараство, кажучы, прыглядзіцца, а розум прыгадзіцца, – крыва, нека адным бокам рота ўсміхнуўся Аўсянік* (В. Адамчык); *Лёгкая і спрытная, а з твару – хоць вады напіся, ужо мама двух сыноў, яна, сястра, заходзіць у палату...* (Ф. Янкоўскі); *Хоць воду пі зь яго. Разадзеўся, прыбраўся* (Д-2000: 195).

Паводле метафары, што абрана пры ўтварэнні ФА, успрыманне прыгажосці твару чалавеку, адзення на ім прыпадабняецца да асалоды ўспрымання вады, якая, паводле выбару асновы вобраза названай адзінкі, выступае ў сваёй смакавай і, несумненна, знакавай для жыцця чалавека ролі такой якасці вады. І названыя ФА выяўляюць і даводзяць пра глыбінныя веды аб ролі, аб успрыманні чалавекам прыгажосці і значнасці вады і разам з тым набываюць ролю і выступаюць эталонамі вызначэння прыгажосці знешняга выгляду чалавека.

А яшчэ лёгкасць успрымання чалавекам вады, ці прастата такога дзення, як ужыванне вады, паслужыла асновай для ацэнкі лёгкасці ці

прастаты выканання якой-небудзь работы: як *вады напіцца* 'вельмі лёгка, проста (зрабіць што-н.)' (Д-2000: 215). Кампаратыўная ФА выконвае ролю эталона, меры лёгкасці што-небудзь зрабіць вопытнаму і спрактыкаванаму чалавеку ці прастаты выканання пэўнага віду працы.

У адрозненне ад празрыстай паводле матывацыі папярэдняй кампаратыўнай паводле паходжання ФА, яшчэ адна дыялектная ФА *на халодную ваду* 'вельмі мала (зрабіць)' (Д-2000: 130) нясе новую інфармацыю. Зусім магчыма, што ацэнка ці колькасны паказчык як аснова яго семантыкі мяркуецца паводле вынікаў зароботку чалавека, якога толькі і хопіць на халодную ваду. І тут яўна скарыстаны прыём літоты. Гэта падмацоўвае і ілюстрацыя ўжывання адзінкі: *Калі заробтак слабы, то кажучь: на халодную ваду зарабіў* (Д-2000: 130). І ФА *на халодную ваду* выступае ў ролі эталона, меры нязначнасці грашовых сродкаў як зароботку чалавека.

Для характарыстыкі і ацэнкі асобы, якая вызначаецца пакорным, лагодным норавам ці якая паводзіць сябе непрыкметна, нясмела, створана ФА *цішэй вады <i> ніжэй травы* 1) 'вельмі пакорлівы, сарамлівы; такі, што трымаецца непрыкметна, нясмела'; 2) 'вельмі пакорліва, нясмела, непрыкметна (трымацца, весці сябе)' (Л-2008-2: 625). Вобраз ФА суадносіцца з прыродным (праз кампанент *вады*) і раслінным (праз кампанент *травы*) кодамі культуры, якія надзелены пэўнай сімволікай і эталанізацыяй, што і даносяць нам ФА з глыбінь часу. Метафарычны вобраз, абраны ў ФА, і прыём літоты, пакладзены ў аснову яе будовы, даводзяць, што названія паводзіны ці рысы характару чалавека прыпадабняюцца да вады і да травы паводле вымярэння шуму адной і вышыні другой як эталонаў у народным уяўленні. На аснове параўнання «паводзіны» чалавека, якія цішэй за шум ціхай плыні вады (адсюль сема 'вельмі'), і ніжэй за вышыню травы, лічацца станоўчымі, ацэньваюцца са знакам «плюс». ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра ціхага, пакорнага чалавека і адпаведных паводзінах як узорных для чалавека.

Сінанімічнай да папярэдняй з'яўляецца празрыстая паводле сваёй матывацыі ФА *вады не замуціць* 'вельмі ціхі, лагодны, пакорлівы' (Л-2008-1: 460), у аснове якой адлюстраваны вопыт і рэальныя бытавыя назіранні, калі, клапацячыся пра іншых, людзі стараліся не замуціць ваду. У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой вызначаецца характар чалавека, а таксама асацыяцыя мутнай вады і дрэнных паводзін, рыс характару, уласцівасцей чалавека, якая дала штуршок да адваротнага: той ціхі, спакойны, хто не замуціць вады.

У асобных выпадках жыццёвыя сітуацыі, назіранні за паводзінамі чалавека з вадой сталі асновай утварэння вобразаў ФА для абзначэння і ацэнкі асобных абстрактных паняццяў і асабліва псіхічнага стану чалавека, тых эмоцый, якія авалодаваюць ім, як найбольш абстрактных паняццяў, што не могуць ўспрымацца зрокам, на слых, пах, тактыльна і інш.

У прыватнасці, дыялектная ФА *на вадзе хадзіць і вады прасіць* 'не бачыць, не заўважаць відавочнае' (Д-2000: 146) вобразна перадае ўяўленне і эмацыйны стан здзіўлення ці непаразумення чалавека, калі гэта зусім яўнае ці наяўнае. Асабліва гэта выразна відаць у кантэксце ўжывання ФА: *Шукала хустку, а яна на ложку ляжыць, а я на вадзе хадзіла і вады прасіла* (Д-2000: 146). Хоць трэба прызнаць, што такі

вобраз і выбар кампанента *вада* з яго паўторам у складзе новай адзінкі пры пераасэнсаванні свабоднай выяўляе глыбіннасць уяўленняў пра ваду як неспазнаную з’яву, рэалію з яе таямнічасцю і невядомасцю.

Гэта ж даводзяць і ФА як */нібы ў ваду апушчаны* ‘расстроены, засмучаны, прыгнечаны’ (Л-2008-1: 90); як */што ў ваду апушчаны / спушчаны* ‘прыгнечаны, без настрою’ (Ю-1977: 246), у аснове вобразаў якіх завуалюваны своеасаблівы спосаб выкарыстання ў мінулым «Божага суду», калі абвінавачанага, асабліва жанчыну, заўважаную ў вядзьмарстве, кідалі ў ваду: усплые – вінаватая, патоне – не. Вобразы ФА сведчаць, што ў іх замацавалася ўяўленне аб такой прыроднай уласцівасці вады, як ачышчальнай, аздараўляльнай сіле, і аб вадзе як нязведанай, таямнічай і небяспечнай прасторы, у якую апускаюць чалавека не па яго волі. Як відаць, ФА суадносяцца з прыродным і прасторавым (праз спалучэнне ў *ваду*), а таксама з антропна-дзеясным (праз кампанент *апушчаны*, ад дзеяслова *апусціць* – ‘змясціць куды-н., у што-н., у сярэдзіну чаго-н.’ [ТСБМ 1977: 258]) кодамі культуры. Такая бінарнасць уяўленняў пра ваду паспрыяла набыццю прыведзенымі ФА ролі эталона вызначэння і характарыстыкі вельмі засмучанага, прыгнечанага чалавека.

Іншае назіранне, уяўленне чалавека аб вадзе, яе дзеянні на чалавека – і ў выніку іншы вобраз як аснова ўтварэння новай ФА для вызначэння іншага эмацыянальнага стану ці пэўнай яго асаблівасці. Гэта, напрыклад, ФА ў *гарачай вадзе купаны*, якая скарыстоўваецца са значэннем ‘вельмі запальчывы, нястрыманы, занадта гарачы’ (Л-2008-1: 460) і ‘порсткі, празмерна рухавы’ (Ю-1977: 124). Заўважым, што нельга поўнасна пагадзіцца з этымалогіяй фразеалагізма ў *гарачай вадзе купаны* ‘вельмі запальчывы, нястрыманы, занадта гарачы’, прапанаванай І. Я. Лепешавым, які лічыць, што «ўзнікненне выразу звязана з царкоўным абрадам хрышчэння, калі малога апускалі ў спецыяльную пасудзіну з вадой (купель)» [Лепешаў 2004: 373]. Справа ў тым, што ўсіх, каго хрысціць, апускаюць у ваду ці абліваюць вадой, дарэчы, зусім не гарачай, але не ўсе выяўляюць такія рысы характару. Зусім магчыма тлумачэнне аб тым, што «вобразная аснова фразеалагізма грунтуецца на народным гумары, на прыёме гіпербалы» [Тамсама], але з улікам таго, што ў аснову вобраза ФА пакладзена протасітуацыя, ці абрана свабоднае спалучэнне слоў, якое даводзіць аб купанні малога дзіцяці ў гарачай вадзе, і пераасэнсаванае на аснове асацыяцыі аб паводзінах дзіцяці, калі вада празмерна гарачая, што, паводле павер’яў, негатыўна сказваецца і на характары чалавека ў будучым. У прыватнасці, маладую і нявобразную маці малога дзіцяці ў мінулым ды і цяпер старэйшыя вучаць, напрыклад, вымяраць тэмпературу вады для купання дзіцяці «на свой локаць», ці локцем, апушчаным у ваду, каб не паўплываць на дзіця, якое можа ў выніку ўздзеяння гарачай вады быць неспакойным і, як лічыцца, у будучым непаседлівым, рэзкім і запальчывым. Усё гэта дало магчымасць на аснове асацыяцый і народных ўяўленняў у мінулым аб такім уздзеянні гарачай вады і яе выніках у фарміраванні характару чалавека вобразна абазначыць такія ўласцівасці, рысы характару, як празмерная рухавасць (у *гарачай вадзе купаны* ‘порсткі, празмерна рухавы’) ці нястрыманасць і запальчывасць (у *гарачай вадзе купаны* ‘вельмі запальчывы, нястрыманы, занадта гарачы’).

У падмацаванне гэтай сувязі ўзгадаем яшчэ адну ФА, утвораную на аснове параўнання з дзеяннем гарачай вады, ці кіпня, – як *апараны* <кіпнем>, якая выяўляе дакладную паралель, параўнанне паміж паводзінамі чалавека і ўздзеяннем кіпня, што дало магчымасць перадаць адну з важных прыкмет рэзкіх рухаў чалавека: 1) ‘вельмі рэзка, імкліва (выскачыць, ускочыць і пад.)’ ці вызначэння псіхалагічнага стану – 2) ‘адчуваючы замяшанне, разгубленасць і пад.’ (Л-2008-1: 88). ФА ўтрымлівае метафару, у якой чалавек, яго рэзкія рухі, імкліваць перамяшчэння, псіхічны стан разгубленасці прыпадабняюцца да паводзін, стану чалавека, апаранага кіпнем. ФА выконвае ролю эталона вызначэння рэзкасці рухаў, перамяшчэння чалавека ці яго замяшання, разгубленасці, што раптоўна наступаюць у выніку ўдзеяння чаго-небудзь нечаканага.

Вызначэнне эмацыянальнага стану чалавека асацыюецца і з уздзеяннем халоднай вады, што і скарыстана пры фразеалагізацыі параўнанняў як *халоднаю вадою аблітый* ‘збянтэжана’ (Ю-1977: 219); як *халоднаю вадою абліло* ‘збянтэжыла’ (Ю-1977: 219); як *халадзёнкай аблілі* (С-1991: 68). Тое, што рэзкае ўздзеянне халоднай вадой выклікае замяшанне, несумненна, вядома беларусам, як і многім іншым народам, таму гэтыя адзінкі, дакладней, аснову вобраза адзінак, можна лічыць універсальнай (параўн. руск. *как будто холодной водой окатили*; *как ушат <холодной> воды вылили*; укр. *діє як відро холодної води*; *холодною водою облили*; балг. *подействува ми като студен душ*; *като че (сякаш) ме обляха (поляха) съе студена вода*; чэш. *jak by ho zimnou vodou oblit*; ням. *etw wirkt wie ein kaltes Wasser (kaltes Wasserstrahl)* і інш.).

Узнікненню ФА як выніку фразеалагізацыі параўнанняў, несумненна, спрыялі і іншыя фактары. Тут варта ўзгадаць практыку разлівання халоднай вадой жывёл, якія счапіліся ў бойцы, і практыку знахарства і выкарыстання прыёму аблівання халоднай вадой, і лячэнне спалоху, калі павінен «спрацаваць прыныць *Ад чаго захварэў, тым і лячыся*: хвароба, выкліканая глыбокім душэўным узрушэннем, павінна быць выкаранена аналагічным стрэсам» [Бірих 2007: 104]. Вось чаму і ФА як *халоднаю вадою аблітый* і як *халоднаю вадою абліло* набылі ролю эталона вызначэння збянтэжанасці чалавека і эталона спосабу яго збянтэжыць, паведаміўшы штосьці нечаканае, уражлівае без усякай падрыхтоўкі да яго ўспрымання.

Значна часцей з дапамогай ФА народ называе і дае ацэнку дзеянню чалавека, пры гэтым выразна падзяляючы на дадатныя і адмоўныя іх ацэнкі. Праўда, першыя, ці ФА са знакам «плюс», выяўляюцца ў адзінкавых выпадках. Гэта можна растлумачыць тым, што ўспрыманне паводзін, дзеянняў чалавека, якія адпавядаюць норме, з’яўляецца звычайным, такія паводзіны адпавядаюць прынятым нормам, яны такія, як патрэбна, як устаноўлена. Вось, напрыклад, ФА *вады не замуціць* ‘не зрабіць ніякай шкоды, нічога кепскага каму-н.’ (Л-2008-1: 460), у аснову вобраза якога пакладзена метафара, паводле якой не рабіць дрэннае, шкоднае каму-небудзь прыпадабняецца да захавання чыстай вады, ці такой вады, якую не муцяць. У аснове вобраза скарыстаны старажытныя архетыпічныя процілегласці «чысты – брудны», «добры – дрэнны» ці «добра – дрэнна». І як добра ацэньваецца не рабіць ваду бруднай (муціць – мяшаць ваду з брудам), ці захоўваць яе чысціню, так і дзеянні

чалавека, якія не парушаюць законы, правілы паводзін у калектыве, у адносінах да другіх людзей, маюць станоўчую ацэнку. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб дзеяннях чалавека, якія не парушаюць нормы і вызначаюцца добразычлівасцю, бяшклюднасцю ў адносінах да іншых.

У большай колькасці дзеяслоўныя ФА з вобразам вады служаць для адмоўнай характарыстыкі чалавека праз яго дзеянні і даносяць тыя правілы, устаноўкі, якія не патрэбна парушаць. Самыя розныя вобразы, абраныя пры стварэнні ФА, протасітуацыі, што абраны з жыцця чалавека, паслужылі для адлюстравання, вобразнай характарыстыкі і, галоўнае, для ацэнкі негатывных дзеянняў чалавека ў адносінах да іншых людзей.

Так, у дадатак да ФА *вады не замуціць*, але ў поўнай процілегласці паводле значэння толькі праз адсутнасць адмоўнай часціцы *не* створана і выкарыстоўваецца ўжо некалькі ФА: *каламуціць /муціць ваду* 1) 'свядома заблытваць якую-н. справу'; 2) 'уносіць разлад, беспарадак у адносіны паміж кім-н.' (Л-2008-1: 539); *муціць ваду* 'гаварыць няпраўду, наўмысна заблытваць якую-небудзь справу, хлусіць, выкручвацца' (М-К-1972: 148); *ваду муціць* 'знарок заблытваць справу' (Ю-1972: 81). Праз дзеяслоў *каламуціць* ці *муціць* ФА суадносяцца з антропна-дзеяснымі кодам культуры і вызначаюць актыўнасць дзеяння чалавека, накіраваную на ўнясенне неразбярыхі паміж людзьмі. Антропная метафара ФА апісвае дзеянні чалавека, у выніку якіх у пэўнай групе, калектыве людзей узнікае беспарадак, блытаніна ці нешта заблытваецца, ускладняецца, што прыпадабняецца да баўтання, перамешвання вады з пяском, што робіць ваду мутнай. У вобразах гэтых адзінак, несумненна, выяўляюцца і больш глыбінныя асновы і сувязі з мінулымі ўяўленнямі чалавека аб супрацьпастаўленні чыстай вады як сілы ачышчальнай, здаровай і мутнай вады, з якой звязана ўяўленне з адмоўным – нагаворам, порчай, злосцю і ўсім нядобрым, няправільным, з маральнымі адхіленнямі чалавека (сувязь з архетыповым супрацьпастаўленнем «чысты – брудны», «добра – дрэнна»). І таму ФА звязаны яшчэ і з духоўным кодам культуры, ці з тымі маральнымі ўстаноўкамі, паводле якіх несці зло, разлад паміж людзьмі, заблытваць і ўскладняць справу падпадае пад асуджэнне, лічыцца недастойным чалавека. ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра дзеянні чалавека, якія накіраваны спецыяльна на разлад, заблытванне, ускладненне складзенай сітуацыі і якія асуджаюцца, лічацца негатывнымі,

І зноў вяртанне да знаёмага вобраза на аснове назірання за дзеяннем кола пад уздзеяннем вады на млыне, але з іншым поглядам і меркаваннем, у выніку чаго была створана ФА *цягнуць ваду на сваё кола* 'не клапацячыся аб іншых, рабіць усё на сваю карысць, служыць выключна асабістым інтарэсам' (Л-2008-2: 630). Вобраз ФА выяўляе сувязь з архетыпічнымі апазіцыямі «свой – чужы», «унутраны – знешні», і тут *сваё* – гэта тое, што ўласціва, характэрна чалавеку, які прадстаўлены са сваім, унутраным светам ў супрацьпастаўленні з чужым, знешнім. Такі чалавек дбае толькі пра сябе, свае інтарэсы, не лічачыся з іншымі, за кошт іншых.

ФА суадносіцца з дзейнасным кодам, паколькі ў ім абзначана дзеянне чалавека (*цягнуць*) і праз яго ўжо выражаюцца негатывныя адносіны гэтай асобы да іншых людзей. Акрамя таго, ФА суадносіцца з духоўным кодам, таму што такое дзеянне, калі на першы план выходзяць толькі свае інтарэсы, карыснасць аднаго за кошт іншых, пярэчыць маральным

устаноўкам і выпрацаваным паміж людзьмі каштоўнасным арыенцірам, а таму і ацэньваецца адмоўна. Вобраз ФА ўтрымлівае метафару, на аснове якой жаданы вынік дзеяння чалавека прыпадабняецца да дасягнення сваіх інтарэсаў, задавальнення сваёй карысці, перацягвання вады на сваё кола. ФА *цягнуць ваду на сваё кола* адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне аб інтарэсах і дзеяннях эгаістычнай асобы, якая не лічыцца з інтарэсамі іншых і дбае толькі пра сваё.

Іншы вобраз, але зноў вобраз мутнай вады, што скарыстаны ў ФА *лавіць рыбу ў каламутнай /мутнай вадзе* ‘з выгадай для сябе выкарыстоўваць чые-н. цяжкасці, няўдачы і пад.’ (Л-2008-2: 630) ці *лавіць рыбку ў мутнай вадзе* ‘атрымліваць выгаду, карысць пры няяснай абстаноўцы’ (Ю-1974: 68), служыць зноў жа для адмоўнай ацэнкі негатыўных дзеянняў чалавека. Акрамя прыроднага, прасторавага кодаў культуры (праз кампаненты у *вадзе*) ФА суадносіцца праз кампанент *лавіць*, які вызначаецца адным са сваіх значэнняў – ‘не прапускаць магчымасці для ажыццяўлення чаго-н., выбіраць зручны момант’ [ТСБМ 1979: 9], з акцыянальным і духоўным кодамі культуры. І тут маецца супрацьпастаўленне чыстай як празрыстай вады, у якой ўсё бачна, ясна, і мутнай вады, якая зацямяе і не дазваляе дакладна ўбачыць у ёй прадметы, іх абрысы, зразумець і правільна ацаніць (старажытныя архетыпічныя процілегласці «чысты – брудны», «добры – дрэнны») ці «добра – дрэнна» як вытокі ФА (параўн., напрыклад, *ад чыстай душы; з чыстым сумленнем; з чыстага ліста; выводзіць на чыстую ваду і капанне ў бруднай бялізне; варушыць брудную бялізну*). Яшчэ больш заганна скарыстоўваць такую сітуацыю ў сваіх інтарэсах, паколькі гэта, як вядома, супрацьстаяць маральным прынцыпам і ўстаноўкам культуры і, зразумела, ацэньваецца як адмоўнае. У аснове вобраза ФА ляжыць антропна-дзеясная метафара, у якой паводзіны чалавека прыпадабняюцца да дзеянняў рыбака, што сеткай ловіць рыбу. Вось чаму ФА служыць перадачы стэрэатыпнага ўяўлення пра надобрасумленныя паводзіны чалавека, які стараецца атрымаць выгаду з маральна няпэўнай сітуацыі.

Да адмоўных неабходна дадаць яшчэ дзве аднаструктурныя ФА – *вазіць ваду* на кім ‘абцяжарваць каго-н. непасільнай, зневажальнай работай’ (Л-2008-1: 168) і *варыць ваду* з каго ‘здзекавацца з каго-н., прыдзіраючыся да яго’ (Л-2008-1: 178) з агульным кампанентам-лексмай *ваду* ў форме В. скл., а яшчэ ФА *папаварыць вады* з каго ‘паздзекавацца з каго-н. працяглы час, прыдзіраючыся да яго’ (Л-2008-2: 178) з адметнай формай Р. скл. залежнага кампанента (*вады*) і заўважным паўторам прыстаўкі *па-* ў кампаненце-дзеяслове *папаварыць*, які выразна адлюстроўвае новае адценне значэння дзеяслова – ‘варыць доўга, неаднаразова; паварыць многа чаго-н.’ [ТСБМ 1980: 7]. Названыя ФА збліжаюцца паміж сабой не толькі паводле структуры, адбору агульнага кампанента *вада*, але найперш на аснове агульнай негатыўнай ацэнкі такіх дзеянняў адной асобы ў адносінах да іншай асобы ці некалькіх.

Метафарычны вобраз ФА *вазіць ваду* яскрава даводзіць, што выкарыстанне каго-небудзь для выканання цяжкай, бруднай работы і такім чынам падпарадкаванне сабе адной асобай другую, ставячы яе ў залежнае становішча, прыпадабняецца да перавозу на гэтай асабе вады ці прымусу яе выконваць адну з цяжкіх работ (прасочваецца асацыяцыя з жывёльнай

сілай, жывёламі, якія возяць ваду). Праз дзеяслоўны кампанент *вазіць* гэта ФА, як і дзве іншыя праз кампаненты *варыць* ці *папаварыць*, суадносяцца з антропна-дзейнасным кодам культуры, паколькі яны даводзяць «спосаб» кіравання, падпарадкавання адным чалавекам другога ці другіх. Заўважым толькі, што дзеяслоўныя кампаненты ў ФА *варыць ваду* і *папаварыць вады* выяўляюць адметнае дзеянне, якое працякае, з аднаго боку, у іншых умовах і, з другога боку, аказвае іншае ўздзеянне на залежную ад каго-небудзь асобу. Метафара, пакладзеная ў аснову вобразаў ФА, дакладна даводзіць, што здзекі, прыдзіркі адной асобы да іншай, ды яшчэ на працягу доўгага часу, прыпадабняюцца да працэсу варэння вады. І менавіта тое, што вараць ваду на агні, сведчыць аб асабліва балючым адчуванні і псіхалагічным стане асобы, над якой здзекуюцца, паводле асацыяцыі з уздзеяннем агню, ці на выбары «спосабу» ўздзеяння на другую асобу з мэтай паздекавацца.

ФА *вазіць ваду* на кім 'абцяжарваць каго-н. непасільнай, зневажальнай работай', *варыць ваду* з каго 'здзекавацца з каго-н., прыдзіраючыся да яго' і *папаварыць вады* з каго 'паздекавацца з каго-н. працяглы час, прыдзіраючыся да яго' ўвогуле адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне пра падпарадкаванне сабе іншых і пры гэтым здзекаванні з іх на працягу пэўнага часу.

Даводзіць пра негатыўныя ўздзеянні адной асобы на другую ці негатыўныя дзеянні каго-небудзь у адносінах да іншых асоб, як можна меркаваць у выніку аналізу большасці ФА з кампанентам *вада*, з'яўляецца адной з асноўных задач фразеалагічнай творчасці народа. І яшчэ адным пацвярджэннем гэтага могуць быць ФА *ўлыжцы вады ўтапіць* 'прычыніць вялікую непрыемнасць каму-н. з-за дробязі' (Л-2008-2: 582), *утапіць у лыжцы вады* 'хацець каго знішчыць, быць ваража настроеным да каго' (М-К-1972: 281) ці *тапіць у ложке вады* 'нагаворваць знарок' (Ю-1977: 107), якія служаць для выражэння неадабрэння такіх паводзін чалавека ў грамадстве, ці своеасаблівых антыправіл.

У аснову ўтварэння адзінак пакладзены прыём гіпербалы, паколькі немагчыма ўтапіцца ці ўтапіць каго-небудзь у такім аб'ёме вады, і нават прыём аксюмарана, паколькі не спалучаюцца паняцці лыжка вады і ўтапіць. Такі вобраз дазваляе супаставіць, з аднаго боку, малую колькасць вады ў лыжцы як правобраз якой-небудзь дробязі, а з другога боку, уявіць сутнасць і вынік такога негатыўнага дзеяння, як тапіць, утапіць (*утапіць* – 'апусціўшы ў ваду, прымусяць утануць; затапіць' і *перан*. 'паставіць у цяжкае становішча каго-н. (выдаўшы, прадаўшы, абгаварыўшы і пад.)' [ТСБМ 1983: 78]). ФА суадносяцца з прасторавым праз кампаненты ў *лыжцы*, а таксама з артэфактна-рэчавым кодамі культуры праз кампанент *лыжцы*, дзе лыжка як прадмет сталовага прыбора для ўжывання ежы скарыстана і выступае ў ролі эталона нязначнай колькасці вады. ФА адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне аб злосных і шкодных дзеяннях аднаго чалавека ў адносінах да другога з-за дробязі, з-за нязначнай прычыны, злосці, варажасці, што падлягае асуджэнню.

Вядома, што ў ФА знаходзяць адбітак важнейшыя з'явы, паняцці, якія амаль усе звязаны з чалавекам. У прыватнасці, асуджаецца беларусамі такая рыса характару чалавека, як скупасць, што і адлюстравана з дапамогай вобраза вады ў празрыста матываванай ФА *будзе тапіцца і вады не пазычыць* 'вельмі скупы хто-н.' (Д-2000: 32). Падлягае крытыцы

няздольнасць, няўменне і лягота чалавека, пра што даводзіць ФА *ні /ані да зімнай вады* 'ні да чаго не здатны, нічога не ўмее ці не хоча рабіць' (Д-2000: 135), вобраз якой утрымлівае метафару, паводле якой няздольнасць чалавека да якой-небудзь работы, лягота прыпадабняюцца да адсутнасці ўдзелу чалавека ў стварэнні «зімнай» вады, ці той вады, якая сама стыне зімой і якая вызначае мяжу няздастнасці, няўмення.

Не асуджаецца, але і не ўхваляецца пасіўнасць чалавека нават у правядзенні вольнага часу, што адлюстравана ў ФА *воду продаць* 'пасіўна паводзіць сябе на танцах' (Д-2000: 37), якая выкарыстоўваецца для выражэння іранічных адносін да такога «танцора». Напрыклад: *Німа чаго выседжваць! Дзі танцуй! Хваціць воду продаць* (Д-2000: 135). У аснову вобраза новай адзінкі абрана метафара, якая даводзіць, што чалавек, які прыйшоў на танцы і сядзіць, у той час, калі ўсе танцуюць, прыпадабняецца да другога чалавека, які сядзіць і прадае ваду. І такім вобразам ФА *воду продаць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра абыякавасць да танцаў, пасіўнасць чалавека або іншыя яго рысы ці адчуванні тыпу страху, няўмення і інш.

А вось ФА *пускаць бурбалкі /пухіры* 'тануць, тапіцца, гінуць у вадзе' (Л-2008-2: 275) з празрыстай матывацыяй далучаны да першай групы адзінак найперш на аснове фармальных паказчыкаў адбору: наяўнасць кампанента *бурбалкі*, які часткова захоўвае сваё пачатковае значэнне 'паветраны шарык у вадзе або іншай вадкасці' [ТСБМ 1983: 422] у лексікаграфічным тлумачэнні фразеалагічнага значэння гэтай адзінкі. Не менш важным аргументам аднясення ФА да «водных» з'яўляецца ўспрыманне яго на аснове свабоднага спалучэння слоў, якое выкарыстоўваецца пры назіранні за пльўцом пад вадой (параўн. *Дарожка буйных светлых бурбалак, якая з'явілася на паверхні, сведчыла, што на гэты раз бабёр палыў над вадой...* В. Вольскі) і з'яўляецца паказчыкам паглыблення чалавека пад ваду. У аснову ФА пакладзена метафара, паводле якой пускаць бурбалкі на вадзе прыпадабняецца і асацыятыўна ўспрымаецца як гінуць у вадзе, тануць, тапіцца.

У «водных» ФА падлягае асуджэнню і беспакараннасць дрэнных дзеянняў чалавека, у прыватнасці, гэта ілюструе ФА *выходзіць сухім з вады* 'дзеяннічаючы ашуканствам, заставацца непакараным' (Л-2008-1: 264) ці дыялектны варыянт *выхадзіць сухім з вады* 'пазбягаць заслужанага пакарання' (Ю-1972: 121). Дзеяслоўныя кампаненты *выходзіць, выходзіць* суадносяць ФА з дзейнасным кодам культуры, паводле якога праз абранае найменне дзеяння перадаецца ўяўленне аб іх асэнсаванні і адносінах да іх чалавека. У прыватнасці, дзеяслоў *выходзіць* праз прыстаўку *вы-* і зыходны дзеяслоў *ісці* даводзіць аб ажыццяўленні і завяршэнні пэўнага дзеяння, тут называецца рух з аднаго месца ў другое, пераход ад адной сітуацыі да другой. Спалучэнне кампанентаў *з вады* суадносіць ФА з прыродна-ландшафтным і прасторавым кодамі праз указанне месца, з якога ажыццяўляецца дзеянне. Разам з тым у аснове ФА – нерэальны вобраз, што і робіць яго асабліва эмацыянальным ва ўспрыманні і дзейнасным для негатыўнай ацэнкі абранага дзеяння і прадстаўленай сітуацыі. А яшчэ вобраз гэтай ФА нагадвае ФА *як з гусі вада* і адпаведнага ўяўленне аб гэтай вадаплаўнай птушцы, а на аснове гэтага і прыпадабненне да яе па пэўных якасцях чалавека.

Яшчэ адным вытокам ФА *выходзіць сухім з вады* можа быць неаднаразова ўзгаданы «Божы суд», калі падазронага кідалі ў ваду, а ён выходзіў з яе, бо вада не брала яго, і прызнаваўся невінаватым. Вобраз ФА ўтрымлівае метафару, паводле якой пазбяганне чалавекам пакарання за свае негатыўныя дзеянні тыпу ашуканства, падману, кражы прыпадабняецца да выхаду сухім з вады. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб ашуканцы, махляры ці несумленным чалавеку, які застаўся непакараным.

І як заканамерны працяг папярэдняй ФА ці ў дадатак да яе прывядзём ФА з «водным» дзеяслоўным кампанентам, што вызначаецца на аснове асацыяцыі ўспрымання чалавекам дзеянняў вады, з вадой ці на вадзе, з аднаго боку, і мудрай ісціны жыцця народа, паводле якой вядома, што нічога тайнага не можа быць, тым больш злчыннасць, ашуканства, падман. Гэта ФА *выплываць /усплываць на паверхню /наверх 1* 'нечакана набываць якую-н. вядомасць'; 2) 'нечакана выяўляцца' (Л-2008-1: 253) і *ўсплываць /выплываць наверх /наружу* 'выяўляцца' (Ю-1977: 142). Паводле абраных кампанентаў і вобраза ФА суадносяцца з акцыянальным (праз кампаненты *выплываць /усплываць*) і прасторавым (праз спалучэнне *на паверхню* ці праз варыянтныя кампаненты-прыслоўі *наверх* і *наружу*) кодамі культуры і ўзыходзяць да старажытных супрацьпастаўленняў «верх – ніз», «вядомы – невядомы», «правільны – няправільны». Асабліва гэта відавочна, калі супаставіць глыбіню вады і яе паверхню, адпаведна невядомасць, неспазнанасць (параўн. *як у ваду кануў*) і вядомасць, відавочнасць (параўн. *як у лустры вады*). ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра немінучасць выяўлення, няхай сабе і зусім выпадкова, таго, што было тайным, схаваным, замоўчаным фактам.

Да папярэдніх далучаюцца ФА з тым жа дзеяслоўным кампанентам *усплываць* і блізкасцю вытокаў вобраза ўтварэння, але з іншым значэннем. Гэта ФА *ўсплываць на памяць* 'ўспамінацца' (Л-2008-2: 577); *усплываць у памяці* 'ўспамінацца' (Л-2008-2: 577) і *ўсплываць у памяці* 'прыходзіць на ўспамін' (Ю-1977: 142), у якіх уяўленне аб асаблівасцях памяці чалавека звязана з ўяўленнем аб вадзе, у глыбінях якой ляжыць тое, што невядомае, неспазнанае, а на паверхні – тое, што відавочнае, яўнае. Адносна памяці, якая ўяўляецца ў вобразе ФА своеасаблівым сасудам з вадкасцю, гэта тое, што ляжыць глыбока, на дне і да часу непатрэбнае, а пры неабходнасці яго, пры патрэбе ўспамінаецца, і яно, як у вадзе, усплывае наверх. ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне чалавека аб здольнасці чалавека запамінаць, захоўваць у памяці і пры неабходнасці, з прычыны якога-небудзь выпадку ўспамінаць, узгадваць даўно мінулае, бачанае, чутае і пад.

Як і ў папярэднім выпадку з памяццю, пра тое, што недасяжна чалавеку для непасрэднага ўспрымання, магчымасці і здольнасці яго ўбачыць, пачуць, адчуць, ці пэўнага абстрактнага паняцця, чалавек для яго наймення, а найбольш для характарыстыкі, выражэння адносін, надання ацэнкі звяртаецца да вобразаў і ўяўленняў аб канкрэтных, яўных прадметах, з'явах, працэсах, дзеяннях і пад. У прыватнасці, гэта вада, дакладней, метафара «вада», якая вызначаецца шматлікасцю і разнастайнасцю семантычных прыкмет, прыпісаных і замацаваных чалавекам за ёю. І яшчэ адной з ліку такіх семантычных прыкмет, што прыпісаны і замацаваны чалавекам за вадой, з'яўляецца 'няяснасць, неакрэсленасць, незразумеласць', што і

было пакладзена ў аснове вобраза дыялектнай ФА *цёмная вада пайшла* ‘пра няяснасць у думках’ (Ю-1977: 176).

ФА праз выбар сваіх кампанентаў у іх паслядоўнасці падачы суадносіцца з колеравым (праз кампанент *чорная*), прыродным (праз кампанент *вада*) і акцыянальным (праз кампанент *пайшла*) кодамі культуры, апелюе да ўспрымання і ацэнкі вады паводле яе колеру і бурнага перамяшчэння, руху на аснове ўвасаблення, надання ёй рыс жывой істоты. ФА ўзыходзіць да старажытных архетыпічных апазіцый «святло – цемра», «свой – чужы», «белы – чорны» менавіта праз кампанент *цёмная*. Тут цёмны колер вады асацыюецца з нясным, недакладным, невядомым і нават чужым, небяспечным (параўн. *цёмны лес, цёмная ноч, цёмная асоба, цёмныя сілы*). ФА ўтрымлівае прыродную метафару, у якой думкі чалавека, якія не вызначаюцца лагічнасцю, дакладнасцю, яснасцю, прыпадабняюцца да цёмнай вады, якая ідзе ў паводку, пры навадненні, і такім вобразам ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра несабранасць, нелагічнасць, сумбурнасць і, зразумела, служыць для выражэння негатыўнасці такога мыслення, думання, гаварэння чалавека.

Набліжаецца да папярэдняй адзінкі і ФА *цямна вада ва облацэх* ‘незразумелае, туманнае’ (Л-2008-1: 165), якая найперш істотна адрозніваецца ад многіх прааналізаваных адзінак сваёй незвычайнай формай кампанентаў-складнікаў, бо ўзята з біблейскага тэксту з захаваннем свайго афармлення. Гэта ФА ўтрымлівае пэўную культурную інфармацыю, якая абавязана крыніцы паходжання і кампанентам-словам з іх адборам не паводле семантыкі, а замацаванай за імі сімволікі. Да вядомага кампанента *вада* з яго суаднесенасцю да прыроднага кода культуры тут далучаецца спалучэнне *ва облацэх*, праз якія ФА суадносіцца з прасторавым і прыродным кодамі культуры і выяўляе вытокі старажытнага супрацьпастаўлення «ўнізе – уверсе» ці «ніз – верх» як «вядомае – невядомае», «спазнанае – неспазнанае». А кампанент-азначэнне *цямна*, праз які ФА суадносіцца з каляровым кодам культуры, выяўляе вытокі старажытнага супрацьпастаўлення «светлы – цёмны», «святло – цемра» ці «вядомы – невядомы», «зразумелы – незразумелы». У выніку семантыка ФА ‘незразумелы, туманны’ ўзнікае на аснове метафары, паводле якой *цёмная вада* ў аблоках прыпадабняецца да таго, што вызначаецца незразумеласцю, няяснасцю. І ФА *цямна вада ва облацэх* выступае эталонам вызначэння незразумелага, неспазнанага, часта як жартоўны выраз.

Цікава, што ФА з кампанентам *вада* могуць называць кантрастныя паняцці, у прыватнасці, дзеянні, як, напрыклад, дзеяслоўныя сінанімічныя ФА *плысці за вадой* ‘пасіўнічаць, прыстасоўваючыся да абставін’ (Л-2008-2: 226); *плысці /плыць па цячэнні* ‘дзеяннічаць пасіўна, вяла, прыстасоўваючыся да абставін, не выказваючы супраціўлення’ (Л-2008-2: 226); *ісці за вадой* (Я-1968: 184) і *плысці /плыць супраць цячэння* ‘дзеяннічаць насуперак усяму’ (Л-2008-2: 227), дзве з якіх – *плысці /плыць па цячэнні* і *плысці /плыць супраць цячэння* абавязаны сваім паходжаннем, паводле меркавання рускага фразеолога В. М. Макіенкі, марскоў справе [Мокиенко 2007: 174].

Як відаць, паводле ўжытых прыназоўнікавых супрацьлеглых кампанентаў *за* і *супраць* (яны ж у спалучэнні з назоўнікамі *вада* ці *цячэнне*

суадносяць названья ФА з прасторавым кодам культуры) і значэння выяўляюцца яўныя антанімічныя адносіны паміж гэтымі адзінкамі, якія набываюць станоўчыя ці адмоўныя канатацыі ў залежнасці, з аднаго боку, з вобразам, з другога боку, з сітуацыяй, адносінамі носьбіта адзінкі да аб'екта сваёй ацэнкі. А яшчэ вобразы ФА суадносяцца з антропна-дзейнасным кодам культуры праз дзеяслоўныя кампаненты, а таксама з прыродным праз кампанент *вадой*. Метафарычныя вобразы ФА даносяць пасіўнасць дзеянняў чалавека, прыстасавальніцтва яго да пэўных умоў жыцця ці, наадварот, актыўнасць чалавека праз прыпадабненне да руху чалавека супраць цяжэння вады. ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне аб пасіўнасці ці актыўнасці як жыццёвай пазіцыі чалавека ці праяўлення яе ў пэўнай сітуацыі.

Да папярэдніх на аснове толькі агульнасці кампанента дадамо дыялектную ФА *плысць у рукі* 'накоплівацца само сабой' (Ю-1974: 251), якая, відавочна, запазычаны з рускай мовы, але адметна і вобразна перадае ўяўленне чалавека пра набыццё чагосьці вельмі каштоўнага для яго, але якое не патрабавала ніякіх намаганняў, а здарылася выпадкова. ФА суадносіцца з самаатычным кодам праз кампанент *рукі*, што ўспрымаецца як неаддзельная частка цэлага (цэла чалавека) і замяшчае самога чалавека, які і набывае тое важнае і каштоўнае для сябе. Антрапаморфная метафара выяўляе і такую сімвальную функцыю рукі, як прасторавая мадэль свету, дзякуючы спалучэнню з прыназоўнікам *у* і займенніку *сваёй* у форме М. склону. Вобраз і семантыка ФА *плысць у рукі* наводзяць на думку аб яе вытоку – да вядомай рускай казкі «Па шчупаковай волі», калі выпадкова злоўлены шчупак выканаў усе жаданні Ямелі, а той не прыклаў для гэтага ніякіх намаганняў. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра магчымасць лёгкага атрымання матэрыяльных выгод без прыкладання намаганняў, працы.

Яшчэ адна ФА – *пусціцца за водою бэз вэсла* 'рызыкаваць чым-небудзь, рабіць неабдуманы ўчынак' (П-2007: 62) – паслужыла абазначэнню абстрактнага дзеяння, якое мае непасрэднае дачыненне да дзеянняў чалавека і іх ацэнкі. У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой плысці за водою ў лодцы, не маючы з сабой вэсла, прыпадабняецца да рызыкавага і неабдуманнага дзеяння чалавека. ФА суадносіцца з антропна-дзейнасным (праз кампанент *пусціцца*), прыродным (праз кампанента *вада*), прадметна-рэчавым (праз кампанент *вэсла*) і прасторавым (праз словаспалучэнне *за водою*), мае празрыстую матывацыю і перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра рызыкавыя дзеянні чалавека, тым самым заклікаючы думаць, абдумаць свае дзеянні.

Утварэнне ФА *ногі мыць* каму, чые *і тую ваду ніць* 'бязмежна дагаджаць каму-н. у знак удзячнасці за што-н. Часцей як абяцанне' (Л-2008-2: 57) абавязана пераасэнсаванню свабоднага спалучэння слоў і частковаму скарыстанню гіпербалічнага прыёму, асабліва адносна другой часткі ФА з яе абяцаннем – *тую ваду ніць*. Выбар кампанентаў і прататыпаў дзеянняў для стварэння вобраза ФА зусім невыпадковыя. Так, *ногі* як кампанент выяўляе суадноснасць ФА з самаатычным кодам культуры, кампанент *вада* – з прыродным, і дзеяслоўныя кампаненты *мыць* і *ніць* – з антропна-дзейнасным кодам культуры. Па-другое, праз выбар кампанента *ногі* і абранага для пераасэнсавання выразу *ногі мыць* ФА выяўляе сувязь з архетыпічным супрацьпастаўленнем «верх – ніз»,

«чысты – брудны». Вобраз ФА даводзіць пра дзеянні аднаго дарослага чалавека ў адносінах да другога ці так нізка апускаецца, дагаджаючы яму, што гатовы мыць яму ногі ў знак удзячнасці, а гэта, як вядома, не характэрна ў звычайных адносінах паміж людзьмі і не адпавядае звычайным правілам, а таму і з'яўляецца выключэннем. Яшчэ больш узмацняе сілу ўдзячнасці ці абяцання названае другое дзеянне – *і тую ваду піць*, на аснове чаго і выводзіцца інтэнсіфікацыйная сема 'бязмежна' да семантыкі дзеяслова ў фразеалагічным значэнні адзінкі 'дагаджаць' (параўн. мыццё ножак маленькім дзеткам). Адсюль, відавочна, агаворка адносна выкарыстання ФА як своеасаблівага абяцання аднаго чалавека другому за зробленае ім штосьці значнае ці ў спадзяванні на гэта, альбо проста ў знак удзячнасці і любові. У выніку ФА *ногі мыць* каму, чые *і тую ваду піць* выступае ў ролі эталона выражэння высокага ўзроўня ўдзячнасці каму-небудзь за зробленае другой асобай, але вельмі важнае для чалавека.

Вобразы ўстойлівых адзінак з кампанентам *вада* не толькі служаць характарыстыцы і ацэньванню чалавека, яго рыс характару, знешняга выгляду, дзеянняў, узаемаадносін паміж людзьмі і інш., але і самой вады ці іншай вадкасці.

Так, праз ацэнку памераў, аб'ёму вады ў пэўны перыяд часу названы і, галоўнае, ахарактарызаваны вясновы разліў вады: *большая вада* 'разводдзе' (Ю-1972: 55). Галоўную ролю ў стварэнні вобраза ФА належыць прыметнікаваму кампаненту *большая*, які выяўляе суаднесенасць ФА з архетыпічным супрацьпастаўленнем «вялікі – малы» і з лічбавым, ці колькасным, кодам культуры, які ўключае ў сябе вымярэнне колькасці, аб'ёму чаго-небудзь, а кампанент *вада* – з прыродна-ландшафтным. Такое прадстаўленне і абзначэнне разводдзя даводзіць і выяўляе сілу, магутнасць, якой надзяляе чалавек гэтую прыродную стыхію. У выніку ФА *большая вада* набывае ролю эталона прыроднай з'явы, якая ўражае чалавека сваім памерам, сілай, унушае страх і з якой чалавеку прыходзіцца лічыцца.

На аснове асацыяцыі і з улікам семантыкі да «водных» адносім і ФА *хоць заліся* 'вельмі многа. Часцей пра малака, ваду і пад.' (Л-2008-1: 456), якая служыць не столькі для абзначэння высокай ступені колькасці, колькі для выказвання ўражання ад вялікай колькасці якой-небудзь вадкасці, у тым ліку і вады (напрыклад: *Вады ў полі хоць заліся* (П. Панчанка). Дзеяслоўны кампанент *заліся* сваёй зваротнай формай і асабліва значэннем прыстаўкі *за-* вызначае высокую меру вады, што можа быць вышэй за чалавека ці перавышаць яго (параўн. *залицца* – 'пакрыцца вадой або другой якой-н. вадкасцю; заталіцца' [ТСБМ 1978: 339]). ФА выступае ў ролі эталона празмернасці, перавышэння колькасці вады ці іншай вадкасці.

А яшчэ характарыстыка вады выяўляецца праз яе ролю як чудадзейнага сродку, што асабліва выразна адлюстравана ў фальклорных матэрыялах і скарыстана ў фразеалогіі мовы твораў Янкі Купалы: фразеалагізаваныя словазлучэнні *жывая вада /жыватворчая вада /жыватворная вадзіца* 'чудадзейная вада, якая вяртае мёртвых да жывых' [Ляшчынская-Шведава 2007: 29].

На аснове асацыяцыі з дзеяннем чалавека з вадой да «водных» дадамо і ФА *як уліты* 'якраз па фігуры' (Л-2008-2: 566) ці дыялектны

варыянт як *улітый /уліт* ‘якраз па росту, фігуры (пра адзенне)’ (Ю-1977: 219). ФА створана чалавекам для выражэння адносінаў да выгляду адзення на чалавеку, якое адпавядае пэўным патрабаванням да яго ці да асаблівасцей фігуры чалавека, што, з аднаго боку, з’яўляецца асновай станоўчай канатацыі, з другога боку, дэманструе неаб’якаваць і ўвагу да ацэнкі выгляду адзення на чалавеку. У ФА акцэнтуюцца ўвага на поўнай і дакладнай адпаведнасці адзення фігуры, росту чалавека праз параўнанне з улітай у ёмкасць вадкасцю, якая дакладна запаўняе гэтую ёмкасць. У выніку фразеалагізацыі параўнання новая адзінка служыць для перадачы стэрэатыпнага ўяўлення чалавека пра адпаведнасць адзення, яго крою, фасону параметрам і асаблівасцям фігуры чалавека.

І заключаюць аналіз першай групы адзінак з кампанентам *вада* дзве аднаструктурныя назоўнікавыя ФА – *падводная плынь* ‘што-н. прыхаванае, не адразу бачнае’ (Л-2008-2: 226) і *падводныя камяні* ‘скрытыя цяжкасці, нечаканыя перашкоды’ (Л-2008-1: 548). Яны ўключаны ў групу ФА з кампанентам *вада* на аснове агульнага кораня *-вод-* у складзе кампанента-прыметніка. Акрамя таго, гэтыя ФА ў нечым блізкія і паводле значэння, абедзве суадносяцца з прыроднымі кодам культуры на аснове кампанентаў-назоўнікаў, абедзве ўспрымаюцца як матываваныя адзінкі. А яшчэ абедзве ФА ўтвораны на аснове адной і той жа мадэлі і аднаго спосабу ўтварэння.

Так, у вобразе ФА *падводная плынь* ляжыць метафара, паводле якой нешта невядомае, тайнае, што відаць не адразу, прыпадабняецца да моцнага руху плыні вады ў пэўным кірунку. Выключная роля належыць тут кампаненту-прыметніку, які часткова захоўвае сваё значэнне (‘які знаходзіцца пад вадой, ніжэй паверхні вады’ [ТСБМ 1979: 518]) і ўказвае на скрытае размяшчэнне, месца руху плыні. А назоўнікавы кампанент *плынь* успрымаецца як сімвал вялікага руху, ён моцны, імклівы, але нябачны – падводны (параўн. *плынь* – ‘рух вады ў рэчышчы, а таксама сама вада, якая цячэ’ і ‘мноства, маса каго-, чаго-н., якая рухаецца ў адным напрамку’ [ТСБМ 1980: 277]). ФА *падводная плынь* набыла ролю эталона, сімвала нечага невядомага, тайнага, але моцнага, сфарміраванага, што дзейнічае і ўздзейнічае.

А ў вобразе ФА *падводныя камяні* абрана метафара, паводле якой скрытая перашкода, тое, што можа выклікаць нечаканую цяжкасць, прыпадабняецца да камянёў пад вадой, тых камянёў, якіх не відаць, але якія з’яўляюцца сур’ёзнай перашкодай, бо аб іх можна спатыкнуцца (параўн. *камень спатыкнення* ‘значная перашкода, з якой сутыкаецца хто-н. у якой-н. справе’). І гэта звязана з тым, што, як ужо зазначалася, «камень – сімвал перашкоды на аснове яго цвёрдасці, памераў і размяшчэння» [Ляшчынская 2016а: 172]. У выніку вобразна, дакладна называецца і характарызуецца невяяўнае, скрытае, тое, што перашкаджае чалавеку ажыццявіць свае намеры, выступае непераадольнай цяжкасцю ў вырашэнні праблемы, пры выкананні пэўнага дзеяння ці пэўнай справы. І пачатковая сімволіка каменя ‘перашкода’ дазволіла пераасэнсаванню канкрэтнага паняцця для абазначэння і характарыстыкі абстрактнага паняцця. ФА *падводныя камяні* набыла ролю эталона скрытай, нябачнай, але сур’ёзнай перашкоды ў чым-небудзь.

Як відаць, кампанент *вада* і іншыя нешматлікія «водныя» кампаненты-назоўнікі (*капля, кропля, барбалка*) ці дзеясловы (*абліваць, ліць, залівацца,*

заліваць, пераліваць, плысці, усплываць) і ў двух выпадках прыметнік падводны паслужылі асновай утварэння шматлікіх і разнастайных па структуры і семантыцы фразеалагічных адзінак мовы як новых, другасных, адзінак з іх адметнай ад лексічных адзінак роляй і назначэннем.

Выбар слоў-кампанентаў, як і протасітуацый, для стварэння другасных адзінак мовы звязаны з неабходнасцю адлюстравання найперш абстрактных паняццяў, з'яў, дзеянняў, уласцівых чалавеку, якім неабходна было даць найменне і характарыстыку, выказаць ацэнку і выразіць да іх адносіны, каб такім чынам адлюстравалі той практычны і духоўны вопыт народа, які павінен быць засвоеным і захаваным, тую культурную інфармацыю, што скрыта ў новых адзінках і якая павінна быць перададзенай у часе і прасторы новым пакаленням носьбітаў мовы і гэтых яе адзінак, каб быць вернымі сваім вытокаам, каб далучацца і быць адзіным цэлым у яго вызначэнні этнічнага адзінства – беларусамі.

Няма сумнення ў тым, што да ліку пластоў, якія ў беларускай мове найбольш ярка адлюстроўваюць матэрыяльную культуру нацыі, яе светапогляд, належыць лексіка-семантычная мікрасістэма абзначэння вады як прыроднай з'явы, як стыхіі. І ў моўнай карціне свету як асобнага індывіда, так і беларускай этнічнай супольнасці вада структуравецца павойму, праз прызму таго моўна-культурнага асяроддзя, у якім знаходзіцца чалавек. Вось чаму фразеалагізмы з кампанентам *вада* і іншымі так званымі «воднымі» кампанентамі ў сваім складзе характарызуюцца разнастайнымі значэннямі, што, на нашу думку, непасрэдна звязана з уяўленнямі аб вадзе, значэннем вады ў жыцці чалавека, тымі сімваламі, якія ўласцівы і якімі надзелена чалавекам вада, на падставе чаго і ўзнікаюць адметныя значэнні і, галоўнае, канатацыі, тых крупінак культуры народа, што такім чынам уключаны ў вобраз фразеалагізма, адлюстраваны і захаваны і дзякуючы чаму перададзены кожнаму новаму пакаленню беларусаў.

2.2 Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем воднага аб'екта.

Вада як складаны элемент свету ўтварае на паверхні зямлі шматлікія вадаёмы рознага аб'ёму гэтай субстанцыі. Сярод іх вызначаюцца акіяны, моры, азёры, рэкі, ручаі, завадзі і іншыя вялікія і малыя вадаёмы, а таксама водна-ландшафтныя аб'екты, як, напрыклад, балоты, лужы, лужыны і інш. Кожны з вадаёмаў ці аб'ектаў мае свой непаўторны характар, бачыцца і ацэньваецца носьбітамі мовы па-рознаму, з рознай ступенню паўнагты і канкрэтнасці, бачання і ўяўлення. І паколькі ўсе вадаёмы і водныя аб'екты ўтвораны ці звязаны з вадой, якой надаецца прырытэтная роля, народ стварыў шэраг новых фразеалагічных адзінак, абраўшы ў якасці іх кампанентаў лексемы-найменні розных вадаёмаў, ландшафтна-водных аб'ектаў.

Праўда, неабходна адзначыць, што, па-першае, найменням розных вадаёмаў і ландшафтна-водных аб'ектаў у беларускай фразеалогіі нададзена значна меншая ўвага, чым вадзе як стыхіі ці вадзе як прыродным рэчыве. Па-другое, сярод найменняў водных аб'ектаў у ФА наогул адсутнічаюць асобныя лексемы. Гэта, напрыклад, *акіян* і *калодзеж*. А яшчэ гэта лексема *возера*, якая ў якасці кампанента адзначана толькі ў адной выклічнікавай ФА, а яшчэ лексема *студня*, што фіксуецца толькі ў дзвюх кампаратыўных ФА з ліку дыялектных адзінак

беларускай фразеалогіі. І калі гэта можна яшчэ зразумець адносна першай лексемы – *акіян*, бо Беларусь ад акіяна далёка, то дзіўным здаецца адсутнасць вобразных выразаў з кампанентам *возера*, паколькі вядома, што на тэрыторыі Беларусі, паводле слоў У. Караткевіча, «многія і многія сотні азёр» [Караткевіч 1990 : 387].

Астатнія найменні водных ці ландшафтна-водных аб’ектаў – балота, завадзь, крыніца, лужа, лужына, мора, пруд, рака – зафіксаваны, у параўнанні з частотнасцю лексемы *вада*, у нешматлікай колькасці ФА: усяго адзначана 59 адзінак. Да таго ж у гэтую колькасць ФА ўваходзяць не толькі тыя, што адзначаны з кампанентам-найменнем воднага ці ландшафтна-воднага аб’екта, але і ФА з такімі кампанентамі, як *бераг*, *мель*, *рэчышча*, *цячэнне*, якія аднесены да ліку «водных» на аснове тэматычнай агульнасці ці роднасці іх каранёў са словамі-найменнямі водных аб’ектаў.

І частотнасць ужывання названых кампанентаў у ФА гэтай групы невысокая, асабліва ў параўнанні, напрыклад, з ФА з кампанентам *вада*. Але разгледзім выдзеленыя ФА, групуючы іх паводле кампанента-наймення ландшафтна-воднага аб’екта (да такіх аднесены кампаненты-лексемы *балота*, *вір*, *возера*, *крыніца*, *лужа* і *лужына*, *мель*, *мора*, *пруд*, *рака*, *студня*) і з ўлікам колькасці ФА з кожным, ці іх выдзяленне і парадак падачы залежыць ад частотнасці фіксацыі кожнага ў складзе ФА ці іх ролі.

Мора як частка акіяна ва ўяўленнях чалавека выступае адным з фундаментальных паняццяў у вобразе свету, паколькі ў народным уяўленні мора – «міфалагізаваная першасная і вечная стыхія, у якой плавае зямля і купаецца сонца» [Швед 2011: 311]. У мінулым лічылася, што чатыры бакі свету ляжаць на чатырох морях, што мора з’яўляецца пачаткам і канцом усіх рэк і крыніц, што за морам, дзе зямля сутыкаецца з небам, бачылі канец зямлі, што пасярод мора ці за морам знаходзіўся міфічны вырай, куды на зіму адлятаюць птушкі. Вялікую ролю надавалі мору і ў народнай філасофіі.

Мора прадстаўлялася сваім назіральнікам вялізным, бязмежным (*Вялікі як мора; Лыжскай мора не вычарпаеш; З кропляў – мора, з зерняў – тона; Гарачым шылам мора не нагрэеш*), бяздонным (з */са дна марскога* (даставаць /дастаць); з *дна мора* (даставаць /дастаць) і падманліва спакойным (*чакаць з мора пагоды*). Яно лічылася аб’ектам, які нясе з сабой небяспеку, захоўвае ў сабе патэнцыяльную пагрозу жыццю чалавека і традыцыйна звязана з асацыяцый бяды і няшчасця (*Ты за мора, а за табою бяда і гора*).

Мора – гэта сімвал жыцця, небяспекі, бязмежнасці, невядомасці, цудоўнасці, далёкага, іншага свету, мяжы паміж светам чалавечым і іншасветам [Тамсама].

Пры такой шырокай сімвалізацыі, якім валодае лексема *мора* па-за межамі фразеалогіі, цікава прасачыць яе адбор і ўжыванне ў складзе фразеалагізмаў, паколькі, як адзначае М. Л. Каўшова, «фразеалагізм з’яўляецца не толькі носьбітам уласна моўнага значэння, але і “правадніком” культурнай семантыкі; з’яўляецца не толькі знакам мовы, але і выконвае функцыю знака культуры» [Ковшова 2015: 168].

Менавіта таму, на нашу думку, з усіх «водных» кампанентаў пасля лексемы *вада* найбольшай частотнасцю ў беларускай фразеалогіі

вызначаецца кампанент-лексема *мора*, за якой у беларускай літаратурнай мове замацаваны наступныя значэнні: 1) ‘частка акіяна, больш-менш адасобленая сушай, з гаркавата-салёнай вадой’; 2) *перан.* ‘вялікая прастора чаго-н.’; 3) *перан.* ‘вялікая колькасць чаго-н.’ [ТСБМ 1979: 173], дзе, як можна бачыць, найперш вызначаецца сімволіка незвычайна вялікіх прастораў і такога ж аб’ёму вады.

Несумненна, што мора як водная прастора характарызуецца найперш бязмежнасцю, бяскрайнасцю і адпаведна аб’ёмам, колькасцю вады, што і скарыстана пры стварэнні вобразаў дзвюх аднаструктурных ФА: *кропля /капля ў моры* ‘вельмі нязначная колькасць у параўнанні з чым-н.’ (Л-2008-1: 604) і *пясчынка ў моры* ‘абсалютная дробязь’ (Ю-1974: 280), якія абавязаны сваім вытокам параўнальным зваротам *як капля ў моры* і *як пясчынка ў моры* пры іх усячэнні, а магчымай крыніцай з’яўляецца біблейскі тэкст: «Число дней человека – много, если сто лет: как капля воды из моря или крупинка песка, так малы лета его в дни вечности» [БФСРЯ 2009: 327]. Менавіта крыніца паходжання тлумачыць той факт, што ФА *кропля /капля ў моры* вядомы рускай (*капля в море*), украінскай (*крапля в морі*), польскай (*kropla w morzu*), англійскай (*a drop in the ocean*), шведскай (*en droppe i havet*) і многім іншым мовам.

Вобразы абедзюх ФА ўзыходзяць да архетыпічных апазіцый «многа – мала», «вялікі – малы» і суадносяцца з прыродным (праз кампаненты-назоўнікі) і прасторавым (праз словаспалучэнне ў *моры*) кодамі культуры. У аснове вобразаў ФА ляжыць метафара, паводле якой адзін прадмет пры параўнанні з другім прыпадабняецца да кроплі ці пясчынкі як вельмі малой колькасці, малага памеру ў параўнанні з морам як бязмежнай паводле памераў прасторы, невымяральнага аб’ёму вады ў ім. Выбар кампанентаў *кропля /капля*, як у першай ФА, ці *пясчынка*, як у другой, абумоўлены нададзенай гэтым лексемам у народным уяўленні і замацаванай за гэтымі адзінкамі мовы роляй эталона мінімальнай колькасці (параўн.: *кропля* і *пясчынка* аб’ядноўваюцца агульным пераносным значэннем ‘самая малая, нязначная колькасць чаго-н.’). Тое ж ляжыць у аснове адбору і кампанента *мора*, які ва ўжыванні і па-за ФА надзелены роляй эталона бязмежнасці, неабсяжнай прасторы, бязмернай велічыні аб’ёму вады, урэшце, «вялізнасці». А сабраныя разам у складзе ФА яны супрацьпастаўляюцца і выступаюць эталонамі вялікага (*мора*) і малага (*кропля /капля* ці *пясчынка*). У выніку ФА *кропля /капля ў моры* і *пясчынка ў моры* набылі ролю эталонаў несуразмернасці прадметаў пры іх супастаўленні.

З улікам сімволікі, замацаванай за лексемай *мора*, ці семантычная прыкмета метафары «мора» – ‘вялікая прастора, вялікая колькасць вады’, становіцца зразумелым выкарыстанне вобраза мора ў ФА *мора разліўное* 1) ‘гулянка з выпіўкай’; 2) ‘вельмі многа, у вялікай колькасці. Звычайна пра віно, гарэлку і пад.’ (Л-2008-2: 49) і *разліўное /разліванае мора* ‘вельмі многа (звыч. пра вадкасць)’ (Ю-1977: 13). У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой вялікая колькасць спіртнога ці пэўнай вадкасці прыпадабняецца да мора, якое разлілося ў вялікай колькасці і на вялікай прасторы. ФА захоўваюць негатывную ацэнку сваім кампанентам-азначэннем *разліўное* (чытай: віно, гарэлку разлівалі ў такой вялікай колькасці, як вады ў моры). І ў выніку ФА набыла ролю стэрэатыпа пра наяўнасць ці ўжыванне ў вялікай колькасці спіртнога.

З іроніяй і насмешкай, а нярэдка з асуджэннем ужываецца гіпербалічная паводле выкарыстанга прыёму свайго ўтварэння ФА *мора на калена* ‘нічога не страшна, нічога не значыць, усё хочь бы што’ (Л-2008-2: 49), якая, як правіла, ужываецца адносна выпіўшага чалавека і паходзіць з прыказкі *П’янаму мора на калена ў яе скарачэнні*. ФА *мора на калена* зафіксавана ў гаворках Мсціслаўшчыны са значэннем ‘пра безразважную смеласць’, праўда, з улікам зноў жа ў адносінах да чалавека, які выпіў: *Дужа спужаўся ён, што нейкія слава пойдзіць, яму мора пы калена цяперь*. *Вып’іць, дык мора пы калена, хуць у вір гылавою гатоў* (Ю-1974: 98).

Сваё ўяўленне пра мора як стыхію, калі доўга прыходзілася чакаць змены надвор’я, каб выйсці ў мора, чалавек скарыстаў для абазначэння няпэўнага стану, дарэмнага чакання чаго-небудзь свабоднае спалучэнне слоў, якое набыло рысы ФА з замацаваным за імі ўстойлівым значэннем: *чакаць з мора пагоды* ‘заставацца ў пасіўным, вымушаным, няпэўна-доўгім чаканні каго-, чаго-н.’ (Л-2008-2: 638); *чакаць з мора пагоды* ‘спадзявацца, разлічваць на што, застаючыся пасіўным, безнадзейна чакаць’ (М-К-1972: 298); *ждаць /дажыдаць з мора пагоды* ‘спадзявацца дарэмна’ (Ю-1972: 222), якія лічацца для беларускай мовы няпоўнымі калькамі з рускай [Лепешаў 2004: 407]. А ў рускай мове ФА *ждать у моря погоды* абавязаны эліпсісацыі поўнага выразу *У моря сиди да погоды жди* альбо *Сиди у моря да жди погоды*, якія «азначалі цярплівае чаканне спрыяльнага для якой-небудзь справы часу, пакорнасць перад Боскай воліяй» [БФСРЯ 2009: 634].

У аснове вобраза ляжыць антропная аметафара, паводле якой няпэўнасць, невядомасць чакання чаго-небудзь і адпаведны пасіўны стан чалавека прыпадабняюцца да сядзення і чакання добрага надвор’я ці пагоды (руск. устар. і абл. *погода* ‘хорошая, тёплая погода’ [ССРЛЯ 1960: 182]). ФА праз кампаненты ў *мора пагоды* суадносяцца з прасторавым і прыродным, а праз кампанент *чакаць /ждаць* – з антропна-дзеяснымі кодамі культуры. Змест адзінкі можна разглядаць з двух процілеглых бакоў: з аднаго боку, тут яўна выражана ўяўленне пра часавую залежнасць якой-небудзь справы, ці для пэўнага дзела, пэўнай справы – свой час (параўн. *Усяму свой час*); з другога боку, чакаць – гэта нічога не рабіць, што пярэчыць правілу і выпрацаванай вопытам народа ўстаноўцы ці народнай мудрасці аб ініцыятыве, актыўнасці, знаходлівасці (параўн. *Пад ляжачы камень вада не цячэ; Вады не засіліш не паварушыўшыся, рыбка не зловіш не памачыўшыся; Хто зьява, той ваду хлябае*). Вось чаму ФА служыць для перадачы стэрэатыпнага ўяўлення пра бяздзейнасць, пасіўнае чаканне чаго-небудзь.

Чалавек з яго ўяўленнямі аб такой адметнасці мора, як бяздоннасці, ці вялікай воднай глыбіні, звязвае абстрактнае паняцце ўмовы цяжкасці выканання якога-небудзь дзеяння. На аснове такіх уяўленняў ствараюцца ФА з */са дна марскога* і з */са дна мора* з агульным значэннем (*даставаць /дастаць*) ‘пры любых умовах, любым спосабам і абавязкова’ (Л-2008-1: 382), якія выяўляюць вобразнае прадстаўленне чалавека пра глыбіню мора і асацыятыўную сувязь са ступенню цяжкасці, але магчымасцю выканання такога дзеяння, як даставання чаго-небудзь з дна мора. ФА з */са дна марскога* і з */са дна мора* выступаюць у ролі эталона, стэрэтыпа неверагоднай цяжкасці ўмоў набыцця чаго-небудзь.

І асобна выдзелім ФА, што ўтвораны на аснове фразеалагізацыі параўнанняў. Гэта ФА з кампанентам *мора*, што створаны для абазначэння і характарыстыкі пэўных асаблівасцей, прыкмет, што вызначаюць і ацэньваюць пэўныя дзеянні, адносіны паміж людзьмі, псіхалагічны стан чалавека.

Так, для вызначэння адносін людзей, якія разыходзяцца ў поглядах, меркаваннях ці раз'язджаюцца і трацяць сувязі паміж сабой, скарыстана фразеалагізаванае параўнанне *як у моры караблі* 'назаўсёды, канчаткова' (Л-2008-1: 558), якое характарызуецца валентна абмежаваным значэннем, ці яго значэнне выяўляецца толькі ў суправаджэнні слоў *разысціся, разыходзіцца*. У аснове вобраза ФА метафара «мора» выступае ў сваёй семантычнай прыкмеце 'бязмежная водная прастора', а параўнанне дазваляе ўявіць аднострэваную стэрэатыпную сітуацыю: караблі, што плывуць у розных кірунках, разыходзяцца кожны ў свой порт, сваю гавань, прыстань. Гэта і дазволіла вызначыць прыкмету-сему 'назаўсёды, канчаткова' адносна *разысціся*. ФА *як у моры караблі* набыла ролю эталона поўнага і канчатковага разрыву сувязей паміж людзьмі.

Для абазначэння і магчымасці выразіць ацэнку і адносіны да чалавека, што знаходзіцца ў бездапаможным стане, не можа сам справіцца з чым-ці кім-небудзь, слабы ў нечым, паслужыла яшчэ адно параўнанне, што пераасэнсавалася і набыло ўласцівасці ФА – *як /што на моры без вясла* 'ў стане бездапаможнасці' (Ю-1977: 235). ФА суадносіцца з ландшафтна-прыродным і прасторавым (праз кампаненты *на моры*), а таксама з артэфактна-рэчавым (праз кампанент *вясла*) кодамі культуры. Метафара «мора» ў складзе новай адзінкі выступае са сваёй уласцівасцю, прыпісанай яму чалавекам, ці семантычнай прыкметай, – 'стыхія і месца выпрабавання', а вясла – сродак выратавання, адсутнасць якога ў чалавека, што плыве ў лодцы, і ёсць паказчык яго слабасці, бездапаможнасці. ФА *як /што на моры без вясла* вобразна перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра наяўнасць у пэўным выпадку такой прыкметы, уласцівасці чалавека, як яго слабасць у чым-небудзь, няздольнасць ці немагчымасць справіцца з чым-небудзь самастойна.

І тры кампаратыўныя ФА паслужылі сродкам выражэння неадабрэння, нават негатыўнай ацэнкі маруднасці, павольнасці ў выкананні пэўных дзеянняў, асабліва пры зборах куды-небудзь у дарогу і руху, перамяшчэнні: *як сойка за мора* 1) 'вельмі марудна, не спяшаючыся (збірацца куды-н.)'; 2) 'невядома дзе, доўга не вяртаючыся (хадзіць, пайсці)' (Д-2000: 250); *як чайка за мора* 'вельмі марудна, не спяшаючыся (збірацца куды-н.)' (Д-2000: 263) і *як Сора за мора* 1) 'вельмі марудна, не спяшаючыся (збірацца куды-н.)'; 2) 'павольна, нага за нагу (ісці)' (Д-2000: 251). Усе ФА маюць адну структуру, суадносяцца з прасторавым і прыродным кодамі культуры праз спалучэнне *за мора*, але адрозніваюцца абраным кампанентам-найменнем выканаўцы дзеяння, ці чалавек у вобразах ФА параўноўваецца з птушкамі – сойкай і чайкай, з асобай па імені *Сора*, абраных пры фразеалагізацыі параўнанняў як здагадкі і дапушчэння.

Адбор першых дзвюх лексем-кампанентаў, ці выбар прадстаўнікоў арніталагічнага свету, відавочна, абумоўлены не проста як толькі асобных з ліку шматлікіх прадстаўнікоў птушак, але з тых, што найперш звязаны ўвогуле з ўяўленнямі чалавека пра пералётныя птушкі, якія пражываюць

у нас пэўны перыяд, а затым з надыходам халадоў і ў набліжэнні зімы збіраюцца ў вырай, у цёплыя краіны, якія знаходзяцца за морам. Відавочна, што тут маюцца яшчэ і іншыя, «скрытыя», прычыны.

Па-першае, сойка і чайка абраны як прадстаўніцы лясных і вадаплаўных пералётных птушак. Па-другое, сойка як лясная пералётная птушка належыць да сямейства воранавых і тым самым вызначаецца як хтанічная асоба, што і даводзіць тую скрытую аснову негатыву, якую нясе ФА.

А вось чайка – гэта вадаплаўная пералётная птушка, якая прылятае ў сакавіку з пачаткам паводкі, селіцца на зарослых азёрах, старых рэчышчах, сажалках, а зімуе ў краінах Міжземнамор’я, на Чорным моры, ля ўзбярэжжы Заходняй Еўропы [Дарафееў 1984: 108].

Што датычыць кампанента-імені *Сора*, то ён, па-першае, служыць сродкам указання на прыналежнасць для прадстаўніка яўрэйскага народа, і тут верагодней за ўсё першапрычынай з’яўляецца ў пэўнай ступені негатыў і звычайнае параўнанне якасцей, уласцівасцей свайго народа праз параўнанне з адпаведнымі, але негатыўнымі ўласцівасцямі і рысамі, што характэрны іншым народам ці іх асобным прадстаўнікам (параўн. ФА як *швед над Палтавай*; як *цыган коней* і інш.). Немалаважную ролю адыгрывае адбор тыповага імені, як гэта характэрна імені Сара для ўспрымання іншымі народамі прадстаўніцы яўрэйскіх жанчын. А яшчэ гэты выбар імені матывуецца праз асаблівасць сугучнасці, рыфмавання кампанентаў *Сора – мора* ў складзе ФА. Сапраўды, як працяг разважанняў слыннага анамэста Г. В. Суперанскай, можна сказаць і адносна імені Сара ў прыведзенай ФА, што ўласныя імёны, не маючы самастойнага значэння, адыгрываюць выключную ролю ў пазнанні той інфармацыі, якую яны нясуць ці скрываюць, у рэпрэзентацыі пэўнай культуры (сваёй і чужой), у захаванні культурных сувязей у часе, у сведчанні сувязей, кантактаў паміж культурамі далёкіх і блізкіх народаў, у аб’яднанні розных этнасацыяльных агульнасцей, што і характарызуе іх функцыі як культурных знакаў [Суперанская 1973].

Як бачым, сама вобразнасць уласнабеларускіх ФА, што створаны на аснове параўнанняў, змяшчае нацыянальна-культурны кампанент плана зместу [Добровольскі 1997: 47], і такія вобразы спрыяюць перадачы экспрэсіўнасці, эмацыйнасці, ацэначнасці і выразнасці ФА як *сойка за мора*; як *чайка за мора* і як *Сора за мора*, якія выступаюць эталонамі вызначэння маруднасці, павольнасці ў хадзьбе, зборах у дарогу, калі неабходна супрацьлегае ці патрабуецца ўмовамі.

Такім чынам, мора як міфалагізаваная першасная і вечная стыхія, мора, што сімвалізуе бязмежнасць, невядомасць, небяспеку, таямнічасць, знайшло сваё адлюстраванне ў фразеалогіі для перадачы і характарыстыкі новых і, як правіла, абстрактных паняццяў, што вызначае іх актуальнасць і важнасць для чалавека.

Рака як прыродны аб’ект з’яўляецца адным з самых важных элементаў ландшафтнага кода традыцыйнай мадэлі свету беларусаў. Увогуле, узнікненне рэк, як і іншых водных аб’ектаў, звязваюць з дзеяннямі Бога ці міфалагічных герояў. Так, з аднаго вытоку-стыхіі, якім быў «усясветны акіян», птушкі, паводле просьбы Бога, разнеслі

ваду «гэту дый па ўсяму свету, разаліце вы яе ў рэчкі бягучыя, у азёры стаючыя, у крыніцы халодныя». А паводле другой версіі, рэкі і азёры – «вынік колішняй дзейнасці легендарных волатаў», якія «папраковалі рэкі» [МБ-ЭС 2011: 398].

Уяўленне аб рацэ ў народнай культуры выразна адрозніваецца сваёй канкрэтнасцю і дэталізацыяй, выключным стаўленнем. Відавочна, гэта абумоўлена найперш тым, што чалавек сяліўся ў мінулым найбольш па берагах рэк, а таму больш уважліва вывучаў норавы і характар кожнай ракі, меў магчымасць добра спазнаць іх. Рэкі былі і ёсць для чалавека крыніцай піццывой вады, воднымі шляхамі і транспартам, аддаюць чалавеку энергію, забяспечваюць рыбай, адводзяць забруджаныя воды.

Вада ў рацэ мае выразнае адрозненне ад водных рэсурсаў іншых водных аб'ектаў: рачная вада пастаянна цячэ, змяняецца. Менавіта гэта паслужыла ўзнікненню вядомага крылатага выразу «Нельга двойчы ўвайсці ў адну і тую ж раку», аўтарам якога з'яўляецца старажытнагрэчаскі філосаф Геракліт. Гэту ж думку не менш выразна, дакладна і паэтычна перадае Я. Колас, які напісаў: «Назад не прыйдзе хваля тая, /Што з быстрой рэчкай уплывае»

Магчыма, уся гэтая інфармацыя можа паслужыць асновай, ці растлумачыць наяўнасць адзінкавых ФА з кампанентам *рака*, пры гэтым яны не вызначаюцца адмоўнай канатацыяй, хоць звычайным з'яўляецца для фразеалогіі найбольш прадстаўленне адмоўнага, паколькі лічыцца, што ў «фразеалагічным складзе замацоўваюцца ў большасці не эталонныя і стэрэатыпныя культурныя канатацыі, а якраз тыя, якія адхіляюцца ад іх, таму адзінкі фразеалогіі, выступаючы ў якасці экспанентаў культурных знакаў, маніфестуюць антыэталоны і антыстэрэатыпы» [Телия 1993: 310].

Так, кампанент *рака* ў складзе фондаў беларускай фразеалогіі зафіксаваны толькі ў трох ФА: *ліцца ракой* 'выкарыстоўвацца ў вялікай колькасці' (Л-2008-1: 657); *ракою ліцца* 'горка, няўцешна плакаць' (Ю-1977: 14) і *малочныя рэкі* '<з кісільнымі берагамі>' 'прывольнае, забяспечанае жыццём' (Л-2008-2: 348). З іх выдзелім спачатку першыя дзве, у якіх, магчыма, якраз засведчана ці абрана такая асабліваць рачной вады, як зменнасць, цякучасць, калі вада пастаянна ліецца, што і пакладзена ў аснову семантычнай прыкметы метафары «вада», што ляжыць у аснове вобразаў названых ФА.

Абедзве ФА з агульнымі кампанентамі – дзеясловам *ліцца*, які часткова захоўвае сваё пачатковае значэнне – 'цячы струменем, цурком' [ТСБМ 1979: 54], і варыянтным кампанентам-лексемай *ракой* ці *ракою* як формы лексемы творнага параўнання, якая ў свабодным выкарыстанні выступае ў значэнні прыслоўя – 'няспынным патокам, у вялізнай колькасці' [ТСБМ 1980: 631]. Толькі ў першай ФА маецца на ўвазе мноства чаго-небудзь, і гэта, як правіла, напоі – віно, піва, гарэлка, якія ліюцца ў вялікай колькасці, што стала асновай параўнання з *ракой* і пры гэтым ФА ўтворана з выкарыстаннем прыёму гіпербалізацыі.

А ў дыялектнай ФА *ракою ліцца* ляжыць метафара, паводле якой патак слёз, плач прыпадабняецца на аснове параўнання з пlynным ракі, цячэннем вады ў ёй. Дарэчы, у літаратурнай мове са значэннем 'горка, няўцешна плакаць' выкарыстоўваюцца ФА *бярэзю ліцца* 'горка плакаць' (Л-2008-1: 657) на аснове метафарызацыі параўнальнага выразу

як свабоднага словазлучэння для абазначэння горкага плачу, што на аснове назіранняў прыпадабняецца да «ліцця» соку з бярозы вясною, і ФА *аблівацца /залівацца слязамі /слязьмі* ‘горка, няўцешна плакаць’ як перабольшванне вынікаў такога дзеяння, як плачу.

У выніку ўсе тры ФА праз кампаненты *ракой, ракою* і *рэкі* суадносяцца з ландшафтна-прыродным кодам культуры. ФА *ліцца ракой* ‘выкарыстоўвацца ў вялікай колькасці’ перадае стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пры яго вызначэнні вялікай колькасці напояў у пэўнай сітуацыі – на банкете, вяселлі ці гулянцы, дзе многа п’юць спіртных напояў, што і з’яўляецца асновай для выражэння то станоўчай, то адмоўнай ацэнкі такому факту. А ФА *ракою ліцца* ‘горка, няўцешна плакаць’ набыла ролю эталона, стэрэатыпа пра выражэнне ці праяўлення няўцешнага гора, бяды чалавека.

Трэцяя адзінка – гэта фразеалагізаваны казачны выраз *малочныя рэкі* <з кісельнымі берагамі>, які носіць выразны іранічны ці жартоўны характар і які, дзякуючы свайму вытоку ці крыніцы ўтварэння, набыў ролю эталона, выступае той мерай прывольнага, забяспечанага жыцця, такога жыцця, як у казцы.

Яшчэ дзве ФА – *ўваходзіць у <свае> берагі* ‘прымаць звычайны накірунак, прывычны рытм, характар’ (Л-2008-2: 549) і *ўваходзіць у <сваё> рэчышча* ‘прымаць звычайны рытм, характар’ (Л-2008-2: 549) набліжаюцца да «рачных» ФА паводле аднагэматычнага кампанента *берагі* і аднакаранёвага *рэчышча*. У гэтых ФА знайшла адлюстраванне такая прыродная з’ява, як вяртанне вады ў свае берагі пасля паводкі, моцнага дажджу ці іншых прыродных стыхій, і адпаведныя выразы са свабодным значэннем слоў у выніку метафарызацыі як асноўнага прыёму ўтварэння ФА набылі больш шырокі характар і сталі служыць для перадачы вобразнага ўяўлення чалавека пра абстрактныя з’явы нябачнага характару. Іншымі словамі, у аснове вобразаў ФА ляжыць метафара, паводле якой вяртанне звычайнасці чаго-небудзь пасля незвычайнага прыпадабняецца да вяртання ўзроўню вады ў рацэ ў свае берагі ці ў сваё звычайнае рэчышча. Праз агульны кампанент *ўваходзіць* ФА суадносяцца з прасторавым кодам культуры, а праз кампаненты *берагі* і *рэчышча* адпаведна ў кожнай – з прыродным. Факультатыўны кампанент *свае* ў ФА *ўваходзіць у <сваё> рэчышча* ці *сваё* ў ФА *ўваходзіць у <свае> берагі* даводзяць пра старажытнае супрацьпастаўленне «свой – чужы», што, несумненна, можа суадніцца з антыноміяй «правільна – няправільна», «добра – дрэнна» як своеасаблівы выбар ацэнкі. І ў выніку ўтварэння ФА ўвогуле адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне пра важнасць і вялікую ролю звычайнага рытму, абранага і ўсталяванага накірунку жыцця чалавека.

Да «рачных» ФА дадамо яшчэ ФА *ціхая завадзь* ‘спакойнае, бяспечнае месца, без клопату і турбот’ (Л-2008-2: 432), якая далучаецца на аснове наяўнасці ў яе складзе аднакаранёвай лексемы-кампанента *завадзь*, якая ў свабодным выкарыстанні мае значэннем ‘невялікі заліў рэчкі або возера з запаволеным цячэннем’ [ТСБМ 1978: 283]. ФА *ціхая завадзь* дапаўняе спіс фразеалагічных рэпрэзентантаў канцэпту «*вада*» і групы ФА з кампанентам-найменнем воднага аб’екта і вызначаецца сваім адметным вобразам, новай характарыстыкай, своеасаблівай ацэнкай і семантыкай. Справа ў тым, што адзначаная ФА створана ў выніку

метафарызацыі свабоднага спалучэння слоў, якое абазначае пэўны від рачнога аб'екта і выражае абсалютна станоўчую ацэнку, што іншы раз характэрна і пры выкарыстанні ФА. Аднак з часам, з улікам жыццёвых сітуацый і фразеалагізацыі выраз *ціхая завадзь* набыў супрацьлеглую ацэнку ўспрымання вобраза і, як правіла, ужывання з неадабральным значэннем. І выключную ролю тут адыгрывае кампанент *ціхая*, які як лексема ў яе ізаляваным выкарыстанні служыць для абазначэння такіх, на першы погляд, дадатных якасцей і прыкмет, як: 1) 'ледзь чутны; нягучны'; 2) 'агорнуты цішынёй; нягучны'; 3) 'без адзнак вялікага руху, мітусні, бегатні // бестурботны; мірны' // 'нямоцны, слабы; кволы' // 'слаба выражаны, ледзь прыкметны'; 4) 'лагодны, рахманы; паслухмяны, пакорлівы'; 5) 'які праходзіць спакойна, без буйных праяў'; 6) 'які не адрозніваецца хуткасцю, павольны, марудны' [ТСБМ 1984: 249]. Але асабліва гэта выяўляецца пры ўжыванні ФА ў маўленні, напрыклад: *Хочаце жыць у ціхай завадзі? Дзянісаў вам перашкаджае? Не, дарагі калега. Такія людзі, як Дзянісаў, вельмі нам патрэбны* (М. Гамолка); *Да мясцовай прэсы перабудова, на жаль, не ўсюды дайшла. Ёсць яшчэ ціхіх завадзі, застойныя куткі* (Б. Сачанка). ФА *ціхая завадзь* выступае ў ролі эталона спакойнага і бяспечнага для чалавека месца.

І ўрэшце, заключаюць рэпрэзентацыю ракі ў складзе ФА беларускай мовы дзве адзінкі, у якіх скарыстаны два найменні ракі – Лета, якое, паводле старажытнагрэчаскай міфалогіі абазначае раку забыцця ў падземным царстве мёртвых, і Нёман як найменне ракі на тэрыторыі Беларусі і Літвы (тут Нямунас), што пачынаецца пад назвай Неманец са Стаўбцоўскай раўніны і працякае найбольш на тэрыторыі Гродзенскай вобласці, што і паслужыла выбарам гэтай ракі пры ўтварэнні ФА ў народных гаворках Гродзеншчыны. І гэта адпаведна ФА *кануць у Лету* 'бяследна знікнуць, назавсёды аказацца забытым' (Л-2008-1: 550) і *як у Нёман кануў* 'прапаў, знік, не паяўляецца куды-н.' (Д-2000: 259), пра якія ужо пісалі.

Такім чынам, рака з яе адметнасцямі перамяшчэння-ліцця вады, наяўнасцю берагоў і звычайнага рэчышча, з канкрэтнымі найменнямі дзвюх рэк як сучаснасці і даўніны скарыстаны пры ўтварэнні новых адзінак для вобразнага алюстравання мноства і зменнасці, звычайнага і характэрнага, знікнення чаго-ці каго-небудзь як у вадзе ўвогуле, так і ў водах Леты і Нёмана.

Крыніца з'яўляецца яшчэ адным прыродна-ландшафтным аб'ектам на тэрыторыі Беларусі, пры гэтым крыніца здаўна з'яўляецца сакральным аб'ектам, звязаным з культурам вады. З даўніх часоў славяне шанавалі рэкі, азёры, калодзежы, але асабліва крыніцы, якім прыносілі ахвяраванні. І сёння вядомыя культаваныя крыніцы, якія ўшаноўваюцца як свята, лічыцца, што вада з іх дапамагае ад хвароб. Дарэчы, даследаванні вады з многіх крыніц паказалі, «што яна вызначаецца высокімі смакавымі якасцямі, адрозніваецца нярэдка хімічным складам, валодае ўласцівасцю доўгі час захоўвацца ў закрытым посудзе і не псуецца» [Зайкоўскі 2011: 257].

Як самастойная лексема беларускай мовы слова *крыніца* з'яўляецца мнагазначнай: 1) 'натуральны выхад падземных вод на паверхню зямлі', 2) *перан.* 'тое, з чаго бярэцца, чэрпаецца што-н.; тое, што дае пачатак чаму-н., служыць асновай для чаго-н.', 3) *спец.* 'пісьмовыя крыніцы, дакументы, на

аснове якіх пішуща навуковыя даследаванні' [ТСБМ 1978: 741]. І такая парадыгма семантыкі – сведчанне высокай ролі паняцця ў жыцці беларуса, яго культуры. Сапраўды, крыніца як водна-ландшафтны аб'ект вызначаецца выключнай чысцінёй і смакавымі характарыстыкі вады, крыніцы заўсёды чалавек аберагае, звычайна адгароджвае месца крыніцы, каб не пашкодзілі ні звыры ні людзі. І таму не дзіўна, што крыніца была надзелена пэўнай сімволікай і ўвайшла ў інфармацыйнае поле культуры народа.

Галоўная семантычная прыкмета метафары «крыніца», прыпісаная чалавекам гэтаму віду воднага аб'екта, якая можа прыпадабняцца, – гэта 'пачатак, выток' і 'бурнае праяўленне'. Менавіта назіранні за вадой, што б'е з крыніцы, як і ўвогуле ўяўленні беларусаў з глыбокай старажытнасці пра ваду як жывую, рухомую субстанцыю, захаваліся, праўда, толькі ў дзвюх ФА з кампанентам-найменнем *крыніца*: *біць крыніцай* 'бурна праходзіць, развівацца, праяўляцца' (Л-2008-1: 107) і *забіць крыніцай* 'пачаць бурна праходзіць, развівацца, праяўляцца' (Л-2008-1: 430).

У аснову ўтварэння названых ФА абраны параўнанні, дакладней, скарыстаны творны параўнання назоўніка *крыніца*, і ў выніку метафарычнага пераасэнсавання, паводле якога тое, што бурна праяўляецца, развіваецца, прыпадабняецца да біцця вады з-пад зямлі – крыніцы. І такім чынам ФА *біць крыніцай* ці *забіць крыніцай* утвораны як другасныя адзінкі для наймення і станоўчай ацэнкі абстрактнага паняцця, у прыватнасці, любой з'явы, працэсу ў жыцці чалавека, якія маюць адзнакі бурнага праяўлення. Так, напрыклад, Я. Купала ў вершы «На вялікім свеце...» ужывае адну з названых ФА ў наступным кантэксце: *На вялікім свеце б'е жыццё крыніцай, / Барацьба за волю і за долю рдзее...* [Купала 1997б: 80].

Такім чынам, утвораныя дзве ФА з кампанентам *крыніца* нясуць дадатную канатацыю і выкарыстоўваюцца толькі для станоўчай характарыстыкі. Такая канатацыя гэтых адзінак, даведзеная вобразамі і тымі ведамі пра крыніцу як культывага аб'екта, можа быць патлумачанай, а наша меркаванне, з аднаго боку, наяўнасцю той сімволікі, што замацавана за гэтай лексемай у дафразеалагічны перыяд, – 'пачатак, выток' і 'бурнае праяўленне', якая вызначаецца высокім пафасам і станоўчай ацэнкай у жыцці нашага народа; з другога боку, такімі адносінамі, тым шанаваннем, павагай, стаўленнем беларуса да крыніцы не проста як ландшафтна-прыроднага аб'екта, а як дару Бога, як святыні, як культываема воднаму аб'екту, што было характэрна ў мінулым і данесена з глыбокай даўніны да нашых дзён, несумненна, і дзякуючы ўтвораным фразеалагізмам. А да таго, што добра, фразеалогія, як правіла, не акцэнтую асаблівай увагі.

Студня, ці калодзеж, адносіцца да ліку не столькі прыродна-ландшафтных аб'ектаў, колькі да рукатворных, параўн. *калодзеж* – 'вузкая глыбокая яма, звычайна ўмацаваная ад абвалаў зрубам, трубамі для здабывання вады з ваданосных слаёў зямлі' [ТСБМ 1978: 590]. Гэта чалавек шукае ваданосны пласт, буруе і будзе пры неабходнасці студню. Відавочна гэта, а яшчэ і тое, што студня з'яўляецца месцам здабывання вады для чалавека, адносіны яго да гэтага месца ў нечым падобныя адносінам да крыніцы. Вось чаму лексема *калодзеж* не стала асновай вобразаў другасных адзінак, а *студня* як кампанент ФА зафіксаваны

толькі ў дзвюх аманімічных дыялектных ФА, што адзначаны на тэрыторыі Гродзеншчыны: *як бык у студні*¹ ‘вельмі няёмка, славана (адчуваць сябе)’ (Д-2000: 214) і *як бык у студні*² ‘вельмі моцна (крычаць)’ (Д-2000: 214).

Абедзве ФА ўтвораны на аснове параўнанняў для характарыстыкі і ацэнкі прыкметы стану чалавека, як у першай (напрыклад: *У горадзе я ні магу, атчуваю сябе як бык у студні* (Д-2000: 214), ці маўлення, як у другой (напрыклад: *Крычыць як бык у студні, каб яму заняло!* (Д-2000: 214). У іх аснове ляжыць структурна-семантычная мадэль, якая мае экспліцытныя структурныя адзнакі паводле спалучанасці з адпаведнымі суправаджальнымі словамі *адчуваць* і *крычаць*. Адносна паходжання можна выказаць меркаванне, што правобразам утварэння гэтых параўнанняў паслужыла рэальная сітуацыя, калі бык трапіў у студню, у выніку чаго памеры быка і вузкага праёму студні, з аднаго боку, а гучны жывёльны крык у такой сітуацыі, з другога боку, былі рэальнымі. Але хутчэй за ўсё тут галоўную ролю адыгрывае гіпербалічны прыём пабудовы кампаратыўных адзінак з улікам адбору лексем-кампанентаў *бык* з яго сімволікай вялікіх памераў жывёлы і своеасаблівага трубнага голасу і *студні* як неўласцівага месца для гэтай жывёліны. А ў выніку ФА *як бык у студні*¹ ‘вельмі няёмка, славана (адчуваць сябе)’ выступае ў ролі эталона скаванасці і няёмкасці адчування чалавека ў нязвычным месцы, у пэўных умовах, а ФА *як бык у студні* ‘вельмі моцна (крычаць)’² – у ролі эталона празмерна гучнага голасу, крыку, маўлення чалавека, якое не адпавядае ўмовам яго знаходжання ці ўвогуле не адпавядае паграбаваннем.

Возера, як ужо адзначалася, у фразеалогіі беларускай мовы не стала аб’ектам увагі чалавека, Хоць вядома, што азёры – гэта вадаёмы ў прыродных упадзінах сушы, якія не маюць непасрэднай сувязі з акіянам, ці з’яўляюцца прыроднымі водна-ландшафтнымі аб’ектамі, якіх мноства на тэрыторыі Беларусі. Праўда, маюцца і штучныя азёры – вадасховішчы і сажалкі. На тэрыторыі Беларусі налічваецца каля 10 8000 азёр, з якіх самае вялікае возера Нарач, самае глыбокае – Доўгае.

Дарэчы, лексема *возера* тлумачыцца як ‘запоўненае вадой прыроднае паглыбленне сушы, замкнутае ў сваіх берагах’ [ТСБМ 1977: 501].

У беларускай народнай фразеалогіі зафіксавана адна ФА з кампанентам *возера* – *каб яно возерам* /*Кроманню стала* /*правалілася*, якая, па-першае, адносіцца да ліку выклічнікавых, якія не называюць, а толькі перадаюць эмацыійны стан; па-другое, служыць для выказвання пачуцця незадаволенасці, роспачы, адчаю і пад., напрыклад: *Якое там жыццё?.. Каб яно возерам стала з такім жыццям!* *Бывало, чалавек недаволен, то скажа: каб яно Кроманю правалілася* (Д-2000: 97). Выбар другога кампанента – *Кромань* – звязана з уласным найменнем возера ў Стаўбіцоўскім раёне.

Відавочна, выбар возера ці яго наймення і ўтварэння з ім вобразнага выраза для выражэння негатываўнага псіхалагічнага стану, у прыватнасці, незадавальнення, мае свае карані і з’яўляецца адлюстраваннем і сродкам захавання пэўнай культурнай інфармацыі.

У міфапатычнай карціне свету беларусаў азёры суаднесены з ніжнімі ярусам светабудовы і падземнымі водамі, сведчаннем ці падмацаваннем чаго служаць народныя паданні аб бяздоннасці многіх, як правіла кульгавых ці легендарных, азёраў і іх сувязі з падземнымі водамі. Паводле

этыялагічных легендаў, стваральнікамі азёраў выступае Бог, які з дапамогай птушак размяркоўвае ваду, што была ў адным месцы, паміж рознымі катгорыямі вадаёмаў, пры гэтым надаючы ім базавыя характарыстыкі: «рэчкі бягучыя, азёры стаючыя, крыніцы халодныя» [МБ-ЭС 2011: 86]. Але асабліва значнай інфармацыяй, што, на нашу думку, і паслужыла вытокаам утварэння выклічнакавай ФА *каб яно возерам /Кроманню стала / правалілася*, з'яўляецца шырока распаўсюджаная на Беларусі міфалагічна-аказіянальная этымалогія возера як ландшафтна-воднага аб'екта, паводле якой той ці іншы азёрны вадаём узнік у выніку пакарання людзей Богам за парушэнне імі маральна-этычных нормаў. Так, менавіта на Беларусі існуюць шырока распаўсюджаныя паданні пра ўзнікненне азёр у выніку таго, што праваліўся храм, званы, вёска або горад (напрыклад, возера Святое ў Чашніцкім раёне, Святое каля Лепеля, Свята-Гошч каля Гомеля, Святое каля пас. Камсамольскі Рэчыцкага раёна і інш.). А яшчэ возера можа узнікнуць у выніку просьбы жыхароў населенага пункта, як гэта звязваюць, паводле народнай легенды, з узнікненнем возера Свіцязь, калі жанчыны звярнуліся да Бога, каб пазбегнуць варожага ганьбавання, і іх «голас быў пачуты – горад праваліўся пад зямлю, а на яго месцы ўтварылася прыгожае возера Свіцязь» [МБ-ЭС 2011: 434].

Балота як яшчэ адно найменне прыродна-ландшафтнага аб'екта, як і папярэднія найменні водна-ландшафтных аб'ектаў, таксама адыграла пэўную ролю пры ўтварэнні новых ФА беларускай мовы. І гэта абумоўлена, як можна меркаваць, не толькі наяўнасцю такіх мясцін на тэрыторыі Беларусі, а іх асабліва ў мінулым было вельмі шмат, а яшчэ і той іх роляй, сімвалізацыяй наймення гэтай рэаліі, што замацавана за названым прыродным аб'ектам. Бо менавіта балота «як элемент прыроднага ландшафту суаднесены ў міфапэтычных уяўленнях з хтанічным ярусам светабудовы, нячыстай сілай (часцей чортам), з ідэяй хаосу і дэструкцыі» [МБ-ЭС 2011: 39]. У народных уяўленнях тварцом балота быў Чарнабог. І балота стала самым небяспечным для чалавека зямным месцам, у якім пануюць толькі Нядобрыя Духі і Багі» [Шамак 2004: 199].

У беларускай мове за лексемай *балота* ў яе ізаляваным выкарыстанні замацавана некалькі значэнняў: 1) 'нізкае багністае месца, звычайна з стаячай вадой і вільгацелюбівай расліннасцю', 2) *разм.* 'вялікая грязь на вуліцы, у двары', 3) 'усё, што характарызуецца застоём, адеутнасцю жывой дзейнасці, маральным падзеннем' [ТСБМ 1977: 334]. Як можна бачыць з семантычнага аб'ёму гэтага слова, зафіксаванага толькі ў лексікаграфічнай крыніцы, лексема *балота* служыць і звязана з абазначэннем адмоўных з'яў – гразі, застою, маральнага падзення. Менавіта гэта, а яшчэ больш глыбінныя міфалагічныя ўяўленні чалавека пра балота з замацаваным за ім негатывам паслужылі адбору гэтай лексемы і наданню ёй ролі знака для абазначэння пэўнай сімволікі. У выніку набыцця такой функцыі лексема *балота* і была адабрана і выкарыстана ў новай для яе ролі – у якасці кампанентаў і асновы вобразаў другасных адзінак – ФА беларускай мовы.

Першай з ліку ФА, выдзеленых у складзе слоўнікаў беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы з гэтым кампанентам, адзначым <з> *аднаго балота чэрці* 'абсалютна аднолькавыя ў якіх-н. адносінах,

без розніцы’ (Л-2008-2: 663), якой, на нашу думку, больш дакладна падыходзіць семантыка ‘аднолькавыя, адзін за другога не лепшы’.

ФА сваім вобразам і складнікамі структуры нясе выразна адмоўную ацэнку праз прыкмету падабенства, выражае негатыў да людзей, якія падобныя ў чым-небудзь, што не адпавядае нормам. І гэты негатыў, адмоўнае стаўленне даводзіцца найперш праз выкарыстанне кампанента *чэрці* як наймення антрапаморфнай і дэманалагічнай істоты славянскай міфалогіі, але якая нават у міфалогіі невысока характарызуецца. Так, адзначаецца, што чорт «істотна адрозніваецца ад д’ябла (ці сатаны)», з’яўляецца сярод падобных сабе істотай не самага высокага «ранга», паколькі жыве ў балоце [МБ 2014: 307], і, дадамо, на аснове чаго і параўноўваюцца з ім людзі паводле сваіх, несумненна, негатыўных прыкмет ці адзнак, што ўласцівы ці замацаваны як стэрэатыпныя ўяўленні пра чорта.

Праз кампанент *аднаго* ФА суадносіцца з лічбавым кодам культуры і сімвалізуе пра адзінства, яднанне, адно цэлае і аднолькаваць (параўн. сінанімічныя да прыведзенай ФА яшчэ такія, як *аднаго крою; аднаго поля ягады; адным лыкам шытыя; адным мірам мазаны; з аднаго цеста <спечаны>; зроблены на адзін капыл; на адзін лад; на адзін манер*, дзе тая ж сімволіка кампанентаў *адным, адзін*). У складзе ФА кампанент *балота* суадносіцца з прыродна-ландшафтным кодам, успрымаецца як нейкае месца без пэўных прасторавых каардынат, што служыць для ацэнкі гэтага месца як патэнцыяльна небяспечнага. А ў спалучэнні з факультатыўным кампанентам <з> у сучасным выкарыстанні ФА – з прасторавым кодам, і такім чынам ФА сімвалізуе «чужую» прастору, супрацьстаўленую «сваёй», выражаючы і ўзмацняючы негатыўную канатацыю ўсяго выказа.

ФА <з> *аднаго балота чэрці* ўспрымаецца на фоне метафары, паводле якой балота прыпадабняецца жанчыне-маці, якая нарадзіла дзяцей, а ў аснове вобраза ФА ляжыць метафара, што прыпадабняе падобных у чым-небудзь людзей, аднаго роду, сацыяльнага стану, – з *аднаго балота*. Падабенства прыпадабняецца роднасным сувязям, агульнаму паходжанню. ФА <з> *аднаго балота чэрці* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра людзей (*чэрці*), якія падобныя адзін да другога сваімі не самымі лепшымі паводзінамі, характарам, поглядамі, адносінамі да жыцця.

Цікавым фактам беларускай фразеалогіі з’яўляецца наяўнасць аманімічных ФА з кампанентам *балота: чорт з балота* ‘невядома хто’ (Л-2008-2: 647) і *чорт з балота* ‘зусім неаўтарытэтны; невядома хто, наогул ніхто’ (Ю-1974: 190), паколькі, як відаць, яны ў адмоўнай ацэнцы і найменні чалавека збліжаюцца, але называюць яго паводле розных характарыстык – невядома хто і, наадварот, вядома хто, але ён такі, што неаўтарытэтны, ці фразеалагізмы выразна адрозніваюцца сваім значэннем.

ФА суадносяцца з прасторавым, прыродным (праз спалучэнне з *балота*) і рэлігійным (праз кампанент *чорт*) кодамі культуры. Выразная негатыўная канатацыя даводзіцца з дапамогай выбару адразу двух кампанентаў. Вобраз ФА ўвогуле адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне пра зусім невядомага ці вядомага, але не прызнанага як аўтарытэтная асобы, ці з’яўляецца эталонам невядомасці ці непрызнанасці, неўпрымовасці.

У гаворках Гродзеншчыны зафіксаваны яшчэ дзве аманімічныя ФА з гэтымі ж кампанентамі: як *чорт з балота* ‘вельмі брудны, запэцканы

хто-н.’ (Д-2000: 263) і як *чорт з балота* ‘вельмі хутка, імкліва (выбегчы і пад.)’ (Д-2000: 263), які ўтвораны ў выніку фразеалагізацыі параўнальных зваротаў, але адна служаць для адмоўнай характарыстыкі знешняга выгляду чалавека, а другая – для адмоўнай характарыстыкі дзеяння чалавека.

Яшчэ адной устойлівай адзінкай з выкарыстаннем тых жа двух кампанентаў, што выдзелены і ў папярэдніх, з’яўляецца ФА як *што чарцей у балоце* ‘надзвычай многа’ (Ю-1977: 250), толькі тут яны ўжыты ў іншых граматычных формах і ў складзе іншай сінтаксічнай канструкцыі.

Асновай утварэння гэтай ФА паслужыў параўнальны зварот, фразеалагізацыя якога дазволіла не столькі абазначыць прыкмету мноства, вялікай колькасці людзей, колькі выразна выразіць свае адмоўныя адносіны да такой вялікай колькасці людзей, выказаць свой негатыў і нават пагарду, што дакладнадаводзяць ілюстрацыі ўжывання гэтай ФА, напрыклад: *У цябе сваіх як чарцей у балоце, каб і пьмаглі троху, ні сыграшылі б. Жыніхоў што чарцей у балоці, толька замуж ніхто ні бярэць* (Ю-1977: 250).

Разам з тым гэтая адзінка захоўвае і з далёкай мінуўшчыны даводзіць новым носьбітам ФА ўяўленні беларусаў пра балота як месца збору нячыстай сілы, розных нячысцікаў, сярод якіх, напрыклад, маюцца Балотнік, Багнік, Аржавеннік, ці мноства чарцей, што жыве ў балоце, якія заманьваюць людзей. А таму гэта было своеасаблівым правілам, устаноўкай, што папярэджвала людзей, вучыла быць асцярожным на балоце, паколькі балота – гэта найперш небяспечнае месца. Вось чаму негатыўная ацэнка новай адзінкі выцякае праз параўнанне мноства людзей з мноствам чарцей з балота.

А вось параўнанне чалавека непасрэдна з балотам стала асновай ўтварэння другаснай адзінкі для рэзкай і грубай характарыстыкі адмоўнага стаўлення да адсутнасці разумовых здольнасцей чалавека: як *балота гразкае* ‘вельмі (дурны, неразумны) (Д-2000: 213). І гэта кампаратыўная ФА служаць найперш у сваёй звычайнай для такога тыпу адзінак інтэнсіфікацыйнай функцыі, што асабліва выразна даводзіць ілюстрацыя яе выкарыстання: *Але ш і дурны як балота граско* (Д-2000: 213). І такая роля адзінкі дасягаецца параўнальнай канструкцыяй з сэнсавай таўталогіяй абраных кампанентаў – *балота гразкае*.

З прычыны асаблівай увагі беларусаў да маўленчай дзейнасці чалавека, нормаў і правілаў маўленчых зносін людзей беларусы і ў фразеалогіі не абыходзяць усё тое адмоўнае, што характарызуе гэты важны аспект разумовай дзейнасці чалавека. Ілюстрацыяй гэтага служаць дыялектная ФА *балота касіць* ‘гаварыць абы-што, несці несусветніцу’ (Д-2000: 27), якая выкарыстоўваецца для выражэння іранічных адносін да такога маўлення чалавека, калі ён гаворыць абы-што, напрыклад: *Ды кінь ты балота касіць, раскажы што путнае* (Д-2000: 27).

Для ўтварэння вобраза новай адзінкі абрана дзеяслоўнае словазлучэнне, алагічнае паводле прамога ўспрымання слоў-кампанентаў ФА, а ў выніку вобраз яе пабудаваны на аснове метафары, паводле якой гаварэнне, выказванне чалавекам глупства, несусветніцы прыпадабняецца да касьбы балота, якое, як вядома, гэтаму дзеянню чалавека не падлягае, ці з’яўляецца абсурдным. І таму сэнс другаснай адзінкі даводзіць, як нельга касіць балота, так і гаварыць абы-што,

несці несусветніцу нельга. ФА *балота касіць* ‘гаварыць абы-што, несці несусветніцу’ адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне пра тыповыя негатыўныя адносіны да гаварэння глупства, пустога.

А вось ФА *ляпнуць як лапцем /лапцямі па балоце* ‘вельмі недарэчна, нетактоўна (сказаць што-н.)’ (Л-2008-1: 636) выяўляе яшчэ адну адмоўную асаблівасць, прыкмету маўленчай дзейнасці чалавекам. У аснове вобразу ФА ляжыць метафара, паводле якой штосьці сказанае не да месца, нетактоўна, недарэчна паводле зместу і /ці формы прыпадабняецца на аснове параўнання з вынікам гучання ад дзеяння ўдару лапця ці лапцёй па балоце. Наяўнасць кампанента *балота* з яго адмоўнай ацэнкай у складзе ФА дапаўняецца выкарыстаннем кампанента-лексемы *лапаць* ці яе граматычнага варыянта *лапці*, што ў свабодным выкарыстанні абазначае від самага простага віду абутку і з’яўляецца назвай сімвала прастаты, адсталасці, бескультур’я. Не адмаўляем і той факт-аснову параўнання выніку маўлення чалавека з ударам лапцем па балоце на аснове ўспрымання немусычных гукавых асаблівасцей гэтага дзеяння (параўн. аднаструктурную ФА *як лапцем па цымбалах*, што мае тое ж значэнне, што і ФА *як лапцем /лапцямі па балоце*). Маецца на ўвазе, што змест і асабліва гармонія зместу і формы, магчыма, месца і часу выказвання чалавека ў пэўных выпадках парушаецца, не адпавядае правілам і нормам, прынятым адносна вядзення размовы ці выказвання, што і атрымлівае адмоўную ацэнку. Падкрэслівае неадабральную ацэнку ФА і яе суправаджальнае слова *ляпнуць*, што адносіцца да групы размоўных адзінак беларускай мовы і ўжываецца з пераносным значэннем ‘гаварыць што-н. неабдуманна, нетактоўна’, што ўжо ўказвае на адмоўную ацэнку маўлення, а ўжытае разам з ФА вобразна, з яшчэ большым узмацненнем выражае негатыўнае ўспрыманне зместу і месца маўлення.

ФА *ляпнуць як лапцем /лапцямі па балоце* выступае ў ролі эталона поўнага бестактоўя, неабдуманасці выказвання ці іншага віду маўлення чалавека і служыць пэўным правілам, устаноўкай: перш чым сказаць што, думай, што гаварыцца і як сказаць.

Да ліку «балотных» аднесены яшчэ дзве ФА – *чортава вока* ‘багністая бяздонная прорва, глыбокая ўпадзіна з вадой сярод балота’ (Л-2008-1: 205) і *чортава акно* ‘багністая бяздонная прорва, глыбокая яма з вадой сярод балота’ (Л-2008-1: 205). Асновай іх уключэння паслужыла наяўнасць лексемы *балота*, але толькі ўжо ў дэфініцыі, ці фіксавацыя ў фразеалагічным значэнні ў слоўніку. Праўда, не толькі гэта аб’ядноўвае названія ФА з папярэднімі: ва ўсіх іх захавана старажытнае ўяўленне беларусаў пра балота як не толькі пра ‘нізкае багністае месца, звычайна са стаячай вадой і вільгацелюбнай расліннасцю’, паколькі абавязковым атрыбутам балота з’яўляецца вільгаць, сырасць, але і як месца нячыстай сілы, што асабліва выразна сведчаць аднакаранёвыя лексемы-кампаненты *чэрці*, *чорта*, *чарцей* у папярэдніх і *чортава* ў прыведзеных ФА, праз якія ўсе «балотныя» ФА суадносяцца з рэлігійным кодам культуры. Менавіта наяўнасць гэтых кампанентаў у складзе ўсіх выдзеленых ФА выяўляе негатыўную канатацыю, тую адмоўную ацэнку, якую яны нясуць пры характарыстыцы як у чымсьці аднолькавых людзей (<з> *аднаго балота чэрці*), невядомых (*чорт з балота*) ці неаўтарытэтных, непрызнаных, тых, хто не выклікае павагі да сябе (*чорт з балота*) альбо людзей у

вялікай колькасці (як /што чарцей у балоце), так і асобнага месца вады на тэрыторыі балота (*чортава акно* ці *чортава вока*).

Стварыць адметныя вобразы гэтых дзвюх ФА дапамагае ўжыванне двух розных, але этымалагічна роднасных слоў-кампанентаў *акно* і *вока* ў кожным з іх са сваім сімвалічным зместам: акно – месца для агляду, а вока – зрок, ці ўспрымаць – бачыць, глядзець. Узгадаем тут і пра архаічнае ўяўленне пра возера як «вока», «акно» з таго свету [МБ-ЭС 2011: 87]. А паколькі акно і вока належаць чорту, то і адпаведна вобразныя, дакладныя і негатыўна ацэнаныя ФА *чортава акно* і *чортава вока*, дзе асноўным сэнсаўтваральным і ацэначным кампанентам выступае агульны для дзвюх ФА кампанент-прыметнік *чортава*. ФА *чортава вока* і *чортава акно* з агульным значэннем ‘багністая бяздонная прорва, глыбокая ўпадзіна з вадой сярод балота’ набылі ролю эталона небяспечнага, таямнічага і цёмнага месца на балоце.

Як відаць, усе адзначаныя ФА з кампанентам *балота* і дзве з найменнямі часткі ці пэўнага лакалізаванага месца на балоце належаць да адзінак мовы, што прызначаны найперш для адмоўнай ацэнкі падабенства ў чымсьці негатыўным людзей, невядомых ці непрызнаных, вялікай колькасці менавіта людзей, не да месца ці не так, як трэба, сказанага чалавекам і вобразнага наймення асабліва небяспечнага месца на балоце, што абумоўлена адмоўнай ацэнкай такога прыродна-ландшафтнага аб’екта, як балота.

Вір як адзінка беларускай мовы для абазначэння ландшафтна-воднага аб’екта адносіцца намі ў нейкай ступені ўмоўна, паколькі лексема *вір* абазначае: 1) ‘кругавы, лейкападобны рух вады, які ўзнікае ад сутыкнення сустрэчных плыней’ і 2) *перан.* ‘бурлівы, імклівы рух чаго-н.’ [ТСБМ 1977: 492], на аснове чаго ўстойлівыя адзінкі з гэтай лексмай, магчыма, больш правільна было б аднесці да першай групы – ФА з агульным кампанентам *вада*, дапоўненыя ФА з іншымі дзеяслоўнымі ці назоўнікавымі «воднымі» кампанентамі. Разам з тым *вір* – гэта і такое паняцце, што абазначана гэтым словам, якое ва ўяўленні чалавека звязана з глыбокай ямай у рацэ, дзе віруе вада, гэта вядомае чалавеку небяспечнае месца, гэта тая лакальная прастора, якую добра ведалі, паколькі там назіраецца водаварот, і якой заўсёды людзі баяліся, асцерагаліся і аб якой перасцерагалі іншых. Вось чаму менавіта гэта дазволіла далучыць ФА з кампанентам *вір* да групы, з аднаго боку, да «рачных»; з другога боку, разглядаць іх у групе ФА з кампанентамі-найменнямі водных аб’ектаў, паколькі гэта ўсё ж пэўнае месца, водны аб’ект, які вызначаецца на рацэ, з якім звязаны легенды, у якія як глыбокае і непазнанае месца хавалі свае чорныя справы, якія вядомы няшчаснымі выпадкамі, паколькі часта, трапляючы ў *вір*, людзі танулі, знікалі.

Дарэчы, адзін з сваіх вершаў Я. Купала назваў «Страшны *вір*», дзе прыводзіць адну легенду і ў сваім паэтычным творы перадае ўяўленне народа аб віры як страшным месцы: «Шмат чутак аб віры і зданнях /Чуваць ў народзе здаўна; /Што праўда, няпраўда – не знаю... /Мне ўспомнілась чутка адна» [Купала 1997а: 191]. Нагадаем яшчэ і аб наяўнасці ў мове твораў Я. Купалы і зафіксаваных у слоўніку ФА мовы яго твораў выклічнікавых ФА *каб цёмны на іх вір!* як выказванне

абурэння на каго-, што-небудзь і пажаданне загінуць, прапасці, дзе асабліваю ролю выконвае кампанент-азначэнне *цёмны* з яго сімвалікай негатыву (параўн. архетыпічнае супрацьпастаўленне «*цёмны – светлы*» і «*дрэнны – добры*»); а яшчэ ФА *мацяру іх к віру* для выказвання згоды, якая непрымальная, але вымушаная ў пэўным выпадку [Ляшчынская-Шведава 2007: 39], якія выразна даводзяць і сваім складам сведчаць аб негатыве, звязаным менавіта з уяўленнямі народа аб віры як небяспечным месцы на рацэ ці ў возеры.

Усё гэта паспрыяла замацаванню за лексмай *вір* адметнага сімвалічнага значэння і надання такіх сем, як 'глыбіня', 'невядомасць', 'небяспека', на аснове чаго ці з улікам чаго і ўключэнню гэтай лексемы ў інфармацыйнае культурнае поле беларусаў, што і стала прычынай адбору слова і свабодных спалучэнняў з ім пры ўтварэнні ФА для абазначэння і характарыстыкі новых паняццяў.

Так, адной з групы ФА з кампанентам *вір* выступае пашыраная ў беларускай мове ФА *хоць <ты> у вір /у пельку галавой* (Л-2008-1: 197) ці ў скарачаных варыянтах *хоць у вір галавою* (М-К-1972: 294; Ю-1977: 173), якая выкарыстоўваецца для выказвання адчаю, немагчымасці што-небудзь зрабіць, каб выйсці з крайне цяжкага становішча, бездапаможнасці, безвыходнасці становішча, ці, як у мове твораў Я. Купалы ў яшчэ больш скарачанай форме – *хоць у вір 'рашуча, без ваганняў'* [Ляшчынская-Шведава 2007: 39]. Напрыклад: *Трапіў, як кажучь, у нерат – ні ўзад ні наперад. Хоць ты ў вір галавой* (М. Машара); *Што было гаварыць на развітанне? Так раптоўна, так нечакана ўдарыла ты на самых напчатых струнах маёй душы. Хоць у вір галавой* (В. Мыслівец); *Зразу хыраіш, хыраіш, а тады як прідзіцца хуць у вір гылавою, тады к маткі бягіць* (Ю-1977: 173); *А як Лявон мой сватаўся, тожа дзялоў было. Сасваталіся, згаварыліся бізь мяне, а мне хоць у вір галавой* (М-К-1972: 294); *За свабоду я пайду хоць у вір, /Бо я вольны, як вецер, як птушка...* [Ляшчынская-Шведава 2007: 39].

Да папярэдніх далучаецца яшчэ дзеяслоўная ФА *кінуцца ў вір* – 'зрабіць што-н. без разваг, паспешліва і рызыкаўна' [Ляшчынская-Шведава 2007: 39].

Семантыка гэтых устойлівых адзінак, што ўзніклі на аснове свабодных спалучэнняў слоў, з'яўляецца матыванай, паколькі агульнае значэнне ўтварылася ў выніку зліцця значэнняў асобных кампанентаў, але матываванасць, вытворнасць значэння не праяма, а апасродкаваная. Вобраз ФА на аснове метафары даводзіць, што адчай, бездапаможнасць, безвыходнае становішча, у якім аказваецца чалавек і з якога ён не бачыць выйсця, прыпадабняюцца да жадання завяршыць жыццё праз скачок у вір. І тут вір выяўляе сваю семантычную прыкмету, прыпісаную метафарычна чалавекам гэтаму месцу на рацэ, як 'пагібель, канец, смерць'. Наяўнасць кампанентаў *у вір* выяўляе суаднесенасць ФА з прасторавым і прыродна-ландшафтным, а праз кампанент *галавой* – з саматычным кодамі культуры, дзе выбар кампанента *галавой* абавязаны прыёму метаніміі, калі частка – галава служыць для абазначэння цэлага – чалавека і адначасова пакавазва кірунак дзеяння – уніз галавою.

Паводле будовы і семантыкі ФА *хоць у вір галавою* адпавядае тыповай для беларускай фразеалогіі мадэлі і мае шэраг сінанімічных

адзінак, параўн.: *хоць ты галавой аб сцяну біся; хоць галавой у пятлю; хоць душой загавей; хоць <ты> вешайся; хоць <ты> галавой налажы; хоць <ты> жывы ў зямлю лезь; хоць у пятлю лезь; хоць у труну лажыся.* Як відаць, да такіх шматлікіх спосабаў закончыць зямное жыццё, што перададзены ў пералічаных сінанімічных ФА, альбо да такіх сродкаў гібелі, як пятля, магіла, труна, далучаецца яшчэ і вір. Фразеалагізмы *хоць <ты> у вір /у пельку галавой; хоць у вір галавою; хоць у вір* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра безвыходнае становішча і адчай чалавека, які не бачыць выхаду і яму застаецца толькі ўтапіцца.

Яшчэ адна семантычная прыкмета метафарычнага ўяўлення чалавека пра вір – гэта ‘далёка’ на аснове ўспрымання інфармацыі пра вір як вельмі глыбокае месца. І гэтая адметнасць сімволікі лексемы адлюстравалася праз яе адбор і выкарыстанне пры ўтварэнні ФА *ў віру /-ы на калу* ‘вельмі далёка, у аддаленым месцы (быць, знаходзіцца, будавацца і пад.) (Л-2008-1: 197; С-2011: 101); *у віры* ‘празмерна далёка’ (Ю-1977: 123) і *ў вірах на юрах* (С-2011: 101).

Словаспалучальная канструкцыя ФА *ў віры*, як і агульная з ёю частка ФА *ў віру /-ы на калу* і *ў вірах на юрах*, выяўляе праз гэтыя кампаненты сувязь з прасторавым і ландшафтна-прыродным кодамі культуры, а другая адзінка яшчэ з прасторавым і рэчавым кодамі праз спалучэнне *на калу*. Пры гэтым прастора адносна спалучэння *ў віры* падаецца ў вертыкальным яе вымярэнні на аснове архетыпічнага супрацьпастаўлення «глыбока – плытка», «далёка – блізка», якое праз абраны кампанент *вір* з яго адмоўнай ацэнкай на аснове негатыўнай ролі ў жыцці і замацаванай у свядомасці чалавека дазваляе яшчэ выразіць і данесці незадаволенасць, неадабрэнне такому далёкаму размяшчэнню, месца ўвогуле (*у віры*) і тым больш такому месцу знаходжання, пражывання, будаўніцтва (*у віру /-ы на калу* ці *ў вірах на юрах*). І гэты негатыў выразна даводзяць прыклады ўжывання ФА: *Так і знайсці тых малайцоў! У віры на калу чорт носіць. Дзе б паднеслі да станцыі, дык і блізка [няма]* (Ф. Янкоўскі). У прыведзенай ілюстрацыі асабліва наглядна выступае адмоўная ацэнка, якую нясе ФА і якая яшчэ ўзмацняецца выкарыстаннем побач яшчэ ФА *чорт носіць*, за якой замацавана значэнне ‘хто-небудзь недарэчы, не ў пару ходзіць, бадзяецца дзе-н.’ і якая служыць для выказвання неадабрэння гэтаму. Альбо яшчэ прыклад: *Дый калі як след падлічыць, гэта наўрад ці будзе даражэй, чым будавацца ў віру на калу* (У. Карпаў).

Адмоўная канатацыя ФА *ў віру /-ы на калу* дадаткова яшчэ выяўляецца праз падбор кампанентаў *на калу*, дзе кампанент *кол*, паводле этымалагічных росшукаў, як паведамляе І. Я. Лепешаў адносна ФА *ні кала ні двара*, скарыстаны і даводзіць сучаснікам сваё ўстарэлае значэнне – ‘невялікі ўчастак воранай зямлі, надзел каля хаты (у некаторых мясцінах – шырэйшай два сажні)’ [Лепешаў 2004: 270]. У выніку ФА *ў віры* і *ў віру /-ы на калу* выступаюць стэрэатапам уяўлення і негатыўнай ацэнкі аддаленасці размяшчэння ці знаходжання чаго-небудзь.

А вось ФА *ні ў нір ні ў вір* [ні ў добрыя людзі] ‘абсалютна нікуды’ (Ю-1974: 190), несумненна, абавязана сваім утварэннем усячэнню прыказкі і ў такім скарачаным выглядзе адпавядае тыповай для фразеалогіі мадэлі з выкарыстаннем двух супрацьлеглых у чым-небудзь назоўнікаў з паўтаральнай пры іх часціцай *ні ...ні*, якая ўзмацняе няпэўнасць (параўн.: *ні*

млён ні таўкач; ні пава ні варона; ні рыба ні мяса; ні свет ні зара), толькі з адrozenнем структуры за кошт паўтарэння яшчэ і прыназоўніка ў.

Прыведзены народны ўстойлівы выраз суадносіцца найперш з прасторавым кодам культуры праз спалучэнне прыназоўніка ў з назоўнікамі *nip* і *vir* у форме В. скл. як указанне напрамку, накірунку адносна пэўнай прасторы, месца, у якое скіравана дзеянне чалавека ці да якога ён належыць. Асаблівую ролю ў стварэнні вобраза і семантыкі ФА набывае адбор падабраных кампанентаў-назоўнікаў, праз якія ФА суадносіцца з ландшафтна-прыродным (праз кампанент *vir*) і гастронамічным (праз кампанент *nip*) кодамі культуры і якія з'яўляюцца сведчаннем выключнай дасціпнасці творцаў адзінкі як з пункту гледжання абранай формы праз наяўнасць рыфмавання кампанентаў, так і з боку вобразнасці і дакладнасці ў стварэнні адзінкі для абазначэння новай рэаліі і выражэння яе ацэнкі.

Кампаненты *nip* і *vir* у межах ФА ўступаюць у антанімічныя сувязі, ці выразна супрацьпастаўляюцца, што падкрэсліваецца і паўторам часціцы *ні*. У прыватнасці, за лексемай *nip* замацавана сімволіка свабоднага часу чалавека, уяўлення пра забаву, уцеху, праз яе ўзнікаюць асацыяцыі з дастаткам, багатым частаваннем, куды запрашаюць чалавека як госьця, а значыць, пір сімвалізуе добрае жыццё, расцэньваецца як добра. А вось *vir*, як ужо адзначалася, сімвалізуе пагібель, цёмнае і страшнае месца, што, безумоўна, асацыятыўна ўспрымаецца і расцэньваецца са знакам «мінус». А пры іх супастаўленні як ні добра ні дрэнна атрымліваецца ў выніку трэцяе, якое не можа быць ні добрым, ні дрэнным, ці тое трэцяе як ніякае, альбо, як у семантыцы новай адзінкі, 'нікуды не прыгодны', бо размова ідзе пра чалавека. Фразеалагізм *ні ў nip ні ў vir* выступае ў ролі эталона невыразнасці, пасрэднасці як характарыстыкі ні да чаго не здольнага чалавека.

Як бачым, негатыў, што звязаны і замацаваны праз лексему з паняццем, праз сімволіку лексемы *vir* як страшнага, небяспечнага для чалавека месца, ці 'невыдомасць', 'небяспека', 'пагібель', 'канец', 'смерць', абумоўлівае і наяўнасць другасных адзінак з гэтым кампанентам для наймення і ацэнкі новых з'яў і паняццяў, што звязаны з чалавекам і якія вызначаюцца выразна з адмоўнай ацэнкай ці служаць для негатыву, неадабрэння, асуджэння пэўных якасцей, уласцівасцей чалавека, яго размяшчэння і інш.

Лужа і /ці **лужына** зусім інакш успрымаюцца ў свядомасці чалавека, асабліва ў параўнанні з ракой ці крыніцай альбо студняй ці возерам. У складзе групы ФА *лужа*, *лужына* адзначаюцца як кампанент-лексема, што ў свабодным выкарыстанні абазначае 'паглыбленне на паверхні глебы, запоўненае вадой' ці 'вадкасць, разлітая на паверхні чаго-н.' [ТСБМ 1979: 61]. І менавіта такая семантыка лексем і замацаваная за імі сімволіка, што выражае негатыў, і абумовіла іх выкарыстанне ў фразеалогіі пры стварэнні значнай колькасці другасных адзінак, прызначных для характарыстыкі і адмоўнай ацэнкі з'яў, паняццяў, дзеянняў, што маюць непасрэдную сувязь з чалавекам.

Гэта найперш дзеяслоўныя ФА для перадачы і ацэнкі эмацыянальнага стану чалавека, таго, што вельмі важна, але нябачна, няўлоўна –

адчування эмоцыі сораму: *пляснуцца /плюхнуцца /ляснуцца <тварам> у лужыну /гразь* ‘асароміцца, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’ (Л-2008-2: 228); *садзіцца ў лужыну /лужу // сесці ў лужыну /лужу* ‘пацярпець няўдачу, аказацца ў няёмкім, смешным становішчы’ (Л-2008-2: 357); *садзіцца ў лужыну /калошу /калош* ‘ставіць сябе ў недарэчнае, смешнае становішча’ (Ю-1977: 42); *сядзець у лужы /калошы* ‘быць у недарэчным становішчы’ (Ю-1977: 103); *садзіць у лужыну /лужу // пасадзіць у лужыну /лужу* ‘ставіць у няёмкае, смешнае, бязвыхаднае становішча’ (Л-2008-2: 358); *садзіць /саджаць у лужу /калошу /калош* ‘ставіць у недарэчнае, смешнае становішча’ (Ю-1977: 43); *ссаджываць у лужу* ‘ставіць у непрыемнае становішча’ (Ю-1977: 78). Адзначаныя ФА можна падзяліць на дзве групы ў залежнасці ад таго, сам чалавек трапляе ў недарэчнае для яго становішча, якое выклікае смех у другіх, і так ацэньвае яго для сябе ці хто іншы даводзіць каго-небудзь да эмоцыі сораму, сарамачыць яго перад другімі, ставіць яго ў няёмкае становішча.

У першай групе ФА (*пляснуцца /плюхнуцца /ляснуцца <тварам> у лужыну /гразь* ‘асароміцца, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’; *садзіцца ў лужыну /лужу // сесці ў лужыну /лужу* ‘пацярпець няўдачу, аказацца ў няёмкім, смешным становішчы’; *садзіцца ў лужыну /калошу /калош* ‘ставіць сябе ў недарэчнае, смешнае становішча’; *сядзець у лужы /калошы* ‘быць у недарэчным становішчы’) выяўляецца метафарычная мадэль ‘эмоцыя сораму, няёмкага становішча – вымазаць твар ці намачыцца, вымазацца, упаўшы ў лужыну, грязь, альбо сядзець у лужы, калошы’. А ў другой групе (*садзіць у лужыну /лужу // пасадзіць у лужыну /лужу* ‘ставіць у няёмкае, смешнае, бязвыхаднае становішча’; *садзіць /саджаць у лужу /калошу /калош* ‘ставіць у недарэчнае, смешнае становішча’; *ссаджываць у лужу* ‘ставіць у непрыемнае становішча’) – метафарычная мадэль ‘вы клікаць эмоцыю сораму – пасадзіць чалавека ў лужыну, лужу, калошу, калошу’.

Выбар протасітуацый для канцэптуалізацыі сораму, выражэння адчування гэтай эмоцыі чалавекам ці давадзнення яго да такога эмацыянальнага стану кім-небудзь другім падкрэслівае, наколькі важнай часткай цела для чалавека быў твар, знешні выгляд, які выступае аб’ектам асаблівай увагі да яго з боку іншых і атаясамліваецца з асобай чалавека, наколькі важна было не сядзець ці быць пасаджаным у лужу, паколькі гэта азначала намачыцца, вымазацца і страціць прыстойны знешні выгляд, які выклікаў негатывныя эмоцыі. Сапраўды, як піша В. А. Маслава, «знешнасць чалавека – носьбіт пэўнай інфармацыі: па адных яе прыкметах можна меркаваць пра расавую і нацыянальную прыналежнасць, па другіх – пра пол і ўзрост, па трэціх – пра асабістыя характарыстыкі. А ў цэлым – пра нацыянальную культуру» [Маслова 2004: 44].

У аснове ўтварэння ФА выкарыстаны свабодныя словаспалучэнні, якія ў выніку выкарыстання прыёму метафарызацыі пераасэнсоўваюцца, пра што ўжо адзначалася адносна ФА *падаць <тварам> у грязь* ‘набірацца сораму, паказаць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’; *упасці <тварам> у грязь* ‘набірацца сораму, паказваць сябе з найгоршага боку ў чым-н.’ ці *не ўдарыць тварам у грязь* ‘паспяхова справіцца з чым-н., не асараміцца, выканаўшы што-н. найлепшым чынам’. Абзначаныя протасітуацыі з лужынай, як і з гряззю, «выкарыстоўваюцца для абзначэння працякання,

адчування і ўсведамлення сораму ўвогуле як яго прычыны ў канкрэтным выпадку паводле наступнай схемы: упасці ў грязь → быць брудным → сорам» [Ляшчынская 2013а: 56].

Абранне свабодных спалучэнняў даследчыкі рускай фразеалогіі звязваюць з непасрэднымі фактамі ці сітуацыямі, калі, напрыклад, чалавек падаў тварам у грязь у гульневых кулачных баях, у спаборніцтвах барцоў, калі працэўнік клаў слабога ніцма на зямлю, што было асабліва ганебным. Не менш сорамна лічылася і падзенне з каня [Бірих 2007: 169].

Параўнанне прыведзеных фразеалагізмаў дазваляе адзначыць іх блізкасць паводле структуры, семантыкі, вобраза, але з адметнасцю месца падзення – лужына ці лужа альбо грязь, якія збліжаюцца паводле той негатыўнай ацэнкі, якая ім прыпісана і што асабліва падкрэсліваецца ў ФА *пляснуцца /плюхнуцца /ляснуцца <тварам> у лужыну /гразь*, дзе кампаненты *лужына* і *гразь* выкарыстоўваюцца як лексічныя варыянты.

Усе прыведзеныя ФА суадносяцца з антропна-дзеясным (праз дзеяслоўныя кампаненты, якія дакладна вызначаюць чалавека як выканаўцу дзеяння, пры гэтым дыферэнцыруючы: сам ці ў выніку дзеяння іншага, па волі другога ён становіцца выканаўцам дзеяння), прасторавым і прыродным (праз спалучэнне прыназоўніка ў з кампанентам-назоўнікам *лужа, лужына, гразь, калоша, калош*) і, як ФА *пляснуцца /плюхнуцца /ляснуцца <тварам> у лужыну /гразь*, з саматычным (праз кампанент *тварам*) кодамі культуры.

Дадатковым кампанентам, што ўказвае на месцазнаходжання чалавека, з-за пападання ў якое яму сорамна, няёмка, крыўдна паводле адчування, псіхалагічнага стану ці ў выніку чаго чалавек з'яўляецца аб'ектам смеху для іншых, з'яўляюцца *калоша* ці *калош* як варыянты ў ФА *садзіцца ў лужыну /калошу /калош* 'ставіць сябе ў недарэчнае, смешнае становішча' (Ю-1977: 42) і *сядзець у лужы /калошы* 'быць у недарэчным становішчы' (Ю-1977: 103). Выкарыстанне гэтых кампанентаў можна патлумачыць вынікам змешвання блізкіх паводле формы і зместу лексем *лужына* і *калюжына*, з якіх другая служыць для абазначэння 'ямкі на дарозе, выбітай коламі, звычайна з вадой, гразцю' [ТСБМ 1978: 594]. Але зусім магчыма меркаванне і пра ўтварэнне новай адзінкі па аналогіі з папярэднімі, асабліва калі ўлічыць, што ў беларускай літаратурнай мове маюцца ФА *садзіцца ў галош* 'пацярпеўшы няўдачу, аказвацца ў няёмкім, смешным становішчы' (Л-2008-2: 356) і *садзіць у галош* 'ставіць у няёмкае, смешнае, бязвыхаднае становішчы' (Л-2008-2: 356), дзе зафіксаваны кампанент *галош* і створана новая, нерэальная, але такая сітуацыя-карцінка, у выніку ўспрымання якой вобразна, дакладна перададзена метафарычнае значэнне і негатыўная ацэнка.

Такім чынам, фразеалагізмы *пляснуцца /плюхнуцца /ляснуцца <тварам> у лужыну /гразь*; *садзіцца ў лужыну /лужу // сесці ў лужыну /лужу*; *садзіцца ў лужыну /калошу /калош* і *сядзець у лужы /калошы* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра магчымасць асарамацицца перад людзьмі, апынуцца ў недарэчным для сябе і смешным для другіх становішчы. А ФА *садзіць у лужыну /лужу // ссадзіць у лужыну /лужу*; *садзіць /саджаць у лужу /калошу /калош* і *ссаджываць у лужу* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра тое, як адна асоба можа даводзіць другую асобу да такога эмацыянальнага стану спецыяльна, нарочна, каб асарамациць яе перад другімі, давесці яе да сораму.

Мель як лексема-кампанент у некалькіх фразеалагізмах паслужыла іх выдзяленню з агульнага фонду фразеалогіі беларускай мовы і ўключэнню ў склад групы адзінак не столькі з прычыны наяўнасці кампанента-наймення воднага аб'екта, колькі наймення часткі такога воднага аб'екта: лексема *мель* мае значэнне 'неглыбокае месца ў рэчцы, возеры або моры, небяспечнае для суднаходства' [ТСБМ 1979: 135]. І яе адбор для стварэння вобразаў ФА як другасных адзінак мовы з іх адметнасцю ўтварэння і яшчэ большай ролі выкарыстання зноў жа невыпадковы. За лексемай *мель* у свядомасці чалавека замацавана сімволіка небяспекі, пагрозы, бяды, страты, што звязана з асэнсаваннем практыкі і вопыту суднаходства.

І ўсе тры ФА – *садзіць на мель* 'ставіць каго-н. у вельмі цяжкае становішча' (Л-2008-2: 357) ці *садзіць /саджаць на мель* з тым жа значэннем (Ю-1977: 43); *садзіцца на мель* 'трапляць у вельмі цяжкае становішча' (Л-2008-2: 355), (Ю-1977: 41) і *сядзець на мелі* 'знаходзіцца ў цяжкім становішчы, адчуваючы вострую патрэбу ў чым-н.' (Л-2008-2: 494) ці дыялектны варыянт *сядзець на мялі* 'знаходзіцца ў вельмі цяжкім становішчы' (Ю-1977: 100) – сваімі вытокамі абавязаны прафесійнай дзейнасці маракоў ці марской справе: карабель, які трапляў на мель, цяпеў бяду, і гэта нярэдка суправаджалася паломкай, крушэннем, але галоўнае, што была праблема зрушыць карабель з мелі на вуду.

ФА *садзіць на мель*, *садзіцца на мель*, *сядзець на мелі* ўтвораны па мадэлі, падобнай да мадэлі раней прааналізаваных ФА *садзіцца ў лужыну /калошу /калош* і *сядзець у лужы /калошы*, маюць агульны для іх дзеяслоўны кампанент, толькі там абрана іншая сітуацыя для адностравання адметнага паняцця – такога эмацыянальнага стану чалавека, як сораму чалавека. А ФА з кампанентам *мель* даводзяць пра цяжкае становішча, якое ў асноўным скіравана не на эмацыянальны стан, хоць і гэта, несумненна, маецца, а на матэрыяльны бок у яго негатыўным праяўленні і адпаведнай ацэнцы чалавекам у яго жыцці. Праўда, тут таксама не абыходзіцца без асуджэння, паколькі, як і ФА з кампанентам *лужа*, *лужына*, *калоша*, *калош*, у іх падпадаюць пад негатыў такія дзеянні, якія не адпавядаюць нормам і правілам узаемаадносін, у прыватнасці, калі адны шкодзяць другім – *садзяць на мель*.

Пры ўтварэнні вобразаў ФА *садзіць на мель* ці *садзіць /саджаць на мель* абрана метафара, паводле якой наўмыснае давядзенне каго-небудзь да цяжкага становішча прыпадабняецца на аснове параўнання з работай капітана карабля ці іншага вадаплаўнага сродку, які прывёў сваё судна на пясчанае дно, наткнуўшыся на якое, яно спыняецца, засядае і, зразумела, апынаецца ў цяжкім становішчы.

ФА суадносяцца з антропна-дзейнасным (праз ужыванне дзеяслоўных кампанентаў, дзякуючы якім дакладна вызначаецца асоба як выканаўца дзеяння – сама ці хто-небудзь), а таксама з прасторавым і ландшафтна-прыродным кодамі культуры (праз спалучэнне *на мель*, *на мялі* як абазначэнне хоць і не акрэсленага пэўнымі межамі месца, але дакладна вядомага ў прасторах свету як неглыбокае месца ў рэчцы, возеры або моры і небяспечнае для чалавека.

У аснове вобразаў ФА *садзіцца на мель*; *сядзець на мелі* ці фанетыка-акцэнталагічным дыялектным варыянтце *сядзець на мялі* ляжыць метафара, паводле якой адсутнасць матэрыяльных выгод, часцей за

ўсё грошай, пэўных матэрыяльных каштоўнасцей, прыпадабняецца да становішча карабля, які, як чалавек на сваім жыццёвым шляху, ішоў і сустрэў перашкоду – сеў на мель.

Праўда, тут, на нашу думку, дадаткова абыгрываецца яшчэ адно ўспрыманне *мелі* ці *мялі*, паколькі выразна прасочваецца прыём каламбуру як прызнаны пры пабудове фразеалагізмаў: назіраецца асацыяцыя назоўніка *мель* з аднакаранёвымі і роднаснымі яму словамі ў рускай мове, якія звычайна датычаць і ўжываюцца адносна менавіта грошай – *мелкий* і *мелочь* (параўн. *мелкий* – ‘с малымі матэрыяльнымі магчымасцямі; эканомічна маломошны’; ‘імаючы невялікую глыбину’ [СРЯ 1984б: 247] і *мелочь* ‘мелкіе грошы’ [СРЯ 1984б: 249]). І ў такім выпадку абраная ў сэнсавай аснове вобраза метафара ФА *сядзець на мелі* і *сядзець на мялі* ‘знаходзіцца ў цяжкім становішчы, адчуваючы вострую патрэбу ў чым-н.’ прыпадабняе знаходжанне чалавека ў цяжкім матэрыяльным становішчы да сядзення на мелі, якое характэрна для вадаплаўнага сродку на яго курсе, і для чалавека ў пэўны перыяд яго жыцця, у якога толькі дробныя грошы ці, дакладней, малыя грошы, іх мала. Апошняя матывацыя пацвярджаецца тым фактам, што выраз з прафесійнай мовы маракоў са значэннем ‘быць без грошай’ вядомы ў французскай (*etre a sec*) і нямецкай (*auf Trockenem sein* (*sitzen*) мовах.

ФА *сідзіцца на мель*; *сідзець на мелі* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра цяжкае становішча чалавека, якое вызначаецца на пэўным этапе яго жыцця.

Пруд як лексема-кампанент адзначана ў складзе адной ФА – *хоць пруд прудзі* ‘пра вялікую колькасць, мноства’ (Ю-1977: 171), якая зафіксавана ў дыялектнай фразеалагічнай крыніцы і якая добра вядома ў рускай мове (параўн. *хоть пруд пруди* ‘в большом количестве; очень много кого-либо или чего-либо’ і *пруд прудит* ‘очень много’ [Федоров 1995б: 164]).

Лексема *пруд* не замацавалася ў беларускай літаратурнай мове (параўн. у руск. мове *пруд* – ‘небольшой искусственный водоем, а также место разлива реки, ручья перед запрудой’ [СРЯ 1984в: 549]). Аднак у беларускай літаратурнай мове маецца шэраг аднакаранёвых літаратурных слоў, напрыклад, *запруда*, *запруджаны*, *запруджванне*, *запрудзіць* і інш. А ў дыялектнай беларускай мове на тэрыторыі Гомельшчыны адзначаны назоўнік *запруда* (*Для водзянога мліна робілі запруды*. Тураў) [ТС 1982: 117], у цэнтральных гаворках зафіксаваны аманімчны назоўнік *пруд* (*прут*) – ‘млын’ [Матэрыялы 1974: 129] як, несумненна, найменне збудавання, што звязана з месцам яго пабудовы: вядома, што ўсе вадзяныя млыны знаходзілі сваё месца пры запрудзе вады. Няма падстаў лічыць ФА *хоць пруд прудзі* запазычанай толькі таму, што яна зафіксавана на тэрыторыі Мсціслаўшчыны, паколькі гэта ФА вядома на розных тэрыторыях Беларусі.

У аснове ФА ляжыць свабоднае спалучэнне слоў. Фразеалагізацыя выразу адбылася на аснове метафарызацыі, паводле якой вялікая колькасць чаго-небудзь прыпадабняецца да запруджанага месца, дзе збіралася вялікая колькасць вады (параўн. *запруда* – ‘збудаванне для пад’ёму ўзроўню вады ў рацэ; плаціна, гаць’ і ‘запруджанае месца’ [ТСБМ 1978: 369] ці *запрудзіць* – ‘перагарадзіць запрудую, плацінай;

загаціць (*запрудзіць раку*) і *перан*. ‘запоўніць, перапоўніць сабой якую-н. прастору’ [Тамсама]. ФА *хоць пруд прудзі* набыла ролю эталона вялікай колькасці як рэчываў, так і людзей.

Як відаць, паняцці балота, вір, возера, крыніца, лужа, лужына, мель, мора, пруд, рака, студня, што адносяцца да ліку важнейшых паняццяў беларусаў адносна водна-ландшафтных аб’ектаў, знайшлі сваё адностраванне ў фразеалагізмах беларускай мовы, якія выяўляюць веды і вопыт пра іх, іх уласцівасці і якасці, атрыманыя ў ходзе назіранняў за станам вадаёмаў і водна-ландшафтных аб’ектаў, у працэсе непасрэдных кантактаў з імі, у спадчыну ад мінулых уяўленняў і іх асэнсавання. І ўсе яны даносяць разнастайную культурную інфармацыю мінулых пакаленняў беларускага народа на аснове канцэптуалізацыі ландшафтна-водных аб’ектаў. Фразеалагічныя адзінкі як другасныя адзінкі мовы знаходзілі прымяненне ў пазнавальнай і ацэначнай дзейнасці чалавека, пры стварэнні цэласнага вобраза свету і асобных яго складнікаў дзякуючы таму, што служылі чалавеку нормамі і ўстаноўкамі, сцёсла і дакладна, вобразна і запамінальна сфармуляванымі правіламі і арыенцірамі паводзін, характарыстыкамі чалавека.

2.3 Фразеалагізмы з кампанентам-найменнем віду вады як прыроднай з’явы. Вада, як адзначалася, можа выступаць у розных відах, што звязана з такімі прыроднымі з’явамі, як водазварот, кандэнсат, награванне ці замарожванне і інш. І ўсе гэтыя станы ці віды вады маюць свае найменні, вызначаюцца сваімі ўласцівасцямі, якасцямі, параметрамі, прымяненнем і назначэннем. І менавіта гэтыя прыродныя ўласцівасці і характарыстыкі, а на іх аснове дадатковыя метафарычныя перадумовы, нададзеныя чалавекам, што могуць прыпадабняцца, сталі асновай надання пэўным найменням і замацавання за імі пэўнага сімвалічнага значэння. А ўжо як вынік гэтага – абранне лексем, якія выступаюць у якасці найменняў сімвалаў, нясуць каштоўнасны змест, для ўтварэння новых адзінак – фразеалагізмаў. І таму асобную групу складаюць ФА, што вызначаюцца наяўнасцю слоў-кампанентаў, якія абазначаюць пэўныя прыродныя з’явы, звязаныя з вадой, ці найменняў відаў вады ў прыродзе.

Гэта ФА з кампанентамі *дождж, лёд, пара, раса, снег, туман*, якія складаюць частку канцэпту «*вада*» як аднаго з важных фрагментаў фразеалагічнай карціны свету беларусаў, рэканструаванне якой паграбуе цэласнасці і можа быць такой толькі з улікам усіх «водных» кампанентаў, задзейнічаных пры ўтварэнні ФА беларускай мовы. І гэтую групу складаюць больш чым 70 ФА, зафіксаваных у беларускіх літаратурных і дыялектных фразеалагічных слоўніках.

Да таго ж з ліку нешматлікіх «водных» лексем-кампанентаў, што з’яўляюцца найменнямі відаў вады, у складзе ФА беларускай мовы адзначаны толькі такія, як *дождж, лёд, пара, раса, снег* і *туман*, але не зафіксаваны, напрыклад, кампанент-лексема *град*. І гэта яшчэ раз падмацоўвае наша меркаванне, што пры ўтварэнні другасных адзінак назіраецца адбор слоў-кампанентаў з улікам пэўных крытэрыяў. У прыватнасці, можна з упэўненасцю меркаваць, што гэта тыя словы, якім у дафразеалагічным выкарыстанні была ўласціва розная сімволіка, «што

і паслужыла крытэрыем іх адбору з ліку многіх у якасці кампанентаў фразеалагізмаў, а ў выніку культурны змест, нададзена сіволіка, замацаваная за пэўнай рэаліяй, “перадаецца” ўтвораным новым адзінкам з гэтымі кампанентамі» [Ляшчынская 2016б: 29].

Адносна частотнасці выкарыстання выдзеленых кампанентаў-лексем у складзе ФА заўважым, што ўвогуле яна невысокая: найбольшай колькасцю характарызуецца лексема-кампаненты *лёд*, *снег* і *туман*, кожны з якіх прадстаўлены ў складзе адпаведна 16, 17 і 18 ФА, а найменшай – кампанент *раса*, ужыванне якой абмежавана ў складзе 7 ФА. Аналіз пачнем з фразеалагізмаў з тымі кампанентамі, якія вызначаюцца найбольшай частотнасцю, ці ў парадку частотнасці лексем-кампанентаў у складзе фразеалагізмаў.

Туман – гэта адно з ліку розных, але нешматлікіх найменняў відаў вады ці таго пераўтварэння, якім характарызуецца вада як атмасферная з’ява. Лексема-кампанент *туман* зафіксавана, як адзначалася, у складзе 18 ФА беларускай мове. І ўсе ФА з кампанентам *туман* празрыстыя паводле сваёй матывацыі, паколькі абавязаны пры стварэнні сваіх вобразаў і іх успрыманні як новых, другасных, адзінак мовы найперш значэнню гэтай лексема-кампанента – ‘згушчэнне драбнейшых кропелек вады або ледзяных крышталікаў у прыземных сляях атмасферы, што робіць паветра непразрыстым’ [ТСБМ 1983: 548], якое часткова захоўваецца і разам з тым у складзе ФА пераасэнсоўваецца. Бо менавіта асэнсаванне паняцця і адпаведна ўспрыманне адзінкі для яго наймення нясе ў дадатак да прыродных уласцівасцей гэтай сутнасці функцыянальна значныя для культуры сэнсы, што і надаюць гэтай сутнасці, у нашым выпадку туману як віду вады, атмасфернай з’явы, ролю знака «мовы» культуры: *туман* метанімічна прыпадабняецца няяснасці, недакладнасці, незразумеласці. Лексема *туман*, якая набывае ролю наймення сімвала, уваходзіць у культурнае інфармацыйнае поле, а пры ўтварэнні фразеалагізмаў выступае асновай метафары «туман».

Сапраўды, для ўсіх ФА з кампанентам *туман* характэрна скарыстанне агульнай метафары «*туман*», якая ўжываецца для апісання розных з’яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы і прыпісаны чалавекам туману і могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца. А вобразы ўсіх ФА з гэтым кампанентам узыходзяць да старажытнага архетыпічнага ўсведамлення свету як супрацьпастаўленне «вядомае – невядомае» і «яўнае – скрытае».

Так, праз успрыманне туману як наймення і абзначэння сімвала непразрыстасці, нябачнасці, няпэўнасці, невыразнасці, недакладнасці інфармацыі пра што-небудзь утворана ФА *напускаць туману* ‘ўносіць няяснасць, няпэўнасць у якую-н. справу, заблытваць каго-н.’ (Л-2008-2: 85) ці дыялектныя варыянты *туману напускаць /надпускаць* ‘знарок заблытваць справу’ (Ю-1977: 116) і *туманы пускаць /напусціць* 1) ‘штосьці здалося, паказалася чалавеку ў яго ўяўленні (неверагоднае, нерэальнае)’; 2) ‘задурыць галаву, адурманіць’ (М-К-1972: 262).

ФА праз дзеяслоўныя кампаненты судносяцца з антропа-дзейнасным (становіцца вядомым, што дзеянне выконвае чалавек), а праз кампанент *туман /туманы* – з прыродна-ландшафтнымі кодамі культуры.

У аснову вобраза ФА пакладзена метафара, паводле якой унясенне няяснасці ці забытванне справы кім-небудзь адносна адной ці некалькіх асоб прыпадабняецца да напускання туману. Маецца на ўвазе, што ў выніку такога дзеяння, як напускання туману, ці інакш гаварэння нечага прыблізнага, недакладнага, расплывістага, што выконвае адзін чалавек, лёгка забытаць, адурманіць другога ці другіх, не даць магчымасці гэтым людзям разабрацца, убачыць рэальнае, сапраўднае, яўнае. Пры такім «напусканні» слоў-туману маюцца ўсе ўмовы адурманіць каго-небудзь, ці, як адносна першага значэння ФА *туманы пускаць /напусціць*, чалавек у такой інфармацыі не можа рэальна ўспрыняць, дакладна ацаніць сітуацыю, справу.

Менавіта гэта агульнае значэнне ФА *пускаць туман* скарыстоўвае Я. Купала ў паэме «Магіла льва», дзе нават у абмежаваным кантэксце – *Пачаў к дзяўчыне надсяодаць, /Пускаць туман і, як бы дзівы, /Ей брэдні ўсякія складаць* – ФА адпаведна кантэксту мае крыху ўдакладненае значэнне з улікам сітуацыі: ‘гаварыць прыемнае, добрае з мэтай зачараваць, стварыць добрае ўражанне (звычайна хлопец дзяўчыне)’ [Ляшчынская-Шведава 2007: 283]. І яшчэ адна аўтарская ФА *ў ход пускаць туман*, якая ўтворана на аснове пашырэння кампанентнага складу за кошт свабоднага ўжывання слоў ці больш верагодна ў выніку кантамінацыі дзвюх ФА – *у ход пускаць і пускаць туман*, што ўзмацняе значэнне мадыфікаванай ФА – ‘ашукваць, уводзіць у зман каго-н. спецыяльна, з пэўнай мэтай’, выкарыстаны ў мове Я. Купальг: *Не веру ў фокунікаў цуды /Усіх народаў і вякоў, /Што ў ход пускаюць хітра ўсюды /Туман на цёмных слепакоў* [Ляшчынская-Шведава 2007: 283].

ФА *напускаць туману, туману напускаць /надпускаць і туманы пускаць /напусціць* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра спецыяльнае забытванне, адурманьванне каго-небудзь, пра магчымасць знарок створанай няяснасці ў якой-небудзь справе і выступаюць своеасаблівым антыправілам, тым папярэджаннем, што такія дзеянні, такія намеры ў адносінах паміж людзьмі не адпавядаюць нормам і ўстаноўкам, а таму негатыўна ацэньваюцца.

У выніку дзеяння ўнутрыфразеалагічнага спосабу ўтварэння вытворнай ад дзяслоўнай з’яўляецца назоўнікавая ФА *пусканне туману* ‘стварэнне падманлівага ўражання пра сябе з выхвальваннем і паказам чаго-н. з лепшага боку’ (Л-2008-2: 274) як стэрэатып падману, пахвальбы тым, што на самой справе зусім не так (параўн. *пусканне пьлу ў вочы*).

Выражэнне і характарыстыка такой семантычнай прыкметы метафары «туман», што прыпісана найменню гэтай атмасфернай з’явы, як невыразнасць, цьмянасць, знайшло і пры ўтварэнні ФА *туман у вачах /галаве* ‘пра адсутнасць жадання зразумець відавочнае’ (Ю-1977: 116). ФА суадносіцца з прыродна-ландшафтным (праз кампанент *туман*), прасторавым (праз спалучэнне ў *вачах /галаве*) і саматычным (праз варыянтныя кампаненты *вачах /галаве*) кодамі культуры. І адбор кожнага кампанента ФА абгрунтаваны, прайшоў папярэдні культурны адбор.

Вобраз фразеалагізма створаны на аснове метафары, паводле якой немагчымасць ці нежаданне разумець ці ўспрымаць відавочнае, яўнае, рэальнае прыпадабняецца да наяўнасці туману ў вачах. Маецца на ўвазе, што чалавек не ўспрымае тое, што яму даводзяць, паколькі не бачыць,

таму што ў вачах туман. А нежаданне бачыць, заўважаць што-небудзь успрымаецца як парушэнне культурнай устаноўкі, у адпаведнасці з якой вочы – орган зроку, успрымання, асэнсавання і разумення. Скарыстанне варыянтных кампанентаў месцазнаходжання туману – у *вачах* /*галаве* – сведчанне замацаванай сімволікі за гэтымі найменнямі-саматызмамі, у прыватнасці, *вочы* выступаюць сімвалам адной з найбольш важных каштоўнасцей у жыцці чалавека, а за кампанентам *галава* замацавана падобная другая каштоўнасць – ‘розум, разуменне, успрыманне і асэнсаванне’. Але калі ў вачах ці ў галаве туман (адсутнасць добра бачыць ці разумець, успрымаць і асэнсоўваць відавочнае, яўнае), то гэта паказчык немагчымасці, з аднаго боку, успрымаць, асабліва калі пры гэтым адсутнічаюць цікавасць і жаданне ўспрымаць і разумець відавочнае; з другога боку, немагчыма нешта ўталкаваць такому чалавеку, які не мае жадання разумець і асэнсоўваць рэальна. Гэта асабліва выразна ілюструюць нават асобныя сказы-прыклады ўжывання дыялектнай ФА: *У яго ўсігда туман у вачах, дуріся, дуріся і ні ўталкуеш нічога. Што ты аб ісьняніш, калі ў іх туман у гылаве* (Ю-1977: 116). Як вынік, ФА *туман у вачах* /*галаве* набывае ролю эталона вызначэння адсутнасці жадання штосьці зразумець, успрымаць як рэальнасць, праўдзівасць і пад.

Для адметнага ад папярэдняга наймення і характарызтыкі адной з асаблівасцей фізічнага стану ці разумовых здольнасцей чалавека скарыстана параўнанне *як у тумане*, якое набыло прыкметы ФА і вызначаецца двума значэннямі: 1) ‘не зусім выразна, цьмяна (помніць, бачыць і пад.’); 2) ‘у стане глыбокай задуменнасці’ (быць, жыць, хадзіць і пад.) (Л-2008-2: 537). Да гэтай ФА прымяка дзеяслоўная ФА, шырока вядомая ў беларускай мове і скарыстаная ў мове Я. Купалам – *туман у вачах стаіць* 1) ‘хто-н. невыразна, няясна, цьмяна бачыць’; 2) ‘хто-н. знаходзіцца ў стане затуманенасці свядомасці, непаразумення, не можа свядома ўспрымаць што-н., разумець’ [Ляшчынская-Шведава 2007: 285].

ФА *як у тумане* праз спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам у *тумане* суадносіцца ў дадатак да прыроднага кода культуры яшчэ і з прасторавым, тым самым указваючы на пэўны аб’ём плошчы, размяшчэння туману ў прасторы. Метафарычна прыродная з’ява, калі ў тумане нічога ці штосьці невыразна бачыцца, прыпадабняецца да ўласцівасці ўспрымання чалавекам, які сапраўды дрэнна штосьці бачыць, помніць ці знаходзіцца ў стане задуменнасці, калі навакольнае ён дакладна і рэальна не ўспрымае. Параўнальны фразеалагізаваны зварот *як у тумане* набыў ролю эталона, стэрэатыпа дрэннага бачання як недахоп ці хвароба са зрокам альбо ўвогуле слабога зроку чалавека, дрэннай памяці ці высокай ступені заглыбленасці ў свае думы. ФА *туман у вачах стаіць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра вынікі слабога зрок альбо такога фізічнага ці эмацыянальнага стану, калі чалавек не можа рэальна ўспрыняць і ацаніць.

Метафара «туман» вызначаецца і такой семантычнай прыкметай, што ўласціва і прыпісана чалавекам гэтаму найменню атмасфернай з’явы і такой нададзенай слову *туман* сімволікі, як ‘няпраўда, мана’. І гэта выразна выяўляецца ў ФА *пыль /туман у вочы* ‘падман з мэтай стварыць няправільнае ўражанне’ (Л-2008-2: 283); *пускаць пыль /туман /дым у вочы* ‘выхваляючыся, падманваць каго-н., ствараць падманлівае ўражанне пра сябе’ (Л-2008-2: 278) і *туману ў вочы пускаць* (С-2011: 91).

Дзеяслоўная ФА *пускаць пыл /туман /дым у вочы* створана ў выніку пераасэнсавання свабоднага спалучэння слоў, дзе выбар протасітуацыі і ўсіх кампанентаў абумоўлены сувяззю гэтай адзінкі з культурнымі кодамі: антропна-дзейнасным (праз кампанент *пускаць*), прыродным (праз варыянтныя кампаненты *пыл /туман /дым*), а таксама прасторавым і самагачным (праз спалучэнне *ў вочы*). Звернем увагу на выбар кампанента *вочы*, які выступае сімвалам усведамлення, дакладнасці ўспрымання не толькі на аснове метаніміі «вочы – зрок», ці адбываецца перанос назвы паводле сумежнасці з бачання на разуменне, але і на аснове метаніміі, калі праз частку называецца цэлае, – «вочы – чалавек». Цікавым фактам выкарыстання ФА з’яўляецца і наяўнасць варыянтных кампанентаў для наймення сродку дзеяння – *пыл /туман /дым*, якія аб’ядноўваюцца ў сваім вызначэнні як ‘дробныя цвёрдыя часцінкі’, што знаходзяцца ў паветры і за якімі замацавана агульнае сімвальнае значэнне – ‘няяснасць, невыразнасць’, ці тое, што перашкаджае рэальна бачыць.

У аснове вобраза ФА ляжыць антропная метафара, паводле якой адзін чалавек выхваляецца перад другім, хоча прадставіць сябе ці стварыць пра сябе лепшае ўражанне, чым яно ёсць на самай справе, узвышае сябе ў вачах другой ці другіх асоб, што прыпадабняецца да пускання ім туману ў вочы, які і ёсць тая мана, падман, няпраўда (гл. ФА *пыл /туман у вочы*).

Гэты фразеалагізм быў скарыстаны Я. Купалам у драме «Раскіданае гняздо», аднак ў новай, мадыфікаванай, форме – *туманы чорныя ў вочы пускаць*, дзе толькі пашырэнне кампанентнага складу адзінкі за кошт азначэння-прыметніка *чорныя* ўносіць удакладненне ў яго семантыку: ‘запалохваючы, ствараць падманнае ўражанне аб сабе, узвылічваць сваю ролю’, што адпавядае кантэксту твора і ідэйным замыслам аўтара: [Незнаёмы:] *Пошасці ўсялякія сее жменьы сваёй кариуновай – гэта каб сіла народная не ўзвялічвалася і яго не змагла, а туманы чорныя ў вочы пускае, каб людзі не бачылі яго* [Ляшчынская-Шведва 2007: 285]

ФА *пускаць пыл /туман /дым у вочы* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра жаданне не вельмі сумленных людзей быць больш значымі, чым яны ёсць, людзей, якія любяць выхваляцца сваімі нерэальнымі заслугамі і пад. А ФА *пыл /туман у вочы* набылаў ролю эталона падману, хвальбы, ці той інфармацыі, якая не адпавядае сапраўднасці і служыць для прыкрыцця, для пафаснасці і нават проста для ашуканства другіх людзей.

Блізкімі паводле значэння, але з адметнасцю сем і будовы выступаюць наступныя аднаструктурныя ФА: *туманіць вочы* ‘знарк уводзіць у зман’ (Л-2008-2: 537); *туманіць вочы /галаву* ‘задурваць, падманваць’ (Ю-1977: 115); *туманіць галаву* ‘ўводзіць у зман, падманваць каго-н.’ (Л-2008-2: 537) і *затуманіць мазгі* каму ‘ўвесці ў зман каго-н.’ (Д-200: 75). А іх адметнасць ад папярэдніх заключаецца ў наяўнасці вытворнага ад назоўніка *туман* дзеяслоўнага кампанента *туманіць*, які часткова захоўвае сваё зыходнае значэнне – ‘рабіць няясным, незразумелым, блытаць’ [ТСБМ 1979: 40], а ад яго – дзеяслова *затуманіць* ‘зацягнуць туманам, смугой, вільгаццю і пад.’ // ‘пазбавіць яснасці, выразнасці; замарачыць’ [ТСБМ 1978: 401].

Адносна разумення і ўспрымання названых ФА маецца на ўвазе, што адзін чалавек падманвае, ашуквае другога, гаворачы яму няпраўду, што не адпавядае выпрацаваным нормам і правілаў узаемадосін паміж людзьмі. І такое дзеянне чалавека, што, дарэчы, выяўляе яго нядобрыя

намеры, зыходзячы са зместу маўлення, прыпадабняецца на аснове метафары гаварэнню няпраўды, маны, хлусні, падачы ілжывай інфармацыі. І тут кампаненты *галава*, *вочы* і *мазгі* на аснове метаніміі праз найменне часткі называюць цэлае – чалавека, а таксама выступаюць найменнямі тых органаў, частак цела чалавека, якія служаць яму для ўспрымання, усведамлення і асэнсавання, разумення ўсяго, што акаляе, ці таго, што ўспрымаецца зрокам, розумам. Напрыклад: *Шаптухі няведама што раілі. Туманяць вочы, дыі толькі* (Я. Брыль); – *А мы тут усе сядзім і слухаем бясконцыя мерапрыемствы і захапляемся мудрасцю нашага кіраўніка. Як нам лёгка затуманіць галаву.* – *Іван яшчэ нешта хацеў сказаць, махнуў і сеў* (Л. Гаўрылькін); *Такі кавалер затуманіць мазгі каму хочаш* (Д-2000: 75).

У выніку ФА *туманяць вочы*; *туманяць вочы /галаву*, *туманяць галаву* і *туманяць мазгі* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра наўмыснае ашуканства, падман, што падпадае пад асуджэнне і адмоўную ацэнку.

І яшчэ адна адметная семантычная прыкмета, што замацавана ва ўяўленні чалавека і прыпісана на аснове метафарычнага ўспрымання такой прыроднай з’явы, як туман, – ‘нерэальнае, неадпаведнае сапраўднасці, але падфарбаванае, прыхарошанае’. Гэта асабліва відавочна ў вобразе ФА *ружовы туман* ‘стан таталітарна-савецкага ўспрымання рэчаіснасці’ (Л-2008-2: 537), адметнасць якога ў каляровым прадстаўленні туману, які ў рэальнасці ўспрымаецца як нешта шэрае, невыразнае, а тут ён становіцца ружовым. І такім кампанентным складам і створаным з яго дапамогай вобразам ФА суадносіцца з прыродным кодам праз кампанент *туман* і з колеравым праз кампанент *ружовы*, які адыгрывае вобразную і сэнсаўтваральную ролю новай адзінкі.

Вядома, што ацэнка, нормы, устаноўкі чалавека ў значнай ступені звязаны з колерам. А колеравыя вобразы, пабудаваныя моўнымі сродкамі, як у нашым выпадку з дапамогай другаснай адзінкі мовы – ФА *ружовы туман*, аказваюць уплыў на эмацыянальную сферу чалавека, заснаваную на яго здольнасці выклікаць у сябе адчуванне колеру і асацыяваць з ім тое пачуццё і эмоцыю, якія ён адчувае пры гэтым. Каляровы вобраз ФА дазваляе эфектыўна кадзіраваць вялікі аб’ём інфармацыі, у тым ліку і эмацыянальнай, без перагрузкі кагнітыўнай сістэмы і перамяшчання з аднаго свайго патэнцыялу да другога, эканомячы значную частку ментальнай энергіі, што на ўзроўні семантыкі адлюстроўваецца ў прырашчэнні сэнсаў колераабазначэннямі.

Менавіта за ружовым колерам у многіх мовах, у тым ліку і ў беларускай, захоўваецца свая дадатковая да асноўнай семантыкі – ‘які атрымліваецца ад змешвання чырвонай форбы з белай (пра колер); светла-чырвоны’ [ТСБМ 1980: 722] канатацыя – ‘радасны, прыемны’, ‘нічым не азмрочаны’. І ружовы колер стаў «сімвалам лагоднасці, уяўлення ўсяго вакол лепшым, чым яно ёсць на самой справе» [Гвоздарев 1988: 115]. Несумненна, што гэта паспрыяла адбору і выкарыстанню названай лексемы пры ўтварэнні ФА *ружовы туман* (параўн. *ружовыя акуллары*; у *ружовым святле*; *маляваць ружовымі фарбамі*; *глядзець праз ружовыя акуллары*). Сімвалізацыя ружовага колеру абумоўлена, як адзначае М. Л. Каўшова, «яго рэдкасным існаваннем у флоры і фаўне Зямлі, пяшчотнасцю, недаўгавечнасцю. Ружовы колер выклікае прыемнае пачуццё, дае задавальненне і таму звязваецца з пачуццём радасці. Ружовы колер асацыюецца з ружовым святлом зары,

якая метафарычна прыпадабняецца пачатку жыццёвага перыяду чалавека – юнацтву» [Ковшова 2009: 71].

Вобраз ФА *ружовы туман* пабудаваны на каляровай метафары, паводле якой няяснае, нерэальнае, але радаснае ўспрыманне савецкай рэчаіснасці з яе плюсамі і мінусамі прыпадабняецца да ружовага туману. Тут туман скарыстоўваецца для перадачы няяснасці бачання, незразумеласці ўспрымання людзьмі, непаразumenня ў выніку няправільнага ўспрымання ці, магчыма, нават у выніку «правільна» і дакладна даведзенай інфармацыі ў ружовым афармленні, што і ўспрынята як радаснае. Напрыклад: *Гісторыя літаратуры 20 – 50 і пазнейшых гадоў яшчэ чакае ўдумлівага асэнсавання. У ёй быў не толькі ружовы туман...* (У. Казбярук).

ФА *ружовы туман* набыла ролю эталона светлага, крыху прыфарбаванага, а таму радаснага ўспрымання жыцця не толькі савецкага перыяду, але ўвогуле пэўнай сітуацыі ў жыцці чалавека ці такога ўспрымання як адметнасці рамантычнага і крыху інфантальнага чалавека.

У народных гаворках зафіксаваны дзве кампаратыўныя ФА з кампанентам *туман* для наймення і ацэнкі абстрактных паняццяў, што датычаць чалавека, але на аснове назіранняў за гэтай прыроднай з’явай у пэўных прыродных умовах. Гэта ФА *як туман на бульбе* ‘без толку, без справы (хадзіць)’, у аснове якой ляжыць параўнанне паміж сноўданнем чалавека без справы, без толку з негатыўнай роляй туману на бацвінне бульбу. Вядома, што туман дрэнна ўздзейнічае на расліны, напрыклад, памідоры, відавочна, і на бульбу ў час яе росту і цвіцення. Ад канкрэтнага факта, за якім замацаваны негатыў, да абстрактнага паняцця даведзена ўстаноўка ці правіла, дакладней антыправіла паводзін чалавека – яго бяздзейнасць у час няпэўнага перамяшчэння. ФА *як туман на бульбе* звязваецца са стэрэатыпным ўяўленнем бязмэтавага перамяшчэння, бесталковасці хадзьбы.

А другая кампаратыўны аднаструкурная з папярэдняй ФА – *як туман на /на сенажаці* ‘павольна, не спяшаючыся (ісці, цягнуцца і пад.)’ (Д-2000: 255) служыць для іранічнага выказвання і ацэнкі яшчэ адной якасці хадзьбы – павольнасці, няспешнасці, што і выклікае іронію да спосабу перамяшчэння такога чалавека, які пляецца, цягнецца (параўн. *нага за нагу; з нагі на нагу* з тым жа значэннем). Празрыстаць матывацыі вобраза, што абраны для параўнання чалавека з туманам, які павольна сцелецца, кладзецца на сенажаць, выяўляе абраную метафару, паводле якой флегматычнасць, павольнасць перамяшчэння чалавека, калі трэба хутка, прыпадабняецца на аснове параўнання да туману, які сапраўды вельмі павольна сцелецца на роўнай плошчы. І гэта, зразумела, выклікае іронію ці насмешку альбо нават асуджэнне, што наглядна ілюструюць прыклады выкарыстання ФА: *Рухам, рухам! Ні цягніся як туман на сенажаці; Чаго ты цягнешся як туман на сенажаці* (Д-2000: 255). ФА *як туман на /на сенажаці* ‘павольна, не спяшаючыся (ісці, цягнуцца і пад.)’ выступае ў ролі эталона, стэрэатыпа павольнасці і няспешнасці перамяшчэння чалавека, які не вельмі рупіцца, не жадае што-небудзь рабіць.

Дапаўняе вышэй пералічаныя ФА яшчэ адна з ліку шырока вядомых, але зафіксаваная ў лексікаграфічнай крыніцы фразеалагічных фондаў класіка беларускай літаратуры Я. Купалы: *як туман* ‘бясследна’ [Ляшчынская-Шведава 2007: 285]. І яшчэ адна ФА – *прапасці як туман*

падаецца ў якасці эквівалента рускай *как в воду канул* у «Малым руска-беларускім слоўніку прыказак, прымавак і фразем» 3. Санько (С-1991: 68), дзе відавочным з'яўляецца пашырэнне кампанентнага складу за кошт дзеяслова *прапасці*, які па сутнасці з'яўляецца суправаджальным словам (параўн. выкарыстанне ФА, напрыклад, з дзеясловамі *знікнуць, запрапасціцца, згаснуць, патануць* і інш.).

Утварэнне новай адзінкі *як туман* абавязана фразеалагізацыі параўнальнага звароту, калі абазначэнне прыкметы дзеяння паводле знікнення каго-ці чаго-небудзь без яўных слядоў прыпадабняецца да растайвання ў паветры туману. Маецца на ўвазе, што хтосьці ці штосьці незаўважна і бяследна знікае, як у прыродных умовах знікае туман, які расейваецца, не пакідаючы ніякіх слядоў. І з дапамогай ФА *як туман* адлюстравана эталоннае ўяўленне пра незаўважнае і бяследнае знікненне чаго-небудзь.

Такім чынам, лінгвакультуралагічны аналіз фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам *туман* дазваляе канстатаваць, што адбор кампанента-лексемы *туман* і ўключэнне яе пры стварэнні вобразаў другасных адзінак беларускай мовы як сэнсава асноўнага ў структуры і семантыцы іх вобразаў абумоўлены ацэнкай туману як атмасфернай з'явы прыроды, яго ўспрыманням і роляй як прыроднай з'явы, што выступае, акрамя сваіх прыродных прыкмет, з дадатковымі сімвальнымі значэннямі і нададзенымі чалавекам дадатковымі прыкметамі і ўласцівасцямі, якія могуць прыпадабняцца. А ў выніку стала магчымым абазначыць новыя абстрактныя паняцці, даць ім ацэнку і выразіць адносіны, як у выдзеленых фразеалагізмах, няясную, недакладную, расплывістую інфармацыю, што прыпадабняецца да падману і ашуканства ў міжасобасных адносінах людзей, негатыўныя дзеянні, калі чалавек заблытвае ці ўводзіць у зман другога ці другіх, стан чалавека, які не можа ці не хоча рэальна ўспрымаць і асэнсоўваць з'явы рэчаіснасці, жыццё такім, якое яно ёсць.

Снег як найменне аднаго з відаў атмасферных ападкаў у народным уяўленні суправаджаецца разнастайнай і нярэдка супрацьлеглай інфармацыяй, што, несумненна, звязана з прыроднымі ўласцівасцямі, да якіх дадаткова далучыліся новыя, прыпісаныя чалавекам, але функцыянальна значныя для культуры беларусаў.

Так, снег лічыцца дарам Бога як яго клопат пра зямлю і людзей, каб не вымерзла жыта і ўсе расліны зімой. Але снег у спалучэнні з ветрам – мяцеліца, кудаса, завея, завіруха – гэта ўжо «д'яблавы праявы», і «гэта чэрці з ведзьмамі спраўляюць шабас» [Рамза 2011: 451].

Белы колер снегу асацыюецца са смерцю, з іншасветам, з духамі продкаў. А. М. Афанасьёў выстройвае ланцужок ад колеру снегу, яго ролі, калі ён пакрывае палі ў зімовыя месяцы, і саванам як пахавальным уборы для нябожчыка (спіць зямля, памерла – заснуў навікі чалавек, памёр), а таксама з вэлюмам дзяўчыны, што ідзе замуж, калі ўлічыць, што з дзясочым перыядам паконачана і перыяд вяселляў прыпадае на месяцы са снегам, мёртвы час [Афанасьев 1995а: 122-123].

Лічыцца, што калі ў дзень вячання ідзе снег, то маладым будзе спрыяць шчасце; а калі снег ідзе ў час пахавання, то гэта памерлы «прыяціць радні».

Разам з тым снег можа растаяць, а гэта вада, якая спрыяе ўраджаю, а таму снегу прыпісваецца плодная сіла (параўн. *Многа снегу – многа хлеба; У снежны мароз і снег вышэй хаты – год будзе багаты*).

Са снегам звязана многа рознай варажбы, рытуальных і магічных дзеянняў. Сакральным лічыўся сакавіцкі снег. Вада, прыгатаваная са снегу, мела сілу «жывой» вады: яна вылечвала і абнаўляла [Рамза 2011: 452].

Зразумела, што ўся прыведзеная вышэй інфармацыя выступае не толькі своеасаблівай прэлюдыяй далейшых розыскаў культурнай інфармацыі ў сэнсе і вобразах фразеалагізмаў, але той асновай, своеасаблівым тлумачэннем адбору лексемы *снег* для ўтварэння новых адзінак мовы на аснове створаных з ёю вобразаў. Сапраўды, лексема беларускай мовы *снег*, што ў свабодным выкарыстанні абазначае 'атмасферныя ападка ў выглядзе белых камячкоў, якія складаюцца з крышталікаў, падобных на зорачкі' [ТСБМ 1983: 227], скарыстана пры ўтварэнні хоць і нешматлікіх ФА беларускай мовы, але цікавых паводле сваіх вобразаў і інфармацыі, якую яны даносяць з глыбін часу.

Праўда, дзве ФА далучаны да «снежных» з улікам, па-першае, іх дэфініцыі, ці фразеалагічнага значэння, па-другое, з прычыны фіксацыі гэтых адзінак у фразеаграфічных крыніцах. Гэта назоўнікавая ФА *белыя мухі* 'снег' (Л-2008-1: 54; Ю-1972: 61) і прыслоўная з *мухамі* 1) 'у пачатку зімы, снегападу' і 2) 'вельмі многа, звыш меры' (Д-2000: 83), якія звязаны праз асацыятыўную сувязь мух і снегу.

ФА *белыя мухі* абавязана сваім паходжаннем перыфразу як тропу, што заключаецца ў замене звычайнага слова апісальным выразам (параўн., напрыклад, такія ФА, як *чорнае золата* – 'нафта', *богавя нявеста* – 'манашка'; *прыгожы пол* – 'жанчыны'; *слабы пол* – 'жанчыны'; *моцны пол* 'мужчыны', *божы палец* – 'дубінка гумовая' і інш.). Немалаважным фактарам пераходу ў разрад ФА з'яўляецца тое, што перыфраз *белыя мухі* служыць для вобразнага наймення, эмацыянальнага ўспрымання і ўздзеяння і асабліва для выдзялення адной з ліку іншых прыкмет такога прыроднага рэчыва, як снег, што выяўляецца ў час яго выпадання. Новая адзінка суадносіцца з заонімным (праз кампанент *мухі*) і каляровым (праз кампанент *белыя*) кодамі культуры. А іх адбор і спалучэнне – гэта вынік назіральнасці чалавека і даніна метафарычнасці яго мыслення. І калі каляровы прыметнік-кампанент *белы* выступае ў сваім зыходным значэнні – 'які мае колер снегу, малака' [ТСБМ 1977: 365] (заўважым пра непасрэдную сувязь са снегам як падказку перыфрастычнага выразу-загадкі), то кампанент *мухі* скарыстаны паводле асацыяцыі і на аснове ўстанаўлення падабства паміж часцінкамі снегу (узгадаем пра крышталікі, падобныя да зорчак) і мухамі ў прасторы: мухі, як і сняжынкі, ці часцінкі снегу, лятаюць, іх многа. А для вобразнага ўспрымання чорны ці цёмны колер мух зменены на белы, уласцівы снегу, у выніку чаго атрымалася новая ўстойлівая адзінка мовы. ФА *белыя мухі* набыла ролю эталона вызначэння адметнага снегу ў паветры, ці таго лёгкага, ціхага ападання снегу.

Некалькі ФА, акрамя агульнага кампанента *снег*, аб'яднаны яшчэ адным агульным кампанентам – *летаіні*: *летаіні снег* 'тое, што беззваротна мінула і нічога не варта' (Л-2008-2: 425); *патрэбны, трэба як летаіні снег* 'зусім не, ніколькі не (патрэбны, трэба)' (Л-2008-2: 425) ці

як *леташній /прашлагодній снег* 1) ‘без патрэбы, цікавасці’; 2) ‘ніколько (не страшны)’ (Ю-1977: 214); як *леташні снег на градах* (С-2011: 66) і *снегу леташняга не дапросішся ў каго* ‘хто-н. страшэнна скупы’ (Л-2008-1: 360), да якіх далучаем і ФА як *пазатакрошні снег* ‘зусім не (патрэбны)’ (Д-2000: 240) з аднакаранёвым словам-кампанентам *пазатакрошні* (= *пазалеташні* ‘які быў пазалетась’ [ТСБМ 1979: 590]). Усе названыя ФА маюць празрыстую матывацыю, утвораны ў выніку метафарызацыі, ці пераасэнсавання, свабодных спалучэнняў слоў.

Так, у ФА *леташні снег* кампанент *леташні*, як і ў астатніх ФА з ім, часткова захоўвае сваё зыходнае значэнне – ‘які мае адносіны да мінулага года; мінулагодні’ (параўн. яшчэ бел. *летась* ‘у мінулым годзе’) [ТСБМ 1979: 38]. Але ў спалучэнні з кампанентам-лексемай *снег*, якая таксама поўнаасю не траціць сувязі з сваёй першапачатковай семантыкай, яны ўтвараюць новую непадзельную адзінку, паколькі ў аснове яе вобраза ляжыць метафара, паводле якой усё, што мінула, прайшло, усё, што не вернеш, ці ўсё тое, што не мае ніякай патрэбы, прыпадабняецца да леташняга снегу. І ФА *леташні снег* выступае ў ролі эталона беззваротнага, нявартага ўвагі, непатрэбнага.

А вось ФА *патрэбны*, *трэба* як *леташні снег*, як *леташній /прашлагодній снег*, як *леташні снег на градах* ці як *пазатакрошні снег* утвораны ў выніку метафарызацыі адпаведнага параўнальнага звароту. Вядома, што акт пазнання пачынаецца з параўнання аб’ектаў і выдзялення і групування ў іх пэўных прыкмет [Гак 1998: 32]. Чалавек, успрымаючы навакольны свет, прадметы, з’явы, адрознівае іх па форме, колеру, выгляду, бачыць іх узаемадзеянне, рух, і, адпаведна, выдзяляе з іх характэрныя прыкметы, у выніку чаго ў свядомасці чалавека і фарміруюцца паняцці (вобразы-эталоны). Такія паняцці фарміруюцца за кошт успрымання зрокам, слухам, дакрананнем, нюхам, смакам адзнак і ўласцівасцей розных падметаў або з’яў, бо прадмет і прыкмета імітуюць адно аднаго – не можа быць аб’екта без прыкмет, а прыкметы не існуюць аўтаномна ці самастойна [Кубрякова 1997: 277]. А вобразы-эталоны кампаратыўных ФА, як адзначае даследчык кампаратыўнай фразеалогіі ўкраінскай і нямецкай моў К. І. Мізін, «заўсёды выяўляюць аксіялагічныя і анталагічныя прыкметы» [Мізін 2007: 52].

Сапраўды, параўнанне як фігура маўлення – гэта прыпадабненне аднаго прадмета да другога на аснове наяўнасці агульнай прыкметы. Калі ж гэтая прыкмета становіцца вызначальнай, прымальнай усімі, яна становіцца ўніверсальнай. Таму ўспрыняты зрокава і аксіялагічна маркіраваны леташні снег, які не мае ніякай карысці на наступны год, бо яго няма, ён адсутнічае, у ім няма патрэбы, стаў асновай для прыпадабнення да яго каго-ці чаго-небудзь, у кім ці чым няма патрэбы. ФА *патрэбны*, *трэба* як *леташні снег* ці як *леташній /прашлагодній снег*, як *пазатакрошні снег* выступаюць у ролі эталона адсутнасці да чалавека цікавасці, патрэбы ў чым-ці кім-небудзь альбо страху ці іншых эмоцый, якія хочуць выклікаць у яго пагрозай.

Зусім іншы аспект жыццядзейнасці чалавека адлюстроўваецца ў ФА *снегу леташняга не дапросішся* (Л-2008: 360), да якога далучаем яшчэ *зімою снегу /лёду не выпрасіш /не дастанеш* ‘хто-н. страшэнна скупы’ (Л-2008: 253); *зімою снегу не купіць /не дакупіцца /не выпрасіць*

/не дапрасіцца 'пра вельмі сквапнага' (Ю-1972: 264); зімою снегу не дапрасішся /не возьмеш 'хто-н. вельмі скупы' (Д-2000: 81); зімою снегу не дасць 'вельмі скупы' (Д-2000: 82) і на Коляды снегу не пазычыць 'вельмі скупы' (Д-2000: 121); на Коляды снегу са двара не возьмеш 'хто-н. вельмі скупы' (Д-2000: 121), снегу леташняга на Коляды не дапрасішся (С-2011: 66). Названыя ФА збліжаюцца паводле значэння і выкарыстання: яны служаць для абазначэння і негатыўнай ацэнкі такіх заганных рыс чалавека, як скарэднасць, сквапнасць, жаднасць, якія выяўляюцца ў высокай ступені іх праўлення. Аднак ФА адрозніваюцца сваімі вобразамі.

Вобраз ФА *снегу леташняга не дапрасішся* пабудаваны на аснове метафары, паводле якой празмерна скупы чалавек прыпадабняецца да такога, у якога нельга дапрасіцца леташняга снегу. І тут скарыстаны прыём гіпербалы і абранасць нерэальнага факта, паколькі такога снегу няма і такі снег, паводле ўяўленняў чалавека, не мае нікай карысці, сэнсу, што і служаць для выражэння неадабрэння да такога скупого чалавека і яго асуджэння.

У аснове ФА *зімою снегу /лёду не выпрасіш /не дастанеш; зімою снегу не дапрасішся /не возьмеш і снегу леташняга на Коляды не дапрасішся; на Коляды снегу са двара не возьмеш* ляжыць тая ж метафара, толькі яна даводзіць крыху іншую сітуацыю: чалавек настолькі сквапны, што ў яго зімой, на Коляды як снежны перыяд зімы, калі ўсюды многа снегу і калі снег, як вядома, не з'яўляецца чыёй-небудзь уласнасцю, нельга выпрасіць, дастаць. І зразумелым становіцца, што такая ўласцівасць ці характарыстыка чалавека выклікае пагарду да яго, падпадае пад асуджэнне. Узгадваюцца тыповыя вобразы свёкра з цудоўнага апавядання Я. Брыля «Галя» пра мінулае жыццё беларусаў ці Плюшкіна з гогалеўскага шэдэўра «Мёртвыя душы». Менавіта пра такіх людзей гавораць, што ў іх *снегу леташняга не дапрасішся* ці *зімою снегу /лёду не выпрасіш /не дастанеш*.

А вось вобраз ФА *зімою снегу не купіць /не дакупіцца /не выпрасіць /не дапрасіцца* ці *на Коляды снегу не пазычыць* пабудаваны на аснове той жа метафары, толькі паводле яе надзвычайна скупы чалавек прыпадабняецца да такога, у якога зімой, калі ўсюды ляжыць снег і калі снег, як вядома, не мае кошту тавара, не карыстаецца попытам у спажыву, нельга нават за грошы купіць ці пазычыць, а не толькі выпрасіць ці дастаць, як гэта падаецца ў папярэдніх сінанімічных ФА. І такім выразным, запамінальным і крыху здзіўляльным вобразам ФА даводзіцца пра яшчэ больш значную ступень жаднасці, скупасці, што ўласцівы чалавеку, калі, акрамя асуджэння, негатыўну ўвогуле, узнікае ўжо пачуццё спачування, паколькі гэта ўжо дыягназ: жаднасць – гэта хвароба, яна невылечная. І ўсе гэтыя ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне аб празмернай скарэднасці, жаднасці, у пэўнай ступені выступаюць нават эталонам вызначэння такіх негатыўных уласцівасцей ці рыс характару чалавека.

Асновай утварэння яшчэ некалькіх літаратурных ФА з кампанентам *снег – як /нібы снег на галаву 1)* 'зусім нечакана для каго-н. (з'яўляцца, прыходзіць, прыязджаць і пад.). Пра раптоўнае з'яўленне каго-н.'; 2) 'зусім нечакана, раптоўна (наступіць, адбыцца і пад.). Пра якую-н. падзею, вестку і пад.'; 3) 'зусім нечаканы, раптоўны (прыход, візіт, навіна і пад.)' (ЛІ-2008-2: 425-246) ці дыялектных *як снег сярод лета* 'зусім

нечакана (з'яўляцца, прыходзіць)' (Д-2000: 250) і як /што снег на галаву 'нечакана (з'явіцца)' (Ю-1977: 244) – абраны параўнальныя звароты, якія падпалі пад фразеалагізацыю на аснове агульнапрынятай універсальнай прыкметы параўнання.

Вобразы ФА суадносяцца з прыродна-рэчывым (праз кампанент *снег*), саматычным (праз кампанент *галаву*), прасторавым (праз спалучэнне прыназоўніка *на* з назоўнікам *галаву* ў форме В. скл. як указаннем месца, прасторы) і з часавым (асабліва праз спалучэнне *сярод лета*) кодамі культуры.

Вядома, што выпаданне снегу як віду атмасферных ападкаў звязана ў свядомасці чалавека толькі з перыядам наступлення халадоў і змены восені на зіму ці ў большасці з зімой як адметнай парой года, а таму зразумела, што сярод лета снег – гэта незвычайна, нечакана. Праўда, і зімой дакладна вызначыць канкрэтны час такіх атмасферных ападкаў усё ж цяжка. Вось чаму нашы сучаснікі і жартам і ўсур'ёз, але з іроніяй гавораць аб нечаканасці надыходу зімы, выпаданні снегу і негатоўнасці камунальных службаў. І менавіта гэтая адметнасць уяўлення пра снег як нечаканую прыродную з'яву і асабліва летам абрана чалавекам у мінулым для наймення такіх абстрактных паняццяў, як прыкметы дзеянняў чалавека паводле няпэўнасці часу выканання – раптоўнасці, нечаканасці, што звязана з чалавекам: нечакана з'явіцца, раптоўна адбыцца альбо нават такой жа характарыстыкі пэўнай падзеі, што метафарычна прыпадабняецца да нечаканага выпадання снегу. ФА выступаюць у ролі эталона няпэўнасці, нечаканасці з'яўлення, прыходу ці прыезду чалавека альбо наступлення чаго-небудзь ці іх характарыстыкі.

І апошнім з ліку «снежных» выступае ФА *як снег* 'вельмі белы' [Ляшчынская-Шведава-2007: 257], якая шырока вядома на ўсёй тэрыторыі Беларусі і якая, як і папярэднія ФА, абавязана сваім утварэннем выніку дзеяння фразеалагізацыі параўнання, у аснове якога ўсё, што вызначаецца чыста белым колерам, параўноўваецца са снегам. Тут выяўляецца адна з важнейшых прыкмет і ўласцівасцей снегу – яго белы колер. І ФА *як снег* выступае ў ролі эталона адметнага адцення белага колеру (параўн., напрыклад, белы колер малака, якое, як і снег, выступае эталонам белага колеру, але колер снегу і колер малака нельга зблытаць, паміж імі нельга паставіць знак роўнасці).

Як відаць, утвораныя ФА з кампанентам *снег* па-новаму асвятляюць і істотна дапаўняюць групу ФА з кампанентам-найменнем віду вады як прыроднай з'явы і ўвогуле канцэпту «*вада*». Выбар лексемы *снег* як абазначэнне паняцця з яго звычайнымі прыроднымі прыкметамі і ўласцівасцямі для наймення новых прыкмет, уласцівасцей, паняццяў, што значныя для культуры народа і датычаць самога чалавека, звязаны з сімволікай лексемы *снег* у дафразеалагічны перыяд (параўн. лексему *град*, якая служыць для абазначэння яшчэ аднаго віду атмасферных ападкаў, але не стала аб'ектам адбору для ўтварэння новых адзінак у фразеалогіі). І ў выніку былі ўтвораны новыя адзінкі мовы, якія даводзяць, што ўспрымаць мінулае трэба без шкадавання, бо яно беззваротнае; даюць крыху абразліва-іранічнае, але дакладнае ўяўленне чалавека аб непатрэбнасці каго-ці чаго-небудзь у пэўных умовах; дазваляюць выразіць негатыў да такіх абстрактных паняццяў, як скупасць і жаднасць,

што могуць быць уласцівы чалавеку як яго рысы характару; называюць і даюць ацэнку нечаканым падзеям, з'явам ці вызначаюць адценне белага колеру, іншымі словамі, вобразна і эмацыянальна фармулююць выпрацаваныя культурным вопытам беларусаў правілы і ўстаноўкі арганізацыі свайго жыцця.

Лёд – гэта яшчэ адна лексема з ліку найменняў відаў вады, якая выступае ў адметным, цвёрдым, стане, што адбываецца дзякуючы яе замярзанню. За лексемай *лёд* адпаведна замацавана адно значэнне: ‘вада, якая замерзла і перайшла ў цвёрды стан’ [ТСБМ 1979: 40]. А лёд, увогуле леднікі ўтвараюцца ў тых месцах, дзе назапашаны за доўгую зіму снег летам не паспявае растаяць. Лёд як прыроднае рэчыва характарызуецца такімі ўласцівасцямі, як цвёрдасцю, нізкай тэмпературай, белым колерам, празрыстасцю. Лёд пры пэўных умовах можа захоўвацца ў цвёрдым выглядзе, а можа растапіцца і ператварыцца ў ваду. Успрыманне чалавекам лёду як рэчыва акцэнтуюцца паводле названых важнейшых уласцівасцей – цвёрдасці і нізкай тэмпературы, якая адпавядае ніжэй 0°, ці асацыюецца з холадам, і ў такім выглядзе лёд колецца, разбіваецца, а пры больш высокай тэмпературы растае, што выклікае асацыяцыю з цяплом ці хаця б пацяпленнем.

Такія прыкметы і ўласцівасці лёду, выдзеленыя і замацаваныя чалавекам за гэтым прыродным рэчывам, за гэтым відам вады, і сталі асновай надання лексеме *лёд* новых сімвалічных значэнняў, дзякуючы чаму яна абрана для ўтварэння новых, другасных, адзінак мовы – фразеалагізмаў, у якіх кампанент *лёд* становіцца асновай утварэння вобразаў з іх ацэнчай роляй.

ФА з кампанентам *лёд* утвараюцца для абазначэння і характарыстыкі новых рэалій, якія ўсе без выключэння носяць антрапацэнтрычны характар – звязаны з чалавекам і выкарыстоўваюцца для яго характарыстыкі. І гэта ўсе, акрамя адной, дзеяслоўныя ФА, якія служаць для наймення нябачных, але вельмі важных дзеянняў як адлюстравання розных аспектаў у наладжванні адносін паміж людзьмі ці ў паляпшэнні гэтых адносін. Таму новыя адзінкі, як правіла, утвораны на аснове свабодных спалучэнняў слоў, што называюць рэальныя дзеянні, «выканаўцам» якіх выступае лёд ці, ці тыя дзеянні, што выконвае з лёдам чалавек. Свабодныя спалучэнні слоў пераасэнсоўваюцца, метафарызуюцца і набываюць такія важнейшыя рысы ФА, як раздзельная аформленасць кампанентаў, узнаўляльнасць, устойлівасць структуры пры зласнасці значэння, экспрэсіўнасць, эмацыянальнасць выражэння.

Да ліку тых, дзе «выканаўцам» дзеяння з’яўляецца лёд, адносяцца аднаструктурныя ФА *лёд крануўся* ‘пачатак чаму-н. зроблены’ (Л-2008-1: 648); *лёд тронуўся /трогаецца* ‘пра пачатак змянення абставін, адносін у лепшы бок’ (Ю-1974: 77); *лёд чаго растае /раставаў* ‘знікае пачуццё чаго-н. (недаверу, непаразумення, адчужанасці і пад.)’ (Л-2008-1: 648); *лёд растаў* ‘пра карэннае змяненне абставін, адносін у лепшы бок’ (Ю-1974: 77). І ўсе названыя ФА праз дзеяслоўныя кампаненты і кампанент *лёд* суадносяцца з дзейнасным, прыродна-ландшафтным і прасторавым кодам культуры. Аднак названыя ФА не складаюць рад сінанімічных адзінак мовы, паколькі ў залежнасці ад выбару дзеяслоўнага кампанента

і адпаведнай протасітуацыі, якая адбываецца з лёдам, і тых асацыяцый, якія яны выклікаюць, кожная называе адметны «этап», розны ўзровень у развіцці дзеяння ўвогуле і, у прыватнасці, пры ўстанаўленні сувязей, адносін паміж людзьмі.

Так, ФА *лёд крануўся* і дыялектная ФА *лёд тронуўся /лёд трогаетца* з лексічнымі варыянтамі дзеяслоўных кампанентаў вызначаюць пачатковы этап у развіцці якога-небудзь дзеяння, працэсу ўвогуле (напрыклад: – *Лёд крануўся, таварыш камандуючы!* – аб’явіў начальнік аператыўнага ўпраўлення задаволена, па-юначаму звонка.. – 26-я і 84-я гвардзейскія дывізіі ўзялі Шалашына і ў добрым тэмпе ўсцяж магістралі выходзяць на рубеж Юрцава (І. Мележ); *Кажыцца, лёд тронуўся, сталі патроху ляпыць тытырамі* (Г. Юрчанка) ці непасрэдна ў наладжванні адносін паміж людзьмі, якія не мелі паміж сабой раней добрых сувязей ці паміж якімі яны былі дрэннымі альбо чым-ці кім-небудзь сапсаванымі ці разбуранымі (напрыклад: *З некаторага часу, як заўважыў Цайт, лёд крыху крануўся. Больш ветлівы сталі адказы на яго прывітанні* (М. Лынькоў). У апошняй ілюстрацыі выкарыстання ФА *лёд крануўся* у маўленчай практыцы на пачатковы, вельмі малы, але тым не менш вельмі важны момант у працэсе наладжвання сувязей, кантактаў, добрых адносін паміж людзьмі ўказвае дадатковы кампанент-прыслоўе *креху*, які ўскладняе структуру ФА, пашырае яго кампанентны склад словам свабоднага ўжывання як вынік індывідуальна-аўтарскага прыёму выкарыстання ФА і дзякуючы якому такая абноўленая ФА атрымала семантычнае нарашчэнне і дадатковае асацыятыўнае ўяўленне – тут ФА абазначае ‘зроблены невылікі, нязначны пачатак чаму-н.

У аснову ФА пакладзена метафара, паводле якой змены стану лёду, што звязаны з ведамі чалавека пра лёд у час крыгалома і іх асэнсаваннем (*крыгалам* – ‘перыяд, калі пачынае ламацца лёд на рэках’ [ТСБМ 1978: 739], а *кранацца* – ‘зрушвацца з месца, пачынаць рух’ і ‘пра пачатак ледаходу на рацэ’ [ТСБМ 1978: 722]), прыпадабняюцца да зробленага пачатку чаго-небудзь ці ў чым-небудзь. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра першыя, але заўважныя і пры гэтым, як правіла, добрыя, станоўчыя змены ў развіцці любога пачынання ці дзеяння і асабліва адносна працэсу наладжвання добрых узаемадосін паміж людзьмі.

А вось ФА *лёд чаго растае /раставаў* і дыялектны яе варыянт *лёд растаў* – гэта вобразная перадача новага, больш значнага «этапа» развіцці дзеяння па наладжванні добрых сувязей паміж людзьмі. Пры гэтым, як можна заўважыць з фразеалагічнага значэння названых ФА, што зафіксаваны ў розных лексікаграфічных крыніцах, тут таксама можна адзначыць, няхай і нязначныя, але ўсё ж нюансы адценняў у іх значэннях і, зразумела, выкарыстанні.

У прыватнасці, ФА *лёд чаго растае /раставаў* канстатуе працягласць і незавершанасць працэсу ўстанаўлення кантактаў, бо гэта перыяд, калі толькі знікае недавер, непаразумненне, адчужанасць паміж кім-небудзь, але яшчэ далёка да цёплых і дружалюбных адносін, што маецца на мэце. А дыялектная ФА выкарыстоўваецца для наймення дзеяння, якое карэнным чынам змянілася і разумеецца, як з дрэнных ці ніякіх адносін устанавіліся добрыя. Гэта асабліва відавочна пры ўжыванні названых ФА ў маўленчай практыцы, параўн., напрыклад, *Робім усё, каб быў мір,*

каб было разуменне між краінамі і народамі, каб **раставаў лёд** недаверу, перамагла разрадка... (Б. Сачанка) і сказ Іду, гляджу, стыяць хырашо, гамонюць, віджу, **лёд рыстаў** з дыялектных запісаў Г. Юрчанкі.

Да папярэдніх ФА паводле значэння набліжаецца яшчэ ФА **лёд паламаны /разбіты** ‘адносіны паміж кім-н. палепшыліся, перашкоды ліквідаваны’ (Л-2008-1: 648), у якой з дапамогай кампанента-дзеяспрыметніка фіксуецца прыкмета па дзеянні. Вобраз ФА створаны на аснове метафары, паводле якой паляпшэнне адносін ці ліквідацыя перашкоды на шляху наладжвання і ўстанаўлення добрых адносін паміж кім-небудзь прыпадабняецца да паламанага ці разбітага лёду. Тут лёд сімвалізуе, з аднаго боку, холад як сімвал адсутнасці адносін, з другога боку, выступае сімвалам перашкоды, якая, як лёд у рацэ, што скоўвае рух вады, узнікае на шляху добрых узаемаадносін, а таму ліквідаваць лёд-перашкоду і холад ва ўзаемаадносінах – гэта паламаць ці разбіць яго як спосаб ці сродак паляпшэння ці наладжвання добрых адносін. Напрыклад: **Лёд у чалавечых адносінах быў паламаны, недавер’е зломана** (Х. Шынклер).

Міжволі ўзгадваюцца радкі з верша «На рэчцы зімою» Я. Коласа пра лёд на рэчцы, які не дае ходу вады пад ім: «– Эх ты, лёд-гвалтоўнік! /Што ты вытвараеш? /Ты нашто вадзіцу /Крыўдзіш і ўшчуваеш? // Беденькай, ёй цёмна, /Цесна пад табою, /Хай жа пагамоніць, /Мілая са мною! », і пра вызваленне вады ад лёду хлопчыкам Алесем з дапамогай сякеры, якой ён разбівае лёд: «Звякае тапорык, /Глуха стук нясецца. /Раптам клуб вадзіцы /З-пада дна ўзаўецца» [Колас 1973: 145-149]. ФА **лёд паламаны /разбіты** перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра паляпшэнне ўзаемаадносін паміж кім-небудзь і ліквідацыю перашкоды на гэтым шляху.

А вось у аднаструктурных дзеяслоўных ФА **разбіць лёд** ‘ліквідаваць нацягнутасць у адносінах паміж кім-н.’ (Л-2008-2: 2297), **растапіць лёд** ‘ліквідаваць нацягнутасць у адносінах паміж кім-н.’ (Л-2008-2: 313), **ламаць лёд** ‘дабівацца ўзаемаразумення’ (Ю-1974: 71), паводле абраных дзеяслоўных кампанентаў і структуры словазлучэнняў, выразна выяўляецца, што выканаўцам дзеяння з ільдом выступае чалавек. І менавіта праз дзеяслоўныя кампаненты гэтыя ФА суадносяцца з антропна-дзейнасным кодам культуры, дзе да ўласцівых характарыстык розных дзеянняў далучаюцца дадатковыя канатацыі, функцыянальна значныя для культуры народа сэнсы, што і надаюць гэтым дзеянням ролю знакаў «мовы» культуры.

У аснову ўсіх названых ФА пакладзена метафара, паводле якой ліквідацыя халодных, нацягнутых адносін паміж людзьмі прыпадабняецца да розных дзеянняў з лёдам – разбівання, растаплення ці ламання. Пры гэтым у залежнасці ад дзеяслоўнага кампанента парознаму прадстаўляецца спосаб змены адносін у лепшы бок.

Так, у ФА з кампанентамі **разбіць**, **ламаць** акцэнтуюцца ўвага найперш на спосабе знішчэння перашкоды як ліквідацыі нацягнутасці ў адносінах людзей (параўн. **разбіць** – ‘ударам (ударамі) раскалоць, парушыць цэласнасць чаго-н.’ [ТСБМ 1980: 571], а **ламаць** – ‘згінаючы, удараючы з сілай, аддзяляць часткі чаго-н. або раздзяляць што-н. на часткі; крышыць’ [ТСБМ 1979: 17]. Напрыклад: **Таціяна не стрымала ўсмешку, і гэта разбіла лёд сур’ёзнасці. Жэнька пад’ехаў да яе і**

працягнуў руку (І. Шамякін). А вось у ФА з дзеяслоўным кампанентам *растаніць* звернута ўвага на змене «тэмпературнага» паказчыка: змяніць холад на цяпло, дзе лёд сімвалізуе холад, а яго растапленне асацыятыўна звязваецца з цяплом, ці інакш памяняць холад на цяпло – гэта ўстанавіць цёплыя адносіны паміж людзьмі. Напрыклад: – *Вы служылі ў дзвесце дваццаць дзвятым артылерыйскім? – пытанне такога ладу, калі я не памыліўся ў чалавеку, павінна было **растаніць лёд** адчужэння. Па нумары часці ветэран пазнае ветэрана* (Б. Стральцоў).

Названыя ФА перадаюць стэрэатыпныя ўяўленні пра сродкі і спосабы, ці магчымасці, пераадолення халодных адносін паміж людзьмі як своеасаблівых правілы і ўстаноўкі аб неабходнасці ўстанаўлення добрых узаемадосін.

Для абазначэння і адмоўнай ацэнкі скупасці, скарэднасці як адной з заганных рыс характару чалавека ў беларускай мове маецца ФА *ўзімку лёду не дасць* (С-2011: 66), у аснове якой абрана метафара, паводле якой такога чалавека, які нічога нікому не дасць, нічым ні з кім не падзеліцца, прыпадабняецца да такога чалавека, які зімой лёду не дасць (гл. ФА *зімой снегу /лёду не выпрасіш*).

Яшчэ некалькі ФА маюць адметны ад папярэдніх спосаб ўтварэння. Гэта ФА *біцца як рыба аб лёд* ‘без выніку і плёну намагання, старацца, шукаючы выйсце з бядоты’ (Л-2008-1: 106) ці *біцца як рыба аб лёд* ‘гараваць, бедаваць, жыць у матэрыяльнай нястачы’ (М-К-1972: 28); *выдурвацца як карова на /на лёдзе* ‘вельмі, празмерна’ (Д-2000: 229); *як карова на /на лёдзе* ‘нязграбна, валюхаста (ісці)’ (Д-2000: 229); *як лёд на /каля Пятра 1* ‘зусім нетрывалае, ненадзейнае што-н.’; 2) ‘неспаздзявана (прыйсці, з’явіцца)’ (Д-2000: 231); *як лёду* ‘роўна столькі, колькі названа (рублёў, гадоў, працэнтаў і пад.)’ (Л-2008-1: 649) і аманімічная ёй ФА *як лёду* ‘многа, шмат’, што фіксуецца ў мове Я. Купалы [Ляшчынская-Шведава 2007: 152], якія сваім паходжаннем і ўтварэннем абавязаны фразеалагізацыі параўнальных зваротаў.

У аснове вобраза ФА *біцца як рыба аб лёд* ляжыць параўнанне дзеянняў злоўленай зімой і кінутай на лёд рыбы да ўмоў і дзеянняў гаротнага жыцця чалавека і безвыніковых яго намаганняў змяніць такое жыццё. ФА суадносіцца з заонімным (праз кампанент *рыба*), дзейнасным (праз кампанент *біцца*), прыродным і прасторавым (праз спалучэнне *аб лёд*) кодамі культуры. Маецца на ўвазе, што ўсё старанні, намаганні чалавека не маюць станоўчых вынікаў: як рыба, што трапіла ў новыя, але неспрыяльныя ёй умовы (параўн. супрацьлеглы сэнс *як рыба ў вадзе*), не можа разбіць лёд, б’ючыся аб яго, так і чалавек не можа выбіцца з гаротнага, беднага стану і няшчасных умоў свайго жыцця. Зыходнае параўнанне стала метафарычным вобразам-эталонам для адлюстравання немагчымасці змяніць невыносныя ўмовы, бядотнае становішча і цяжкае ці гаротнае жыццё. І тут лёд сімвалізуе ўмовы беднасці, бяды, гора, што асацыятыўна звязваецца з холадам, а рыба метафарычна абазначае чалавека ў такіх умовах. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра безвыніковасць старанняў і пошукаў чалавека выбіцца з беднага і гаротнага жыцця.

Для выражэння празмернасці, высокай ступені праяўлення і негатыўнай ацэнкі такіх прыкмет паводзін чалавека, як выкручванне

ці адметнай якасці хадзьбы чалавека, відавочна, хутчэй за ўсё асобы жаночага полу, створаны ФА выдурвацца як карова на /на лёдзе 'вельмі, празмерна' (Д-2000: 229) і як карова на /на лёдзе 'нязграбна, валюхаста (ісці)' (Д-2000: 229). У аснову ФА абраны вобраз на аснове параўнання чалавека з каровай, што, па-першае, ужо сігналізуе на негатыў праз традыцыйнае параўнанне, як правіла, поўнага, празмерна тоўстага і нязграбнага, лянівага, без дбання і справы ці крыклівага або плаксівага і раўлівага чалавека ўвогуле і жанчыны ў прыватнасці з каровай; па-другое, з уяўленнем такой жанчыны, якая, як у першай ФА, занадта выкручваецца ці, як у другой ФА, непрыгожа, валюхаста ходзіць, з каровай на лёдзе. Напрыклад: *Чаго ты выдурваеся як карова на лёдзі, аш праціўна глядзець на тае выдурмасы! Паглядзі, як яна пайшла, як карова на лёдзі; Акуратней, а то ходзіш, як карова на лёдзе; Ідзеш як карова на лёдзі* (Д-2000: 229). І такое параўнанне фразеалагізуецца і выступае ў ролі эталона адмоўнай ацэнкі, выражэння негатыўных адносін да непатрэбных паводзін ці непрыгожай паходкі жанчыны.

Апошняя дыялектная ФА падкрэслівае ўвагу беларусаў да паходкі, асабліва жанчыны. І міжволі згадваюцца словы Янкі Скрыгана, які піша, што, «мога, нішто не выяўляе чалавека так, як яго хада. Вось прайшоў нехта наперадзе, і табе робіцца нядобра ад нейкага адчування, што гэта рушыць цяжкая, упартая, сляпяя сіла, якая не знаецца з такімі тонкімі нюансамі душы, як ласка, пяшчота, дабрата, каханне, чуласць, спагада», і пісьменнік дадае: «На жаль, бывае, гэтак ходзяць і жанкі, і нават маладыя дзяўчаты. Дзе ўжо там думаць пра нейкую жаночкасць».

Праз фразеалагізаваны параўнальны зварот як лёд на /каля Пятра 1) 'зусім нетрывалае, ненадзейнае што-н.'; 2) 'неспадзявана (прыйсці, з'явіцца)' (Д-2000: 231) абазначаецца, як відаць, і такая абстрактная, «нябачная» прыкмета дзеяння, як нечаканасць, неспадзяванасць з'яўлення каго-небудзь (напрыклад: *А во, з'явіўся як лёд на Пятра*), дарэчы, заўважная і неаднаразова прадстаўленая ў фразеалогіі беларускай мовы (параўн. як /нібы снег на галаву; як гром сярод яснага неба; адкуль ні возьміся), а таксама вобразнае і «бачнае» абазначэнне такога абстрактнага паняцця, як штосьці нетрывалае, ненадзейнае (напрыклад: *Ён такі трывалы як лёд на Пятра*). Сапраўды, выбар кампанента лёд як наймення рэчыва, захаванасць якога залежыць ад тэмпературы, як адзінкі з сімвалічным значэннем зусім невыпадковы. Асабліва пры вызначэнні часу яго існавання на Пятра (праз кампаненты на каля Пятра ФА суадносіцца з часавым і рэлігійным кодамі культуры), паколькі хрысціянскае свята – дзень Пятра і Паўла прыпадае на 29 чэрвеня (12 ліпеня), калі, як вядома, стаіць не проста цёплае надвор'е, а нярэдка гарачае як паказчык сярэдзіны лета. А таму становіцца відавочным і выразным метафарычным вобраз ФА, зразумела прыпадабненне на аснове параўнання чагосьці ненадзейнага, нетрывалага альбо нечаканага з'яўлення каго-небудзь да лёду ў дзень гэтага летняга свята.

А ў аснове вобраза ФА як лёду, відавочна, абрана асацыятыўная сувязь праз параўнанне празрыстага лёду і дакладнасцю лічбавага вымярэння чаго-небудзь, напрыклад, сумы грошай, колькасці гадоў і пад., што асабліва выразна відаць пры выкарыстанні ФА ў маўленні, напрыклад: *За тэлевізар пяцьсот рублёў адваліў як лёду* (В. Карамазў); *Мне ж, Надзёжа,*

восемьдесят сем гадоў як лёду (Я. Сіпакоў). Фразеалагізм *як лёду* набыў ролю эталона дакладнасці, пэўнасці пацвярджэння наяўнай колькасці.

Што дагычыць другой ФА – *як лёду*, то ў аснове яе вобразна ляжыць метафара, паводле якой вялікая колькасць чаго-небудзь, напрыклад, грошай, прыпадабняецца да вялікай колькасці лёду, што ілюструецца ў наступным прыкладзе выкарыстання ФА Я. Купалам: *Там саболлі апоны, Залатыя заслоны, І ў купцоў там чырвонцаў, як лёду* [Ляшчынская-Шведава 2007: 152]. Фразеалагізм выступае ў ролі эталона наяўнасці чаго-небудзь у вялікай колькасці, што нават нельга вымераць, падлічыць, ці чаго вельмі многа, шмат.

Нават на некалькіх прыкладах відавочным становіцца той факт, што ўтварэнне пераноснага вобразнага значэння кампаратыўных ФА з кампанентам *лёд* «грунтуецца, – як адзначае К. І. Мізін, – на супастаўленні дзвюх сітуацый, якія ўскладняюцца расхістаннем прынцыпу сапраўднасці, бо ў аснове ляжыць прынцып фіктыўнасці: “Х такі, нібы ён быў Y-ам”, што забяспечвае пераход з рэальнага свету ў гіпатэтычны» [Мізін 2007: 40].

І заключнай другаснай устойлівай адзінкай з кампанентам *лёд* выступае ФА *на вуснах /губах мёд, на /у сэрцы лёд* ‘хто-н. знешне ветлівы, далікатны, а спадцішка прычыняе шкоду, непрыемнасці’ (Л-2008-2: 40), якая пабудавана на проціпастаўленні, асабліва характэрным і тыповым прыёме пабудовы парэмійных адзінак (параўн. *Аднаму льецца, а другому не капае; Адны пануюць, а другія гаруюць; Як багаты памрэ, на тры хаты прэ, а як бедачок – толькі поп ды дз’ячок; Бог даў, Бог узяў і інш.*). І тут найбольш выразна ФА выяўляе свае вытокі да архетыпічнага супрацьпастаўлення «добра – дрэнна», «салодка – горка», «цяпло – холад» дзякуючы падбору кампанентаў, іх структурызацыі і такім чынам створанаму вобразу. Маецца на ўвазе, што чалавек гаворыць толькі добра, прыемныя, магчыма, хвалебныя словы другой асобе, што прыпадабняюцца на аснове смакавай метафары да мёду, але словы гэтыя няшчырыя, бо ён думае зусім другое і робіць у адносінах да гэтага чалавека. Яго адносіны і ўчынкі зусім іншыя, якія ён мае да гэтага чалавека, яны супрацьлеглыя дыфірамбічнаму патоку маўлення. Чалавек прыкрывае свае сапраўдныя намеры няшчырымі, хвалебнымі ці ліслівымі словамі. Такія паводзіны выкрываюць двойную сутнасць чалавека, які не адпавядаюць выпрацаваным нормам і правілаў у грамадстве і падпадаюць пад негатыўную ацэнку.

ФА суадносіцца з саматычным (праз кампаненты *вусны /губы, сэрца*), гастронамічным (праз кампанент *мёд*), прыродным (праз кампанент *лёд*) і прасторавым (праз спалучэнне прыназоўніка *на* ці *на /у* з назоўнікамі) кодамі культуры, у кожным з якіх абраныя найменні нясуць у дадатак да сваіх характэрных уласцівасцей функцыянальна значныя для культуры сэнсы. Так, кампанент *мёд* выступае эталонам салодкага, смачнага, што асацыятыўна пераносіцца на маўленне: сказанае для каго ці пра каго прыпадабняецца паводле яго зместу да салодкага мёду. Кампанент *вусны* ці сінанімічны варыянтны кампанент *губы*, што абазначаюць рухомую частку на твары, ці органы, што прымаюць удзел у вусным працэсе маўлення, часткова захоўваюць сваё значэнне і на аснове метаніміі выступаюць сродкам абазначэння маўленчага працэсу чалавека.

Кампанент *сэрца* як цэнтральны орган чалавека выступае і як цэнтр эмоцый і пачуццяў, які дакладна вызначае адпаведную эмоцыю аданаго чалавека ў адносінах да другога. А паказчыкам эмоцыі выступае абраны кампанент *лёд*, які выступае эталонам холаду і адпаведна халодных, магчыма, нават варожых пачуццяў у адносінах.

У аснове вобразу скарыстаны дзве метафары, адна з якіх прыпадабняе смакавыя адчуванні да ацэнкі маўлення, а паводле другой прыпадабняюцца тэмпературныя вызначэнні да ацэнкі эмоцыі, міжасобасных адносін. Як бачым, выбар кожнага кампанента ФА абумоўлены замацаванай за імі сімволікай, наданнем ім дадатковага сэнсу культуры. І ФА *на вуснах / губах мёд, на /у сэрцы лёд* служыць эталонам вызначэння прытворных, няшчырых слоў, якія не стасуюцца з тымі сапраўднымі адносінамі да гэтага ж чалавека і тымі дзеяннямі, якія ў адносінах да яго працялюцца скрыта, у адрозненне ад слоў. ФА выступае ў ролі эталона двурушнасці чалавека як аднаго з самых заганных паказчыкаў характарыстыкі чалавека.

А завяршаецца рэпрэзентацыя канцэпту «вада» з дапамогай групы ФА з кампанентамі-найменнямі віду вады-рэчыва праз сукупнасць адзінак з кампанентам *лёд* дыялектнай ФА *як лядні* ‘вельмі халодныя (рукі, ногі)’ (Л-2008-1: 666). Гэта ФА далучаецца да групы «ледзяных» вытворных адзінак на аснове таго, што ў ФА выкарыстаны аднакаранёвы да назоўніка *лёд* кампанент-прыметнік *лядні* (параўн. *ледзяны* – ‘які мае адносіны да лёду; які складаецца з лёду’ і ‘вельмі халодны, халодны як лёд’ [ТСБМ 1979: 31], а таксама *лядзяк* і *лядзяш* з агульным значэннем ‘невялікі кавалак лёду; льдзінка’ і *перан.* ‘пра чалавека, які вельмі змёрз ці мае халодную тэмпературу’ [ТСБМ 1979: 71]). У аснову вобразу ФА пакладзена метафара як вынік пераасэнсавання параўнання халодных, змерзлых рук ці ног з ледзяком. І ФА, абмежаваны ва ўжыванні тэрытарыяльна, выступае эталонам, стэрэатыпам ступені змерзласці, акалесці на холадзе рук ці ног чалавека.

Такім чынам, група фразеалагізмаў з кампанентам *лёд* ці вытворным дыялектным *лядня* складаецца з 16 адзінак, утварэнне якіх звязана з выдзяленнем лёду як аднаго з відаў вады-рэчыва. А яго адбор абавязаны спалучанасці прыкмет і ўласцівасцей прыроднага характару пра гэты від вады-рэчыва і іх ролі ў жыцці чалавека з дадатковымі ўласцівасцямі і прыкметамі, што надзелены чалавекам і з’яўляюцца паказчыкамі сімвалізацыі гэтай лексемы, замацаванай у культуры народа. І гэта стала асновай узнікнення фразеалагічных адзінак, якія адлюстроўваюць, захоўваюць і трансліруюць ад пакалення да пакалення культурную інфармацыю, выражаюць ацэнку і даюць характарыстыку новым з’явам, паняццям, як правіла, абстрактнага характару – узаемаадносінам паміж людзьмі і іх наладжванню, безвыніковасці старанняў беднага і гаротнага чалавека, выражэння дакладнасці ці мноства наяўных грошай, двурушнасці чалавека, ступені інтэнсіўнасці ахаладжэння.

Дождж, як і снег, – гэта яшчэ адзін від атмасферных ападкаў, гэта яшчэ адзін від пераўтварэння вады, але, у параўнанні са снегам, гэта, як сведчыць лексікаграфічная крыніца, – ‘атмасферныя ападкі ў выглядзе капель вады, якія падаюць з мар’ [ТСБМ 1978: 187].

Дождж звязаны з нябеснай вільгаццю ў супрацьпастаўленні з ландшафтна-воднымі аб'ектамі як зямной вільгаццю і стыхійай вады, а таму дождж у міфапаэтычных уяўленнях беларусаў звязаны найперш з небам, адкуль Бог праз Грымотніка пасылаў яго на зямлю, даючы такім чынам магчымасць росту раслін і жыцця ўсяму жывому. А яшчэ дождж, паводле міфа пра шлюб зямлі і неба, шлюб, які паслужыў пачаткам стварэння свету і жыцця ў сусвеце, лічыцца, як і маланка, ад удару якой нараджаюцца людзі, надзеленыя асаблівымі талентамі, сімвалам гэтага аб'яднання, бо дождж дае жыццё раслінам і жывёлам.

Паводле народных уяўленняў вада, што ўтрымліваецца на небе і якую цягне з мораў, рэк, азёраў і балотаў вясёлка, «ідзе ў хмары. Потым хмары разносяць ваду па ўсім свеце» [Шамак 2004: 40]. Дажджавая вада пры першай вясенняй навалыніцы маладзіць і ўпрыгожае твар, дае здароўе і шчасце.

У індыйскай культуры дождж называлі нябесным малаком, адсюль жаночыя грудзі і воблакі збліжаюцца па сваёй ролі. А. М. Афанасеў пісаў, што дажджавыя воблакі з'яўляюцца быкамі і дойнымі каровамі, ці называў хмары – нябеснымі каровамі. А само слова *даждж* сваімі вытокамі звязана з коранем санскр. *duh* (перс. *dughtan, dôchtan*) = даць, чэшск. *Dogiti*; санскр. *dôha* і *dugdha* – малако) [Афанасьев 1995а: 340-341].

З улікам толькі часткова адзначанага, што звязана з уяўленнямі беларусаў і іншых народаў пра дождж як атмасферную з'яву і нябесную вільгаць, і, несумненна, на аснове той сімволікі, што атрымала лексема *даждж* у выніку ўяўленняў пра прыродную з'яву, якой нададзены дадатковыя канатацыі да яе прыродных прыкмет і ўласцівасцей, і былі ўтвораны новыя адзінкі мовы для наймення найперш абстрактных, нябачных паняццяў, з'яў, якія важна было не столькі абазначыць, колькі яшчэ даць ім ацэнку, выразіць да іх адносіны, ахарактарызаваць і такім чынам сфармуляваць сцісла і вобразна, эмацыянальна і запамінальна правілы і антыправілы арганізацыі жыцця людзей.

Вядома, што пры выбары зыходнага матэрыялу, спосабу ўтварэння ФА шырока задзейнічана выкарыстанне параўнанняў, паколькі параўнанне заключаецца ў прыпадабненні аднога прадмета да другога, у якога мяркуецца наяўнасць прыкметы, агульнай з першым [Ахманова 1969: 450]. Не стала выключэннем адносна гэтага спосабу ўтварэння і група ФА з кампанентам *даждж*, у складзе якой адзначаецца ФА расці, вырастаць, з'яўляцца і пад. *як грыбы* <насля дажджу> 'вельмі хутка і ў вялікай колькасці' (Л1-2008-1: 328).

Прыступаючы да аналізу гэтай адзінкі, звернем увагу на адзін з важных паказчыкаў ацэнкі дажджу для чалавека, якім быў часавы паказчык. У прыватнасці, важна было, каб былі дажджы ранняй вясной, бо гэта было звязана з жаданнем чалавека атрымаць добры ўраджай, каб дажджы выпадалі своечасова, каб яны не залівалі пасевы і інш. Урэшце, часавая катэгорыя мае выключную ролю ва ўсім, што адбываецца ў свеце. Разам з тым дождж як прыродная з'ява выпадае не па волі чалавека, бо гэта прыродны дар, клопат, як памятаем, зямлі і неба. І менавіта сема 'хутка' як часавы крытэрыі стаў адным з паказчыкаў семантычнай структуры новай адзінкі.

Вобраз ФА расці, вырастаць, з'яўляцца і пад. *як грыбы* <насля дажджу> 'вельмі хутка і ў вялікай колькасці' суадносіцца з раслінным

(праз кампанент *грыбы*), прыродным (праз кампанент *дажджу*) і часавым (праз спалучэнне *пасля дажджу*) кодамі культуры. Адбор і выкарыстанне ў складзе ФА кампанента *грыб* абавязаны ведам і практычнаму вопыту чалавека, дзе грыб звязаны з уяўленнем пра хуткі рост. Але гэта дзеянне рэалізуецца пры пэўных умовах: пасля дажджу. І таму словаспалучэнне *пасля дажджу*, якое ўжо стала факультатывным, г. зн. няма неабходнасці ў яго ўжыванні з прычыны высокай ступені пазнавальнасці і ідэнтыфікацыі ФА, асабліва важнае ў часавым вызначэнні росту грыбоў. Такім чынам, на аснове метафарызацыі выразу-параўнання, калі хуткае з'яўленне чаго-ці чаго-небудзь у вялікай колькасці прыпадабняецца да хуткага і ў вялікай колькасці ўзнікнення грыбоў пасля дажджу, утвараецца новая адзінка. І ФА як *грыбы* <*пасля дажджу*> выступае ў ролі эталона хуткага росту, з'яўлення, утварэння чаго-небудзь у вялікай колькасці, ці хуткасці і шматлікасці чаго-небудзь там, дзе яго не было раней.

І яшчэ два абстрактныя паняцці – невядомасць, няпэўнасць, нявызначанасць часу альбо адсутнасць прычын спяшацца – зноў знайшлі адлюстраванне ў ФА, але ўжо з дапамогай кампанента *дождж* (параўн. ФА *не на пажар; не гарыць; не капае*) і створаных з ім вобразаў, што, разумела, мае свае вытокі.

Так, у аснову ўтварэння ФА *дождж за карак /шыю не лье /не капае* ‘няма прычын спяшацца’ (Л-2008-1: 385) абрана свабоднае спалучэнне слоў, дакладней, з сінтаксічнага боку яго структуры – гэта цэлы сказ, які выражае закончаную думку, называе пэўны факт з жыцця чалавека і які падпадае пад дзеянне фразеалагізацыі, ці пераасэнсоўваецца. Вобраз адзінкі звязаны з метафарай, паводле якой выбар пэўнага часу для выканання чаго-небудзь у спешным парадку ці ўвогуле зрабіць што-небудзь тэрмінова прыпадабняецца да часу, калі дождж паліе за карак ці шыю. А калі дажджу няма, ён не ліе ці не капае за карак ці шыю, то няма прычын спяшацца. Вось як гэта ілюструюць прыклады ўжывання ФА: – *Я добра падумаў ужо. Усё збіраўся табе сказаць. – Чаму ж не сказаць? – Дождж за карак не ліў* (К. Чорны); – *Так, так, пане Жўкоўскі! Дождж за шыю не капае, часу хопіць. Трэба ўсё добра абдумаць, абмазваць...* (А. Чарнышэвіч).

Як вынік адбору зыходнага магэрыялу, кампанентаў у іх структураванні ФА *дождж за карак /шыю не лье /не капае* суадносіцца з некалькімі кодамі культуры: праз кампанент *дождж* – з прыродным, праз варыянтныя кампаненты *лье /капае* – з акцыянальным, праз кампаненты *карак /шыю* – з саматычным, ці цялесным, і праз спалучэнне *за карак* – з прасторавым. І за кожным з названых кампанентаў замацавана дадатковая канатацыя да іх асноўных прыкмет і ўласцівасцей, выдзеленых і замацаваных ва ўяўленнях чалавека. Так, кампанент *дождж* не толькі называе прыродную атмасферную з’яву (кампанент часткова захоўвае сваё значэнне), але і сімвалізуе той сродак, тую прычыну, што вымушае ці патрабуе штосьці рабіць, выконваць нейкую работу і інш. Кампаненты *карак* ці *шыя*, па-першае, у вынікуе метаніміі на аснове прыпадабнення часткі да цэлага прадстаўляюць чалавека; па-другое, абраны як саматызмы-сімвалы адказнасці, месца ў пераносным і прамым значэнні нашэння цяжару (параўн. ФА *садзіцца на карак; не зляціць з карка; на карку; вісець на шыі; садзіцца на шыю; сядзець на шыі; скідаць <з шыі>*

ярмо; на шыю) ці ўвогуле абранае месца пападання вады ў час дажджу на чалавека. Вобраз ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра адсутнасць руху, дзеяння без прычыны і вызначанага для гэтага часу.

А дзве другія адзінкі – гэта ФА *пасля дожджыку /дожджычку ў чацвер* (Л-2008-1: 385) і *пасля дожджыка /дожджычка ў чацвер на сухую пятніцу* з агульным значэннем ‘невядома калі, ніколі’ (Д-2000: 152), якія, як правіла, выкарыстоўваюцца для жартоўна-іранічнага выказвання ці ў адказ на пытанне пра час сустрэчы. Напрыклад: – *Калі прыйсці? – Заўтра... Паслязаўтра. Пасля дожджыку ў чацвер*, – *ужо весела жартуючы, сказаў Кавальчук, спадзеючыся, што рыбак усё роўна нічога не пачуе* (М. Ваданосаў); *Такую хароміну наставілі, а сама з нарвы не вылазіш! Каму, скажы, ты беражэш свае новыя сцены? Бадзею? Чакай яго пасля дожджыку ў чацвер* (І Капыловіч); *Глядзі, так ён да цябе і прывіде. Ага, пасля дожджыка ў чацвер на сухую пятніцу* (Д-2000: 152).

І зноў адзначым тут пераасэнсванне свабодных спалучэнняў слоў, выкарыстанне метафарычнага мыслення чалавека, калі ў аснову вобраза абрана часавая метафара, паводле якой няпэўнасць вызначанага часу альбо зусім невядомасць прыпадабняецца да абстрактнага ўяўлення пра час дажджу ў вызначаны дзень тыдня – чацвер. Выбар кампанента *чацвер* звязаны з міфалагічнымі ведамі, паколькі, паводле У. М. Тапарова, «Перуну быў прысвечаны чацвёрты дзень тыдня, чацвер», а таксама патрэбна адзначыць «сувязь з чацвяргом Іліі-прарока і асабліваю адзначанасць “чацвярговага” дажджу» [Топоров 1998: 68]. Аднак выраз прадстаўляе яўны алагізм, паколькі, паводле выразу, дождж ідзе не пасля грому і маланкі, бо чацвер лічыцца днём грому і маланкі, а наадварот, а таму ў выразе, як адзначае В. М. Макіенка, важнай з’яўляецца такая дэталі, як «паслядоўнасць *дожджычка і чацвярга*, якія ў нашым выразе падкрэслена супрацьпастаўлены ў храналагічных адносінах» [Мокиенко 1986: 162]. Іншымі словамі, гэта нерэальна, як і сустрэча.

Вобраз ФА суадносіцца з часавым (праз спалучэнні *пасля дожджыку і асабліва ў чацвер і пятніцу*, якія як бы называюць час, што будзе пасля дожджыка, што невядома калі будзе, і як бы ўдакладняюць гэты тэрмін сустрэчы, што звязана з пэўным днём тыдня – чацвер, які быў днём бога-громавержца), прыродным (праз кампанент *дождж*, які называе від ападкаў) кодамі культуры. У дыялектным выразе яшчэ дапаўняецца няпэўнасць як бы пэўным днём – сухой пятніцай, што сапраўды ідзе пасля чацвёртага дня тыдня, тым самым папярэдні алагізм як бы выпраўляецца. У выражэнні жартоўнасці значную ролю адыгрывае памяншальна-ласкальная форма варыянтных кампанентаў-назоўнікаў *дождж-ык-у і дождж-ыч-к-у*. ФА *пасля дожджыку /дожджычку ў чацвер* набыў ролю эталона няпэўнасці (сустрэчы, дзеяння) ці невядомага часу ажыццяўлення чаго-небудзь.

Скрытая матывацыя ляжыць у аснове ФА *залаты дождж* ‘вялікія грашовыя сумы, прыбыткі’ (Л-2008-1: 385), паколькі яго паходжанне, як лічаць, «звязана з старажытнагрэчаскім міфам пра Зеўса, які, захоплены прыгажосцю Даніі, дачкі аргоскага цара Акрысія, пранік у яе ў выглядзе залатога дажджу і апладніў яе» [Захаренко 2009б: 245]. Але найбольш верагодным з’яўляецца сувязь і вытокі вобраза ФА з больш глыбокімі старажытнымі каранямі, што сапраўды ракрывае матывацыю другаснай

адзінкі. Узгадаем, што ў старажытных уяўленнях аб свеце чалавек адводзіў значнае месца дажджу як жывой нябеснай сіле, што жывіць зямлю. Праяўленне дажджу не залежыць ад чалавека. Дождж далучаўся да ліку магічных нябесных праяў, яму пакланяліся. Захавалася нямала розных абрадаў, рытуальных дзеянняў па выкліканні дажджу, заклінанні яго. І пераважна дождж успрымаецца людзьмі з пазітыўнай сімволікай: як «нябесны дар», звязаны з ідэяй множнасці, урадлівасці і багацця. І ў наш час вераць прыкметам на аснове дажджу, з якіх, напрыклад, нагадаем пра такія, як дождж у час вянчання сімвалізуе шчасце, а ў час збораў у дарогу – удачу. У Бібліі дождж з'яўляецца сімвалічным выражэннем благадзі Божай.

У такім святле зразумелым становіцца ўтварэнне ФА *залаты дождж*, вобраз якой суадносіцца з двума кодамі культуры: з прыродным праз кампанент *дождж* і з прыродна-рэчавым праз кампанент *залаты* (прыметнік як вытворны ад назоўніка *золата*). А золата з далёкіх мінулых часоў і да сённяшняга часу выступае сімвалам багацця, дастатку, удачы і Боскай благадзі. Прыкметай залаты надзяляецца ўсё самае цудоўнае, звышкаштоўнае (параўн. *залатая сярэдзіна*; *залатое вясельле*; *залатое дно*; *залатая рукі*, *залатое сэрца*). У аснове ФА ляжыць прыродная метафара, паводле якой дзівоснае з'яўленне вялікіх грашовых сродкаў прыпадабняецца да моцнага патоку дажджу. І ФА *залаты дождж* выступае сімвалам, эталонам багацця, якое набываецца ці прыходзіць без вялікіх намаганняў.

Цяпер звернемся да дыялектных ФА з кампанентам *дождж*, якія выяўляюць адметныя вобразы і служаць найменнямі-характарыстыкамі. Гэта найперш ФА *і ад ветру і ад дажджу* – ‘памяркоўна-спагадлівы, добры для ўсіх’ (Д-2000: 91), якая створана для станоўчай характарыстыкі і дадатнай ацэнкі чалавека, які вызначаецца спагадлівасцю і дабрынёй да людзей. Утворана ФА па шырокавядомай мадэлі: «спалучэнне аднародных членаў з паўторам пры іх злучніка *і*», дзе паўтаральны злучнік спалучае дапаўняльныя адно да другога словы-кампаненты тыпу *і нашым і вашым*; *і швец і жнец і на дудзе ігрэц*; *і на свёнткі і на пёнткі* ‘на ўсе выпадкі жыцця’; *і да зайца стралец і да дзевак маладзец* ‘здатны да ўсяго, майстар ва ўсякай справе’. Выбар кампанентаў-найменняў прыродных з’яў у прыведзенай адзінцы мае сваё абгрунтаванне, ці яны зусім не выпадковыя. Па-першае, вецер і дождж – гэта прыродныя стыхіі, якія ў складзе ФА сімвалізуюць беды, няшчасці. І чалавек, што вызначаецца дабрынёй і спагадай да другога чалавека, якога напаткала бяда ці гора, прыпадабняецца да таго, хто ці што служыць абаронай ад ветру і ад дажджу.

А вось ФА *як свіння на дождж* – ‘залішне, празмерна (разысціся, раздурэцца, развясціцца) (Д-2000: 248), што служыць для выражэння інтэнсіфікацыйнага паказчыка – семы ‘вельмі’, характэрнай для праслоўных кампаратывных адзінак, але найперш для адмоўнай ацэнкі празмернасці ў непрыстойных паводзінах каго-небудзь. Як кажуць, ва ўсім трэба знаць меру. ФА суадносіцца з заанімным (праз кампанент *свіння*, што характарызуецца замацаваным за гэтай жывёлай негатывам), прыродным (праз кампанент *дождж*) і часавым (праз спалучэнне на *дождж*) кодамі культуры. Выбар параўнання для ўтварэння новай адзінкі абумоўлены, хутчэй за ўсё, назіраннем за паводзінамі жывёлы і

негатывам ўспрымання яго. А ў выніку гэта дало магчымасць абазначыць і ацаніць такое абстрактнае паняцце, як залішне, празмерна ў адносінах да паводзін чалавека. І ФА выступае ў рэлі эталона празмернасці, нястрыманасці ў паводзінах дурасліўца, свавольніка.

І дапаўняюць групу ФА з кампанентам *дождж* тры адзінкі, у якіх адсутнічае «дажджавы» кампанент, але якія з'яўляюцца вобразнымі характарыстыкамі самога дажджу, што сведчыць пра значнае месца і вялікую ролю гэтай прыроднай з'явы ў жыцці беларуса. І да месца тут ўгадаць, што дождж у міфапаэтычных уяўленнях беларусаў успрымаецца па-рознаму, але заўсёды як дар Бога і незалежна ад волі чалавека, хоць ён і не заўсёды да месца. Вось што адзначае А. А. Шамак: «Дождж мае некалькі назваў у залежнасці ад поры года, у якую ідзе, і ад акалічнасцяў, у якіх ён ці неабходны, ці непажаданы. Дождж ад Ярылавага дня аж да ўтварэння жытнёвага зерня завецца “хлебавік”, падчас жніва – “гніляк”; у той самы час, але праліўны – проста “лівун”. Восеньскі дробны дождж – “негадзь” альбо “халяпа”. Дождж Бог пасылае на карысць людзям, але ніколі не можа дагадзіць усім, бо аднаму трэба дождж, а другому – пагода» [Шамак 2004: 41].

Відавочна, не без уплыву такой значнай інфармацыі і ўзніклі другасныя адзінкі для ацэнкі і асабліва для выражэння інтэнсіўнасці праяўлення дажджу. Гэта ФА *ліць, паліць як /нібы з вядра* ‘вельмі моцным струменем, суцэльным патокам’ (ЛІ-2008-1: 270); *ліць, ліцца, лінуць як з лубу* ‘вельмі моцным струменем, суцэльным патокам. Аб праліўным дажджы’ (ЛІ-2008-1: 662) і *як /нібы з рэшата 1* ‘вельмі моцным струменем, суцэльным патокам (ліць, ліцца, цячы). Аб праліўным дажджы’ (ЛІ-2008-2: 349), утварэнне якіх абавязана фразеалагізацыі параўнанняў, сутнасць якіх заключаецца ў пераўтварэнні кампаратыўнага значэння словаспалучэння ў метафарычнае. І такое пераўтварэнне вызначае, з аднаго боку, блізкасць, а з другога боку, адметнасць зыходных семантычных катэгорый – параўнання і метафары [Огольцев 1978: 72].

У вобразах прыведзеных ФА дождж параўноўваецца не з прадметам непасрэдна – вядром, лубам ці рэшатам, а з пэўным чынам праяўлення, якое дэманструе інтэнсіўнасць дажджу ці аб’ём гэтага посуду. Сапраўды, варта пагадзіцца з выказваннем К. І. Мізіна, які адзначае, што кампаратыўныя ФА «займаюць пэўнае месца ў агульнай сістэме формаў, спосабаў і сродкаў рэпрэзентацыі інтэнсіўнасці» [Мізін 2007: 21]. Менавіта гэта і адрознівае кожную з названых ФА, хоць у іх аснове ляжыць адна і тая ж метафара, на аснове якой ліццё вады з вядра, лубу ці рэшата прыпадабняецца да вялікага і моцнага дажджу. І тут метафара грунтуецца на параўнанні ў фармаванні нацыянальнай карціны свету, якая засноўваецца на здольнасці гэтых моўных фактаў пазнаваць наваколны свет праз вобразы.

Названыя ФА ілюструюць вобразы-сімвалы, якія сталі ўніверсальнымі. Тут найменні посуду, ёмістасцей як тыповых і звычайных ва ўжыванні – вядро, луб ці рэшата выступаюць вобразамі-эталонамі, а функцыянуюць у складзе кампаратыўных ФА як падмацаванне вялікага і моцнага струменю і тым самым атрымліваюць значэнне інтэнсіўнасці, якое і ёсць найвышэйшай ступенню выяўлення адзнакі дажджу, што і перадаецца ў фразеалагічным значэнні з дапамогай сем ‘моцны’ ці ‘вельмі’.

Выбар найменняў ёмкасці для ўяўлення аб колькасці і віду патоку дажджу абумоўлены жыццёвымі ўмовамі і ўяўленнямі аб іх у мінулым. Разам з тым розніца ў выбары посуду для перадачы інтэнсіўнага праяўлення дажджавога патоку і вобразнага прадстаўлення патоку дажджу мае ўсё ж і свае адценні адносна спосабу лічця, ці віду пралівання дажджу. Узгадаем пра міфалагічныя ўяўленні аб вадзе, што «прасяваецца праз хмары, бы праз сіта, і падае на зямлю дажджом. Калі хмары прадзяруцца, тады ліне дождж як з вядра...» [Шамак 2004: 40]. Як відаць, калі ліць з вядра, то маецца на ўвазе пра вялікі і моцны дождж аднаго віду, ці, як кажуць у такім выпадку, льецца суцэльная сцяна вады; а калі з рэшата ці лубу, то з улікам гэтых ёмістасцей – наяўнасці ў іх дзірак – акцэнтуюцца ўвага пра моцны дождж, буйны, але які падае буйнымі кроплямі, а не лье суцэльным патокам.

ФА як /нібы з вядра; як з лубу; як /нібы з рэшата перадаюць стэрэатып, эталоннае ўяўленне аб масе, дажджавым патоку, інтэнсіўнасці праяўлення дажджу.

Як бачым, выбар кампанента-лексемы *даждж* пры ўтварэнні фразеалагізмаў беларускай мовы абумоўлены той сімвалізацыяй гэтай лексемы ў дафразеалагічных перыяд, што абавязана месцу і ролі дажджу як атмасфернай з’явы і яе ўспрымання ў народным уяўленні. І створаная група фразеалагізмаў з гэтым кампанентам дапаўняе аб’ектывацыю канцэпту «вада» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў.

Пара – від пераўтварэння вады, адметны ад усіх іншых, паколькі гэта «газ, які ўтвараецца пры выпарэнні вады, нагрэтай да высокай тэмпературы; газападобны стан вады» [ТСБМ 1980: 35]. І лексема *пара*, якая абазначае газападобны стан вады, абрана ў якасці кампанента і асновы ўтварэння вобразы ФА, што дапаўняюць і пашыраюць аб’ектывацыю канцэпту «вада».

Пара адносіцца да прыроднага кода культуры і разам з тым пара служыць распазнаванню вады ў адным з яе станаў. Пара – гэта веды і адначасова знак культуры і сімвалізаваная сутнасць як від вады, што выкарыстоўваецца ў бытавых умовах (параўн. пара з чайніка, адпарыць, выпарыць, выпарэнне і інш.), тэхніцы (напрыклад, паравік, паравоз, паравая сіла, паравыпускная труба і інш.). А як знак кода культуры пара нясе каштоўнасныя сэнсы, якія заключаюцца ў тым, што пара звязваецца ў свядомасці чалавека з рухам, тэмпературай, яна выяўляе часавы паказчык – указвае на хуткасць, перамяшчэнне, адпаведнасць норме, служыць сведчаннем уздзяння, урэшце, вызначае маральна-этычныя якасці і духоўныя ідэалы чалавека.

У вобразах пары ў ФА, якія прадстаўляюць семантыку пары, чалавек надаў аднаму з відаў вады і дзеяннем з ім розныя культурныя сэнсы, якія аб’ядноўваюць пару і дзеянні з ёю з каштоўнымі, выдзеленымі чалавекам у працэсе ўсведамлення свету. І адносна фразеалагізмаў беларускай мовы з кампанентам *пара* можна сказаць, што ўсе вобразныя выразы, заснаваныя на «паравай» метафары, выконваюць ролю моўных стэрэатыпаў і сімвалаў культуры, якія перадаюць важнейшыя сэнсы з каштоўным зместам, для ілюстрацыі чаго звернемся да фразеалагічных адзінак.

Так, дзеяслоўныя аднаструктурныя ФА *задаваць пары* ‘моцна сварыцца на каго-н., рэзка прабіраць каго-н.’ (Л-2008-1: 441); *задаць*

пары ‘моцна лаяць, сварыцца на каго’ (М-К-1972: 92) і *паддаваць пары*, за якой замацаваны два значэнні – 1) ‘натхняць, падбэдзёрваць каго-н.’ і 2) ‘прымушаць каго-н. дзейнічаць больш энергічна’ (Л-2008-2: 136), характарызуюцца адносна свайго ўтварэння досыць празрыстай «лазневай», ці «паравай», матывацый і суадносяцца праз дзеяслоўныя кампаненты з антропна-дзейнасным кодам культуры, паколькі ўказваюць, што дзеянне выконвае чалавек у адносінах да другой ці некалькіх асоб, а праз кампанент *пара* – з прыродным і прасторавым кодам культуры, зыходзячы з таго, што пара дзейнічае ў пэўным месцы, на пэўнай прасторы.

У аснову вобраза ФА *задаваць пары* і *задаць пары* абрана метафара, паводле якой рабіць вымову, строга і грозна выражаць свае негатыўныя адносіны, даходзячы да выкарыстання рэзкіх, грубых слоў, тым самым выказваючы сваё зневажэнне ці ўвогуле негатыў у сувязі з чым-небудзь, прыпадабняецца да зададзенага высокага ўзроўню пары ў лазні ці ў спецыяльным яе аддзяленні – парылцы, дзе парацца і дзе адзначаецца высокі ўзровень тэмпературы і адпаведна моцнае ўздзеянне пары як газападобнага рэчыва на скуру чалавека.

Паводле ўспрымання ФА, маецца на ўвазе, што як градус тэмпературы ў парылцы павышаецца пры заліванні камянёў і гарачая порцыя пары моцна ўздзейнічае на голае цела тых, хто парыцца, так і лаянка, крык на каго-небудзь закліканы да ўздзеяння на таго, каму адрасаваны гэтыя строгія, нярэдка грубыя і лаянкавыя словы (параўн. *даваць /задаваць жару*, дзе тую ж ролю выконвае ўздзеянне жару ў выглядзе гарачага вуголля). Зусім магчыма, што ў аснове вобраза абрана метафара на аснове асацыяцыі эмацыянальнага накалу чалавека ў злосці, лаянцы і выдыху пары з рота.

ФА *задаваць пары* і *задаць пары* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне аб высокім накале слоўнага выражэння негатыву адной асобы ў адносінах да другой у сувязі з якой-небудзь прычынай, як правіла, парушэння якіх-небудзь норм ці ўвогуле паводзін адмоўнага характару. Напрыклад: [Куторга:] *Ды я такой задам яму пары, што ён не згадае, дзе ўюны зімуюць* (В. Дунін-Марцінкевіч).

Для ўтварэння вобраза ФА *паддаваць пары* абрана крыху адметнае ад папярэдняй ФА свабоднае словазлучэнне ці, магчыма, тэрміналагічны выраз, дзе, дзякуючы новай прыстаўцы ў дзеяслове *пад-даваць* і, адпаведна, новага значэння – ‘павялічваць сілу, напружанасць, хуткасць чаго-н.’ [ТСБМ 1979: 525], па-іншаму ўспрымаецца і вобраз ФА. А ў выніку дзеяння метафарызацыі выразу стала магчымым абазначэнне новых абстрактных паняццяў з дапамогай новай, другаснай, адзінкі і замацаванне за ёю новых значэнняў. І тут, як і ў папярэдніх выпадках, метафара з’яўляецца тым самым механізмам, з дапамогай якога, як адзначае В. Д. Старычонок, «інтэгруецца пачуццёва-вобразная і вербальна-моўная сістэмы» [Старычонок 2007: 7].

У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой шматразовая падача новай порцыі пары ў парылцы, для чаго час ад часу паліваюць кіпнем на раскаленыя камяні, што выклікае клубы пары, прыпадабняецца да слоў чалавека, які заклікае, заахвочвае, падбэдзёрвае, натхняе другога ці другіх да чаго-небудзь, але, як правіла, усё ж добрага, карыснага, альбо прыпадабняецца да спосабу і сродку падбэдзёрвання (параўн. *паддаваць*

духу ‘натхняць, падбздэрваць каго-н., падымаць настрой у каго-н.’) ці да сродку прымушэння каго-небудзь быць больш энергічным, актыўным (параўн. *паддаваць духу* і *паддаваць жару* з агульным значэннем ‘прымушаць каго-н. дзейнічаць больш энергічна, актыўна’). Тут спосаб закліку ці сродак уздзеяння прыпадабняецца да павышэння тэмпературы ў парылцы і ўсё новай і новай падачы пары, якая моцна ўздзейнічае на цела і дух тых, хто парыцца, як новага патоку слоў, што асацыятыўна выклікаецца паводле прыкметы вады – ліцца.

І такія два значэнні, што замацаваліся за гэтай ФА, у пэўнай ступені абавязаны правобразам тых людзей, што знаходзяцца ў парылцы. Адны з іх, хто вельмі любіць паддаванне пары, павышэнне тэмпературы, увогуле парыцца, прыраўноўваюцца да людзей, якім патрэбна падбздэрванне, падтрымка, а таму і выразная дадатная канатацыя ФА ў першым яе значэнні, бо тут маецца на ўвазе станоўчы ўплыў – надаць чалавеку ўпэўненасці, падняць яму настрой, падбздэрыць у пачатку справы, дзеяння і пад. А вось другія, хто не вельмі любіць працэдуру паддавання пары і ўвогуле парыцца, прыраўноўваюцца да людзей апатычных, неактыўных у сваіх дзеяннях, адносна выканання працы, павольных ці марудных у вырашэнні чаго-небудзь, ці да тых людзей, якіх патрэбна падганяць, прымушаць, на якіх патрэбна ўздзейнічаць, што не можа выклікаць станоўчую ацэнку.

ФА *паддаваць пары* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра важную ролю і нават неабходнасць падбздэрвання, надання натхнення тым, хто пачынае што-небудзь рабіць, стараецца, і моцнага ўздзеяння, падштурхоўвання, нават прымусу тым, хто не возьме на пуп, хто не працуе з усёй сілы, у каго не гарыць у руках і каго нават патрэбна падганяць, актывізаваць ці ўвогуле прымушаць што-небудзь рабіць, быць больш энергічным.

Выразная «лазневая» матывацыя выяўляецца і адносна выклічнікавай ФА *з лёгкай парай!* Устойлівы выраз служыць, па-першае, ветлівым прывітаннем і пажаданнем добрага здароўя таму, хто толькі што памыўся ў лазні (ЛІ-2008-2: 186), што ўжо выяўляе яго як культурны моўны знак у міжасобных зносінах людзей і служыць паказчыкам ветлівасці і культуры. Але не толькі гэта звязвае ФА з вытокамі свайго ўтварэння і адпаведна захаваннем ў яго вобразе скрытай культурнай інфармацыі.

У вобразе ФА вызначальную ролю адыгрывае кампанент-прыметнік *лёгкай*, што, з аднаго боку, звязвае ФА з архетыпічным супрацьпастаўленнем «лёгка – цяжка» (параўн. ФА *лёгкая рука*; з *лёгкай рукі*; з *лёгкай душой*; з *лёгкім сэрцам* і супрацьлеглыя ім паводле ацэнкі *цяжкая рука*, з *цяжкай душой*, з *цяжкім сэрцам*) і праз які ФА суадносіцца з вагавым кодам культуры. Па-другое, гэты кампанент у складзе ФА пераасэнсоўваецца і перадае культурныя сэнсы ‘шчасце’, ‘здароўе’ і разам з тым даводзіць аб ролі і якасці пары ў лазні.

Справа ў тым, што лазня мае свае адметнасці і выконвае сваю ролю ў захаванні і падтрыманні здароўя чалавека. Увогуле, лазня ўспрымаецца заўсёды як станоўчая з’ява, выпрацоўваецца цэлы комплекс правілаў і нават рытуальных дзеянняў. Гэта не толькі сродак цялеснага ачышчэння, бадзёрасці і здароўя, але і месца сустрэчы, правядзення свабоднага часу. Узгадаем любімы ўсімі кінафільм «Іронія лёсу, або З лёгкай парай».

Праўда, спачатку пажаданне гаварылі чалавеку перад тым, як яму трэба было ісці ў лазню: яму жадалі лёгкай пары, таму што ёсць лёгкая пара, якая падымаецца ўверх, а парыльныя палаці размяшчаюцца як мага вышэй да столі, і цяжкая пара, якая ўтрымлівае ўгарны газ. І. Я. Лепешаў адзначае: «Першапачаткова гэты выраз гаварыўся пры ўваходзе ў лазню як зычэнне тым, хто парыўся ўжо. *Лёгкай* называлі пару без чаду. У фальклорным томе “Выслоўі” (1979) фіксуецца розныя зычэнні “ў лазні і ідучы з лазні”: “З лёгкай парай”, “З добрым парам” і інш. І. Насовіч падае як вітанні пры ўваходзе ў лазню; “Пара – баня, лёгкі дух”, “Шаўковы венік, лёгкі дух”. Параўн. таксама ў апавяданні М. Гарэцкага “У лазні”: “Саўка... шывка пабег наперад усіх к лазні. Там ён кумільгом укаціўся ў прымыльнік і сказаў дыскантам: – Пара – лазня, лёгкі дух!..» [Лепешаў 2004: 160-161].

У наш час ФА выкарыстоўваецца як прывітанне і пажаданне добрага здароўя чалавеку пасля лазні, наколькі зусім забыліся пра цяжкую пару. І цяпер моўна-этыкетная ФА выказваецца пасля лазневай ці паравай працэдуры як прывітанне з новай порцыяй здароўя і пажаданне быць здаровым і далей. ФА з *лёгкай парай!* выконвае ролю стэрэатыпнага прывітання-пажадання добрага здароўя.

Яшчэ дзве ФА з кампанентам *пара*, а гэта *на ўсіх парох* ‘вельмі хутка, з вялікай скорасцю (ляцець, імчацца і пад.)’ (Л-2008-2: 186) і *на першых парох* ‘спачатку’ (Л-2008-2: 186), якія сваімі вытокамі абавязаны марской справе мінулых часоў, калі плавалі пад парусамі і калі адбылася змена паруснага флоту караблямі на паравай і дызельнай цязе.

Адносна этымалогіі ФА *на ўсіх парох* можна прывесці росшукі В. М. Макіенкі, які адзначае, што «выраз *на ўсіх парох* – прамы нашчадак старажытнага “паруснага” звароту» і абавязаны сваім утварэннем паўтору мадэлі ранейшага па часе і працягласці выкарыстання ў марской ці рачной справе выразу і пазней устойліваму звароту *на ўсіх парусах* [Макіенко 2007: 177]. Гэты выраз у сваім зыходным значэнні быў «максімальна зразумелы: чым больш узнята парусаў, тым хутчэй рухаецца судна» [Тамсама: 176]. Акрамя таго, даследчык рускай фразеалогіі заўважае яшчэ і аб «бяссэнсіцы і граматычнай несуразіцы» ФА *на всех парох* ў рускай і *на всіх парох* для ўкраінскай: «Пераход ад **парусоў да пары** [выдзелена жырным В.М. Макіенкам] тут не “падпраўлена” мовай, пагэтаму і атрымалася гэта неапраўданае “абмножанне” назоўніка **пара**, які павінен жывацца толькі ў адзіночным ліку» [Тамсама: 177].

Цяпер да рускага і ўкраінскага «памылковых» варыянтаў, выдзеленых В. М. Макіенкам, дадамо і ФА *на ўсіх парох* у беларускай мове. Дарэчы, у мове Я. Купалы ўжыты яшчэ адзін варыянт – *на ўсе пары* з тым жа значэннем ‘хутка’ [Ляшчынская-Шведава 2007: 193], але, як відаць, і тут ужыта форма множнага ліку назоўніка *пара*, і гэты варыянт ФА не выпраўляе граматычную «памылку», якая яшчэ раз сведчыць пра захаванасць формы фразеалагізмаў ў часе і прасторы іх існавання і выкарыстання.

Вобраз ФА *на ўсіх парох* пабудаваны на метафарызацыі свабоднага выразу і суадносіцца з колькасным (праз кампанент *усіх*), прыродным і прасторавым (праз кампаненты *на і парох*) кодамі культуры. Вобраз ФА створаны метафарай, дзякуючы якой перамяшчэнне ў прасторы

сумяшчаецца з рухам часу. У выніку ФА перадае эталоннае ўяўленне пра хуткасць перамяшчэння ў прасторы, незалежна ад спосабу яго ажыццяўлення – пешшу ці едучы.

А вось ФА *на першых парах* ‘спачатку’ ўзыходзіць да архетыпічнай формы ўсведамлення свету – супрацьпастаўлення «першы – апошні», які звязаны з абазначэннем прасторавых каардынат, што вызначаюцца адносна чалавека, і з супрацьпастаўленнем «першы – лепшы», што вызначае пачатковыя як галоўны, важны. Вобраз ФА ствараецца метафарай, у якой прадстаўлена лінейна-прасторавы ўспрымання чалавекам руху часу: спачатку адно, пасля другое. І як першая пара самая моцная, самая лепшая, так і парадак выканання чаго-небудзь звязваецца з пачаткам як лепшым часам. Вось як скарыстана ФА ў маўленчай практыцы: *Нельга сказаць, што ўсё тое, што ён [Саша] рабіў, было прадэкватана на першых парах няўхільнай сціплай логікай* (Б. Мікуліч); *Гэта звычайна сярэдняга веку кабеты, у меру далікатныя, увішныя і на першых парах не вельмі гаваркія* (С. Грахоўскі). ФА *на першых парах* адлюстроўвае стэрэатыпнае ўяўленне аб першым этапе ў парадку выканання чаго-небудзь.

І яшчэ тры ФА, якія не маюць адносін да тэрміналагічных адзінак, – гэта ФА *і /ні пары з рота не пусціць* ‘не сказаць нічога лішняга, захаваць у тайне’ (Л-2008-2: 281); *і пары з губы /з губоў не пусціць /не выпусціць* ‘не гаварыць лішняга, маўчаць’ (Д-2000: 93) і *пускаць пару з рота* ‘гаварыць’ (Д-2000: 158). У аснове першых дзвюх ляжыць старажытная архетыпічная апазіцыя «знешні – унутраны», «яўны – скрыты». Паходжанне адзінак звязана з тым, што пры маўленні чалавека візуальна адзначаецца рух ці выдыханне пары, асабліва заўважны ў халоднае і марознае надвор’е. Адсюль у аснову вобраза ФА абрана метафора, паводле якой нічога не сказаць, не выдаць сваю ці чужую тайну прыпадабняецца да адсутнасці выдыху пары з рота ці губ, іншымі словамі, да адкрывання рота.

ФА *і /ні пары з рота не пусціць, і пары з губы /з губоў не пусціць /не выпусціць* сцудносяцца з саматычным (праз кампаненты *рот, губы*, якія на аснове метанімічнага атаясамлівання часткі і цэлага абазначаюць чалавека), антропна-дзеясным (праз кампаненты *не пусціць*), прасторавым (праз кампаненты з *рота, з губы /з губоў*) кодамі культуры і ў пэўнай ступені з духоўна-маральным, паколькі выяўляюць адну з каштоўных рыс чалавека – умець трымаць у сакрэце і не гаварыць лішняга. ФА ствараюць эталанізаванае ўяўленне аб умённі трымаць тайну, не гаварыць лішняга, ці быць чалавекам прыстойных маўленчых паводзін.

А вось дыялектная ФА *пускаць пару з рота* сваім вобразам, што адваротны вобразам папярэдніх, якраз і служыць для выражэння асуджэння такой маўленчай дзейнасці, якая не адпавядае нормам і ўстаноўленым правілам.

Як відаць, у фразеалогіі беларускай мовы, як і кожнай іншай, не абыходзіцца ўвагай усё тое, што мае важнае значэнне ў жыцці беларуса, што мае каштоўнасць змест. І гэтаму доказ – ФА як другасныя адзінкі мовы, утварэння з выкарыстаннем кампанента-лексемы *пара*, якая набыла новыя сімвальныя значэнні – ‘натхненне’, ‘дапамога’ ‘рух’, ‘хуткасць’, ‘час’. А ўтварэння ФА далі магчымасць не толькі абазначыць новыя для чалавека абстрактныя паняцці, але і даць ім станоўчую ацэнку, сфармуляваўшы сціслымі вобразамі нормы і правілы, сярод

якіх важнасць як натхнення і падтрымкі чалавека ў яго рабоце, так і ўздзеяння, прымусу, калі такога не назіраецца, хуткасць перамяшчэння ці першачарговасць выканання чаго-небудзь, умненне захоўваць чужую тайну ці не гаварыць лішняга, прывітанне і пажаданне здароўя чалавеку пасля лазні. І зразумела, што ФА з кампанентам *пара* пашыраюць аб'ектывацыю канцэпту «*вада*» і яго прадстаўлення з дапамогай яшчэ аднаго віду пераўтварэння вады-рэчыва.

Раса – гэта апошняя з ліку адабраных для ўтварэння ФА лексема, што называе від вады-рэчыва ці яе пераўтварэнне, хаця ў лексіцы ў адпаведнасці з прыроднай з'явай маецца яшчэ адно найменне віду пераўтварэння вады – гэта *град*, якое не ўвайшло ў тэматычную групу лексем «віды вады», паколькі не адзначана ў складзе фразеалагізмаў беларускай мовы.

Як сведчыць энцыклапедыя, *раса* – «гэта кроплі вады, што ўтвараюцца пры кандэнсацыі вадзяной пары на глебе, траве і наземных прадметах пры ахалоджванні іх у выніку выпраменьвання. Узнікае ў ясныя і ціхія ночы, калі найбольшае зямное выпраменьванне [СЭС1981: 1149]. Паводле тлумачальнага слоўніка, за лексмай *раса* замацавана наступнае значэнне: «вадзяныя кроплі, якія збіраюцца на паверхні раслін і розных наземных прадметаў вечарам, ноччу і раніцай пры паніжэнні тэмпературы ў цёплую пару года» [ТСБМ 1980: 641].

Калі ж звярнуцца да міфалагічных звестак беларусаў, то, паводле народных паданняў і вераванняў, *раса* выступае як адна з сакралізаваных і апаэтызаваных. Гэта «раса – божая краса», яе з'яўленне прывісцвалася дзеяннем вышэйшых сіл. *Раса* выступае як «слёзы зямлі-маткі», каторая плача, просячы Бога багатага ўраджаю, як «сок зямлі», які сілкуе расліны, як «пот» зямлі, які выступае ад яе вялікай працы, проста як дар Бога, якім зямля, калі няма дажджоў, наталяе смагу.

Беларусы лічылі расу «божай вільгацю», што абмывае і ачышчае зямлю. Расой умываліся, каб было здароўе, праціралі вочы і абмывалі хворыя месцы. Магічныя здольнасці расы найбольш праяўляліся ў перыяд вышэйшага вегетатыўнага росквіту прыроды: ад святога Юр'я да Купалля.

Раса ў фальклору нават мае свае эпітэты – «залатая», «срэбная», «юр'ева», «малочная», «зямчужная», «мядзвяная», «божая», што засталіся найбольш трывалымі да нашага часу. «У структуры Сусвету *раса* цесна звязана са сферай нябеснай і зямной вільгаці па прынцыпе спалучаных сасудзінаў. Так, паводле народных уяўленняў і прыкмет, Бог дае расу, калі няма дажджу, а *раса* ў сваю чаргу адсутнічае на зямлі перад ападкамі» [МБ-ЭС 2011: 400-401].

Такім чынам, *раса* як від вады-рэчыва валодае высокім сімвалічным зместам, а таму цікава, як гэтая сімволіка, замацаваная за лексмай *раса*, паўплывала на скарыстанне гэтай адзінкі ў якасці кампанента, якія вобразы былі створаны з гэтым кампанентам-лексмай пры ўтварэнні фразеалагічных адзінак беларускай мовы і якую культурную інфармацыю з мінулага яны захоўваюць.

Адказ на ўсе гэтыя пытанні можна даць у выніку лінгвакультурнага аналізу адзінак, якія маюцца ў беларускім фразеалагічным фондзе. А іх зусім няшмат.

І першыя – гэта ФА *макавай расінкі /зерня /зярняці ў роце не было* ‘хто-н. нічога не еў’ (Л-2008-1: 159) і *расінкі ў роце не было* ‘пра стан, калі яшчэ нічога не еў і не піў’ (Ю-1977: 15) ці *расы /расінкі ў роце не было* ‘зусім не еў, не піў’ (М-К-1972: 224), *ні расінкі ні каліва ў роце, у роце не расілася, расы ў роце не было* (С-2011:74). У вобразе ФА скарыстана метафара, паводле якой стан чалавека, які нічога не ўжываў – ні яды ні вады, прыпадабняецца да адсутнасці нават расы ці расінкі як адзінкавасці, кроплі расы ці зярняці, каліва ў роце. ФА суадносіцца з прыродным (праз кампаненты *расы, расінкі* як асобнай часткі вады і *зерня /зярняці* як аднаго сям’я, што метанімічна прадстаўляе ежу), саматычным (праз кампанент *рот*, які на аснове метаніміі прадстаўляе праз частку цэлае – чалавека), прасторавым (праз спалучэнне прыназоўніка *ў* з назоўнікам *роце ў* форме М. скл. як указанне на месца прыёму пітва і ежы) і акцыянальным (праз спалучэнне адмоўнай часціцы *не* з дзеясловам *было ў* форме прошлага часу).

Выбар кампанента *расы, расінкі* ці *зерня, зярняці* абумоўлена тым, што гэтыя словы ў пераносным сэнсе набылі значэнне ‘вельмі малая колькасць’, ці словы набылі сімвалічнае значэнне – ‘самая маленькая колькасць’ адпаведна вады ці хлеба як неабходных мінімальнага сродкаў для жыцця чалавека. Немагавым з’яўляецца і суадноснасць са словам *раса* ўяўлення ранняга часу, калі яшчэ нічога не еў чалавек.

ФА *макавай расінкі /зерня /зярняці ў роце не было* ‘хто-н. нічога не еў’ і *расінкі ў роце не было* ‘пра стан, калі яшчэ нічога не еў і не піў’ ці *расы /расінкі ў роце не было* выступаюць у ролі эталона, стэрэатыпа такога стану чалавека, як быць нашча.

Нагадаем і пра ўяўленні аб расе як амбівалентнай з’яве: *раса* «мога быць жыццядайная і шкаданосная» [МБ-ЭС 2011: 400], а яшчэ пра тое, што *раса* «актыўна выкарыстоўвалася ў шкаданоснай магіі» [Тамсама: 401]. І тут асацыятыўна ўспрымаецца адна ФА з кампанентам *раса* – гэта *раса вочы выядае* ‘хто-н. нешчаслівы, жыве ў горы, нядолі’ (Л-2008-2: 308), якая ўтворана ў выніку метафарызацыі свабоднага спалучэння слоў, дзе кожны кампанент дадаткова да сваіх прыродных прыкмет і ўласцівасцей надзелены дадатковай канатацыяй.

Вобраз ФА суадносіцца праз кампанент *раса* з прыродным, праз кампанент *вочы* з саматычным і праз кампанент *выядае* з акцыянальным кодам культуры. У складзе ФА *вочы* не толькі абазначаюць на аснове метаніміі «вочы – зрок», але і «вочы – чалавек», а кампанент *выядае* (ад *выесці*) захоўвае адно са сваіх значэнняў – ‘разбурыць, пашкодзіць, праесці (аб дзеянні адзінаго рэчываў)’, на якое накладваецца пераноснае ў складзе вобраза (параўн. ФА *выесці вочы* ‘надакучыць папрокамі, напамінкамі’ ці *душу выесці* ‘вельмі надакучыць прыставаннямі, дакорами’ [ТСБМ 1977: 535]). Але асаблівая роля належыць кампаненту *раса*, які ў складзе вобраза новай адзінкі выклікае, па-першае, часавую асацыяцыю – узнікае вобраз раніцы, вельмі ранняга часу пачатку працы селяніна (узгадаем пра час з’яўлення расы – гэта вечарам, ноччу і раніцай); па-другое, на аснове сувязі з вадкасцю тут *раса* прыпадабняецца да поту (*раса*, як сведчаць вераванні, – гэта «пот») зямлі, які выступае ад яе вялікай працы). Узгадаем і ФА *пот вочы выеў* ‘хто-н. адчувае стому, зніжэнне ад цяжкай працы’ [Ляшчынская-Шведава 2007: 200], якая зафіксавана ў мове Я. Купалы, ці

пот вочы залівае ‘пацець, станавіцца вельмі мокрым ад цяжкай інтэнсіўнай працы’, якая ўжыта ў мове Я. Коласа. Дарэчы, названыя ФА з мовы Купалы і Коласа адсутнічаюць ў слоўніку фразеалагізмаў літаратурнай мовы, што яшчэ раз паказвае, наколькі важна было для адлюстравання і паўнаты прадстаўлення фразеалагічных рэсурсаў беларускай мовы і пры ўкладанні слоўніка такіх адзінак папярэдне вывучыць запасы фразеалагізмаў мовы класікаў беларускай мовы і літаратуры, у першую чаргу мову Я. Купалы і Я. Коласа.

ФА *раса вочы выядае* як сінтаксічная канструкцыя сказа перадае вобраз, у аснове якога ляжыць метафара, паводле якой нешчаслівы лёс каго-небудзь, таго чалавека, які жыве ў горы і бядзе, прыпадабняецца да дзеяння шкаданоснай расы, якая, як пот ад цяжкай працы, выядае вочы. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра цяжкую долю, нешчаслівы лёс чалавека, жыццё якога праходзіць у горы, бядзе.

І заключае групу фразеалагізмаў з кампанентам *раса* дыялектная адзінка *абagnaць /абганяць расу* ‘ўстаць вельмі рана, да ўсходу сонца’ (Д-2000: 12), якая называе і вобразна прадстаўляе вельмі ранняе абуджэнне чалавека: яшчэ да ўзыходу сонца. І своеасаблівым паказчыкам гэтага станавіцца параўнанне з расой, якая, як вядома, з узыходам сонца паступова пачынае прападаць. Вобраз ФА прадстаўлены метафарай, паводле якой даводзіцца, што чалавек вельмі рана ўстаў, што прыпадабняецца да вынікаў перамогі чалавека ў саборніцтве з расой. І ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра надзвычай ранняе абуджэнне чалавека.

Як відаць, у запасніках беларускай фразеалогіі адзначаюцца адзінкавыя фразеалагізмы з кампанентам *раса*, што ў пэўнай ступені абумоўлена высокай сакральнай сімволікай, якая замацавана за такім прыродным паняццем, як *раса*.

А ўвогуле, выдзеленыя фразеалагізмы з кампанентамі *дождж*, *лёд*, *пара*, *раса*, *снег* і *туман*, якія ў свабодным выкарыстанні абазначаюць розныя віды ці пераўтварэнні вады, істотна дапаўняюць канцэпт «*вада*» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў, хоць і знаходзяцца на перыферыі фразеасемантычнага поля ‘*вада*’. Гэта абумоўлена, па-першае, колькаснымі паказчыкамі фразеалагізмаў з названымі кампанентамі: усяго разам з улікам усіх названых кампанентаў як найменняў розных відаў вады зафіксавана 74 ФА, з іх найбольшая частотнасць прыпадае на кампаненты *туман* (18 ФА), *снег* (17 ФА) і *лёд* (16 ФА), у той час як кампанент *вада* адзначаны больш чым 110 ФА. Па-другое, лексемы, што абазначаюць розныя віды вады, асабліва *снег*, *дождж*, *раса*, *пара* ў дафразеалагічны перыяд іх існавання не былі надзелены такой разнастайнасцю сімвальных значэнняў, як гэта характэрна лексеме *вада*.

Падводзячы вынікі аналізу фразеалагізмаў, што рэпрэзентуюць канцэпт «*вада*», адзначым наступныя важнейшыя палажэнні, да якіх прыйшлі. Канцэпт «*вада*» ў беларускай мове належыць да ліку асноўных ў канцэптасферы беларусаў сярод усіх канцэптаў прыродных стыхій і мае складаную структуру, у якой выдзяляюцца ядро і перыферыя.

Кампанентны аналіз выдзеленых амаль 250 ФА, што аб’ектывуюць канцэпт «*вада*» ў беларускай мове, паказаў, што пры іх утварэнні актыўна ўдзельнічаюць кампаненты розных тэматычных груп, якія складаюць

лексіка-семантычнае поле «водных» фразеалагізмаў беларускай мовы, што складаецца з ядра і перыферыі, а ўсяго задзейнічана больш за 40 «водных» лексема-кампанентаў.

Базавым сродкам, ці ядром, аб'ектывацыі канцэпту «вада» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў з'яўляецца лексема *вада*, а ўсе перыферычныя адзінкі як элементы канцэптуалізацыі задэфінаваны вытворнымі значэннямі асноўнай лексемы (напрыклад, 'цячэнне', 'вадаём', 'атмасферныя ападка' 'від вады' і інш.) і ўтрымліваюць протатыповыя значэнні, якія звязваюць іх з базавым рознымі спосабамі і сродкамі. Паказчыкамі базавасці дадзенага кампанента-лексемы з'яўляюцца прыналежнасць яе да спрадвечнай лексікі беларускай мовы, якая ўключана ў склад ядра беларускай моўнай свядомасці, семантычны аб'ём, шырокая сімвалізацыя ў дафразеалагічны перыяд, а яшчэ і вялікая колькасць разнастайных водных аб'ектаў на тэрыторыі Беларусі і тая роля, якую адыгрывае вада і ўсё, што звязана з ёю, у жыцці беларусаў. Немалаважным фактарам вызначэння базавасці з'яўляецца і вынік рэпрэзентацыі канцэпту: лексема *вада* як кампанент фразеалагічных адзінак з'яўляецца найбольш прадукцыйны, яго частотнасць самая высокая з усіх «водных» кампанентаў – гэта 111 ФА, што складае 44,1 % ад усёй колькасці выдзеленых і прааналізаваных ФА беларускай мовы, што аб'ектываюць канцэпт «вада».

Перыферыю канцэпту «вада» ў беларускай мове складаюць тыя фразеалагічныя адзінкі, што ўтрымліваюць шматлікія «водныя» кампаненты, якія непасрэдна звязаны з вадой – *падводны*; *бурбалкі*, *вар*, *капля*, *капелька*, *кіпень*, *кропля*, *цячэнне*, *абліваца*, *абліваць*, *выліваць*, *выплываць*, *заліваць*, *залівацца*, *ліць*, *заліваць*, *залівацца*, *падліць*, *пераліваць*, *плысці*, *уліць*, *уліты*, *усплываць*, *цякець*, але прадстаўлены ў складзе адзінкавых фразеалагізмаў (усяго яны адзначаны ў 52 ФА). А яшчэ на перыферыі знаходзяцца дзве групы прыблізна роўных па колькасці фразеалагізмаў, якія вызначаюцца адпаведна такімі тэматычнымі групамі лексем-кампанентаў, як «водна-ландшафтныя аб'екты і іх часткі» і «віды вады».

Другое месца пасля фразеалагізмаў з кампанентам *вада* і блізкімі да яе «воднымі» кампанентамі па прадукцыйнасці займаюць фразеалагізмы з кампанентамі-лексемамі, што аб'ядноўваюцца ў тэматычную групу «віды вады» і прадстаўлены лексемамі *дождж*, *лёд*, *пара*, *раса*, *снег*, *туман* – усяго 76 ФА. І трэцяе месца з невялікім адрывам ад папярэдняй групы – усяго 58 ФА – складаюць фразеалагізмы з кампанентамі-лексемамі, што аб'яднаны ў тэматычную групу «водна-ландшафтныя аб'екты і іх часткі», якія прадстаўлены лексемамі *балота*, *бераг*, *вір*, *возеры*, *завадзь*, *крыніца*, *Лета*, *лужа*, *лужына*, *мель*, *мора*, *Нёман*, *пруд*, *рака*, *рэчышча*, *студня*.

Заўважным з'яўляецца адсутнасць у складзе фразеалагізмаў такіх лексем-найменняў у якасці кампанентаў, як *акіян* і *калодзеж* з ліку ландшафтна-водных аб'ектаў і *град* з ліку найменняў відаў вады, а яшчэ толькі станоўчая ацэнка фразеалагізмаў з кампанентам *крыніца*, *студня* і *возера*. Адносна адсутнасці кампанента *акіян* у фразеалагізмах беларускай мовы тлумачэннем можа быць адсутнасць акіяна як рэальнай з'явы ў жыцці беларусаў: акіян не мяжуе з тэрыторыяй

Беларусі і знаходзіцца далёка ад яе межаў. Аднак азёр, як адзначалася, на тэрыторыі Беларусі, наадварот, вельмі шмат – звыш 10 тысяч, але тым не менш кампанентам фразеалагізмаў лексема *возера* стала толькі ў адной выключнікавай адзінцы на тэрыторыі Гродзеншчыны *каб яно возерам / кроманню стала / правалілася*. І адносна гэтага, як і лексемы *крыніца*, што скарыстана пры ўтварэнні фразеалагізмаў як другасных адзінак, але ўсяго толькі ў двух фразеалагізмах (*біць крыніцай; забіць крыніцай*), што выступаюць як стылістычна нейтральныя і маюць толькі дадатную ацэнку, можна выказаць меркаванне аб той сакральнасці, што адводзіцца гэтым паняццям у свядомасці беларусаў, той высокай пашане, якую аказваюць беларусы такому воднаму аб'екту, як крыніцы. Зразумела, што пэўную ролю ў гэтым адыгрывае і тое, што ў фразеалогіі ўвогуле пераважае адлюстраванне адмоўнага, таго, што выходзіць за межы звычайнага, устойлівага, правільнага, што ў пэўнай ступені пацвярджае і фразеалагічны матэрыял рэпрэзентацыі канцэпту «*вада*». І галоўная прычына наяўнасці ці адсутнасці тых ці іншых лексем і створаных з імі вобразаў як новых фразеалагічных адзінак заключаецца ў тым, што «ў мове замацоўваюцца і фразеалагізуюцца менавіта тыя вобразныя выразы, якія асацыюцца з культурна-нацыянальнымі эталонамі, стэрэатыпамі, міфалагемамі і да т. п. і якія пры ўжыванні ў маўленні ўзнаўляюць характэрны для той ці іншай лінгвакультурнай супольнасці менталітэт» [Телия 1996а: 233].

Наяўнасць вялікай колькасці слоў-кампанентаў у складзе фразеалагізмаў, што аб'ектывуюць канцэпт «*вада*» ў беларускай мове, сведчыць пра яго значнасць, актуальнасць для беларусаў, з'яўляецца доказам яго культурнай каштоўнасці і важнасці для народа-носьбіта мовы і яе фразеалагічных адзінак.

Пры актуалізацыі пэўных уласцівасцей і характарыстык вады як прыроднага рэчыва і як вады-стыхіі, усіх адзначаных водных аб'ектаў ці розных відаў вады выразна праследжаецца антрапацэнтрычны фактар: найбольш часта прадстаўлены тыя прыкметы і ўласцівасці, якія найбольш важныя для чалавека і яго жыцця (небяспека, таямнічасць, невядомасць, неабходнасць, актыўнасць, эмацыянальны стан і псіхалагічнае адчуванне, цёплыя і халодныя ўзаемаадносінны, хуткаснае перамяшчэнне, ачышчэнне, лячэнне, дакладнасць, мноства, нечаканасць, нетрываласць і інш.). На аснове дзейнасці чалавека з вадой і назіранняў за яго вынікамі, на аснове ўяўленняў чалавека пра ваду, яе якасці і ўласцівасці, розныя віды вады ці розныя водна-ландшафтныя аб'екты і іх ролі ў жыцці беларусы ў фразеалагізмах зафіксавалі свае этнічныя ўяўленні пра чалавека, даюць яму характарыстыку паводле яго дзеянняў, рысаў характару, знешняга выгляду, узаемаадносін і інш.

Фразеалагізмы, што рэпрэзентуюць канцэпт «*вада*» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў, фарміруюць, вызначаюць адметны характар светаразумеання і светаўспрымання беларускага народа. Нацыянальна-культурная інфармацыя, што ўтрымліваецца ў «водных» фразеалагізмах беларускай мовы, як і іншых моў, не ляжыць на паверхні, але тым не менш яна значная і разнастайная. Толькі аналіз фразеалагізмаў з кампанентамі *вада* і іншымі, што адзначаны ў фондах беларускай літаратурнай і дыялектнай фразеалогіі, дазваляе асэнсаваць веды, уяўленні, вобразы

беларускага этнасу, пазнаёміцца з бытам і нормамі людзей у мінулым, даведацца, як чалавек катэгарызуе і канцэптуалізуе свет, у прыватнасці, пэўны фрагмент яго, і як гэтая дзейнасць выражаецца ў мове.

У свядомасці наіўных носьбітаў мовы вада прадстаўлена як складанае амбівалентнае паняцце – вада-рэчыва і вада-стыхія. І ў фразеалагізмах маем супрацьлеглую ацэнку, дзе беларус зафіксаваў свае этнічныя ўяўленні пра дадатныя і адмоўныя рысы і ўласцівасці чалавека з перавагай адмоўных.

Лінгвакультуралагічны аналіз выяўленых амаль 250 ФА, якія рэпрэзентуюць канцэпт «вада», даводзіць, што фразеалагічны канцэпт «вада» – складанае ментальнае ўтварэнне, у складзе якога ў беларускай моўнай свядомасці выдзяляюцца наступныя складнікі: *паняццiйны* як асноўны элемент канцэпту – вада, вадкасць, якая валодае пэўнымі якасцямі, функцыянальнымі, фізічнымі і хімічнымі характарыстыкамі, а таксама сукупнасцю вытворных элементаў, звязаных гіпергіпанімічнымі, метанімічнымі ці метафарычнымі з асноўным канцэптуальным элементам (лечыць, ачышчае, разбурае, празрысты, чысты, і інш.), а дадатковыя элементы – мора, рака, крыніца, балота, туман, лёд і інш., якія дапаўняюць уяўленні пра вялікае, імклівае, бурнае, застойнае, халоднае і цвёрдае; *вобразны* – здольнасць вады, мора, ракі, туману, лёду і інш. перадаваць характарыстыкі і ўласцівасці чалавека, яго ўяўленні аб вадзе-стыхіі, сродку выпрабавання, прадбачання і інш.; *каштоўнасны* – станючая ацэнка вады як важнага, жыццёва важнага рэчыва з яго ачышчальнай, лекавай сілай; крыніца жыцця, неад’емная частка ландшафту мясцовасці і яе прыродна-кліматычных асаблівасцей, дзе пражываюць беларусы; адмоўная ацэнка вады-стыхіі, нярэдка поруч з агнём, як двух процілеглых стыхій прыроды, што вядомы сваімі не толькі ачышчальнымі, але і выпрабавальнымі дзеяннямі, як рэчыва, што прадстаўлена ў розных вадаёмах і відах, а яе вялікая колькасць, глыбіня нясе цяжкасці, пагрозу чалавеку.

Фразеалагічны адзінкі канцэпту «вада» адлюстроўваюць маральна-этычныя нормы і арыенціры паводзін беларусаў і адыгрываюць важную ролю ў выяўленні нацыянальна-культурнай спецыфікі моўнага выражэння гэтага фрагмента карціны свету. У аснову метафарызацыі пакладзены народныя ўяўленні пра ваду як сімвал духоўнага і маральнага ачышчэння, выпрабавання, закалкі, чысціні і асацыяцыі розных жыццёвых сітуацый чалавека ў воднай прасторы, адносна ўяўленню водных вадаёмаў ці відаў вады.

Пры фарміраванні канцэпту «вада» значную ролю адыгрывае сувязь фразеалагізмаў з канцэптам «прастора» праз найменні водных аб’ектаў, плошчы і прасторы ападкаў і ўздзеянняў вады і інш. Устанаўліваецца ўзаемадзеянне мовы і культуры народа сродкам фразеалагічных багаццяў вышэй дзялязнае культурна-нацыянальнай самасвядомасці і адзінак, якія аб’ектываюць у асноўным прыродны і прасторавы коды культуры.

Крыніцай, ці вытока, і спосабам утварэння ўсіх «водных» фразеалагізмаў, што аб’ектываюць канцэпт «вада», сталі выразы з казак (*малочныя рэкі <з кісельнымі берагамі>*), прыказкі ў іх скарачаным выглядзе (*таўчы ваду ў ступе* ← *Таўчы ваду ў ступе – вада і будзе; ваду вазіць* ← *На сярдзітых ваду возяць* і інш.), фразеалагізмы (*лавіць рыбу*

ў каламутнай /мутнай вадзе → лоўля рыбки ў мутнай вадзе ‘выгаднае выкарыстанне чыіх-н. цяжкасцей, няўдач і пад.’) ці ўстойлівыя выразы з іншых моў, як, напрыклад, з французскай (*бура ў шклянцы вады* ‘моцнае хваляванне, шум, спрэчка з-за дробязных прычын’; *лавіць рыбу ў каламутнай /мутнай вадзе*; шмат, многа, нямала, колькі, столькі вады сплыло /сплыве), але ў большасці выпадкаў прыкметная роля прыпадае на параўнанні і свабодныя спалучэнні слоў, якія ў выніку метафарызацыі, пераасэнсавання набылі другаснае значэнне. І як вынік усе «водныя» фразеалагізмы з’яўляюцца адзінкамі другаснага ўтварэння для адлюстравання фрагмента карціны свету беларусаў.

І канцэпт «*вада*» сумяшчае ў сабе рысы светапогляднага, філасофскага, аксіялагічнага, рэлігійнага канцэптаў, у ім арганічна спалучаюцца матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці, што і дазваляе назваць яго складаным сінтэтычным утварэннем. Канцэпт «*вада*» перадае спецыфіку нацыянальна-культурнага светабачання беларусаў, адлюстроўвае нацыянальную свядомасць і характэрныя рысы нашага народа як цэласнага этнічнага супольніцтва.

3 КАНЦЭПТ «ЗЯМЛЯ» Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

*Зямля не зменіць і не здрадзіць,
Зямля паможа і дарадзіць,
Зямля дасць волю, дасць і сілы,
Зямля паслужыць да магілы,
Зямля дзяцей тваіх не кіне,
Зямля – аснова ўсёй айчыне.*

Якуб Колас

Зямля – яшчэ адна стыхія прыроды. І да зямлі чалавек з глыбокай старажытнасці мае асаблівыя адносіны, адметныя ад агню і вады, бо зямля для чалавека святая, як наша маці, яна нас жывых корміць, а па смерці да сябе прыхінае. І калі зямля для беларуса, як і кожнага іншага чалавека планеты Зямля, – маці, то праца – бацька. І адпаведна, як да маці, так і да зямлі яго шанаванне і павага.

Шанаванне зямлі беларусамі выяўляецца па-рознаму. Паводле міфалагічных дадзеных, гэта закопванне яйка ў зямлю селянінам, які, выйшаўшы араць зямлю вясною, дзеліцца сваім полуднем, каб аддзячыць і задобрыць яе; гэта жменька зямлі роднай, загорнутая ў хусцінку чалавекам, які выпраўляецца ў чужую старану, каб там высыпаць у крыніцу, у якой вада нясмачная; гэта клятва беларуса, сказаная з зямлёй у роце ці ў руцэ як самая моцная, якой вераць. Зямлю нельга біць розгай, палкай, капаць нагой. Яе нельга трывожыць ад Пакроў да Радаўніцы [МБ 2014: 122].

Зямля – гэта першаэлемент, «з якога ствараўся Сусвет. У касмаганічных паданнях падкрэсліваецца, што першай Бог стварыў зямлю. Зямля асэнсоўвалася як усеагульная крыніца жыцця, маці ўсяго жывога, у тым ліку і чалавека (лічылася, што Бог стварыў чалавека з зямлі) [МБ-ЭС 2011: 198].

Зямля, паводле міфалагічных уяўленняў народа, стаіць пасярод Сусвету, а Сонейка і Месяц ходзяць кругом ды свецяць, як ім Бог загадаў. Край зямлі там, дзе яна сыходзіцца з небам, але ніхто туды не даехаў, бо там гарача [Шамак 2004: 73-74].

Зразумела, што вобраз зямлі, уяўленні чалавека ў мінулым аб зямлі не маглі быць абыдзены ўвагай у фразеалогіі, адзінкі якой адлюстроўваюць і захоўваюць старажытнае ўспрыманне і асэнсаванне ўсяго найбольш важнага і значнага ў жыцці, а значыць, гэта датычыць і зямлі як сваёй радзімы, дзяржавы, як адной з чатырох асноўных касмічных стыхій.

У гэтым раздзеле на матэрыяле ФА, выяўленых метадам суцэльнай выбаркі з беларускіх літаратурных і дыялектных фразеалагічных слоўнікаў, апісваецца фрагмент беларускай моўнай карціны свету, звязаны з уяўленнямі чалавека пра зямлю і яе канцэптуалізацыяй. Аналіз ФА праводзіцца ў межах лінгвакультуралагічнага і кагнітыўнага падыходаў, пры якіх на аснове вобразнасці адзінкі выяўляецца фон «акультуранага» ўсведамлення свету чалавекам, веды з мінулага, выясняецца матываванасць культурна значных сэнсаў у семантыцы ФА, а таксама тая роля, якую яны здольны выконваць як знакі «мовы» культуры – эталоны, сімвалы, стэрэатыпы [Теля 2006: 12].

Асноўным лексічным рэпрэзэнтантам і назвай канцэпту «*зямля*» выступае назоўнік *зямля*, які паводле глумачальнага слоўніка беларускай мовы зафіксаваны з наступнымі значэннямі: 1) ‘трэцяя ад Сонца планета, якая верціцца вакол Сонца і вакол сваёй восі’, г.зн. *Зямля* // ‘месца жыцця і дзейнасці чалавека (пры супастаўленні з небам як уяўным светам багоў, ідэй)’, 2) ‘суша (у адрозненне ад воднай прасторы)’, 3) ‘верхні слой кары нашай планеты; глеба, грунт’, 4) ‘паверхня, плоскасць, на якой мы стаім, па якой рухаемся’, 5) ‘тэрыторыя, якая знаходзіцца ў чым-н. уладанні, карыстанні; глеба, якая апрацоўваецца і выкарыстоўваецца ў сельскагаспадарчых мэтах’, 6) ‘краіна, дзяржава’ [ТСБМ 1979: 523]. Акрамя таго, далучаем ўтвораны ад назоўніка *зямля* прыметнік *зямны*, за якім замацавана асноўнае значэнне – ‘які мае адносіны да Зямлі’ [ТСБМ 1979: 524].

У сувязі з тым, што найбольш пашыранымі сінонімамі лексемы *зямля* з’яўляюцца *глеба*, *грунт*, *пясок*, *пясочак*, якія да таго ж у ФА нярэдка фіксуюцца як лексічныя варыянты да слова-кампанента *зямля* ці паміж сабой, як, напрыклад, *грунт і глеба*, да ліку «земляных» кампанентаў у групу ФА як дадатковых рэпрэзэнтантаў канцэпту «*зямля*» далучаны і тыя, што ўключаюць гэтыя кампаненты-лексемы і выяўляюць перыферыю лексіка-семантычнага поля «*зямля*».

Акрамя таго, у групу ФА, што канцэптуалізуюць зямлю, уключана адна ФА з кампанентам *зямны* як вытворным ад *зямля* і дзве ФА, якія не маюць «земляных» лексем-кампанентаў, але тым не менш маюць непарэдную сувязь з зямлёй і аб’ектывуюць канцэпт «*зямля*», паколькі ў лексікаграфічных крыніцах іх фразеалагічнае значэнне непасрэдна звязана з паняццем зямля: абедзве ФА характарызуюць самую зямлю, а ў адной з іх лексема *зямля* з’яўляецца яшчэ і абавязковым суправаджальным словам, ці тым словам, без якога ФА не ўжываецца.

Параўнанне і супастаўленне ФА і названых лексем, асабліва з улікам семантычнага аб’ёму лексемы *зямля*, паказвае, што ў лексічных значэннях слова *зямля* і лексем *глеба*, *грунт*, *пясок* не выяўляецца, не даецца дакладных звестак, нават адценняў фону «акультуранага» ўсведамлення чалавекам аб зямлі. Вось чаму звяртаемся да ФА беларускай мовы з мэтай устанаўлення, як канцэптуалізуецца адна з чагьрох стыхій свету – зямля сродкамі фразеалогіі, якія знакі «мовы» культуры рэпрэзентуюцца ў фразеалагізмах беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы з асноўным кампанентам-лексемай *зямля* і адзінкавымі дадатковымі *глеба*, *грунт*, *пясок*, *пясочак*.

З улікам антрапацэнтрычнага прынцыпу ўтварэння ФА, у цэнтры якіх заўсёды чалавек, праз вобразы зямлі, грунту, глебы, пяску ці пясочку як адзінак мовы, што адабраны чалавекам і ўваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультурнага канцэпту «*зямля*», характарызуецца, ацэньваецца менавіта сам чалавек, яго псіхалагічны стан, дзеянні, часцей за ўсё тыя абстрактныя паняцці, якія датычаць чалавека і вызначаюць яго светапогляд, светаўспрыманне, менталітэт, выяўляюць і перадаюць яго ўяўленне пра свет і пра сябе ў гэтым свеце.

Разам з тым, паводле характарыстыкі ўжывання названых кампанентаў, усе фразеалагізмы канцэпту «*зямля*», а гэта больш за 100 ФА, падзяляюцца на дзве групы: фразеалагізмы з кампанентамі

зямля, глеба, грунт і ФА з кампанентамі пясок, пясочак, што мае сваё абгрунтаванне.

Зямля, глеба, грунт. Сярод выдзеленых беларускіх фразеалагізмаў, розных паводле семантыкі, структуры, вобразаў, вытокаў, акультураных сэнсаў, вызначаюцца найперш тыя, у якіх найбольш частотна ўжываецца кампанент-лексема *зямля* (з усёй колькасці адзінак зафіксавана 85 ФА з кампанентам *зямля*, што складае 81,8 %), а кампаненты-лексемы *грунт*, *глеба*, *пясок*, *пясочак* прадстаўлены ў адзінкавых выпадках (зафіксавана ўсяго толькі ў 16 ФА, да якіх далучаюцца 5 ФА з кампанентам *Пясэцкі*). Аднак лексемы-кампаненты *грунт* і *глеба* не выяўляюць выразнага і значнага адрознення ад лексемы-кампанента *зямля*: яны дапаўняюць адзін другога, нярэдка замяняюцца як варыянтныя кампаненты ў складзе ФА. Да таго ж пры вызначэнні лексічнага значэння гэтых лексем, яны ў пэўнай ступені тлумачацца адна праз другую, параўн.: *грунт* – 1) ‘верхні пласт зямлі; глеба’, 2) *перан.* ‘тое галоўнае, на чым засноўваецца што-н.’ [ТСБМ 1978: 84] і *глеба* – 1) ‘верхні пласт зямлі, на якім вырастае расліннасць’ і 2) *перан.* ‘апора, аснова’ [ТСБМ 1978: 56]. Праўда, іх адрозненне заўважна ва ўжыванні асобных фразеалагізмаў.

Выбар лексемы *зямля*, утварэнне вобразных адзінак другаснага парадку з гэтай лексемай-кампанентам дазволілі чалавеку адлюстраваць свае ўяўленні, успрыманне зямлі і зафіксаваць гэта ў вобразах ФА, што заснаваны ў асноўным на метафары «зямля», якая выкарыстоўваецца для апісання розных з’яў на аснове семантычных прыкмет, якія ўласцівыя зямлі, а яшчэ больш прыпісаныя ёй ва ўяўленнях чалавека і якія могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадбняцца. Бо менавіта метафара з’яўляецца тым механізмам, «які прыводзіць ва ўзаемадзеянне і пазнавальныя працэсы, і эмпірычны вопыт, і культурныя здабыткі калектыву, і яго моўную кампетэнцыю, каб адлюстраваць у моўнай форме пачуццёва не ўспрымальныя аб’екты і зрабіць нагляднай карціну свету» [Телія 1988: 201].

Найбольш шырока і ўсебакова прадстаўлена ўяўленне беларуса аб сваім псіхалагічным стане, а, як вядома, асаблівасці нацыянальнага характару прама ці ўскосна адлюстроўваюцца ў найбольш распаўсюджаных рысах паводзін, пачуццях і перажываннях большай часткі людзей, якія адносяцца да аднаго народа. Адсюль становіцца зразумелым, якая роля адводзіцца эмоцыям і пачуццям у жыцці чалавека. Лічыцца, што эмоцыі і пачуцці з’яўляюцца адным са сродкаў распазнавання нацыянальнага характару, які вызначаецца як своеасабліва «сукупнасць розных псіхалагічных рысаў і якасцей, уласцівых большасці прадстаўнікоў нацыянальнай супольнасці» [Дубянецкі 1998а: 101]. Таму ў пэўнай ступені вызначэнне і характарыстыка кожнай эмоцыі, яе вобразнае адлюстраванне і ацэнка сродкамі фразеалогіі можна расцэньваць як паказчык і класіфікатар ментальных асаблівасцей беларусаў [Ляшчынская 2012: 11].

Так, на аснове сваіх уяўленняў пра зямлю, якую чалавек лічыць і прыраўноўвае да апоры, асновы жыцця, утвораны ФА для вобразнага прадстаўлення аднаго з важнейшых псіхалагічных станаў і адчуванняў – упэўненасці, надзейнасці, праўды, часцей у адвартным успрыманні, ці ў супрацьлегласці – няўпэўненасці, ненадзейнасці, тым самым

маніфестуючы ролю такога псіхалагічнага адчування чалавека, як надзейнасць і ўпэўненасць у сваім жыцці.

І гэта асабліва выразна адлюстравана ў празрыстых паводле сваёй матывацыі і супрацьлеглых паводле скарыстаных дзеяслоўных кампанентаў і фразеалагічнага значэння такіх адзінках, як *адчуваць глебу /грунт пад нагамі* 'мець цвёрдую ўпэўненасць у сабе' (Л-2008-1: 78) і *губляць грунт пад нагамі /сабой* 'пазбаўляцца ўсякай упэўненасці ў сабе, здольнасці цвяроза ацэньваць абставіны' (Л-2008-1: 331); *цяраць зямлю пад нагамі /з-пад ног* 'траціць упэўненасць' (Ю-1977: 183).

У аснову вобразаў прыведзеных ФА абраны «зямельная», ці «грунтавая» (параўн. грунт – 1) 'верхні пласт зямлі; глеба'; 2) 'пласты зямлі, якія знаходзяцца пад глебай'; 3) *перан.* 'тое галоўнае, на чым асноўваецца што-н.' [ТСБМ 1978: 84]) і фізічна-прасторавая метафары, паводле якіх упэўненасць чалавека ў сабе, здольнасць свабодна і рэальна ацэньваць умовы, навакольнае асяроддзе, у якім знаходзіцца чалавек, ці, наадварот, няўпэўненасць, няпэўнасць і нявызначанасць у ацэнцы, успрыманні абставін рэчаіснасці прыпадабняецца адпаведна да фізічнага адчування ці, наадварот, страчвання глебы, грунту, зямлі пад нагамі. Маецца на ўвазе, што той, хто ўпэўнены ў сабе, можа рэальна ацаніць сітуацыю, а гэта той чалавек, які адчувае сваімі нагамі зямлю, стаіць на ёй, а калі такой апоры пад нагамі няма і калі грунт, глеба, зямля згублены, страчаны, то губляюцца, страчваюцца і такія адчуванні, як упэўненасць, стабільнасць псіхалагічнага стану чалавека. Узгадаем Я. Коласа, які пра свайго героя з паэмы «Новая зямля» пасля яго пераезду з сваёй сям'ёй на новае месца жыхарства піша: «Але стаў цвёрдымі нагамі /Міхал на гэты грунт няплодны».

Прыведзеныя вышэй ФА суадносяцца з антропна-дзеяснымі кодам культуры праз дзеяслоўныя кампаненты, з прыродна-ландшафтным – праз кампаненты *глебу /грунт, зямля*, з саматычным – праз кампанент *нагамі* і з прасторавымі кодамі культуры – праз спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам *пад нагамі* ці *з-пад ног*. А яшчэ ФА выяўляе суаднесенасць і з духоўнымі кодамі культуры, паколькі яе складнікі і вобраз выступаюць у ролі знакаў «мовы» культуры. Сапраўды, выбар кампанентаў, іх структураванне ў ФА абумоўлены нададзенымі дадатковымі да асноўных прыкмет гэтых адзінак сімвальнымі значэннямі, якімі надзелены яны чалавекам, тымі адметнасцямі іх як культурных знакаў.

Так, зямля, паводле народных павер'яў, – цвярдзіня з роўнай паверхняй, абкружаная вадой і накрытая нябесным купалам; зямля – карміцелька ўсяго жывога, яна ўспрымаецца як сімвал жаночага пачатку і ўрадлівасці, яна надзелена прыкметамі святасці і чысціні. А таму зямля – аснова, апора (узгадаем мару героя-селяніна цытаванай ужо паэмы Коласа: «І тут у першы раз Міхала /Вось гэта думка напатакала: /Купіць зямлю, прыдбаць свой кут, /Каб з панскіх выгутацца пут».

Але зямля ў вертыкалі неба – паветра – зямля яшчэ і самы ніз як мяжа паміж гэтым і тым светам, і таму зямля-цвярдзіня забяспечвае ўстойлівасць чалавека ў гэтым «верхнім» свеце.

Адметную ролю ў стварэнні вобразаў названых ФА адыгрывае адбор і ўжыванне саматычнага кампанента *ногі*, што звязваюцца, з аднаго боку, з хтанічным пачаткам, паколькі яны як ніз па вертыкалі размяшчэння

чалавека найбольш блізкія да зямлі, дакранаюцца да яе; з другога боку, менавіта праз ногі перадаецца сіла, энергія зямлі, на якую чалавек ступае, з якой судакранаецца. А яшчэ ногі – гэта традыцыйна замацаваная сімволіка апоры пры вертыкальным становішчы чалавека, яны сімвалізуюць незалежнасць і самастойнасць, матэрыяльную забяпечанасць чалавека (параўн. словы Коласа з яго класічнага твора аб зямлі і яе ролі для беларуса, асабліва селяніна, калі паэт апісвае становішча сям’і Міхала да прыэбараў і дзе скарыстоўваецца адна з ФА з кампанентам *ногі*: «Апроч таго, тут абжыліся, / На ногі трохі падняліся». А на аснове метаніміі, калі праз частку называецца цэлае, праз кампанент *ногі* ў вобразах аналізаваных ФА прадстаўлены сам чалавек (параўн. ФА *на нагах*, які вызначае цэлы комплекс пераваг чалавека: можа рабіць стоячы, пераносіць хваробу не кладучыся ў пасцель, знаходзіцца ў руху, з’яўляецца здаровым).

Вось чаму глеба, зямля ў вобразах ФА паўстае як надзейная аснова, цвярдзіння ў жыццядзейнасці чалавека. І ў гэтым выяўляецца маральна-этычны аспект ацэнкі ФА, паколькі зямля выступае і духоўнай апорай чалавека. ФА *адчуваць глебу /грунт пад нагамі* і *губляць грунт пад нагамі /сабой*; *цяраць зямлю пад нагамі* /з-пад ног перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра псіхалагічнае адчуванне чалавекам упэўненасці, стабільнасці ці, наадварот, адсутнасці гэтага адчування ў сабе, у сваіх сілах, што ацэньваецца адпаведна станоўча першае і адмоўна другое.

Не здзіўляльна, што і такое абстрактнае паняцце, як упэўненасць, стабільнасць беларус прыпадабняе да грунту, які пад нагамі, і дзякуючы метафарычнаму мысленню чалавека ствараецца новая ФА – *грунт пад нагамі* ‘пэўная падстава, упэўненасць у сабе’ (Л-2008-1: 327), якая спалучаецца са словамі *ёсць, няма, не было, мець* і падобнымі і выступае ў ролі эталона вобразнай перадачы ўяўлення пра такое абстрактнае паняцце, як псіхалагічнае адчуванне ўпэўненасці, асновы, грунту чаго-небудзь ці для чаго-небудзь, без якога чалавек спакойна, упэўнена жыць не можа. У аснове вобраза ляжыць прасторавая метафара (яна выражаецца праз спалучэнне прыназоўніка *над* і назоўніка *нагамі* ў форме Т. скл.), якая адчуванне ўпэўненасці ў ажыццяўленні чаго-небудзь, стабільнасці ў розных аспектах жыцця чалавека прыпадабняе ўстойліваму «фізічнаму» становішчу чалавека ў прасторы на апоры, якой выступае грунт.

Уяўленне пра зямлю як апору, цвёрды грунт пад нагамі, але крыху пад іншым ракурсам, па-новаму абраны і пры ўтварэнні вобразаў яшчэ адной групы ФА: *зямля /глеба выплывае /уцякае з-пад ног* ‘у каго-н. траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах, чыё-н. становішча аказваецца хісткім, нетрывалым’ (Л-2008-1: 519); *зямля палыла з-пад ног* ‘хто-н. пачынае траціць упэўненасць у сваіх сілах, у трываласці свайго службовага становішча’ (Л-2008-1: 520); *грунт /глеба хістаецца /захістаўся* ‘ў каго-н. траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах; чыё-н. становішча аказваецца хісткім, нетрывалым’ (Л.-2008-1: 327); *грунт /глеба хістаецца /захістаўся пад нагамі* ‘ў каго-н. траціцца ўпэўненасць у сваіх сілах; чыё-н. становішча аказваецца хісткім, нетрывалым’ (Л.-2008-1: 327); *зямля пад нагамі шатаецца* ‘пра хісткае, ненадзейнае становішча’ (Ю-1972: 277), якія паслужылі вербальнымі сродкамі вобразнага выражэння такіх абстрактных паняццяў, як страх, страта упэўненасці ў сабе, у сваіх сілах ці адчуванне нетрываласці, няпэўнасці свайго сацыяльнага,

грамадскага становішча альбо нават увогуле фізічнага існавання [Ляшчынская 2011: 406].

У аснову вобразаў ФА абрана прасторавая метафара, паводле якой хістанне, уцяканне, шатанне ці адплыванне зямлі з-пад ног прыпадабняецца да страчвання ўпэўненасці ў сабе, у сваіх сілах і такому адчуванню, калі ў чалавека ўзнікае прадчуванне, трывога, што не ўсё добра ў яго службовым становішчы ці ўвогуле ў яго жыцці, альбо яно суправаджаецца непакоем і нават страхам, бояззю. Несумненна, што ў аснову вобразаў пакладзена ўсведамленне чалавека пра зямлю як надзейную апору, з аднаго боку, і магчымасць зямлі рухацца, хістацца, плысці пры існаванні землятрусаў і іншых стыхійных з'яў ці працэсаў, якія ў наіўным свеце ўспрымаліся як пагроза жыццю, як невядомасць, няпэўнасць, што, зразумела, заўсёды выклікае страх, прадчуванне бяды і адпаведна псіхалагічнае адчуванне няўпэўненасці, ненадзейнасці і пад.

Нельга не ўлічыць і той факт, што з улікам міфалагічных уяўленняў зямлю лічылі жывой, а таму ў прыведзеных ФА зямлі надаюцца рысы жывой істоты, яна персаніфікуецца і ўключаецца ў прасторавую метафару, дзе пагроза для чалавека страціць ўпэўненасць у сваім становішчы, у сваіх меркаваннях, думках, выпрацаваных ідэалах прыпадабняецца стыхійнаму знікненню, выплыванню, уцяканню з-пад ног ці хістанню, шатанню апоры, якой з'яўляюцца зямля, глеба ці грунт.

А яшчэ варта нагадаць і пра тое, што зямлі ў мінулым, слава Богу, захавалася і сёння, дзякуючы традыцыям і генетычнай памяці, нададзены вышэйшы маральна-этычны аўтарытэт і сімвал праведнасці, што адлюстроўваецца ў народных прававых звычаях, клятвах на зямлі. І менавіта таму зямля абрана сімвалам надзейнасці, апоры як асновы, у тым ліку і найперш псіхалагічнай ураўнаважанасці, упэўненасці як уяўлення аб стабільнасці жыцця чалавека.

Такім чынам, ФА зямля /глеба выплывае /уцякае з-пад ног; зямля наплыла з-пад ног; грунт /глеба хістаецца /захістаўся; грунт /глеба хістаецца /захістаўся пад нагамі; зямля пад нагамі шатаецца перадаюць стэрэатыпнае адчуванне трывогі, няўпэўненасці ў сабе, у сваіх сілах у сувязі з набліжэннем чагосьці невядомага і пагрозлівага ці такога, што выбівае з раўнавагі, упэўненасці як асновы спакойнага жыцця.

Яшчэ падобны вобраз зямлі скарыстаны ў ФА для перадачы гэтага ж адчування няўпэўненасці, але ўжо не праз «дзеянні-рухі» самой зямлі, а праз уздзеянне на яе іншага чалавека, збоку. Гэта ФА *выбіваць глебу /грунт з-пад ног* 'ствараць каму-н. хісткае, няўпэўненае становішча, выводзіць каго-н. са стану раўнавагі' (ЛІ-2008-1: 230). І такі вобраз, як і сама адзінка, узніклі для адлюстравання напорыстых дзеянняў аднаго чалавека ў адносінах да другога ці другіх. А такія дзеянні, накіраваныя на другога чалавека, па-першае, не адпавядаюць нормам і не стасуюцца з правіламі паводзін у міжасобасных зносінах паміж людзьмі, лічацца парушэннем нормы і падпадаюць пад адмоўную ацэнку; па-другое, выяўляюць яшчэ адзін аргумент, доказ аб уяўленнях чалавека пра грунт /глебу як аснову, апору, самае надзейнае для чалавека, у тым ліку і найперш у псіхалагічным адчуванні, у наяўнасці спакою і ўпэўненасці чалавека ў жыцці. І тут зноў прыходзіцца канстатаваць факт важнасці для жыцця чалавека яго эмацыйнага стану, што і стала асновай ўтварэння

ФА як спосабу іх адлюстравання ў мове і дзякуючы якім яны становяцца дабыткам нацыянальнай культуры.

ФА суадносіцца з антропна-дзеінасным кодам праз дзеяслоўны кампанент *выбіваць*, які часткова ўспрымаецца з захаваннем свайго значэння – ‘рэзкім штуршком прымусіць што-н. выпасці адкуль-н.’ ці *перан.* ‘вывесці каго-н. са звыклага стану’ [ТСБМ 1977: 519] і які прадстаўляе моцнае і актыўнае фізічнае і разбуральнае дзеянне кагосьці збоку (параўн. сінанімічную ФА *выбіваць з сядла* з тым жа дзеяслоўным кампанентам і аднолькавым фразеалагічным значэннем), а таксама з прыродным (праз кампанент *глебу /грунт* як сімваламі апоры, асновы), з саматычным і прасторавым (праз кампаненты *з-пад ног*) кодамі культуры беларусаў. Зразумела, што вобраз ФА суадносіцца і з маральна-духоўным кодам культуры і ўспрымаецца як антыправіла, антынорма такіх паводзін чалавека адносна каго-небудзь другога.

Вобраз ФА пабудаваны на аснове метафары, якая даводзіць, што вывесці чалавека з раўнавагі, прымусіць яго хвалявацца, выклікаць у яго няўпэўненасць прыпадабняецца да выбівання глебы ці грунту з-пад яго ног. І ФА *выбіваць глебу /грунт з-пад ног* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра шкодную дзейнасць аднаго чалавека адносна другога, магчыма, з карыснымі для сябе мэтамі, пра парушэнне маральна-этычных нормаў ва ўзаемаадносінах паміж людзьмі.

Як відаць, зямля – гэта не толькі «паверхня, плоскасць, на якой мы стаім, па якой рухаемся», а гэта аснова жыцця. І калі зямля выплывае, хістаецца, то траціцца ўпэўненасць у сабе, у псіхалагічным адчуванні стабільнасці, раўнавагі, спакою, а калі яе хто-небудзь выбівае з-пад ног другога, то мэта такога дзеяння – пазбавіць таго апоры, жыццёвай асновы, псіхалагічнай раўнавагі, што і выяўляе шкоднасць такога дзеяння, а таму яно падпадае пад адмоўную ацэнку як адзін з асноўных аргументаў пры ўжыванні ФА. Напрыклад: – *Пячыце мяне, – кажу, – крытыкай, шурыце, выхоўвайце, калі лічыце, што я за дваццаць год кіруючай працы сапсаваўся. Навошта ж глебу з-пад ног выбіваць?* (М. Пянкрат).

Вось чаму небяспека, якая пагражае чалавеку, успрымаецца ім і перадаецца праз вобраз бяды з зямлёй, з якой чалавек здрадніўся, неразлучны, ці разуменне пагрозы, небяспекі, невыноснага становішча самому чалавеку выяўляецца праз вобраз зямлі ў агні, што абраны пры стварэнні ФА *зямлі гарыць /гарэла пад нагамі* ‘хто-н. у небяспечным, пагрозным становішчы’ (Л.-2008-1: 519); *зямля пад нагамі гарыць* ‘пра невыноснае становішчых (Ю-192: 277). Тут агонь праз найменне свайго дзеяння (*гарыць*) выступае грознай стыхіяй, а вобраз зямлі выступае ў адзінстве з людзьмі, якія на ёй жывуць, як адно цэлае.

Гэта ФА адлюстроўвае тыповае для людзей няшчасце, бяду, як правіла, у выніку ваенных дзеянняў, захопу тэрыторый і знішчэння ўсяго жывога дзеля ўлады над людзьмі, пашырэння сваіх тэрыторый, заваявання чужых зямель. І такі вобраз зямлі ў агні прадстаўлены ў фразеалогіі многіх народаў. Напрыклад, у слоўніку рускіх фразеалагізмаў – *земля горит под ногами* 1) ‘кто-либо вынужден быстро, стремительно убраться’; 2) ‘о кипучей деятельности кого-либо’; 3) ‘о возмездии за совершенные преступления (о врагах, бандитах, захватчиках)’ і *земля загорелась под ногами* ‘о возмездии за совершенные преступления (о

врагах, бандитах, захватчиках) [Федоров 1995а]; у слоўніку ўкраінскіх фразеалагізмаў – *земля горить під ногами* ‘для кого-небудзь становішча стае крытычным, безвыхідным’ [ФСУМ 1999а]; у слоўніку балгарскіх фразеалагізмаў – *землята изгаря под краката ти* – ‘зямля гарыць пад яго нагамі’ [Кошелев 1974]; у слоўніку італьянскіх фразеалагізмаў – *la terra gli brucia /scotta sotto i piedi* – ‘земля горит у него под ногами’ [Черданцева 1982] і інш.

Зямля як аснова жыцця чалавека, як галоўнае ва ўладкаванні свету беларуса асабліва выразна выяўляецца ў размоўнай ФА *пуп зямлі* – ‘самы важны, самы галоўны; лепшы за ўсіх’ (Л-2008-2: 274) і кніжнай аднаструктурнай адзінцы беларускай мовы *соль зямлі* – ‘лепшыя прадстаўнікі народа, цвет якога-н. асяроддзя’ (Л-2008-2: 427).

Першая ФА як сімвалічная аналогія чалавека і космасу суадносіцца праз кампанент *пуп* з цялесным, а праз кампанент *зямля* з прыродна-ландшафтным кодам культуры, дзе зямля сімвалізуе аснову ўсяго, самую вялікую плошчу, тэрыторыю, а пуп як цэнтральная частка чалавека, сярэдзіна «чалавека цялеснага, матэрыяльнага» [Валодзіна 2011а: 380] на аснове падабенства плошчы зямлі і плошчы цела чалавека сімвалізуе цэнтр, галоўнае месца. А яшчэ кампанент *пуп* на аснове метанімічнага прыёму ўжывання слова праз частку (*пуп*) называе і прадстаўляе цэлае – чалавека. І менавіта абранне кампанента *пуп* з яго цэнтральным месцаразмяшчэннем ці месцазнаходжаннем на зямлі, ці такім метафарычным вобразам, ФА *пуп зямлі* даводзіць аб іранічным стаўленні да названай такім чынам асобы. Магчыма, што такое найменне-ацэнка асобы набліжаецца да адмоўнага ці ў крайнім выпадку да іранічна-насмешлівага, што выразна выяўляецца ў маўленчай практыцы. Так, напрыклад, у мове І. Шамякіна (*Нічога – гэта не самае лепшае, безумоўна, аднак лепш, чым задзіраць нос і думаць, што ты пуп зямлі*) негатыў ацэнкі чалавека, які названы ФА *пуп зямлі*, па-першае, дадаткова да наймення выражае іронію ў адносінах да яго; па-другое, гэты негатыў дапаўняецца ўжываннем у межах аднаго сказа яшчэ прастамоўнай ФА *задзіраць нос* ‘вельмі важнічаць, зазнавацца, фанабэрыцца’, якая таксама адмоўна ацэньвае асобу, а разам яны выяўляюць, з аднаго боку, аднакі ірадыяцыі, у дадзеным выпадку ФА *пуп зямлі* канкрэтызуе і ўдакладняе сэнс ФА *задзіраць нос* і яшчэ больш узмацняе экспрэсіўнасць [Ляшчынская 2008]; з другога боку, стварае плеанастычнасць выражэння для найбольшага экспрэсіўна-эмацыянальнага ўздзеяння.

У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой самы лепшы, галоўны чалавек прыпадабняецца да «пуца», цэнтру зямлі, што і выклікае іронію ці лёгкую ўсмішку. І ФА *пуп зямлі* перадае стэрэатып, эталон абазначэння ганарыстага, фанабэрылівага чалавека, які да таго ж важнічае, лічыць сябе галоўным, адзіным сярод усіх падобных яму, што ўспрымаецца іншымі з іроніяй і насмешкай.

А вось вобраз другой назоўнікавай ФА, утварэнне і вытокі якой абавязаны выразу з Евангелія, дзе цытуюцца словы Ісуса вучням: «Вы – соль зямлі» [Бірих 2007: 657], мае, у параўнанні з папярэдняй ФА, зусім іншую ацэнку: яна не толькі станоўчая, а нават узвышана станоўчая. І гэта становіцца відавочным асабліва пры ўжыванні ФА ў маўленчай практыцы, напрыклад: – *Вот люблю свайго брата настаўніка! Гэта –*

соль зямлі! – крыкнуў ён, зірнуўшы на фэльчара і старшыню (Я. Колас);
Зразумей, Аксена: людзі працы – соль зямлі (І. Гурскі).

І тут вобраз ФА і высокая ацэнка, якая замацавана за гэтай адзінкай мовы, звязаны з адборам кампанента-лексемы *соль*, якая сімвалізуе самае важнае, без чаго нельга жыць і, як адзначае В. М. Макіенка, «не кошт солі, не працаёмкасць яе здабычы і нават не смакавыя якасці сталі асновай пераасэнсавання гэтага прадукта харчавання ў фальклору і міфалогіі. Здаўна стала вядомым рэдкая ўласцівасць солі – ахоўваць прадукты (асабліва мясныя) ад гніення, кансерваваць іх» [Мокиенко 1986: 229]. Адсюль і асноўная сімволіка – сімволіка пастаянства, вечнасці, вернасці, дружбы і павагі. І з абранай метафарай у аснове ФА, паводле якой людзі, што вызначаюцца найбольшай актыўнасцю, творчымі здабыткамі, людзі, прызнаныя і высока ацэненыя ў грамадстве, прыпадабняюцца да солі зямлі. А кампанент *зямля* ў вобразе ФА, як і ў папярэдняй адзінцы, метанімічна сімвалізуе людзей, якія прадстаўляюць зямлю як краіну, зямлю як народ, зямлю як усё чалавецтва. ФА *соль зямлі* набыла ролю эталона вызначэння і высокай ацэнкі эліты грамадства, народа, свету.

Відавочна, такія адносіны чалавека да зямлі, да родных месцаў спрыялі фразеалагізацыі выразу з Бібліі *абяцаная зямля* ‘месца, куды хто-н. моцна імкнецца папасці’ (Л-2008-1: 519) і асабліва ўтварэнню ФА *зямны рай* ‘незвычайна прыгожая мясціна, дзе можна шчасліва і бесклапотна жыць’ (Л-2008-2: 307), якія выразна выяўляюць адносіны да зямлі беларуса, які параўноўвае яе да заповітнай зямлі, да неба як месца раю для памерлых, што служыць такім месцам для жывых.

Вобраз ФА *абяцаная зямля* суадносіцца з духоўным кодам культуры і ўзыходзіць сваімі вытокамі да біблейскага апаведу пра тое, як яўрэі выйшлі з Егіпта, дакладней, як Маісей прывёў іх праз сорак гадоў блукання па пустыні да абяцанага Богам месца, дзе цячэ малако і мёд і дзе сёння знаходзіцца Рэспубліка Ізраіль. І вось гэтая зямля, у якую прыйшлі яўрэі і пра якую яны марылі, стала ўспрымацца як казачная краіна, як заповітная мара, дзе ўсё добра, людзі шчаслівыя і багатыя. І ФА *абяцаная зямля* стала выконваць ролю эталона, меры таго, пра што мараць і да чаго імкнуцца людзі.

Што дагчыць ФА *зямны рай*, то ў яе аснове ляжыць выпрацаванае хрысціянскай культурай уяўленне пра нябесны рай, тое месца, дзе жылі першыя людзі Адам і Ева і дзе жывуць багі, дзе цёпла, прыгожа, дзе ўсё квітнее і ўсяго ў дастатку. Аднак у супрацьлегласць месцу раю на нябёсах, уверсе, і недасяжнасці яго людзьмі пры жыцці, чалавек стварае свой рай на зямлі – гэта зямны рай. І гэта яшчэ раз паказвае прывязанасць чалавека да сваёй зямлі, якая яму прыгажэйшая за ўсе іншыя землі і нават рай нябесны як недасяжны, калі яму тут, на зямлі, добра жывецца. ФА *зямны рай* выступае ў ролі эталона таго, што задавальняе чалавека і дзе можна шчасліва і бесклапотна жыць.

Яшчэ матыў зямлі-апоры, дакладней, наадварот, – адсутнасці такога і створаны іншы вобраз – адрыў ад зямлі, скарыстаны для вербалізацыі некалькіх абстрактных паняццяў, якія нельга ўспрыняць зрокава, тактыльна, на слых ці іншым рэальным спосабам для чалавека. І такім выступае ФА *зямлі не чуць пад сабой* 1) ‘вельмі хутка бегчы’; 2) ‘вельмі стаміцца ад працяглай хацьбы, бегу, цяжкай працы і пад.’; 3) ‘моцна

радавацца, быць у захапленні, у добрым настроі’ (Л-2008-2: 659); *не чуць зямлі /ног пад сабою* 1) ‘быць у вельмі добрым, радасным настроі’; 2) ‘вельмі шпарка бегчы, ісці’ (Ю-1974: 179), дзе звяртае на сябе ўвагу, з аднаго боку, метафарычны спосаб мыслення чалавека ўвогуле, з другога боку, абраны сродак і вобраз для абазначэння абстрактных паняццяў і іх абазначэння – хуткага руху чалавека, стомленасці як фізічнага стану ці моцнай радасці як яго псіхалагічнага стану.

У аснову вобраза абрана метафара, паводле якой не чуць зямлі пад сабой, г. зн. не дакранацца да зямлі нагамі, прыпадабняецца бегу як хуткаму перамяшчэнню чалавека, адчуванню стомленасці і высокай інтэнсіўнасці праяўлення эмацыянальнага пачуцця радасці. А асновай, вытокам утварэння ФА паслужылі рэальныя дзеянні чалавека, дакладней, назіранні за такім канкрэтным дзеяннем чалавека, як хуткім бегам, і адчуванне і ўсведамленне свайго эмацыянальнага стану, свайго псіхічнага адчування.

Так, пры хуткім бегу ўяўляецца чалавек, які толькі на нейкія імгненні дакранаецца нагамі і то папераменна спачатку адной, пасля другой, ды яшчэ і не поўнай ступнёй кожнай нагі да зямлі (не паспявае адчуць яе), а таму пяты, падэзва ног пастаянна на паверхні, што дазволіла стварыць яшчэ адзін вобраз і перадаць уяўленне пра чалавека, які ўцякае з той жа дадатковай і агульнай для абедзвюх ФА семай ‘хутка’ (параўн. <аж, толькі> *пяткі /пяты блішчаць*). А ў нашым выпадку не чуць зямлі ўсёй нагой – гэта вобразная перадача хуткага бегу.

Адносна другога значэння можна меркаваць, выходзячы з успрымання вобраза, што стомленыя ад цяжкай працы і працяглай хадзьбы, бегу ногі ўжо не маюць сілы «чуць» зямлю, напаўняцца яе энергіяй, што і дазваляе абазначэнню адчування стомленасці.

А вось «усведамленне і асэнсаванне чалавекам эмоцыі радасці <...> узнёсласці выражаецца шляхам узвышэння чалавека над зямлёй, параўн. падскокванне ад радасці, шчасця і пад.» [Ляшчынская 2012: 197]. Вобраз ФА імпліцытна ўтрымлівае культурную інфармацыю аб уяўленнях нашых продкаў пра жыццё на зямлі як часовае, з выпрабаваннямі, мукамі, а таму трэба на зямлі цвёрда стаяць. Эмоцыя радасці, паводле ўяўленняў беларусаў, не дазваляе выяўляць адчуванне зямлі і нават ног як хтанічнага пачатку пад сабою (параўн.: *не чуць ног пад сабою* ‘моцна хвалявацца, радавацца, быць у захапленні, у добрым настроі’), як тых частак цела чалавека, якія, з аднаго боку, выконваюць функцыю апоры, з другога боку, тых частак, якія звычайна, «уваасабляючы сімволіку цялеснага ніза, выступаюць вобразам нізкіх, матэрыяльных, зямных з’яў», што не спалучаецца з высокімі пачуццямі [Адамчык 2006: 125]. І на аснове супастаўлення зямлі і неба як супрацьлегласці адчуванняў, калі на небе жывуць багі і радасць, а на зямлі жывуць людзі ў пастаяннай працы, клопаце і муках, становіцца зразумелым вобраз для выражэння адчування радасці – гэта імкненне да верху, уверх, да неба і адпаведна адрыву ад зямлі, ці не адчуваць зямлі пад сабою. Вось як Колас у сваёй паэме «Новая зямля» перадае адчуванне радасці малага хлопца ад першага снегу: «І тут у хаце не ўтрываеш: /Кажух на плечы накідаеш, /Бяжыш на двор, як той шалёны, /Крычыш, гукаеш здавалёны, /Зямлі не чуеш пад сабою»; ці Міхала, які высачыў месца такавання глушца:

«Міхал павольненька, як можна, /Пакінуў токі; асцярожна /Выходзіць зноў на пуцявіны. Цяпер на збор і ён шыбуе, /Чагось вясёлы, ног не чуе».

І такім чынам ФА *зямлі не чуць пад сабой; не чуць зямлі /ног пад сабою* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра хуткі бег, пра высокі ўзровень стомленасці і радасны настрой, узнёсласць ад чагосьці прыемнага, радаснага.

Зусім інакш разумеецца «адрыў» ад зямлі ў звычайным і паўсядзённым цяжэнні жыцця чалавека, бо зямля – гэта родны край, аснова жыцця беларуса, тое, што вызначае сутнасць яго існавання, гэта аснова яго духоўнага багацця, вернасці свайму роднаму. Вось чаму асуджаецца адрыў ад свайго, здрада свайму роднаму. І гэта знайшло адлюстраванне ў ФА *ад зямлі адарвацца і неба не дастаць* ‘прагадаць у жыцці, адышоўшы ад свайго, прывычнага і не прымкнуўшы да іншага, непрывычнага, чужога, але жаданага’ (Л-2008-1: 53), якая пабудавана на кантрастным супастаўленні.

ФА выразна выяўляе, з аднаго боку, сувязь са старажытным архетыпічным супрацьпастаўленнем «свой – чужы», з другога боку – «верх – ніз» праз супастаўленне зямлі (сваё; ніз) і неба (чужое; верх). Паводле ўспрымання вобраза ФА можна меркаваць, што чалавек, жадаючы дасягнуць большага, лепшага, пакінуў сваё, роднае, але не змог дасягнуць і жаданага. У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой адрыў ад зямлі і немагчымасць дастаць неба прыпадабняецца страце ўсяго ў сваім жыцці. Гэта свайго роду навука, вобразная фармулёўка правіла для тых, хто імкнецца кудысьці ці да чагосьці вельмі жаданага, што добра, але для гэтага адракаецца ад таго, што складае яго сутнасць, яго аснову, што ацэньваецца адмоўна. Як бачым, асацыятыўна зноў зямля выступае апорай, асновай таго духоўнага, тых маральных прынцыпаў, якія павінен берагчы і якімі павінен кіравацца чалавек у сваім жыцці.

Дарэчы, гэтая ж думка і сувязь з старажытным супастаўленнем «верх – ніз» выяўляецца і ў празрыста матываваных ФА *вісець паміж /між небам і зямлёй* ‘знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы’ (Л-2008-1: 199); *між /паміж небам і зямлёй* 1) ‘без пастаяннага жыцця, дзе давядзецца (жыць, знаходзіцца і пад.)’; 2) ‘далёка ад рэчаіснасці (быць, існаваць і пад.)’; 3) ‘у стане няпэўнасці, неўладкаванасці (быць, заставацца і пад.)’ (Л-2008-1: 199); *між /паміж /между небам і зямлёй* ‘без пэўнага прыпынку’ (Ю-1974: 96), што ўтвораны для абазначэння абстрактных паняццяў няпэўнасці, адсутнасці жыцця, нерэальнасці ўспрымання чаго-небудзь і выражэння выразнай негатыўнай ацэнкі няпэўнасці як такога фізічнага ці псіхалагічнага стану чалавека альбо чагосьці няпэўнага ў жыцці, нерэальнага.

ФА асабліва выразна выяўляюць сваю аснову – прасторавую метафору (яна выражана прыназоўнікам *між /паміж* з назоўнікамі ў Т. скл.), якая стан няпэўнасці, адсутнасці дакладнага месца жыцця прыпадабняе «прамежкаваму», «падвешанаму» становішчу. Дарэчы, пра падвешанае становішча чалавека ў пэўны час яго жыцця нагадвае сюжэт Бібліі пра Авесалона, сына Давіда, які не змог сілай узяць трон бацькі і пасля паражэння, уцякаючы ад праследавання, павіс на сваіх доўгіх валасах на суках вялікага дрэва, што можна лічыць першавытокам вобраза створаных фразеалагізмаў. І таму адмоўная ацэнка псіхалагічнага

адчування чалавека ці адсутнасць хаты, дома, кватэры вызначаецца праз становішча чалавека паміж небам і зямлёй, дзе выступае той жа матыў зямлі як апоры пад нагамі, свайго грунту, асновы жыцця, рэальнасці, толькі ў яго супрацьлеглым успрыманні – адсутнасці апоры як усведамленне абстрактных паняццяў хісткасці, няпэўнасці існавання чалавека, адсутнасці роднага дому, пастаяннага месца пражывання.

З другога боку, названыя ФА падкрэсліваюць, наколькі важна для беларусаў ў мінулым і сёння трымацца зямлі як месца свайго нараджэння, пастаяннага месцажыхарства, наяўнасці хаты, дома, цвёрдасці перакананняў – усяго, што складае для іх паняцце Радзімы і што было па сутнасці перададзена нашымі продкамі ў фразеалагічных багаццях нашай мовы. Дадзеная фразеалагічная рэпрэзентацыя канцэпту «*зямля*» падмацоўвае выказванне даследчыкаў пытанняў ментальнасці і нацыянальнага характару беларусаў: «Нашым продкам была ўласціва дастаткова моцная прывязанасць да сваёй зямлі, родных мясцін, да лакалізацыі месца пражывання» [Дубянецкі 1998б: 92]. І ў сувязі з гэтым прыгадаем словы нашага славутага земляка, вядомага ва ўсім свеце як аднаго з віднейшых прадстаўнікоў эпохі Рэнесансу, Францыска Скарыны, які ў прадмове да сваёй кнігі «*Ўдзіф-удавіца*» напісаў: «Понеже от прирождения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плавающие по морю и в реках, чувуют выры своя; пчелы и тым подобная боронят ульев своих, – тако ж и люди, игде зродилися и ускуормлены суть по бозе, к тому месту великую ласку имають» [Скарына 1969: 59].

Супастаўленне неба і зямлі як адгалоскаў старажытнага архетыпічнага супрацьпастаўлення «верх – ніз» выкарыстоўваецца ў фразеалогіі для абазначэння поўнай процілегласці двух паняццяў, з’яў, жывых істот ці адсутнасці падабенства паміж кім-ці чым-небудзь («*як /што> неба і зямля* ‘поўная процілегласць’ (Л-2008-2: 95); *як /што неба і зямля* ‘поўная супрацьлегласць’ (Ю-1977: 237); *як неба з зямлёй* ‘зусім розныя, процілеглыя’ (Д-2000: 238), а таксама для выражэння інтэнсіўнасці, ступені праяўлення адрознення паміж кім-ці чым-небудзь (*як неба ад зямлі* ‘вельмі моцна, рэзка (адрозніваецца хто-н. ад каго-н., што-н. ад чаго-н.)’ (Л-2008-2: 95; М-К-1972: 311; Ю-1977: 237).

У змесце ФА маецца на ўвазе, што Х (хтосьці ці штосьці) абсалютна, поўнасна супрацьлеглы Y (яшчэ аднаму хтосьці ці штосьці) ці X так моцна адрозніваецца ад Y, як супрацьлеглыя і надзвычайна адрозныя неба і зямля. А выяўляючы рысы падабенства паміж вядомым і невядомым, прыпадабняючы канкрэтнае абстрактнаму, чалавек «у кампаратыўных фразеалагізмах адлюстроўвае сваё пазнанне акаляючага свету і адначасова дае сваю ацэнку пэўным рэаліям» [Ляшчынская 2010: 66].

У аснове ўтварэння ФА ляжыць выбар параўнальных зваротаў, якія набылі ўніверсальны характар і перайшлі ў разрад кампаратыўных ФА, а іх адметнасць заключаецца ў спалучэнні наймення пэўных абстрактных паняццяў з выкананнем экспрэсіўна-эмацыянальнай, асэнсавальна-пазнавальнай, акумуляцыйнай і асабліва выразнай інтэнсіфікацыйнай функцыі, паколькі ў кампаратыўных ФА ўзаемадзейнічаюць два планы – намінацыя і параўнанне. І гэта звязана, як і ў прыведзеных вышэй ФА, з выбарам асновы параўнання.

Сапраўды, неба і зямля ў міфалагічнай будове свету размешчаны на крайніх баках вертыкалі будовы космасу, бо паміж імі паветра, пры гэтым неба – гэта верх, месцазнаходжанне Бога ці багоў, нябачны свет, недаступны, гэта сувязь з духоўным, надзеленым уяўленнем пра маральную чысціню і сакральнасць, а зямля – гэта ніз, месца знаходжання людзей з іх грахамі і заганамі; неба недасяжнае чалавеку як жыхару зямлі; калі на небе пануе ўсеагульная радасць, прыгажосць, то на зямлі людзі жывуць у працы, клопатах і муках; неба і зямля карэлююць у міфалагічных уяўленнях: як мужчынскі пачатак – гэта неба, а як жаночы – зямля. Усё гэта і дало магчымасць ФА <як / што> неба і зямля і як неба з зямлёй выконваць ролю эталона ў вызначэнні процілеглых з’яў, паняццяў, прадметаў, дзеянняў, а ФА як неба ад зямлі выступаць у ролі эталона высокай ступені праяўлення адметнасці, адрознення двух зусім не падобных людзей, прадметаў, з’яў ці паняццяў.

Менавіта адрозненне і супрацьпастаўленне неба ад зямлі паслужылі зыходным, адпраўным для стварэння новага вобраза ФА неба з зямлёю мяшаецца для абазначэння, характарыстыкі і ацэнкі новага паняцця праз значэнне ‘пра завейлівае надвор’е, вялікую пургу’ (Ю-1974: 151). У аснове дыялектнай ФА ляжыць метафара, якая даводзіць, што змешванне неба і зямлі прыраўноўваецца да прыроднай анамаліі, якой лічыцца завіруха, буран, завая ў іх вобразным прадстаўленні і наіўным уяўленні чалавека, калі неба, вышэйшыя сілы адтуль насылаюць снег і вецер на зямлю, і на зямлі, унізе ад гэтага мяшання зусім нічога не відаць, што і адлюстравана ў ФА. У выніку маем вобразнае і ацэначнае выслоўе не толькі для дадатковага наймення рознага тыпу зімовага надвор’я тыпу завей, завірухі, пургі, снежнай мяцеліцы, якія звычайна тлумачацца адно праз другое (параўн.: завая – ‘снежная бура; мяцеліца, завіруха’ [ТСБМ 1978: 288], завіруха ‘моцны вецер розных напрамкаў з сухім снегам; мяцеліца, завая’ [ТСБМ 1978: 289], пурга – ‘моцная снеговая завая, завіруха’ [ТСБМ 1980: 521]), але і перадачы эмацыйнага ўздзеяння, выражэння негатыву і адмоўнага стаўлення чалавека да такога надвор’я.

Яшчэ адным найбольш значным і цікавым сімвальным значэннем зямлі, што стала асновай метафарычных вобразаў ФА беларускай мовы з кампанентам зямля, з’яўляецца месца пахавання, месца другога, вечнага, жыцця, у параўнанні з першым – зямным жыццём, якое кароткае і зусім адметнае. І тут зямля выступае ў сваёй другой іпастасі – месца захавання пасля смерці. І усё гэта адлюстроўваецца ў шэрагу ФА, якія ўзніклі і былі створаны, каб абысці ўжыванне непасрэдных і прамых найменняў такіх паняццяў, як смерць, пакойнік, пахаванне і пад.

Так, матыў дарогі, дапоўнены матывамі зямлі і смерці, пра які мы ўжо падрабязна пісалі як «адзін з самых пашыраных у беларускіх фразеалагізмах з агульным значэннем ‘памерці’» [Ляшчынская 2013б: 191], адзначаецца ў ФА пайсці / сысці ў магілу / зямлю ‘памерці’ (Л-2008-2: 156), у якой перадаецца ўяўленне аб смерці, яе надыходзе праз вобраз дарогі. Перамяшчэнне (выразнікамі выступаюць дзеясловы руху пайсці ці сысці, праз якія ФА суадносіцца з антропна-дзеясным кодам культуры) перадаецца праз дарогу з паверхні зямлі ў яе глыбіні, назад у магілу ці зямлю (суаднесенасць праз кампанент зямлю з прыродным кодам), і такім чынам захоўваецца і перадаецца глыбіннасць фальклорнай «памяці»

пра дарогу, якая «ў беларускай міфалагічнай традыцыі ўвасабляе сувязь з іншасветам і светам памерлых» [БМ 2006: 133]. ФА суадносіцца і з прасторавымі кодамі праз словазлучэнне *ў магілу / зямлю* як дакладнае месца назначэння ці мэты дарогі, пры гэтым названыя варыянтныя кампаненты-словы ў пэўнай ступені захоўваюць сваё зыходнае значэнне, што надае ФА стылістычна нейтральную афарбоўку. І ФА *пайсці / сысці ў магілу / зямлю* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра надыход смерці.

Вобраз зямлі як месца пахавання чалавека скарыстаны не толькі для перадачы такой табуіраванай лексемы, як *смерць*, але і іншых, што абазначаюць блізкія паняцці, напрыклад, пахаванне чалавека. І такой выступае, напрыклад, ФА *аддаць зямлі* – ‘пахавачь’ (Л-2008-1: 61), якая па-іншаму, але дакладна і вобразна перадае неразрыўную сувязь чалавека з зямлёй не толькі пры жыцці, але і пасля смерці, калі матэрыяльную сутнасць – цела пакойніка «аддаюць» зямлі. Тут зямля на аснове дзеяння персаніфікацыі выступае як жывая істота, якой аддаюць доўг, вяртаюць назад тое, што бралі. Вобраз ФА заснаваны на ўяўленні звароту чалавека ў зямлю пасля смерці, адкуль ён прыйшоў у свет. ФА *аддаць зямлі* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра пахаванне і выражэнне глыбокай пашаны пры гэтым да добрага і прыстойнага чалавека, якога хаваюць.

Да папярэдняй адзінкі далучаецца дыялектна ўзвышаная ФА *прыдаваць зямле* ‘хаваць з вялікім жалем’ (Ю-1974: 264), якая, несумненна, выкарыстоўваецца пад уплывам рускай ФА *предать земле* ‘погребать, хоронить’ [Федоров 1995б: 139].

Пра сувязь з іншасветам захоўваецца ўяўленне чалавека не толькі праз рытуал пахавання, але і пра зямлю як зямельку-маці, якая ўсё дае чалавеку пры яго жыцці на зямлі і забірае яго пасля смерці. Выразна вызначаецца сувязь чалавека з зямлёй, але яшчэ і ў большай ступені выяўляецца яго любоў, пашана да зямлі і разам з тым эўфімістычна называецца такая з’ява, як быць мёртвым, пахаваным. Гэта ФА *парыць зямлю / зямельку* ‘быць мёртвым, пахаваным’ (Л-2008-2: 189); *парыць зямлю* ‘ляжаць у магіле’ (Ю-1974: 235); *парыць у зямлі /зямельцы косці* ‘быць мёртвым, быць пахаваным’ (Л-2008-2: 190); *ляжаць у <сырой> зямлі / зямельцы / пяску* ‘быць мёртвым; быць пахаваным’ (Л-2008-1: 667) і *лажыцца ў магілу / труну / дамавіну / зямельку* ‘паміраць’ (Л-2008-1: 632), дзе сродкам выражэння павагі і пашаны да мёртвых служыць не толькі вобраз, асацыятыўна звязаны з задавальненнем занятку, з адным з лазневых дзеянняў ці спосабам адпачынку пры жыцці праз наяўнасць кампанентаў-дзеясловаў *парыць, ляжаць*, але яшчэ і дзякуючы памяншальна-ласкальнай форме варыянтнага кампанента-назоўніка *зямель-к-а*.

Усе названыя ФА суадносяцца з антропна-дзеясным (праз дзеяслоўныя кампаненты), прыродным (праз кампаненты *зямлю/зямельку / пяску*) і прасторавымі кодамі культуры, што асабліва выразна перадаюць словаспалучэнні прыназоўніка *у* з назоўніка *зямля* як абазначэннем месца захавання. А ФА *парыць у зямлі /зямельцы косці* праз кампанент *косці* суадносіцца яшчэ і з саматычнымі кодамі і выяўляе, з аднаго боку, паўнату асацыятыўнага вобраза (*парыць што?*) і, з другога боку, указвае на адну адзнаку пахаванага, ад якога застаюцца толькі косці.

У аснове вобразаў ляжыць метафара, якая празэс пахавання праз закопанне ў зямлю прыпадабняе да ляжання ці парання чалавека ў зямлі,

і ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра адзін са спосабаў пахавання пакойніка, які характэрны для беларусаў як земляробаў, бо маюцца, як адзначае Г. Д. Гачаў, разнастайныя віды пахавання, напрыклад, у качавых народаў: «неглыбокае плоскае пахаванне (бо глеба цвёрдая, адштурхоўвае ад сябе); падвешаньня труны (так хаваюць шаманаў у Бураціі); нарэшце, і найбольш распаўсюджанае, спальваюць – адсылаюць у паветра, уверх» [Гачев 1988: 79].

Крыху адметны вобраз і моўнае выражэнне разумення смерці перадаецца ў ФА *спаць у сырой зямлі* ‘быць мёртвым, пахаваным’ (Л-2008-2: 432); *спаць у <сырой> зямлі /магіле* ‘быць нябожчыкам’ (Ю-1977: 75), дзе асноўнае ўяўленне пра канец зямнога жыцця чалавека асацыюецца з нерухомасцю, сном як «своеасаблівай разнавіднасцю формы смерці» – *спаць* [Коваль 2011: 136]. Вобраз ФА заснаваны на ўяўленні аб смерці чалавека і яго пахаванні як пра стан сну ў магіле ці зямлі. Праўда, даецца і характарызуецца адметнае месца, дзе спіць чалавек, *спіць-памёр-захаваны, – сырая зямля*.

Ведаючы вытокі песнай злучанасці беларусаў з зямлёй, у тым ліку і асабліва пасля смерці, такой глыбокай пашаны да яе, зразумелым і пры гэтым адметным і выключна дасціпным выступае спосаб выражэння адносінаў беларусаў да зямлі ў ФА з дапамогай вобраза «шлюбу» пакойніка з зямлёй: *ажаніцца з <сырою> зямлёй* ‘памерці, загінуць’ (Л-2008-1: 83). Дарэчы, гэта ФА ўскосна сведчыць яшчэ пра адзін ідэал беларусаў – сям’ю, шлюб як адзіны і назаўсёды і пра роднасныя, родавыя сувязі чалавека праз вобраз шлюбу з зямлёй, з якой ён назаўсёды злучаны. Вобразы ФА заснаваны на ўяўленні пра смерць як пра шлюб чалавека пасля яго смерці з зямлёй і служаць вобразнымі выразамі эўфемістычнага характару і разам з тым перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра смерць чалавека, які не страшыцца гэтага, падрыхтаваны да гэтага.

Да месца тут прывесці і выклічнікавую ФА *зямля пухам* (Л-2008-1: 520), якая ўжываецца ў адносінах да нябожчыка як выказванне добрай памяці пра яго, у адрозненне ад ФА *калом зямля*, і ў якой па-іншаму, але выяўляецца асацыяцыя смерці і сну праз успрыманне сувязі зямлі з пуховай пасцельлю (параўн. парэмію беларусаў *Родная зямелька як зморанаму пасцелька*). Такая намінацыя заканчэння жыцця (*спаць*) і ўспрымання зямлі (*пухам*) захоўвае семантычную двухпланавасць, вобразнасць, эстэтычнасць выражэння і выяўляе мудрыя і спакойныя адносіны беларуса да смерці, яе надыходу як непазбежнага канца клопатнага і кароткага жыцця чалавека на зямлі (параўн. парэміі *Хто не нараджаецца, той не памірае; Смерць не ручайка – не пераскочыш; Людзі мруць, нам дарогу труць; Дзвюм смярцям не бываць, а адной не мінаваць; Ад смерці не адкупішся; Ад старасці ды ад смерці няма лекаў на свеце* і інш.).

Дарэчы, узгаданая выклічнікавая ФА *калом зямля*, у адрозненне ад аднаструктурнай *пухам зямля*, ужываецца ў адносінах да нябожчыка як выказванне дрэннай памяці пра яго ці праклён подламу, шкоднаму чалавеку як пажаданне хутчэйшай смерці яму і звязаны сваім паходжаннем з адным са старажытных звычаяў. У ФА своеасабліва захоўваецца інфармацыя пра былы звычай забіваць асінавы кол у магілу ведзьмара, калдуна, каб ён не мог выходзіць з яе па начах і шкодзіць людзям пасля сваёй смерці (параўн. ФА *забіваць /убіваць асінавы кол у магілу*). І выбар менавіта асінавага

кала звязана з народным павер'ем аб дрэве, на якім павесіўся Іўда, што здзейсніў подлы ўчынак: за трыццаць срэбранікаў прадаў Хрыста. Адсюль вобраз зямлі *калом* як формы творнага параўнання заснаваны на ўяўленні пра нядобрую памяць і адпаведна нядобрая пажаданні нават пасля смерці ці як увогуле пажадання смерці.

А вось у дыялектнай ФА зямлю *заскварыць*, што працягвае сінанімічны рад ФА з агульным значэннем 'памерці' і якая зафіксавана ў гаворках Гродзеншчыны (Д-2000: 90), у аснове яе вобраз ляжыць метафара, якая даводзіць, што заканчэнне жыцця чалавека прыпадабняецца да заскварвання зямлі. Паводле сэнсу складнікаў ФА маецца на ўвазе, што цела пасля смерці чалавека хаваюць у зямлі, якая ў выніку гэтага прыпадабняецца да жы, запраўленай сквараным салам. І менавіта такі вобраз не выказвае пашаны да памерлага чалавека і адпаведна не надае ФА дадатнай ацэнкі, што і выяўляецца ва ўжыванні ФА ў маўленчай практыцы, напрыклад: *Кап ты зямлю заскварыў жэбы ты, як ты мне надаеў за цэло жыцце!* (Д-2000: 90).

Матывы смерці і зямлі скарыстоўваюцца для вобразнага прадстаўлення негатыўнага ўздзеяння аднаго чалавека на другога, калі хтосьці «спрыяе» заканчэнню жыцця другому, даводзіць да смерці, у ФА *гнаць /заганяць / уганяць у магілу /труну /зямлю* 'даводзіць да смерці' (Л-2008-1: 312), у *магілу /зямлю ўвагнаць*; у *чорную зямлю ўлажыць* (С-1991: 101). Сутнасць другасных адзінак заключаецца ў тым, што хтосьці негатыўна і моцна ўздзейнічае на другога чалавека, тым самым паскарае надыход яго смерці. ФА суадносяцца з антропна-дзеясным праз кампаненты *гнаць /заганяць /увагнаць, улажыць*, якія часткова захоўваюць сваё зыходнае значэнне (параўн. *гнаць* – І) 'прымушаць рухацца ў якім-н. напрамку' і 'прымушаць хутка рухацца, паганяць' [ТСБМ 1978: 62]) і якія ў складзе ФА выклікаюць асацыяцыі дзеянняў чалавека са скацінай, якую гоняць, заганяюць, што выразна даводзіць негатыў такіх дзеянняў у адносінах да чалавека (параўн. *улажыць* – 'палажыць, змясціць унутр чаго-н.; укладзі' [ТСБМ 1984: 10]); а таксама з прыродным і прасторавым кодамі культуры праз спалучэнне слоў у *магілу /труну /зямлю*, што называюць дакладнае месца ці мэту дзеяння гнаць, заганяць. Апошняя ФА суадносіцца яшчэ і з колеравым кодам культуры праз кампанент *чорную*, які з шэрагу сваіх сімвальных значэнняў суадносіцца з паняццем 'скрыты, неспазнанны, цёмны' і ўзмацняе экспрэсіўнае ўздзеянне зробленага. Як вынік такога фону і зместу лінгвакультуралагічнага аналізу ўтвораных ФА відавочным становіцца, што іх мэта – перадаць стэрэатыпнае ўяўленне аб здзеках і негатыве ў адносінах аднаго чалавека да другога, якому хочучь хутчэйшай смерці.

З зямлёй як сховішчам мёртвых ці падземнага нізу зямлі звязаны і вобраз ФА *хоць <ты> жывы (-ому, -ым) у зямлю лезь* (Л-2008-1: 645) як адчайнае выказванне чалавека сваёй безнадзейнасці, немагчымасці што-небудзь зрабіць, каб выйсці з крайне цяжкага становішча (параўн. такога ж тыпу і з падобнымі вобразамі ФА *хоць душой загавей; хоць галавой у пятлю; хоць лажыся і памірай; хоць галавой налажы; хоць у вір галавой; хоць у труну лажыся*). У ФА з празрыстай матывацыяй, калі безвыходнасць даводзіць чалавека да адчаю, сфарміраваўся вобраз смерці, якая добраахвотна прымаецца як выхад са складаных абставін.

ФА *хоць <ты> жывы (-ому, -ым) у зямлю лезь* перадае стэрэатыпнае слоўнае выражэнне эмоцыі адчаю і безвыходнасці становішча.

Праз канцэптуалізацыю зямлі знайшоў адлюстраванне ў фразеалогіі і перадсмяротны час жыцця чалавека, асабліва з улікам яго слабoga і нямоглага фізічнага стану, калі канец блізкі, смерць не за гарамі. І такая з'ява характарызуецца ў некалькіх ФА і з выключнай вобразнасцю і дасціпнасцю мыслення толькі на матэрыяле і з выкрыстаннем агульнага для іх кампанента *зямля*.

Гэта, напрыклад, ФА *зямлёй пахнуць* 'дажываць сваё жыццё, быць блізкім да смерці. Звычайна пра хворага ці старога чалавека' (Л-2008-2: 198); *зямля (яблыкамі) пахне* 'блізкі да смерці, адной нагой стаіць у магіле (пра слабoga, нездаровага ці вельмі старога чалавека)' (М-К-1972: 117); *зямля абаранкамі пахне* 'хто-н. ужо вельмі стары, на схіле жыцця' (Д-2000: 90); *смярдзец зямлёй* 'дажываць сваё жыццё, быць блізкім да смерці' (Д-2000: 174) і *адной нагой у труне /дамавіне /зямлі быць* (С-2011: 53), дзе зямлі як месцы пахавання надаецца спецыфічны пах ці як гэтым пахам напітваецца чалавек альбо як астатні крок да зямлі, што стане месцам пахавання.

Маецца на ўвазе, што чалавек напрыканцы жыцця адчувае хуткі надыход смерці, ён ведае, што смерць будзе абавязкова і перадае гэта праз нюхальны ці пахавы вобраз зямлі, які заснаваны на ўяўленні аб хуткай смерці як з'яўленні новага паху – паху зямлі ад чалавека, які хутка памрэ. У аснову пахавых вобразаў новых адзінак пакладзена перцэптыўная метафара з улікам таго, што любы феномен акаляючай рэчаіснасці свету спачатку ўспрымаецца органамі пачуццяў (яго альбо бачаць, альбо чуюць, альбо адчуваюць), затым ён лагічна асэнсоўваецца, адбываецца яго катэгарызацыя. Іншымі словамі, для спасціжэння сутнасці чалавеку патрэбна «перавесці» мову абстракцыі на больш зразумелую, «матэрыяльную» мову.

Вось і ў аснове дыялектнай ФА *зямля (яблыкамі) пахне* ляжыць метафара, паводле якой хуткая смерць слабoga ці вельмі старога чалавека асацыятыўна звязваецца з восеньскім пахам зямлі яблыкамі, што апалі з яблынь на зямлю. І тут яблыкі, якія апалі, і зямля, якая набыла новыя пахі і рыхтуецца да зімовага сну, асацыятыўна вядуць да асацыяцыі аб глыбокай восені, а ўсё разам сімвалізуе і гаворыць аб надыходзе хуткай смерці чалавека, як восень перад надыходам зімы сімвалізуе хуткую смерць зямлі.

Для выражэння гумару ці выказвання іроніі адносна блізкай смерці каго-небудзь па старасці і нямогласці абраны яшчэ адзін пахавы вобраз, што ілюструе дыялектная ФА *зямля абаранкамі пахне*, дзе ў аснову пакладзены іншыя асацыяцыі, ці для абстрактнага паняцця перавод на «матэрыяльную» мову звязаны з пахамі ежы, святочнай ежы, што служыць выражэннем жаданай ужо смерці старым чалавекам. І гэта выразна ілюструе прыклад выкарыстання ФА, напрыклад: *Яму ўжо зямля абаранкамі пахне, столькі гот, што сам палчыць не можа.* (Д-2000: 90).

А вось для выражэння злых і непрыязных адносін да старога і нямоглага чалавека, які блізкі да смерці, скарыстаны пахавы вобраз праз супрацьлегласць успрымання паху: *смярдзец зямлёй*, што і выражае негатыву, адмоўнае стаўленне да таго, пра каго так гаворыцца,

напрыклад: *Сам ужэ сьмярдзіць зямлёй, а яшчэ выскаляеца, жарты строіць.* (Д-2000: 90).

Што датычыць празрыстай паводле матывацыі, але не менш вобразнай ФА *адной нагой у труне /дамавіне /зямлі быць*, то ФА выяўляе поўную гатоўнасць чалавека да смерці, якую ён ці іншыя такім вобразам атаясамліваюць з дарогай і кароткім вымярэннем яе як канца жыццёвага шляху, бо адной з дзвюх ног ужо там.

Як відаць, ФА *зямлёй пахнуць; зямля (яблыкамі) пахне; зямля абаранкамі пахне; смярдзец зямлёй і адной нагой у труне /дамавіне /зямлі быць* выяўляюць не толькі разнастайнасць вобразаў, але і ацэнкі, а ўвогуле перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра блізкі надыход смерці, заканчэнне жыцця.

Адгалоскі былых уяўленняў пра зямлю як цвярдзіню, што аддзяляе гэты свет ад таго, пра тое, што пад зямлёй, з аднаго боку, жывуць людзі, праўда, зусім іншыя: маленькія і слабыя; з другога боку, там царства цемры, смерці, пекла, што, урэшце, зямля полая, даносяць шматлікія ФА з кампанентам *зямля*, якія ўтвораны для наймення новых, другасных, паняццяў, як правіла, абстрактнага характару.

Выраз *праваліца праз зямлю* ‘бяследна знікнуць, прапасці, згубіцца’ (М-К-1972: 214), з аднаго боку, з’яўляецца сведчаннем наіўнага ўяўлення пра зямлю як полюю структуру (праз спалучэнне *праз зямлю* вобраз ФА суадносіцца з ландшафтна-прасторавым кодам культуры); з другога боку, асацыюецца з зямлёй-сховішчам, месцам захавання мёртвых – царствам мёртвых. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой бясследнае знікненне, страта прыпадабняюцца да правала пад зямлю, што асацыятыўна звязана з месцам захавання памерлых, якія назаўсёды пакінулі гэты свет, зямлю як паверхню і якія страчаны назаўсёды. ФА *праваліца праз зямлю* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра беззваротнае знікненне, прапажу рэчаў, людзей ці ўсяго таго, чаго ўжо не вернеш і не знойдзеш.

Тое ж выяўляецца, толькі падаецца пад іншым вуглом пры ўважлівым «прачытанні» і ў ФА *як скрозь зямлю праваліўся* – ‘нечакана прапаў, знік так, што не знойдзеш’ (Л-2008-2: 238); *як праз зямлю праваліўся* (С-1991: 71) і ў антанімічнай ФА *як /нібы з-пад /з зямлі вырас* ‘зусім нечакана, раптоўна з’явіўся’ (Л-2008-1: 257).

Калі ў першых ФА абыгрываецца наіўнае ўяўленне і міфалагічныя паданні аб зямлі, якая правальваецца і хавае таго ці тое, што стала прычынай бяды, грахоў людскіх, то ў трэцяй, наадварот, перадаецца стэрэатыпнае ўяўленне пра нечаканае з’яўленне каго-ці чаго-небудзь. І тут можна ўгадаць шматлікія легенды, калі правальваецца зямля, дзе людзі ці хто-небудзь з людзей грашылі, і нечакана на тым месцы з’яўляецца, напрыклад, возера (успомнім легенду пра возера Свіцязь і многія іншыя азёры Беларусі). Зусім магчыма, што вобраз апошняй ФА – *як /нібы з-пад /з зямлі вырас* – абавязаны назіранням і ведам чалавека пра з’яўленне грыбоў (параўн. *як грыбы пасля дажджу*), якія, паводле міфалагічных уяўленняў, характарызуюцца рысамі, «што збліжаюць іх як з бялеснымі, так і з падземнымі сіламі» [МБ-ЭС 2011: 132].

Зусім па-іншаму месца пад зямлёй прадстаўлена ў сувязі з рознымі дзеяннямі чалавека з зямлёй-глебай, якія паслужылі асновай утварэння

ФА як вербальных сродкаў мовы для выражэння новых і невядомых, нябачных паняццяў паводле асацыяцыі, іх ацэнкі і характарыстыкі.

Гэта ФА-словаспалучэнні *з-пад зямлі даставаць, дастаць* 'пры любых умовах, любым спосабам і абавязкова' (ЛІ-2008-1: 519); *пад зямлёй знайсці* 'ў любым выпадку, усюды, дзе б ні аказаўся хто-н., дзе б ні аказалася што-н.' (ЛІ-2008-1: 518); *пад зямлёю* 'ўсюды, у любым месцы, самым недаступным' (Ю-1974: 205) і дзеяслоўная ФА *дастаць /выкапаць з-пад зямлі* 'любымі шляхамі адшукаць, знайсці што' (М-К-1972: 67), якія сваім узнікненнем абавязаны старажытным уяўленням пра зямлю як мяжу, якая аддзяляе сваё ад чужога (старажытнае архетыпічнае супрацьстаянне «свой – чужы», «жыццё – смерць») і якое ўспрымаецца як далёкае, невядомае і рызыкаўнае. А яшчэ, магчыма, звычай у мінулым закопваць у зямлю каштоўнасці (напрыклад, золата, металічныя грошы), каб пры неабходнасці пасля адкапаць, што, зразумела, было складаным заняткам (знайсці, дакладна вызначыць месца, вызначыць глыбіню і інш.). І ўсё гэта звязана з неабходнасцю абазначыць абстрактныя паняцці і выразіць да іх адносіны. Можна адзначыць, што вобразы створаных ФА абавязаны менавіта ўяўленням пра знаходжанне пад зямлёй, звязанае, з аднаго боку, з месцам пахавання і беззваротнасці, страты, а з другога боку, з закопваннем скарбаў, пошукам іх і магчымых знаходак.

Спраўды, каб вобразна прадставіць, як пры любых умовах і любым спосабам дастаць, адшукаць што-ці каго-небудзь, утвораны ФА, у аснове якіх ляжыць «зямельная» метафара, якая прыраўноўвае цяжкасць і складаны спосаб знайсці, адшукаць каго ці што да дастанання з-пад зямлі, у тым ліку знайсці, адшукаць нават сярод мёртвых. А гэта, як вядома, патрабуе смеласці, рызыкі і, магчыма, сувязі з цёмнымі сіламі – чортам, сатаной. З другога боку, у фразеалагізмах сцвярджаецца, што няма такога месца, у тым ліку і пад зямлёй, якога нельга раскрыць, каб дастаць, знайсці і пад. ФА выступаюць у ролі стэрэатыпу цяжкасці, але магчымасці адшукаць, дастаць, ці, як фразеалагізм *дастаць /выкапаць з-пад зямлі* перадае стэрэатыпнае дзеянне, мэта якога дастаць, адшукаць, выкарыстаць усе сродкі для таго, каб устанавіць месца, дзе б хто ні схваўся і дзе б хто ні знаходзіўся.

Звычай закопвання ў зямлю матэрыяльных каштоўнасцей перанесены паводле метафары і на духоўныя каштоўнасці чалавека, на абзначэнне і характарыстыку-ацэнку абстрактнага паняцця: у выніку пераасэнсавання свабоднага словазлучэння з замай аб'екта дзеяння ўтворана ФА *закопваць <свой> талент у зямлю* 'губляць свае здольнасці, не даваць ім развівацца' (ЛІ-2008-1: 450).

У складзе ФА кампанент-лексэма *талент* нагадвае пра былую меру вагі і грашовую адзінку ў Старажытнай Грэцыі, Егіпце, Вавілоне, Персіі (гр. *talanton* – вага, вагі) [Булька 1999: 449], пра абзначэнне прыроднага дару чалавека, яго здольнасцей, што дараваны яму Богам. Вобраз ФА ўтвораны метафарай, паводле якой чалавек, што сам губіць свой талент, прыпадабняецца да такога, які закопвае грошы ў зямлю. Гэты вобраз узыходзіць да евангельскай прытчы, якая распавядае пра багатага чалавека, які, адпраўляючыся ў чужыя краіны, паклікаў рабоў сваіх і даручыў ім сцерагчы яго ўласнасць. Аднаму ён даў пяць талентаў, другому – два, трэцяму адзін. Пасля ад'езду гаспадара першы з пяцю

талентамі набыў яшчэ пяць талентаў, уклаўшы свае пяць у справу, другі ўклаў у справу свае два таленты і атрымаў яшчэ два дадатковыя, а трэці з адным талентам закапаў яго ў зямлю. Калі вярнуўся гаспадар і патрабаваў справаздачы, то ён пахваліў двух першых, а ад трэцяга, лянiвага, загадаў адабраць і адзіны яго талент і дадаць таму, у каго стала дзесяць, бо кожнаму, хто мае, даецца і памнажаецца, а ў таго, хто не мае, адымаецца і тое, што ён мае. Такі алегарычны сэнс прытчы тлумачыцца так, што Бог дае кожнаму чалавеку талент паводле меры яго сіл і заклікае прынесці плод такі ж багаты, як багатыя дары.

І ФА *закопваць <свой> талент у зямлю* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра людзей, якія не сумелі скарыстаць свае здольнасці і таленты.

А яшчэ з вобразам зямлі ўтвораны многія ФА, якія называюць і характарызуюць чалавека, яго дзеянні, псіхалагічны стан, розныя эмацыйныя зрухі.

Так, дзеяслоўная ФА *гатоў, рад, хачелася, лепш бы праваліцца скрозь зямлю* (гатоў і пад.) хутчэй схавацца, знікнуць з-за сорама, няёмкасці (Л-2008-2: 238) і прыслоўная са структурай даданага ўступальнага сказа *хоць скрозь зямлю праваліся* 'вельмі сорамна, няёмка' (Л-2008-2: 237) узыходзяць да старажытных уяўленняў пра зямлю, дакладней, пра месца пад зямлёй, ці пекла, падземнае сховішча, мясцілішча мёртвых грэшнікаў, душы якіх зведваюць страшныя мукі, падвяргаюцца мучэнням. Тым самым ФА «перадаюць самаасэнсаванне, перадачу ўнутранага стану чалавека, скрытых думак, таго жадання схавацца, застацца па-за ўвагі ад другіх людзей пры адчуванні сораму ад таго зробленага, што з'яўляецца шkodным, дрэнным, грэшным» [Ляшчынская 2013г: 51].

Асаблівасць гэтай сувязі заключаецца ў тым, што для беларусаў ступень інтэнсіўнасці праяўлення эмоцыі сораму прыраўноўваецца да ўсведамлення пра грэх і пакаранне за яго як месцазнаходжання пад зямлёй разам з грэшнікамі, ці асэнсаванне сораму як адной з найбольш важных маральна-этычных эмоцый праз уяўленне адчування за зроблены грэх і адпаведнае пакаранне.

ФА *праваліцца скрозь зямлю* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра адчуванне сораму, якое выклікае жаданне схавацца, каб чалавека ніхто не бачыў, а ФА *хоць скрозь зямлю праваліся* выступае ў ролі эталона высокай ступені сораму чалавека.

І яшчэ адна ФА выяўляе скрытую сувязь з уяўленнем чалавека пра зямлю як мяжу паміж надзем'ем і падзем'ем, як месца грэшнікаў у пекле, але якая ўтвораны і служыць для выражэння яшчэ аднаго эмацыйнага стану чалавека, які, у адрозненне ад нейтральнага і звычайнага псіхалагічнага стану, перадае высокую ступень распачнага і адчайнага становішва як аднаго з негатыўных і грэшных у жыцці чалавека. Гэта ФА *хадзіць як пад зямлёй* 'моцна ўсхваляваны, у стане разгубленасці, распачы, адчаю' (Л-2008-1: 518; С-1991: 68), якая «даводзіць пра ўяўленне чалавека аб высокай ступені эмацыянальнага ўзрушэння паводле асацыяцыі яго знаходжання – як пад зямлёй, дзе пекла, як расплата за грахі і пад.» [Ляшчынская 2012: 62].

ФА *хадзіць як пад зямлёй* утрымлівае метафару, у якой стан усхваляванасці, распачы і адчаю прыпадабняецца да тых мукаў

грэшнікаў, што трапілі ў пекла, месцазнаходжанне якога пад зямлёй, і ўвогуле перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра адчай, распач як эмацыйны стан чалавека ў пэўнай сітуацыі бяды, гора і інш. Абранае параўнанне, што падпала пад фразеалагізацыю з прычыны свайго вобраза-эталона, перадае прыкмету псіхалагічнага стану ў яго інтэнсіўным праяўленні.

Кожнае дзеянне чалавека, якое не адпавядае норме, але пры гэтым з'яўляецца важным, падпадае пад «абстрэл» у фразеалогіі. Так, пры ашчадных і беражлівых адносінах да ежы ў мінулым было недаравальным выпусціць з рук на зямлю хлеб ці іншую ежу. Узгадаем, што да нашага часу захавалася звычка, калі што-небудзь падае з ежы, асабліва гэта датычыць нават кусочка хлеба, то ў чалавека ўзнікае адчуванне шкадавання і словы прабачэння, звернутыя да Бога – «Даруй, Божа!», а затым абавязкова ён падымае і цалуе гэты хлеб.

Вось чаму ФА *зямлю накарміць* 'не ўтрымаць у руках, выпусціць з рук на зямлю. Пра ежу' (Д-2000: 90), што шырока бытуе на Гродзеншчыне, выступае як вобразная канстатацыя факта выпускання з рук ці, як іранічна яшчэ скажуць на гэтай тэрыторыі Беларусі *няхай жыве зграбнасць!* У аснове вобраза абрана антрапаморфная зямная метафара, паводле якой тое, што меркавалася для з'ядання чалавеку, але было выпушчана з рук на зямлю, прыпадабняецца да кармлення зямлі. І тут зямля зноў персаніфікуецца, ёй надаюцца рысы чалавека, бо зямля і чалавек прыраўноўваюцца, зямля можа есці (метафара «зямля = чалавек»). ФА *зямлю накарміць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра дзеянні няўважлівага чалавека, неакуратнага ў ядзе.

А яшчэ зямля як месца-ніз, месца-апора і месца-паверхня выступае як кропка адліку вымярэння чалавека па вертыкалі яго цела, у прыватнасці, росту. І гэта стала асновай утварэння ФА *ад зямлі не адрас* 'вельмі нізкага росту, малы' (Л-2008-1: 76); *ад зямлі не відна /чуць відна /не атрос* 'пра вельмі малага ростам' (Ю-1972: 29) для абазначэння ўвогуле малага росту і выражэння іранічных адносін да чалавека, які вызначаецца малым ростам.

У аснове празрыста матываваных ФА ляжыць уяўленне пра вертыкаль будовы свету: зямля – ніжняя частка, неба – верхняя, а чалавек расце ад зямлі ўверх. І вобраз ФА суадносіцца з прасторавым кодам культуры (праз словазлучэнне *ад зямлі*), з сукупнасцю ўяўленняў пра чляненне прасторы і аб адносінах да гэтай прасторы чалавека. І гэты вобраз узыходзіць да архетыпічнай апазіцыі «зямля – неба» і «нізка – высокая» (узгадаем прыказку *Вырас пад неба, а дурань як трэба*). Вымярэнне росту чалавека пачынаецца ад зямлі, на якой стаіць чалавек, і далей адлегласці ў прасторы ад зямлі, якую займае чалавек, дзе зямля – ніз, пачатак.

Цікавы вобраз ФА *зямлю грызці*, які сёння выкарыстоўваецца ў трох значэннях – 1) 'прыкладваць усе намаганні, каб ажыццявіць што-н.'; 2) 'клятвенна абяцаць што-н.'; 3) 'затаіўшы злосьць, ледзьве стрымліваць свае пачуцці' (Л-2008-1: 328), і дыялектныя ФА *зямлю /зямельку дзерці* 'ўпасці ў адчай; гнеўна выказаць незадавальненне чаго' (М-К-1972: 117) і *зямлю пазурамі капаць* 'бедаваць, гараваць, пакутаваць' (Д-2000: 90).

Вобраз першай ў двух яе значэннях выяўляе сувязь з адной са старажытных протасітуацый – «самай моцнай клятвай (ад якой нельга адракнуцца ні пры якіх абставінах)», дакладней, з другой часткай

яе рытуалу: «калі чалавек спачатку цалаваў, а затым з'ядаў жменьку зямлі» [БМ 2006 : 201]. Развіццё новага значэння – 'затаіўшы злосць, ледзьве стрымліваць свае пачуцці' – асацыятыўна выклікае ўяўленне аб выглядзе чалавека, які з'ядае зямлю і прадстаўляецца з чорным ротам як паказчыкам злосці, агрэсіі.

Думаецца, што і ўтварэнне ФА *зямлю /зямельку дзерці і зямлю пазурамі капаць* – гэта таксама адгლოსкі мінулага і фразеалагізацыя свабодных спалучэнняў слоў, калі метафара, што абрана ў аснове кожнага вобраза, прыпадабняе злоснае выказванне незадавальнення, выражэнне стану адчаю да дрэннага зямлі ці бедаванне, гараванне па кім-небудзь прыпадабняецца да капання зямлі пазурамі. Узгадаем аднаструктурную ФА да першай з агульным дзеяслоўным кампанентам – *дзерці горла* 'вельмі моцна гаварыць, крычаць, спячаць і пад.' ці *зяпу драць* 'гаварыць, сварыцца, ляяцца і пад.' альбо ФА *рваць на сабе валасы* з блізкім значэннем, дзе менавіта метафарычныя выразы з абранымі дзясловамі служаць перадачы гневу, злосці, адчаю і іх выражэнню. Што датычыць ФА *зямлю пазурамі капаць*, то ён служыць найбольш для вобразнага ўяўлення пра высокі ўзровень бедавання, гаравання, асабліва ў сувязі са стратай чалавека, яго пахаваннем, калі і бывае часцей за ўсё непасрэднае назіранне вось гэтага капання ці дрэннага зямлі пазурамі тым, хто страціў і пахаваў блізкага ці роднага чалавека, калі нават ад магілы сілай адрываюць. Такі вобраз – гэта ілюстрацыя высокай ступені гаравання і пакутавання. І менавіта ілюстрацыя выкарыстання гэтай ФА можа служыць ў пэўнай ступені пацвярджэннем адзначанага: *Гэля па мужыку зямлю пазурамі капаіць, ніяк да сібе прыйсці ні можыць. Дзе ш, такі чалавек харошы быў* (Д-2000: 90).

Характарыстыка чалавека, асабліва з адмоўнага боку, сродкамі фразеалогіі прадстаўлена з вобразам зямлі як той сутнасці, што зданілася з чалавекам. Гэта, напрыклад, прыметнікавыя ФА *зямля ненаедная /ненаежная* 'вельмі пражны і скупы' (Л-2008-1: 520) і *зямля ненаежная* 'вельмі скупы хто, хцівец (пра чалавека)' (М-К-1972: 117), якія прызначаны для выражэння адмоўнай ацэнкі і негатыўнай характарыстыкі пражнасці і скупасці як заганных рыс характару чалавека. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, паводле якой чалавек прыпадабняецца да зямлі, якой прыпісваецца такая прыкмета ці рыса характару чалавека, як сквапнасць да яды: яна не можа наесціся, ёй усё мала. ФА набывае ролю стэрэатыпа вызначэння пражнага і скупого чалавека. А на аснове вобраза ФА (зямля = чалавек) можна гаварыць пра два правільныя, якія сфармуляваны і акультураны як своеасаблівыя наказы ў ФА: нядобра многа есці, быць жадным да яды і ўвогуле быць пражным і скупым.

Яшчэ больш высокую ступень негатыву, рэзкае асуджэнне такой рысы чалавека, як скупасць, сквапнасць, даводзіць яшчэ адна прыметнікавая ФА – *каб прымеў бы то па зямлі /з зямлі /зямлю лізаў бы /злізаў бы /з'еў бы* 'вельмі скупы, пражны, сквапны' (Д-2000: 96), якая зафіксавана ў гаворках Гродзеншчыны. Вобраз ФА даводзіць аб пражнасці чалавека праз прыпадабненне да канкрэтнага дзеяння – лізаць зямлю, злізваць з зямлі ці есці з зямлі штосьці нямытае і пад. Вось некалькі ілюстрацый ужывання ФА: *Як што ўбачыць, дык усё да сябе прэ, усяго яму мала; здэцца кап прымеў бы дык зямлю лізаў бы; Гэты ні каплі ні ўступіць, кап прымеў бы то зь зямлі зьеў бы* (Д-2000: 96).

Не абыходзяць беларусы і такую заганную з’яву ў жыцці, як п’янства. І негатыў у адносінах да чалавека, які выяўляе адзнакі моцна п’янага, перадае ФА як */што зямля п’яны, напівацца* ‘вельмі моцна, празмерна’ (ЛІ-2008-1: 521); як */што зямля 1* ‘празмерна (п’яны)’ (Ю-1977: 228). У аснове ўтварэння ФА абрана фразеалагізацыя параўнання, дзе чалавек параўноўваецца з зямлёй: зямля выступае эталонам параўнання. Асацыятыўна вобраз моцна ўвільготненай зямлі як характэрнай прыкметы яе ў вясновы ці восеньскі перыяд, што звычайна ўспрымаецца як гразь, балота (параўн. яшчэ ФА з тым жа значэннем як *гразь п’яны*), выклікае асуджэнне і паводле падабенства пераносіцца на вызначэнне і адмоўную ацэнку ступені ап’янення чалавека.

Заўважым, што ў дыялектнай мове ФА як */што зямля* мае яшчэ адно значэнне – 2) ‘празмерна (схуднелы, змарнелы)’, у аснове параўнання якога абрана прыкмета, відавочна, заснаваная на падабенстве колеру, знешняга выгляду чалавека, які высыхае, худне і, як правіла, становіцца цёмным паводле колеру твару, скуры цела (параўн. адваротную ФА *кроў з малаком* пра здаровага і моцнага; прыгожага, свежага, румянага чалавека) і зямлі, якая высахла ад спякоты, стала шэрай і непрывабай.

А ў выніку ФА выконваюць і называюць функцыю з’яўнага негатывам такіх з’яў, як п’янства ці змарнеласць, празмерная худзізна чалавека, і інтэнсіфікацыйную, што і дало фразеалагізмам магчымасць выконваць ролю эталона празмернасці, высокай ступені ап’янення ці высыхання і змарнеласці чалавека як адмоўных, негатывных з’яў.

А вось для абзначэння незвычайных здольнасцей чалавека скарыстаны гіпербалічны вобраз ФА *бачыць на тры сажні /метры пад зямлёй /у зямлю* ‘вызначацца вялікай праніклівасцю, прадпрымальнасцю’ (ЛІ-2008-1: 102) і *відзець скрозь зямлю /над зямлёю* ‘быць вельмі праніклівым’ (Ю-1972: 94), утварэнне якіх абавязана міфалагічным уяўленням пра полюю зямлю, пра рэальныя факты захавання, ці дакладнай закопвання, скарбаў у зямлю. Абедзве ФА суадносяцца з прасторавым кодам культуры праз словаспалучэнні *над зямлёй ці скрозь зямлю*. Акрамя таго, прасторавы код выяўляецца яшчэ, як у першай ФА, праз спалучэнне *на тры сажні /метры*, дзе лічэбнікавы кампанент *тры* суадносіцца і з колькасным, ці лікавым, кодам культуры, і прасторавым, бо ўказвае на пераўвядзеную, але вымяральную адлегласць прасторы пад зямлёй. Акрамя таго, кампанент *тры* ўспрымаецца як сродак магічна-рытуальнага ўзмацнення і надае ФА экспрэсію. І быць прадбачлівым, праніклівым – гэта бачыць на тры метры ў глыбіні зямлі ці скрозь зямлю. ФА перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра незвычайныя магічныя здольнасці чалавека – прадбачлівасць і праніклівасць.

Колькасна і разнастайна паводле значэння і вобразаў вызначаюцца дзеяслоўныя фразеалагізмы з кампанентам *зямля*, якія служаць перадачы і ацэнцы розных абстрактных з’яў і паняццяў, што маюць непасрэднае дачыненне да чалавека і выдзеленыя чалавекам як своеасабліва сфармуляваныя правілы і ўстаноўкі арганізацыі свайго жыцця, выпрацаваныя і ўласцівыя этнасупольнасці беларусаў.

З зямлёй, дакладней, глебай, асацыіруецца магчымасць поспеху ў чым-небудзь у будучым, і прадстаўлена гэта ў дзвюх ФА: *намацаваць глебу* ‘загадзя разведць што-н., вызначаць шанцы на поспех’ (ЛІ-2008-

2: 82) і *зандзіраваць глебу* ‘разведаць што-н., каб вызначаць шансы на поспех’ (Л-2008-1: 461). Праз выкарыстанне ў складзе ФА дзеяслоўных кампанентаў выяўляецца суадноснасьць ФА з антропна-дзеясным кодам культуры, бо яны называюць дзеянні чалавека. А яшчэ гэтым дзеяннем прыпісваюцца да іх асноўных яшчэ дадатковыя ўласцівасці, якія вызначаюць культурныя сэнсы. І найменні гэтых дзеянняў дазваляюць уявіць ці «нагадваюць», як у першай ФА праз дзеяслоў *намацаваць*, пра канкрэтнае дзеянне хлебараба, сейбіта з зямлёй, калі вясной ён праз намацванне глебы вызначае, ці сагрэлася зямля пасля зімы альбо яна яшчэ не прагрэлася, пара ці не пара сеяць, паколькі ад таго, у якую зямлю – цёплую ці халодную – пакладзена зерне, залежаў будучы ўраджай. І тут дзеяслоў часткова ўспрымаецца са сваімі ўласцівымі значэннямі (параўн. *намацаць* – ‘абмацаваючы, адчуць наяўнасць чаго-н’ і *перан.* ‘знайсці, адшукаць у выніку пошукаў’ [ТСБМ 1979: 271]), а разам выраз *намацаваць глебу* пераасэнсоўваецца, метафарызуецца: праверка глебы, «пошукі» адказу на пытанні, пара ці не пара сеяць, каб атрымаць ўвосень багаты ўраджай, прыпадабняюцца да папярэдніх пэўнай справе ў будучым пошукаў і падказкаў, якія стануць асновай паспяховага ажыццяўлення гэтай справы, ці прагназаванню поспеху будучай справы. Напрыклад: – *Скажыце, Уладзімір Мікалаевіч, як вы сталі будаўніком? – намацаваючы глебу для гаворкі, пытаюся я* (В. Мыслівец); *Мне казалі, што там ёсць жонка Іллі і дзве дачкі, якія добра спяваюць. Але як адразу сказаць пра гэта? Трэба яшчэ намацаць глебу* (А. Мрый).

Адносна другой ФА можна сказаць, што яна па часе свайго ўтварэння адносіцца да больш позніх, у параўнанні з ФА *намацаваць глебу*, асновай чаго ці ўказаннем на што служыць дзеяслоўны кампанент *зандзіраваць*, які абавязаны сваім узнікненнем часу новых тэхнічных дасягненняў. Нагадаем пра зыходную базу ўтварэння дзеяслова, якой выступае лексема *зонд*, што абазначае ‘медыцынскі інструмент у выглядзе палачкі, трубка і інш., які ўводзіцца ў глыбіню каналаў і поласць цела з дыягнастычнай ці лячэбнай мэтай’, ‘металічны шпень, бур для даследавання падглебы’ ці ‘невялікі паветраны шар з самапішучым прыборам для вывучэння верхніх слаёў атмасферы’ [ТСБМ 1978: 510].

І новая ФА *зандзіраваць глебу* была ўтворана па мадэлі першай, магчыма, што яна ўтворана шляхам замены дзеяслоўнага кампанента *намацаваць* на больш новы, сучасны дзеяслоў *зандзіраваць*, які паводле свайго значэння больш вядомы шырокім колам грамадства (*зандзіраваць* – прагназаваць), у адрозненне ад *намацаваць* як адыходу ад зямельных спраў ды і ў сувязі са зменамі ў земляробчых справах.

І ў аснову гэтай ФА абрана метафара, якая прыпадабняе *зандзіраванне* розных аб’ектаў (цела чалавека, падглебы, атмасферы) як прадказання, устаўлення хваробы, даследавання грунту, вызначэння будучага надвор’я да разведвання, атрымання папярэдняй інфармацыі з мэтай прагназавання поспеху, ці атрымання папярэдне пэўнай інфармацыі, каб не рызыкаваць у будучым, а быць пэўным у паспяховым вырашэнні пэўнай справы.

У выніку ФА *зандзіраваць глебу* і *намацаваць глебу* перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра папярэдняе якой-небудзь справе ў будучым прагназаванне шансу, асновы для поспеху.

ФА *мераць зямлю* ‘хадзіць пехатой на вялікую адлегласць’ (Л-2008-2: 29) з празрыстай матывацыяй служыць абазначэннем і характарыстыкай агульнага і прыблізнага «вымярэння» вялікай адлегласці крокамі чалавека, ці перамяшчэння пехатой. Праз наяўныя кампаненты ФА суадносіцца з антропна-дзеясным і прыродным кодамі культуры, а яго вобраз выяўляе суаднеснасць яшчэ і з прасторавым кодам: крокі чалавека прыраўноўваюцца да вымярэння адлегласці. Зямля, якая надзелена мноствам сімвалаў і характарызуецца ў свядомасці чалавека мноствам сімвальных значэнняў, у абраным вобразе абазначае ‘ шлях’, ‘ дарогу’, ‘ прастору, якую трэба прайсці’. У аснове вобраза ляжыць метафара, якая прыпадабняе перамяшчэнне чалавекам на вялікай адлегласці пяхком да замеры зямлі ці той адлегласці на плошчы зямлі, якую адольвае, праходзіць чалавек. Напрыклад: *Вось ужо каля двух год, як яны [беганцы] мераюць зямлю, ступаюць у запёртыя дзверы непрыветных дамоў, гутараць з нячулымі людзьмі пра сваё гора* (Ц. Гартны). ФА *мераць зямлю* перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб пераадольванні многіх кіламетраў дарогі пешшу, ці перамяшчэнні ў прастору пяхком.

І яшчэ адной адзінкай, як і папярэдняй, з нейтральнай ацэнкай з’яўляецца дыялектная дзеяслоўная ФА *асядаць на зямле* ‘пераходзіць да сталага занятку земляробствам’ (Ю-1972: 47), якая ўжо выразна праз кампаненты *на зямле* суадносіцца з прасторавым кодам культуры і служыць сродкам абазначэння пераходу чалавека да сталага занятку земляробствам. У вобразным выразе зямля выступае як сімвальнае абазначэнне не толькі месца пражывання, але і спосаб, аб’екта пастаяннага дзеяння, увагі чалавека: ён становіцца земляробам.

Крыху адметна ад папярэдніх, але не менш вобразна названа яшчэ адно дзеянне чалавека, аб’ектам якога выступае зямля, – ФА *нюхаць зямлю* ‘падаць плазам, прыціснуўшыся да зямлі’ (Л-2008-2: 114). Новая адзінка дазваляе не проста перадаць новае значэнне, а яшчэ выказаць іронію, перадаць тое прыніжэнне, абразу, залежнасць каго-небудзь ад чаго-ці каго-небудзь другога. А сваімі вытокамі ФА абавязана і ўзыходзіць да архетыпічнага супрацьпастаўлення «верх – ніз». Маецца на ўвазе, што ў аснове гэтага вобраза ФА ляжыць метафара, якая даводзіць, што добраахвотнае ці прымусовае прыманне гарызантальнай позы чалавекам, які лёг носам да зямлі, прыпадабняецца да позы чалавека ў час нюхання зямлі. Адмоўная ацэнка ФА выяўляецца ў завуальваным эўфемічным выражэнні, якое нагадвае мадэль дзеяслоўнага словазлучэння нюхаць кветкі, водар траў, ежы і пад. і выклікаецца асацыяцыяй паводле дзеяслоўнага кампанента. А тут нюхаць прыходзіцца зямлю, і ў вобразе ФА зямля сімвалізуе ніз, мяжу паміж прасторай над зямлёй і прасторай пад зямлёй, апошняя з якіх нагадвае пра смерць, пекла, мукі. Прыняўшы такую позу і выконваючы, паводле вобраза ФА, такое дзеянне, відавочным становіцца, што чалавек чагосьці баіцца ці яго прымушаюць сілай легчы носам да зямлі і гэтым самым яго прыніжаюць у прамым і пераносным сэнсе. Такая дадатковая інфармацыя адносна выкарыстання ФА яскрава відаць у кантэксце, напрыклад: *Стала непрыемна, крыўдна, абразліва, што мы нюхаем зямлю з-за нейкай адной паршывай бомбы* (І. Шамякін); *Мы какаем, калі той падэстаньчык будзе вяртацца дамоў. Тады Санька выйдзе насустрэч і так дасць пад дыхавіцу, што ён зямлю*

панюхае (І. Сяркоў). *ФА нюхаць зямлю* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра інстынкт захавання ад небяспекі ці вымушанае фізічнае насілле над чалавекам.

Зусім па-іншаму падаюцца дзеянні чалавека з зямлёй у *ФА зраўняць з зямлёй* ‘поўнасю разбурыць, знішчыць дашчэнт’ (Л-2008-1: 511) і *раўняць з зямлёй* ‘руйнаваць, поўнасю разбураць’ (Ю-1977: 23), да якіх далучаем мнагазначную *ФА мяшаць з зямлёй* 1) ‘поўнасю разбураць, знішчаць дашчэнт, ператвараць у руіны’; 2) ‘забіваць, знішчаць’; 3) ‘усяляк прыніжаць, ганьбіць, груба лаяць’ (Л-2008-2: 62).

Відавочным бачыцца ў аснове *ФА пераасэнсаванае ўжыванне* свабодных словазлучэнняў, у якіх называецца адно з дзеянняў чалавека і якія выкарыстоўваюцца пры пераасэнсаванні, ці фразеалагізацыі, для абазначэння і адмоўнай ацэнкі такой негатыўнай дзейнасці чалавека, як разбурэнне, фізічнае ці маральнае знішчэння чаго- ці каго-небудзь, ганьбаванне аднаго другім. Усе тры *ФА ўзыходзяць* да старажытных архетыпічных апазіцый «верх – ніз», «добра – дрэнна» і выяўляюць суднесенасць з антропна-дзейнасным (праз дзеяслоўныя кампаненты *зраўняць, раўняць і мяшаць*) і прыродна-прасторавым (праз словаспалучэнне з *зямлёй*) кодамі культуры.

Вобразы *ФА ўспрымаюцца* на фоне ўяўлення пра тое, што разбурыць, зруйнаваць пабудовы чалавека, якія размешчаны на зямлі як плошчы, тэрыторыі, знішчыць людзей і ўсё жывое – гэта прынесці зло, зрабіць бяду, якія ацэньваюцца як адмоўныя дзеянні, як правіла, ворагаў, нелюдзяў у час вайны, агрэсіі, калі ў руіны пераўтвараюцца цэлыя населеныя пункты і знішчаюцца людзі. Напрыклад: *Менавіта на Асвейшчыне эсэаўцы перад адступленнем нямецка-фашысцкай арміі зраўнялі з зямлёй усё, не пакінуўшы ні хаты, ні хлечука, ні жывёліны, ні курцы* (Т. Хадкевіч); *Айдзе дужа бальшыя баі былі, тама многія дзярэўні зь зямлёю пузруўнялі* (Г. Юрчанка); *Напаўшы на Савецкі Саюз, гітлераўцы мяшалі з зямлёй нашы гарады і сёлы і знішчалі сотні тысяч нашых мірных людзей* (К. Чорны).

Альбо гэтак жа на аснове метафары, якая прыпадабняе мяшанне з зямлёй да знішчэння фізічнага ці маральнага прыніжэння, ганьбы чалавека, якога забіваюць ці лаюць апошнімі словамі, прыніжаюць яго чалавечую годнасць, пабудаваны *ФА мяшаць з зямлёй*, якая набыла яшчэ два значэнні: 2) ‘забіваць, знішчаць’; 3) ‘усяляк прыніжаць, ганьбіць, груба лаяць’ (Л-2008-2: 62).

Гэта і антропна-саматычная метафара ў вобразе *ФА сціраць з твару зямлі* – 1) ‘жорстка распраўляцца з кім-н., знішчаць каго-н.’; 2) ‘поўнасю знішчаць, разбураць дашчэнт’; 3) ‘поўнасю і рашуча выкараняць тое, што перашкаджае’ (Л-2008-2: 477); *сціраць /змятаць з ліца зямлі* ‘жорстка распраўляцца; знішчаць, разбураць’ (Ю-1977: 96), дзе зямля як паверхня выступае са сваім «тварам», што сімвалізуе краіну, народ, які пражывае тут. У аснове ўтварэння вобраза гэтых *ФА ляжыць* метафара, якая прыпадабняе знішчэнне, разбурэнне, выкараненне каго- ці чаго-небудзь сціранню /змятанню з паверхні зямлі, з яе твару, і ўзыходзяць гэтыя *ФА* да тэксту Бібліі, дзе гаворыцца пра кару Гасподнюю. Фразеалагізмы, беручы ў сваю аснову словы з Бібліі, вобразна і наглядна перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра поўнае знішчэнне чаго-небудзь, забойствы,

разрушэнні на зямлі. Напрыклад: *Такі, сыне, закон у нас: не пераможам мы, сапругу нас з твару зямлі, змяшаюць з пылам, з крывёю...* (М. Лынькоў); *Збірліся, панове, сцярці Ленінград з твару зямлі, церабілі ў смелых планах дарогу аж на Урал...* (І. Навуменка).

Вельмі блізка паводле вобраза і аднаго са значэнняў ФА *мяшаць з зямлёй* набліжаецца дыялектная ФА *скапытаваць на землю чорную* 'прыніжаць, зневажаць, чарніць' (М-К-1972: 241), якая вызначаецца больш моцнай экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўкай і адпаведна ўздзеяннем і выражэннем негатывнай ацэнкай. І гэта звязана з адметным вобразам і адборам кампанентаў. Так, дзеяслоўны кампанент *скапытаваць*, які дазваляе ўспрымаць дзеянні чалавека як такія, што асацыятыўна звязаны з дзеяннямі жывёлы (*скапыціць* ад *капыціць* – 'біць, таптаць капытамі' [ТСБМ 1978: 634]), бо, як ужо адзначалася, чалавеку з даўніх часоў было вядома, што на зямлю нельга пляваць, яе нельга было біць дубцом, капаць нагой. І яшчэ адзін адметны кампанент новай адзінкі – гэта прыметнік-азначэнне *чорную*, які суадносіць ФА з колеравым кодам культуры і скіроўвае да вядомага з глыбокай старажытнасці архетыпічнага супастаўлення «белы – чорны», «высокі – нізкі», «святло – цёмра». А як вядома, чорны колер надзелены шматлікай сімволікай, якая найбольш звязана з негатывам, бо сімвалізуе смерць, бяду, няшчасце ці такі псіхалагічны стан, як скруха, туга, якія ў хрысціянскім разуменні лічацца грэшнымі, альбо, як у вобразе і значэнні ФА, – абраза, знявага другога чалавека прыпадабняюцца да чорнай скапытаванай зямлі. Праз вобраз чорнай скапытаванай зямлі чалавек перадаў свае адносіны да такіх негатывных дзеянняў чалавека, як знявага, ганьба, знеслаўленне, лаянка каго-небудзь. І ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра лаянку і знявагу як адмоўнае маўленчае дзеянне чалавека.

Некалькі ФА з кампанентам *зямля* захоўваюць і перадаюць уяўленне нашых продкаў непасрэдна пра яе. Гэта якасная характарыстыка зямлі ці глебы і гэта памеры плошчы, як правіла, сваёй зямлі альбо аддаленай прасторы ад сваёй зямлі да чужой і інш.

І тады зямля, якая добра родзіць, прыраўноўваецца да масла, на аснове чаго і ўтворана кампаратыўная ФА *як масла зямля* 'ўрадлівая, багатая перагноем' (Л-2008-2: 23). Выбар параўнання для ўтварэння ФА абумоўлены ўніверсальнасцю і сімвалічнасцю наймення абранага сродку: масла як харчовы тлушч ці тое тлуствае рэчыва, якое здабываюць з мінеральных рэчываў, надзелена мноствам сімвалічных значэнняў у дафразеалагічны перыяд свайго існавання. Масло выступае эталонам дастатку (параўн. *як сыр у масле*), інтэнсіўнасці гарэння (параўн. *падліць масла ў агонь*), празмернасці (параўн. *масла масленае*), чагосьці прыемнага і добрага (параўн. *маслам па сэрцы; як па масле*). І масла як ежа для чалавека ўспрымаецца як необходимая для моцы і сілы. Зразумелым становіцца, як і чаму параўнанне зямлі з маслам дазваляе назваць, станоўча ацаніць урадлівасць зямельных надзелаў як месца атрымання будучага добрага ўраджаю. Узгадаем словы героя паэмы «Новая зямля» Коласа пра зямлю «каля Заблоння», якую хацелася б яму купіць: «Там, брат, гароды – чуеш маці? / (Ён гэтым жонку падкупляе) / Так ураджайны, так багаты, / І блізка, тут жа каля хаты! / Сама зямля без гною тлуства, / І надта родзіцца капуста». ФА *як масла зямля* выступае ў

ролі эталона, меры, той якасці зямлі, якая ёй дадзена самой прыродай ці ўгноена чалавекам да такога ўзроўню, што адпавядае высокім паграбаванням і спрыяе ўрадлівасці.

Зямля можа і сама паддавацца «лічэнню», ці вымярэнню, што і перадае ФА за *трыдзевяць зямель* ‘вельмі далёка (быць, жыць, знаходзіцца, ехаць, трапіць і пад.)’ (Л-2008-1: 518) і якая не дае дакладнага ўказання адлегласці, а толькі вызначае аддаленасць пэўнай прасторы. І тут асаблівую цікавасць выклікае лексема-кампанент *трыдзевяць*, якая сёння не выкарыстоўваецца ці невядома і якая захоўвае звесткі з далёкага мінулага, калі існавала лічэнне не толькі па дзесяцірычнай, але і паводле дзевяцірычнай сістэмы (складанне двух лічэбнікаў *тры* і *дзесяць* у адно цэлае, а *трыдзевяць* азначала лічэбнік 27). Зразумела, што са стратай дзевяцірычнай сістэмы лічэння гэта лексема страціла сваё канкрэтнае значэнне лічэбніка і набыла новае – ‘вельмі, бясконца далёка’ [Бірих 2007: 248].

Сваім вобразам ФА за *трыдзевяць зямель* адсылае нас, як піша даследчыца фразеалогіі рускай мовы І. У. Захаранка, «да фальклорных казачных тэкстаў, у якіх клішэ за **трыдзевяць зямель** служыць для называння царства мёртвых, “таго свету”, месца, дзе жывуць асноўныя персанажы, якія ўвасабляюць сілы зла [Баба Яга, Кашчэй Несмяротны і інш.]» [Захаренко 2009в: 212]. І гэтае далёкае месца знаходзіцца за палямі, за лясамі, за гарамі, г. зн. вельмі далёка ад свету жывых, «сваіх». Ужо гэта надае ФА адмоўную канатацыю, што пацвярджаюць і сінанімічныя яму беларускія ФА за *дзясятай гарой; у віру на калу; у чортавых зубах; у чорта на куліцах; у чорта на рагах; у чорта ў зубах*.

Вобраз ФА за *трыдзевяць зямель* заснаваны на старажытным архетыпічным супрацьпастаўленні «далёка – блізка» і «свой – чужы», а таму далёкае, тое, што размешчана за трыдзевяць зямель, успрымаецца як чужое, невядомае. Лексема *зямля* ў складзе ФА даводзіць пра сваю тэрыторыю, абжытую, вядомую, якая знаходзіцца ад чужой за многімі землямі як землямі-тэрыторыямі, што абжыты іншымі родамі і плямёнамі (на гэта ўказвае форма множнага ліку – *зямель*) і што з’яўляюцца далёкімі і чужымі і патэнцыяльна небяспечнымі. У выніку ФА за *трыдзевяць зямель* выступае ў ролі эталона празмерна аддаленай прасторы.

Тая ж аснова – архетыпічная апазіцыя «далёка – блізка» і «свой – чужы» прасочваецца і ва ўтварэнні сінанімічных да папярэдняй ФА на *краі свету /зямлі* ‘вельмі далёка’ (Л-2008-1: 597) і на *краі свету /зямлі ісці /пайсці, ехаць /паехаць* 1) ‘куды-н. вельмі далёка’; 2) ‘у любое месца, абы-куды’ (Л-2008-1: 597), дзе кампанент *зямля* выступае лексічным варыянтам да кампанента *свет*. Выкарыстанне лексічных варыянтаў *свет, край* зусім не выпадковае. Тут *зямля* абазначае пэўную тэрыторыю, якая мае край, але які знаходзіцца на вельмі далёкай адлегласці, дзякуючы таму, што *зямля* – гэта нейкая абмежаваная краямі плоскасць, гэта свая тэрыторыя; *свет* – гэта сімвалізацыя пазнаная, і тады гэта пазнаная тэрыторыя, у адрозненне ад непазнанай, таму можна меркаваць, што асэнсаванне і ўтварэнне ФА звязана з глыбокімі вытокамі, якія вядуць да архетопічнай апазіцыі пазнання «святло – цемра» і «вядома – невядома». ФА даводзяць пра ўяўленне краю свету, зямлі як сваёй тэрыторыі, абжытай і вядомай, у адрозненне ад чужой, невядомай, якая знаходзіцца

на другім баку краю сваёй зямлі. ФА *на краі свету /зямлі і на край свету /зямлі ісці /пайсці, ехаць /паехаць* выконваюць ролю эталона, ці меры, далёка размешчанай прасторы як вядомай, асвоенай ад другой, невядомай, непазнанай.

А вось малая плошча зямлі, без указання дакладнага яе вымярэння, як гэта ўвогуле характэрна для фразеалогіі, вобразна і надзвычай эмацыянальна перададзена праз квазіэталоннае параўнанне-фразеалагізм як *старой бабе сесці* ‘вельмі мала. Звычайна пра зямлю’ (Л-2008-2: 389), дзе сродкам вымярэння плошчы зямлі выступае сядзячая поза старой бабы, ці дыялектная ФА *кату хвост палажыць* ‘вельмі малой плошчы’ (Д-2000: 100).

Несумненна, ФА як *старой бабе сесці* выйшла з народных крыніц параўнанняў і абавязана сваім утварэннем прыёму літоты. Бо надзелы зямлі селяніна-беларуса як яго ўласнасці, як той, на якой сеюць, садзяць і з якой жывуць, былі вельмі малыя, як называў Купала – сялянскія палоскі, шнуры зямлі, а менавіта зямля, уласная зямля – асноўнае багацце беларуса-селяніна. Успрымаць змест ФА можна так: плошча, прастора зямельнага надзелу ў каго-небудзь такая малая, што на ёй толькі і хопіць месца як сесці старой бабе. Вось як выкарыстоўвае гэтую ФА ў мове свайго персанажа Колас у паэме «Новая зямля» як паэтычнай энцыклапедыі сялянскага жыцця беларусаў XIX стагоддзя: – *Згараць яны няхай з грыбамі! /Але ці будзе хлеб, часамі? /– Антось пытае ўжо сярэдзіта: /– А колькі там пасеем жыта? /Зямлі як бабе старой сесці.*

Вобраз ФА *кату хвост палажыць* таксама пабудаваны з выкарыстаннем прыёму літоты, і ў яе аснове ляжыць метафара, паводле якой малая плошча зямлі прыпадабняецца да такога мізэрнай паводле памеру, на якой толькі адзін хвост ката можа размясціцца, бо ён вузкі і адносна доўгі. Напрыклад: *Які там гарот... Катухвост палажыць. Як пасадзіш там усяго, то будзеш мець аш лэб будзе цьвёрды.*

Фразеалагізаванае параўнанне як *старой бабе сесці* і ФА *кату хвост палажыць* набылі ролю эталонаў празмерна малой плошчы зямлі.

Зямлю ў некалькіх беларускіх ФА чалавек прадстаўляе як жывую істоту, што адлюстроўваецца дзякуючы выкарыстанню адухаўлення, ці калі зямлі як неадушаўленай з’яве ці прадмету прыпісваюцца ўласцівасці ці прыкметы жывой істоты, у прыватнасці, чалавека. І тут можна гаварыць аб семантычнай мадэлі «зямля – чалавек». І зямля выступае ў складзе ФА суб’ектам дзеяння, яна выконвае тая ж дзеянні, што і чалавек.

Гэта, напрыклад, ФА як *нашто /чаму зямля носіць* ‘(як, нашто, чаму) магчыма чыё-н. існаванне, жыццё’ (Л-2008-1: 520); як *зямля носіць /церпіць /цярпіць* ‘пра нягодніка, здрадніка’ (Ю-1977: 213), дзе пачуцці і эмоцыі да нягодніка, нікчэмнага чалавека выражаюцца праз цярпенне, якое мае зямля, па якой ходзяць, дзе жывуць такія людзі. А паводле вобраза ФА зямля, як маці, носіць, церпіць такіх. І названыя ФА выступаюць у ролі эталона ў вызначэнні зусім нягоднага, недастойнага быць на зямлі чалавека.

Зямля выступае як ніз, як тая частка, з якой суадносіцца пекла, з якой асацыюецца цёмная сіла, зло. І менавіта такія міфалагічныя ўяўленні пра зямлю з’яўляюцца вытокамі ФА, якія закліканы данесці дадагковую інфармацыю, выказаць вобразна антыправіла і даць негатыўную ацэнку.

Так, да пяпрэдных ФА паводле блізкасці вобраза далучаецца яшчэ выклічнікавая ФА *каб зямля не насіла* (Л-2008-1: 520), якая не называе эмоцыі, а выкарыстоўваецца для выражэння і выказвання ўслых такіх эмоцый, як абурэнне, злосць да каго-небудзь, пажаданне нядобраму чалавеку смерці, тым самым даводзячы свае пагардлівыя адносіны да таго, каму адрасуецца увесь негатыў выказвання. І тут відавочным з'яўляецца абранне ў аснову вобраза ФА метафары, якая пажаданне смерці каму-небудзь прыпадабняе да пажадання, каб яго не насіла зямля.

Зямля ў складзе ФА як */нашто /чаму зямля носіць; як зямля носіць /церпіць /цярпіць* і *каб зямля не насіла* персаніфікуецца, набывае рысы чалавека, дакладней, паўстае вобраз маці, якая носіць, гадуе сваіх дзяцей. Разам з тым кампанент-лексема *зямля* ў вобразе ФА захоўвае сваё сімвалічнае значэнне і выступае як мяжа паміж верхняй і ніжняй яе часткамі, ці як той прамежак, які аддзяляе паверхню зямлю ад падзем'я як месца захавання мёртвых, увогуле месцазнаходжання пекла і мукаў грэшнікаў. А таму выражэнне здзіўлення ці ацэнкі чалавека паводле яго негатыўных паводзін, няправільнага жыцця, чаму яшчэ яго зямля носіць, ці пажадання яму не быць ношаным зямлёй, азначае не быць на паверхні, дзе жывыя, і адмаўленне яму ў праве быць на зямлі. І становіцца зразумелым, чаму гэтыя ўсе ФА служаць для выяўлення і перадачы высокага накалу негатыўных эмоцый і пачуццяў чалавека.

А яшчэ з кампанентам *зямля* зфіксавана дыялектная ФА *зямля гаворыць* 'пра шырокае распаўсюджанне чутак' (Ю-1972: 276), у метафарычным вобразе якога шырокае распаўсюджванне слухаў, чутак людзьмі прыпадабняецца да маўленчай дзейнасці зямлі. І тут зямля прыраўноўваецца да людзей, якія жывуць на ёй, ці людзі аб'ядноўваюцца з зямлёй і складаюць адно цэлае (метафара «зямля – людзі»). А яшчэ з вобразам зямлі асацыятыўна звязваецца ўяўленне з абазначанай такім чынам вялікай тэрыторыяй, прасторай (метафара «зямля – плошча, прастора»), тым самым ФА суадносіцца не толькі з прыродна-ландшафтным (праз кампанент *зямля*) і антропна-дзейнасным (праз кампанент *гаворыць*), але і з прасторавым кодам культуры – на ўсёй тэрыторыі, на вялікай плошчы. ФА *зямля гаворыць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра шырокае абмеркванне, перадачу чутак, розных размоў, домыслаў.

Нават вымушаная згода з чым-небудзь, калі чалавек нехаця, але згаджаецца з тым, што яму не падыходзіць, не адпавядае, знайшла ў вобразе ФА *зямля яго /яе /іх бяры* 'няхай будзе так, можна пакінуць без увагі' (Д-2000: 90), дзе зямля выступае як жывая істота, што можа браць. І такі вобраз адразу ж нагадвае пра зямлю як маці, што забірае чалавека пасля яго смерці. Менавіта гэта асацыяцыя і выкарыстанне дзеяслова-імператыву *бяры* даводзяць пра неадабрэнне, тую адмоўную ацэнку згоды, што ілюструе і выкарыстанне ФА: *Тфу, каб я ішчэ перажываа за яго. А зямля яго бяры, хай прападаа, як дурны* (Д-2000: 90).

Падобная і ўсё ж адметная структура ФА *зямля /зямелька /зямліца яго /яе /іх ведае /знае* (Д-2000: 90) паслужыла чалавеку для абазначэння такога абстрактнага паняцця, як 'невядома', і, галоўнае, для выражэння пры гэтым свайго неадабрэння. І тут зноў зямлі надаюцца рысы чалавека, бо яна ўсё ведае, што і выклікае незадавальненне і неадабрэнне, таму

што гэтага не ведае чалавек. Пры гэтым ФА выкарыстоўваецца заўсёды для адмоўнай ацэнкі. Напрыклад: *Зямля яго зная, што за чалавек такі, усё яму ніпачом; Зямліца яго ведае, пра што ён там гаварыў, ляпаў нешта языком ды й толькі* (Д-2000: 90). Тое, што тут зямля выступае ў ролі нейкай дэманічнай істоты, якая ведае, падмацоўвае цэлая група аднаструктурных ФА – *агонь яго ведае; вятры яго ведаюць; кадук яго ведае; ліха яго ведае; немач яго ведае; нячысцік яго ведае; пярун яго ведае; трасца яго ведае; халера яго ведае; хвароба яго ведае; хрэн яго ведае; чамярыца яго ведае; чорт яго ведае*, дзе сабраны своеасаблівы «пантэон» нечысці і зла.

Як відаць, фразеалагізмы з кампанентам *зямля* ўраджаюць разнастайнасцю вобразаў, семантыкі, ацэнкі, але неабходна прызнаць, што як пры станоўчай, так і пры адмоўнай ацэнцы, якая ўсё ж пераважае, зямля ўспрымаецца як зямля-аснова, зямля-маці, якая вызначае духоўную сілу чалавека, ахоўвае, церпіць, яна родная, блізкая і пры жыцці і пасля смерці.

Пясок, пясочак. Адметнымі ад фразеалагізмаў з кампанентам *зямля, грунт, глеба* і разам з тым дадатковымі рэпрэзэнтантамі канцэпту «зямля» выступаюць нешматлікія фразеалагізмы з кампанентам *пясок* (усяго 7 ФА) і *пясочак* (зафіксавана 1 адзінка). Выбар гэтых кампанентаў для пабудовы новых адзінак з іх адметнымі вобразамі і семантыкай абавязаны замацаванай за гэтым прыродным рэчывам адной з яго характэрных уласцівасцей, на якую звернута ўвага пры семантызацыі лексемы *пясок*, – ‘горная парода, якая складаецца з асобных вельмі дробных часцінак кварцу або іншых цвёрдых мінералаў’ [ТСБМ 1980: 539], якая вядома чалавеку, і дадатковай, якая далучаецца і выяўляе яшчэ новыя прыкметы і ўласцівасці, якія прыпісваюцца чалавекам гэтай адзінцы і якія могуць прыпадабняцца і набываць новыя культурна значныя сэнсы. І гэтыя дадатковыя прыкметы і ўласцівасці становяцца ключавымі ў складзе вобразаў фразеалагізмаў з кампанентам *пясок, пясочак*, што, як правіла, звязаны з негатывам, для адмоўнай ацэнкі пэўных з’яў і паняццяў.

Так, ФА *будаваць на пяску* ‘засноўваць на ненадзейных дадзеных. Пра планы, разлікі, сцверджанні і пад.’ (Л-2008-1: 152) ці мсціслаўскі варыянт *строіць на пяску (-е)* ‘засноўваць на ненадзейнай падставе’ (Ю-1977: 90) даводзяць, што пясок, у адрозненне ад зямлі і грунту, глебы, – гэта ненадзейная аснова для будаўніцтва. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, якая заснаванне чаго-небудзь, планаванне, свярджэнне, вывад аб чым-небудзь на ненадзейных асновах, падставах, фактах, неправераных матэрыялах прыпадабняе да будавання на пяску (параўн. *картачны домік*). Маецца на ўвазе, што для будоўлі, для выяўлення будынка патрэбны фундамент, а калі будаваць дом без фундаменту, а на пяску, то пабудова не вытрымае, яна рухне, бо пясок мае здольнасць рассыпацца. І тады становіцца відавочным, што прыродная ўласцівасць пяску рассыпацца дапоўнена новай прыкметай, якая мае ўжо ролю знака культуры, – гэта ‘ненадзейнасць, беспадстаўнасць’ як новае метафарычнае значэнне. ФА *будаваць на пяску* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра беспадстаўнасць рабіць вывады, нерэальнасць складаць

планы, ненадзейнасць увогуле любых спраў чалавека без асноў, пэўнай базы і службыць своеасаблівым антыправілам, як не трэба рабіць, планаваць і пад.

Яшчэ адна ФА з кампанентам *пясок – ісці /сыходзіць у пясок // пайсці /сысці ў пясок* ‘цярпець крах, няўдачу; праходзіць упустую, безвынікова’ (Л-2008-1: 531), якая зноў пацвярджае наяўнасць дадатковай і пераасэнсаванай у культурны знак прыкметы і ўласцівасці пяску як асновы для стварэння вобраза ФА, якая служыць для абазначэння новай з’явы, у прыватнасці, абстрактнага дзеяння, і для выражэння пэўнай ацэнкі і надання характарыстыкі.

У аснову вобраза ФА абрана метафара, паводле якой пацярпець крах, няўдачу ці ўсё тое, што зроблена, але праходзіць упустую, безвынікова, прыпадабаняецца да пераводу ў пясок. Разумеецца гэта ФА такім чынам: зробленая справа, выкананая работа, пэўныя разлікі, затраты рознага характару не далі вынікаў, яны закончыліся нічым, усё патрачаны марна, без карысці, пайшло прахам. Відавочна, утварэнне ФА заснавана на пераасэнсаванні свабоднага словазлучэння як выніку назірання чалавека за рэальнай з’явай. Асабліва наглядна вобраз ФА ўспрымаецца, калі ўзгадаць пра паліў пясчанай глебы, якая, як вядома, утрымлівае вялікую прымесь пяску і якая ў сувязі з гэтым паглынае і прапускае ваду праз сябе, на ёй праз нейкі час не застаецца нават прыкмет паліву, бо пясок – гэта «дробнаабмалочаная рыхлая асадачная горная парода, якая складаецца не менш чым на 50% з зерня кварца, палявых шпатаў і іншых мінералаў і абломкаў горных парод памерам да 0,1 – 1 мм; утрымлівае прымесь алеўрытавых і гліняных часцінак» [СЭС 1981: 1005], што і дазваляе пяску прапускаць ваду. І вось гэты факт, менавіта тое, што паліў пяску безвыніковы, асацыятыўна пераносіцца на безвыніковасць, марнасць справы, і дазваляе ФА пры яе ўжыванні даводзіць пра адмоўную ацэнку такой работы, такога становішча справы і выражаць пры гэтым эмоцыі незадавальнення, абурэння, даваць негатыўную характарыстыку. Напрыклад: *І такіх дысертацый у насляяанны перыяд было абаронена да тысячы! Колькі змарнавана паперы, часу і грошай! І ўсё гэта словаблуддзе, як вычварэнствы сярэднявечных схаластаў, пайшло ў пясок* (М. Чарняўскі).

ФА *ісці /сыходзіць у пясок* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра безвыніковасць справы, бескарыснасць зробленага.

Дапаўняе групу дзеяслоўных ФА *пясок у вочы кідаць* ‘падманваць, ашукваць, дурыць каго-н.’ (Д-2000: 160), якая ўтворана найперш для выражэння неадабральных адносін да дзеянняў чалавека, што скіраваны на ашуканства, падман другіх, і якая, несумненна, адносіцца да адзнак з адмоўнай канатацыяй. Вобраз ФА суадносіцца з антропна-дзеясным (праз кампанент *кідаць*, які ўказвае, што выканаўцам дзеяння з’яўляецца чалавек), прасторавым і саматычным (праз спалучэнне ў *вочы*, дзе вочы – самы адчувальны да такога дзеяння орган чалавека) і прыродным (праз кампанент *пясок*, які характарызуецца наяўнасцю дробных крышталікаў, што і шкодзяць вачам) кодамі культуры, паколькі ўсе кампаненты з’яўляюцца знакамі «мовы» культуры, ці характарызуюцца дадатковымі да іх асноўным прыкмет і ўласцівасцей культурнымі сэнсамі. Вядома, што вочы – гэта не толькі орган зроку, а яшчэ і саматызм, роля якога

для чалавека – успрыманне, асэнсаванне і разуменне паняццяў, з’яў – усяго, што ўспрымаецца і пазнаецца зрокам як сапраўднага, правільнага і рэальнага, а ў складзе ФА гэта яшчэ з улікам прыёму метаніміі і абзначэнне праз частку (вочы) цэлае (чалавека). Выбар дзеяслоўнага кампанента *кідаць* абумоўлены замацаваным за ім і ўжо традыцыйным у фразеалогіі як негатыўным дзеянні ў адносінах да людзей (параўн. раней прааналізаваную ФА *кідаць агонь у хату* ці аднакампанентныя ФА *кідаць камень у агарод, кідаць пальчатку; кідаць у твар; кідаць цень і інш.*). І кампанент *пясок* характарызуецца паводле свайго асноўнага паказчыка як рэчыва, што складаецца з дробных крышталікаў, як сродак закрывання вачэй.

У аснове вобраза ляжыць антропная метафара, паводле якой абманванне, ашуканства адным чалавекам каго-небудзь іншага прыпадабняецца да кідання яму пяску ў вочы, у выніку чаго той не можа рэальна, праўдзіва ацэньваць, успрымаць. Тут пясок выступае ў сваёй дадатковай характарыстыцы – ‘ашуканства, абман’. У выніку ФА *пясок у вочы кідаць* ‘падманваць, ашукваць, дурыць каго-н.’ перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра дзеянні ашуканца, ілжывага чалавека.

Яшчэ адна дзеяслоўная ФА з кампанентам *пясок* – *хаваць галаву ў пясок* ‘палохаючыся, ухіляцца ад чаго-н.’ (ЛІ-2008-2: 590), якая служыць не столькі для наймення дзеяння чалавека, колькі для перадачы неадабрэння, іроніі, нават насмешкі над чалавекам, які нагадвае адну з птушак у такім стане, бо правобразам утварэння ФА паслужыла назіранне чалавека праз паводзінамі страуса. Праз скарыстаны ў ФА вобраз страуса, які перад пагрозай хавае галаву ў пясок, а сам застаецца поўнасьцю адкрытым, перададзены паводзіны чалавека, які баіцца і ўхіляецца ад чаго-небудзь (параўн. ФА *глядзець у кусты; азірацца на кусты*). Напрыклад: *Давайце ж не будзем хаваць галаву ў пясок – нашым юнакам і дзяўчынкам ведаў [пра маральна-палавое выхаванне] катастрафічна не хапае* («Настаўніцкая газета»).

Глыбокую старасць, завяршальны этап быцця на зямлі, які і смерць, беларус характарызуе са спакоем, без негатыву, без эмоцыі страху, нярэдка нават з усмешкай, іроніяй і знаходзіць выключна вобразныя выразы, выяўляючы здзіўляльную метафарычнасць вобразаў, пра што ўжо было адзначана ў сувязі з вобразам зямлі. Але маюцца ФА і з кампанентам *пясок*, які ў такім выкарыстанні можа замяняцца лексмай зямля.

Гэта метанімічны вобраз накірунку абутку чалавека да пяску ў надзвычай вобразнай ФА чый *насок паглядае /назірае ў пясок* ‘хто-н. нядужы, слабы, нядоўга будзе жыць’ (ЛІ-2008-2: 88), дзе адметную ролю ў выбары кампанента-лексемы *пясок* адыгрываюць рытміка выразу і рыфмаванне кампанентаў *насок* – *пясок*. ФА суадносіцца з прадметна-рэчавым ці саматычным (праз кампанент *насок*, які да таго ж на аснове дзеяння метаніміі яшчэ і абзначае чалавека), антропна-дзеясным (праз кампанент *паглядае /назірае* як сведчанне скіраванасці і праяўлення інтарэсу старога чалавека праз зрок і разумення праз успрыманне зрокам паняцця смерці як магчымага збавення і хуткага завяршэння жыцця на зямлі), прыродным і прасторавым (праз спалучэнне ў *пясок* як месца будучага пахавання праз асацыятыўную сувязь магілы ў пяску ці засыпанна труны пяском). Адчуваецца тут і матыў дарогі праз найменне

часткі абутку і накірунку, мэты дарогі, якая ўжо кароткая: насок пазірае ў пясок.

А яшчэ гэта метафарычны вобраз ФА *пясок сыплецца* ‘хто-н. вельмі стары, слабы’ (Л.-2008-1: 286), які заснаваны на прадстаўленні слабoga і нямоглага чалавека як такога, з якога сыплецца пясок, ці праз метафарычны вобраз губляння ці рассыпання пяску як жартоўны выраз пра агульную нямогласць ад старасці ці хвароб. І тут зноў прыродная прыкмета рассыпання пяску прыпадабняецца да «рассыпання» сілы, моцы чалавека ці нетрымання газаў.

І абедзве сінанімічныя ФА – чый *насок паглядае /пазірае ў пясок і пясок сыплецца* – перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра перадсмяротны час жыцця, апошні зямны час – час перад смерцю.

Разам з тым кожная з іх мае свой вобраз, свой кампанентны склад, структуру, а менавіта гэта вядзе да іх адрознення і паводле ўжывання: першая звычайна выкарыстоўваецца з адценнем спачування да такога слабoga і нямоглага, які хутка памрэ (напрыклад: *І пасля аперацыі [Максім] ходзіць на ўколы. Яда не лезе ўсё роўна ў горла, валасы выкачаліся, як у немаўляці. Дужа аслаб, ад ветру накалыхваецца. Ужо яго насок паглядае ў пясок* (С. Лобач); другая ФА, як правіла, выяўляе пагарду таго, хто яе ўжывае, у адносінах да другога чалавека і радзей ужываецца з іранічнай усмешкай (напрыклад: *Бач ты, выскалецца, а з самога ўжо пясок сыплецца* (М. Лынькоў); *Следам за імі плыў Маркін і нейкі стары. Таксама во – пясок сыплецца, а ўсё туды ж, у турысты лезе...* (В. Гігевіч); *Дык з Рамана пясок даўно сыплецца, Куды яму да Полі* (Л. Калодзежны).

І заключае групу фразеалагізмаў як перыферыі рэпрэзэнтантаў канцэпту «зямля», дзе скарыстаны вобраз пяску, дакладней, выкарыстаны кампанент-лексэма *пясочак*, ФА *прадзіраць /праціраць з пясочкам* ‘моцна сварыцца на каго-н.; рэзка прабіраць каго-н.’ (Л.-2008-2: 243). Тут на аснове асацыяцыі непасрэднага ўздзеяння пяску на што-небудзь як выніку назірання, ці шаравання пяском, напрыклад, за звычайным раней і цяпер у прыродных умовах працэсам чысткі посуду рачным пяском, перададзена ўяўленне пра маральнае ўздзеянне аднаго чалавека на другога, у прыватнасці, уздзеянне праз маўленне, дзе словы, якія ўжываюцца пры выказванні, прыраўноўваюцца да вельмі дробных часцінак, крышталікаў як складнікаў пяску ці ўвогуле пяску. У вобразе ФА назіраецца перанос канкрэтнага дзеяння на абстрактнае паняцце паводле падабенства ўздзеяння і жаданых для гэтага дзеяння вынікаў: быць чыстым – быць правільным, такім, як патрэбна, як мае быць. ФА *прадзіраць /праціраць з пясочкам* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра даволі суровую размову, ушчуванне, праборку нерадзівага ці такога чалавека, паводзіны якога не адпавядаюць нормам і прынятым правілам.

Як бачым, адзінкавыя ФА з кампанентам *пясок* выяўляюць адмоўную канатацыю: яны даводзяць пра тыя асаблівасці, як правіла, паводзін і дзеянняў чалавека (рабіць беспадстаўны вывады, не атрымліваць жаданых ці патрэбных вынікаў работы, ухіляцца ад пэўнай справы), што не адпавядаюць прынятым нормам, выпрацаваным правілам, а гэта вымушае прымаць меры, ушчуваць каго-небудзь.

Да папярэдніх ФА з кампанентам *пясок*, *пясочак* далучаем групу з пяці ФА, што аб'яднаны агульным кампанентам-лексемай *Пясэцкі*, якая мае самае непасрэднае дачыненне да лексемы *пясок*, паколькі ўтворана шляхам стварэння «няправільнага» прозвішча паводле традыцыйнай мадэлі беларускіх прозвішчаў (*пясок* + *-ск-* → *Пясэцкі*) для стварэння каламбура.

Гэта ФА *ажаніцца з Пясэцкім* (Д-200: 21) і *выйсці за Пясэцкага* (Д-2000: 41) з агульным значэннем 'памерці', якія працягваюць тэму смерці на аснове ўзгаданага раней вобраза шлюбу з зямлёй (параўн. *ажаніцца з <сырою> зямлёй* 'памерці, загінуць'). Іх ужыванне дыферэнцыруецца ў адпаведнасці ад абазначэння смерці мужчыны ці жанчыны: у адносінах першага скарыстоўваецца варыянт *ажаніцца з Пясэцкім*, што, дарэчы, прырэчыць нормам жаніцьбы мужчыны з мужчынам, а ў адносінах да смерці жанчыны – варыянт *выйсці за Пясэцкага* з пропускам кампанента *замуж*.

І яшчэ дзве ФА з гэтым жа кампанентам выяўляюць семантыку смерці, але праз матыў дарогі да Пясэцкага: *пайсці да <пана> Пясэцкага* 'памерці' (Д-2000: 149) і *да Пясэцкага збірацца* 'на той свет, у магілу' (Д-2000: 53), ці матыў сілы і ўлады ўяўнага персанажа (*забраў Пясэцкі* 'хто-н. памёр' (Д-2000: 67)).

Усе названія ФА з кампанентам *Пясэцкі* можна аднесці, па-першае, да эўфемістычных і разам з тым жартоўных выразаў, што служаць для замены слоў-табу тыпу *смерць*, *памерці*; па-другое, да выключна яркіх другасных адзінак на аснове абраных сродкаў «матэрыялізацыі» мовы для абазначэння і завуалізавання пад жарт заканамернага завяршэння жыцця. І менавіта адбор такога адметнага каламбурага кампанента паслужыў утварэнню фразеалагізмаў, і іх вобразнасць «адрознівае імкненне да максімальнай канкрэтнасці больш агульнага паняцця, пераўтварэнне ў паняцце адзінкавае, якое пры гэтым захоўвае сувязь з агульным з дапамогай моўных асацыяцый» [Моіенко 1989: 196].

Такім чынам, у фразеалагізмах беларускай мовы, што паслужылі рэканструкцыі аднаго фрагмента фразеалагічнай карціны свету – канцэпту «*зямля*», вызначаецца своеасаблівы характар светаадчування і светаразумення, асэнсавання і ўяўлення беларусаў пра зямлю ўвогуле і яе падвіды – глебу, грунт, пясок, пясочак. Фразеалагічныя сродкі, што маюцца ў беларускай мове, даносяць і дазваляюць асэнсаваць разнастайныя і значныя веды, тую культурную інфармацыю, што імпліцытна ці экспліцытна яны ўтрымліваюць, устанавіць уяўленні і вобразы беларускай этнасупольнасці, шляхі і сродкі выражэння фразеалагічнага канцэпту «*зямля*».

Усе больш за 110 ФА, што рэпрэзентуюць канцэпт «*зямля*», – гэта складаная сістэма, складнікамі якой з'яўляюцца: *паняцііны* як асноўны элемент канцэпту «*зямля*», паколькі зямля валодае выключнай разнастайнасцю пэўных якасцей, функцый і характарыстык (не круглая, а плоская, мае абмежаванні-краі; жывая істота з уласцівымі ёй рысамі і дзеяннямі; апора і аснова жыцця; месца пражывання жывога і захавання цела мёртвага чалавека, рознага роду каштоўнасцей; поляя; мяжа паміж сваёй і чужой тэрыторыяй, тым і гэтым светамі, верхам і нізам і інш.),

а дадатковыя – глеба, грунт, якія падмацоўваюць і дапаўняюць думку пра аснову, ролю зямлі як галоўнага, самага важнага ў жыцці, і пясок, які дапаўняе ўяўленні пра няўстойлівасць, ненадзейнасць; *вобразны* – здольнасць зямлі перадаваць характарыстыкі і ўласцівасці чалавека, яго ўяўленні аб зямлі як асновы духоўных і маральных якасцей чалавека, як месца яго жыцця на гэтым свеце і знаходжання пасля смерці, як цвярдзіні, што раздзяляе надзем'е і падзем'е і інш.; *каштоўнасны* складнік – станоўчая ацэнка зямлі як важнейшай, жыццёва неабходнай сутнасці з яе надзейнасцю, апорай і асновай жыцця, вызначэннем роднага месца, свайго дома пры жыцці і пасля смерці, радзімы, месца рознага роду дзеянняў чалавека, крыніца і аснова ўпэўненасці ў сабе і сваіх сілах, поўная супрацьлегласць небу і інш., а таксама часткова адмоўная для ацэнкі негатыўнага ў дзеяннях чалавека, прыкметах і рысах яго характару, знешняга выгляду, ва ўзаемадзясцінах з іншымі людзьмі.

4 КАНЦЭПТ «ПАВЕТРА» Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ

Чацвёртай прыроднай стыхіяй, у дадатак да папярэдніх – агню, вады і зямлі, як вядома і ўжо адзначалася, з’яўляецца паветра. Паветра – гэта тое, без чаго не можа існаваць чалавек і ўсё жывое, гэта тая необходимая ўмова ўзнікнення і існавання ўсяго жывога, гэта тая прастора, што знаходзіцца паміж зямлёй і небам, гэта тое, што не мае выразна акрэсленых і матэрыяльна выражаных прыкмет для непасрэднага ўспрымання.

Паветра адносіцца да з’яў, паняццяў, якія ні візуальна, ні акустычна, ні тактыльна не адчуваюцца чалавекам, але менавіта паветра як прыродная з’ява высока ацэньваецца чалавекам. А як вядома, ацэньваецца, як правіла, тое, што патрэбна (фізічна і духоўна) чалавеку і чалавецтву, бо больш за ўсё і найбольш дакладна ацэньваюцца чалавекам тыя сродкі, якія яму патрэбны для дасягнення практычных мэт [Аругіюнова 1998: 181]. А паветра чалавеку патрэбна, бо без яго нельга фізічна існаваць, і таму паветра вызначаецца і канцэптуалізуецца.

Назва канцэпту пачаткова меркавалася як канцэпт «*паветра-вецер*», паколькі беларусамі вызначаны і ацэнены, прычым у рознай ступені, дзве важнейшыя і цесна звязаныя паміж сабой з’явы і паняцці, якія неабходныя чалавеку, – паветра і вецер. І сапраўды, канцэпт «*паветра*» прадстаўлены фразеалагізмамі з кампанентам *паветра*, але ў такой аб’ектывацыі канцэпт «*паветра*» быў бы няпоўным, бо ён дапоўнены фразеалагізмамі з кампанентам *вецер*, колькасць якіх, дарэчы, перавышае групу першых. І менавіта вецер як з’ява прыроды выдзелена чалавекам як адна з найбольш важных і заўважных, у адрозненне ад паветра, у жыцці чалавека. Да таго ж вецер шырока ацэнены паводле яго розных паказчыкаў, прыкмет і ўласцівасцей.

Акрамя таго, вецер як з’ява, як асобнае паняцце больш выразна, у параўнанні з паветрам, адчуваецца чалавекам: вецер вызначаецца паводле сілы на аснове яго ўласцівасцей і характарыстык (параўн. *моцны вецер*, *слабы вецер*, *паўднёвы вецер*, *халодны вецер*, *гарачы вецер*), ролі і дзеяння ў адносінах да ўспрымання яго чалавекам (*разбуральны вецер*, *лагодны вецер*, *вецер ходзіць*, *вецер сціх*, *вецер свішча* і інш.) і пад. У той час як паветра ўспрымаецца чалавека вельмі абмежавана (параўн. *свежае*, *чыстае паветра*, *вільготнае паветра*, *празрыстае паветра*).

Уключэнне фразеалагізмаў з кампанентам *вецер* у склад адзінакрэпрэзэнтантаў канцэпту «*паветра*» знаходзіць свае асновы, тлумачэнне і яшчэ па адной прычыне. Справа ў тым, што адным з важных аспектаў праяўлення ці выяўлення паветра выступае вецер, які можа разглядацца як наяўнасць разнавіднасці ці падвіду паветра. І на гэта ў беларускай мове ўказваецца праз тлумачэнне лексічнага значэння лексем *вецер* – ‘паветраная плынь гарызантальнага напрамку’ [ТСБМ 1977: 484].

А яшчэ варта ўлічыць і такі лінгвістычны фактар, як этымалагічны сувязі гэтых двух слоў – *паветра* і *вецер*, што абазначаюць адпаведныя і блізкія паняцці: лексема *вецер* узыходзіць да праславянскага *větrъ*, што ўтворана ад *vetati/vetiti* і суф. *Nomina agentis -rъ*, які атрыманы ў спадчыну з і-е. [ЭСБМ 1978: 110], а беларуская лексема *паветра* ўзыходзіць да польскага *powietrze* [ЭСБМ 1993: 89], якое звязана з *vitatiъ*. Іншымі

словамі, гэтыя словы аднаго і таго ж караня (параўн. адпаведнік беларускаму *паветра* рускае слова *воздух*, якое лічыцца запазычаным са стараславянскай мовы і ўтворана ад *въздѣхнѣти* [Шанский 1975: 88], ці выяўляе карань *дох / дух*).

З улікам адзначаных дзвюх лексічных адзінак як кампанентаў у складзе ФА, што аб'ектывуюць канцэпт «*паветра*» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў, у межах гэтага раздзела выдзяляюцца дзве групы фразеалагізмаў у залежнасці ад выбару лексемы-асновы ўтварэння новых, другасных, адзінак з рознымі вобразамі, рознай семантыкай і структурай – гэта лексемы *паветра* і *вецер*.

Паветра. Лексема *паветра* ў беларускай мове замацавана з двума значэннямі: ‘сумесь газаў, галоўным чынам азоту і кіслароду, якія акружаюць зямлю і складаюць яе атмасферу’ і ‘свабодная прастора над зямлёй’ [ТСБМ 1979: 474]. Цікава, што адпаведна і ў найўным уяўленні чалавека паветра ўспрымаецца найперш сваёй празрыстасцю і неасягальнасцю, што, несумненна, паўплывала на абмежаваную здольнасць паветра да персаніфікацыі. А яшчэ паветра ўсведамляецца як прастора паміж зямлёй і небам. Вось па сутнасці і ўсе важнейшыя прыродныя ўласцівасці паветра ў іх абмежаванні, што вызначаны ў найўным усведамленні чалавекам і што асабліва ўражвае ў параўнанні з іншымі стыхіямі прыроды з іх разнастайнасцю прыродных прыкмет і ўласцівасцей, што ўспрымаюцца і спасцігаюцца чалавекам. Відавочна таму паветру, у адрозненне ад папярэдніх прыродных стыхій, чалавек не надае такой увагі, як асабліва агню і вадзе з іх разрушальнай і ачышчальнай сілай ці зямлі як тэрыторыі, прасторы існавання чалавецтва, асновы, гунту жыцця чалавека, і не абірае паветра для стварэння новых вобразаў у такой значнасці, як гэта характэрна вобразам адзінак з кампанентамі *агонь, вада і зямля*.

Праўда, як і фразеалагізмы-рэпрэзентанты папярэдніх трох канцэптаў, усе фразеалагізмы з кампанентам *паветра* паводле сваіх вобразаў і семантыкі маюць самае непасрэднае дачыненне да чалавека. І ўсе яны заснаваны і пэўным чынам адлюстроўваюць утылітарную значнасць паветра для чалавека, ці вобразы фразеалагізмаў пабудаваны з улікам прыродных, хоць і невялікай іх колькасці, але ўласцівых прыкмет і характарыстык паветра. І такімі прыкметамі, што найбольш выразна прасочваюцца ў фразеалагізмах, выдзяляюцца тры асаблівасці паветра, паводле якіх пабудаваны ці якія абраны як зыходныя для пабудовы новых адзінак з новым вобразам і адпаведнай ацэнкай.

Выкарыстанне гэтага слова з яго першасным значэннем у акружэнні пэўных набораў слоў ці тыя свабодныя выразы набываюць новае значэнне ў выніку дзеяння метафарызацыі як асноўнага спосабу мыслення і вобразнага прадстаўлення свету чалавекам. І ўсе ўтвораныя ФА абазначаюць новыя, як правіла, абстрактныя паняцці, з’явы, дзеянні, якія пэўным чынам характарызуюцца і ацэньваюцца і такім чынам даводзяць да носьбітаў гэтых адзінак культурную інфармацыю аб тым, што варта ці не варта ўвагі чалавека, што важна ці няважна для яго, што з’яўляецца правільным ці няправільным, як трэба ці нельга рабіць, увогуле, што добра, а што дрэнна.

Свае ўяўленні, меркаванні, асацыяцыі, прыкметы пра паветра чалавек адностраваў у вобразах ФА, пабудаваных у асноўным з дапамогай метафары «паветра», якая выкарыстоўваецца для апісання розных з’яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы паветру, прыпісаных яму ва ўяўленнях чалавека і якія могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца. І дзякуючы гэтаму характарызуецца, ацэньваецца менавіта сам чалавек, яго стан, дзеянні, найбольш тых абстрактных паняцці, якія датычаць чалавека і вызначаюць, выяўляюць яго ўяўленне пра свет і сябе ў гэтым свеце.

І такой першай семантычнай прыкметай метафары «паветра» з’яўляецца ‘нябачнасць’, а значыць і ‘неасягальнасць, няпэўнасць’ існавання паветра, ці тое, што паветра ў наіўным уяўленні чалавека не вызначаецца вагой, не ўстанаўліваецца зрокова, не мае матэрыяльнага выражэння, і гэта набывае новае значэнне ў выніку прыпадабнення і служыць асновай для стварэння новых адзінак.

Так, ФА *вісець /віснуць /павіснуць у паветры* 1) ‘знаходзіцца ў хісткім, няпэўным стане’; 2) ‘не атрымліваць спачувальнага водгуку, падтрымкі іншых людзей. Пра меркаванні, думку, вывад і пад.’ (Л-2008-1: 197), якая лічыцца інтэрнацыянальнай, паколькі вядома многім мовам свету і мяркуецца, што сваім паходжаннем абавязана марской справе: «паруснае судна не плыве, калі вецер пераменны, бо парусы павісаюць у паветры» [Зимин-Спирин 1996: 448].

У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой няпэўнасць становішча чалавека, нявызначанасць яго ў чым-небудзь ці адсутнасць падтрымкі з боку іншых людзей прыпадабняецца вісненню ў паветры. І такім вобразам выяўляецца непасрэдная сувязь ФА з старажытнымі архетыпічнымі супрацьлегласцямі «верх – ніз», «добра – дрэнна», ці з тымі пэўнымі бінарнымі апазіцыямі, якія ляжаць у аснове апісання карціны свету і лічацца «ўніверсальным сродкам пазнання свету» [Руднев 2003: 50]. Справа ў тым, што чалавек асацыюе сваё жыццё, сваю аснову-апору, цвёрда стаячы на грунце, на зямлі як нізу ў касмічнай вертыкалі зямля – неба, як месца жыцця, у чым можна пераканацца адносна фразеалагічнага матэрыялу з кампанентам *зямля* (гл. 2 Канцэпт «*зямля*» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў), у адносінах да неба як верху, месца знаходжання багоў, раю як супрацьстаянне зямлі і расцэньваецца гэта нормай жыцця, станоўча, што адностроўваецца і на яго пэўным фізічным і псіхалгічным стане. Паміж зямлёй і небам маецца прастора з празрыстым, няўлоўным зместам паветра, якое нічога не можа змяніць, ніяк не ўспрымаецца, а таму быць, ці «вісець», у паветры, як вісяць парусы ў бязветранае надвор’е, зразумела, ацэньваецца адмоўна, бо як няма руху судна па вадзе, так і чалавек не можа жыць, існаваць без цвёрдай упэўненасці, падтрымкі і пад.

Гэта ФА сваім вобразам і асабліва семантыкай цесна звязана з узгаданым раней зместам біблейскага апаведу, што ляжыць у аснове вытокаў ФА *вісець паміж /між небам і зямлёй* ‘знаходзіцца ў хісткім, няпэўным становішчы’ (гл. Канцэпт «*зямля*» ў фразеалагічнай карціне свету беларусаў) і якая выступае сінонімам да ФА *вісець /віснуць /павіснуць у паветры* ў яе першым значэнні – ‘знаходзіцца ў хісткім, няпэўным стане’. ФА *вісець /віснуць /павіснуць у паветры* служыць

перадачы стэрэатыпнага ўяўлення пра чалавека ў стане няпэўнасці яго існавання ці ў стане адзіноцтва, без падтрымкі з боку іншых адносна выказаных ім меркаванняў, ідэй, планаў і інш.

З такой жа структурай і кампанентным складам зафіксаваны ў беларускай літаратурнай мове аманімічная ФА *вісець у паветры* ‘чакаць свайго вырашэння, набліжацца, надыходзіць’ (Л-2008-1: 199) і ў гаворках Мсціслаўшчыны ФА *вісець у воздухе* – 1) ‘адчувацца’; 2) ‘затрымлівацца, не вырашацца’ (Ю-1972: 95), дзе адрозненне адзначаецца праз выкарыстанне ўласцівага рускай мове назоўніка *воздух* замест беларускай лексемы *паветра*, як гэта адзначана ў літаратурнай ФА, і ў семантычным аб’ёме. Можна меркаваць, што абраны вобраз уыходзіць да непасрэднай сітуацыі з парусамі на судне, што павіслі без пэўнага напрамку ветру, асабліва з пераасэнсаваннем выразу, калі доўгая затрымка, нявырашанасць якога-небудзь пытання прыпадабняецца да павісання ў паветры, як тая парусы, і стаяння на адным месцы, як справы, што не вырашаецца, і чалавека, які доўга чакае.

Хаця можна меркаваць і пра зусім іншыя, хоць і падобныя, але «зямныя» вытокі ФА, асабліва адносна ўзнікнення значэння ‘адчувацца’ і ‘чакаць свайго вырашэння, набліжацца, надыходзіць’. Мяркуем, што ФА ўзнікла на аснове пераасэнсавання, ці фразеалагізацыі, свабоднага дзеяслоўнага словазлучэння. Тут у аснову вобраза ФА абрана метафара, паводле якой бясконцае чаканне чаго-небудзь пэўнага, дакладнага і вырашэння справы, набліжэння і надыходу чаго-небудзь, калі ўрэшце штосьці вырашыцца, альбо прадчуванне нейкіх змен, успрыманне ўгосных размоў пра перамены, якія чакаюцца, прыпадабняюцца да таго, што вісіць у паветры пэўны час. Гэта асабліва відавочна, калі ўлічыць метафарычнае ўсведамленне чалавека пра нябачнае, але чутае, пра выказанае як завіслае ў паветры, ці калі чуткі, сказаныя словы не прападаюць, а застаюцца ў паветры на аснове параўнання і ўсведамлення, што нішто не знікае. Альбо больш дакладнае ўяўлення пра паўцінне, што вісіць у паветры ў час бабінага лета, пра пахі ў паветры і іх успрыманне чалавекам як рэальных прыкмет, якія праз пэўны час знікаюць, што звязана ці залежыць ад дзеяння ветру. У выніку і чаканне чалавека, набліжэнне ці змена чаго-небудзь ўяўляецца як пэўны час вісення ў паветры. І гэты вобраз «вісення» ў паветры расцэньваецца як чаканне ў няпэўнасці, адчування прыбліжэння.

ФА *вісець у паветры* можна параўнаць з рускай ФА *носятся в воздухе*, якая лічыцца калькай з фр. *cela est dans l'air; être dans l'air* і якую звязваюць з магчымай ідэяй перанясення чаго-н. ці каго-н. ветрам [Бірих 2007: 111].

ФА *вісець у паветры* і *вісець у воздухе* пабудаваны на аснове прасторавай метафары і суадносяцца не толькі з прасторавым (выразнікам якога выступае словазлучэнне *ў паветры*), але і з часавым кодам культуры. Выразна такое ўспрыманне ФА можна пацвердзіць ілюстрацыяй яго выкарыстання: *У галоўным мы вас падтрымаем. Падтрымаем ідэю, бо за ёй будучае, яна даўно вісіць у паветры, пра гэта гавораць на розных нарадах, выступае і прса за цэнтралізаванае кіраванне электронна-вылічальнай тэхнікай...* (Я. Радкевіч). І аманімічная папярэднім ФА *вісець у паветры* ‘чакаць свайго вырашэння, набліжацца, надыходзіць’ і *вісець*

у *воздухе* 1) ‘адчувацца’; 2) ‘затрымлівацца, не вырашацца’ вобразна адлюстроўваюць стэрэатыпнае ўяўленне пра набліжэнне чаго-небудзь, прадчуванне і асабліва чаканне як адзін з самых непрыемных станаў чалавека, які пэўны час мучыцца ў няпэўнасці і жаданні хутчэйшага вырашэння, завяршэння і хоць якога-небудзь выніку.

ФА *наразаць /прарэзваць паветра* адкуль ‘адыходзіць, ад’язджаць, уцякаць’ (Д-2000: 126) своеасабліва называе дзеянне чалавека і «многае дадае» для яго характарыстыкі. У аснову вобраза абрана метафара, якая даводзіць, што рух з пэўнага месца ці адкуль-небудзь прыпадабняецца да наразання паветра. Дзеяслоўны кампанент суадносіць вобраз фразеалагізма з антропна-дзейнасным кодам, паколькі выканаўцам дзеяння з’яўляецца чалавек. Пры гэтым у складзе адзінкі кампаненты набываюць новае значэнне, што звязана найперш з успрыманнем метафарычнага прыпадабнення паветра да цвёрдага рэчыва, якое трэба наразаць ці прарэзваць, утвараючы непадзельнасць і цэласнасць значэння. Даводзіцца, што рух пешшу ці яздой патрабуе сілы, намагання ў пераадольванні пэўнай адлегласці, прасторы-паветра, што дакладна ілюструюць прыклады выкарыстання адзінкі: *Пара ўжэ наразаць паветра, бо зарас сьцягнее. Ні балтай многа, а лёгчай прарэзвай паветра адгэтуль* (Д-2000: 126).

Цікавы вобраз падаецца яшчэ ў адной дыялектнай ФА Гродзеншчыны для абазначэння такога абстрактнага дзеяння, як бясплённасці марыць: *на паветры мух лавіць* ‘марыць пра нешта нерэальнае, нездзяйсняльнае, будаваць планы, якія немагчыма ажыццявіць’ (Д-2000: 124). Як сведчыць фразеалагічнае значэнне, утварэнне гэтай адзінкі матывавана не столькі патрэбай абазначэння такога мысліцельнага дзеяння, колькі яго дадатковай характарыстыкі і ацэнкі, якія выяўляюцца ў семах ‘нерэальнасць таго, пра што марыць чалавек, нездзяйсняльнасць’ і ‘марнасць такіх мараў’. А як вынік гэтага – здольнасць ФА выступаць у ролі амбівалентнай: даваць то станоўчую ці хутчэй іранічную характарыстыку (напрыклад: *І што застаўшыся адной старой рабіць... Хіба толькі на паветры мух лавіць* (Д-2000: 124), то адмоўную (напрыклад: *Ён што задумаіць, і яму здаецца, думаіцца, што гэта будзіць, але так ніколі не палучыцца. Значыць, ён на паветры мухі лавіць* (Д-2000: 124).

Вобраз ФА суадносіцца з антропна-дзейнасным (праз кампанент *лавіць*, што служыць указаннем на дзеянне чалавека), прасторавым і прыродным (праз спалучэнне прыназоўніка *на* з назоўнікам *паветры* ў форме М. скл., што азначае не ў будынку, а на не акрэсленай пэўнымі межамі прасторы) і заонімным (праз кампанент *мухі*, які называе адно з распаўсюджаных насякомых на тэрыторыі Беларусі) кодамі культуры. У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой незбытковае, нерэальнае ўяўленне ў думках пра што-небудзь жаданае, але заведама нерэальнае прыпадабняецца да лоўлі мух на паветры. Стварэнне такога вобраза новай адзінкі выяўляе цесную сувязь з ФА *лавіць мух* ‘рассеяна глядзець на што-н. з пустой цікавасцю’; ‘выяўляць няўважлівасць, рассеянасць’ ці ‘марудзячы, прапускаць зручны момант’, якая нясе адмоўную ацэнку ва ўсіх сваіх значэннях, дзякуючы вобразу і выкарыстанню кампанента *мух*. І ў новай адзінцы галоўную ролю адыгрывае адбор кампанентаў, у прыватнасці, найменняў прасторы ў *паветры* як своеасаблівага падкрэслівання пустаты і марнасці, дзеяння *лавіць* як добраахвотнага і

яго аб'екта *мухі*, з якімі звязаны глыбокія і даўнія вераванні і ўяўленні пра мух як насякомых, за якімі з мінулых часоў у свядомасці многіх народаў замацавана сувязь з д'яблам, які мог пераўтварацца ў мух, жукоў і іншых насякомых, а пранікаючы ў рот, нос, вуха ці ўкусіўшы чалавека, ён рабіў таго беснаватым, прымушаючы яго выходзіць з сябе, капрызнічаць, злавацца, паводзіць сябе неадэкватна (параўн. ФА *мухі* /муха ў носе 'злосць, непрыязнасць'; з *мухамі* ў носе 'вельмі ўпарты, капрызны, наравісты'; *шалёная муха ўкусіла* 'хто-н. нечакана раззлаваўшыся, занадта гарачыцца' і інш.). Вось чаму ФА *лавіць мухі ў паветры* даводзіць сваю негатыўную ацэнку такому дзеянню, якое ўспрымаецца як бясплённае мары, што прыраўноўваецца да адмоўнага дзеяння, бо яно бескарыснае, сведчыць аб марнай траце часу і пэўнай неадэкватнасці чалавека. ФА на *паветры мух лавіць* 'марыць пра нешта нерэальнае, нездзяйсняльнае, будаваць планы, якія немагчыма ажыццявіць' перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра бескарыснае і безвыніковае дзеянне людзей, якім няма чаго рабіць ці якія не хочуць лічыцца з рэальнымі ўмовамі, знаходзяцца ў стане ірэальнасці.

Яшчэ адна ФА, што пабудавана на аснове метафары «паветра», – гэта ФА з *паветра* 'невядома з чаго і раптоўна (зарабіць, займець і пад.)' (Л-2008-2: 126). І тут выяўляецца такая семантычная прыкмета метафары «паветра», як не толькі 'нябачнасць', але і 'нявызначанасць', ці больш дакладна – 'пустата, нішто'. А як вядома, з нічога не можа ўзнікнуць штосьці. І паветра ў гэтай сваёй якасці прыпадабняецца да пустаты. Вось чаму ФА, як правіла, ужываецца для выражэння неадабрэнна, што і з'яўляецца характэрнай прыкметай яго выкарыстання, як, напрыклад, у наступных ілюстрацыях: *Ах, самахват, які ты кемлівы... З паветра грошы выцядзіў* (І. Валасевіч); *Улада не сама па сабе паяўляецца на свет, не з паветра ўзнікае* («ЛіМ»); *Увогуле, не трэба пераацэньваць пытанні транзіту, так звананага заробку што называецца – з паветра* («Звязда»). ФА з *паветра* ўвогуле выступае стэрэатыпам пра ўяўленне аб поўнай адсутнасці асноў, матэрыяльнага ўспрымання падстаў для атрымання пэўных вынікаў дзеяння.

Падобная семантычная прыкмета метафары «паветра», толькі крыху змененая – 'нябачнасць, нерэальнасць', пакладзена ў аснову пабудовы некалькіх ФА з кампанентам *паветраны*: *будаваць паветраныя замкі / палацы* 'планавача нерэальнае, нездзяйсняльнае, захапляцца нязбытнымі марамі' (Л-2008-1: 152); *будоўля /будаванне паветраных замкаў /палацаў* 'прыдуманне нерэальных, фантастычных планаў' (Л-2008-1: 155) і *паветраныя замкі* 'нерэальныя, фантастычныя планы, што-н. нязбытнае' (Л-2008-2: 458). Больш дакладна іх утварэнне можна разглядаць як фразеўтаральнае гняздо: назоўнікавая ФА *будоўля /будаванне паветраных замкаў /палацаў* утворана на аснове ўнутрыфразеалагічнага спосабу ад дзеяслоўнай *будаваць паветраныя замкі /палацы*, а назоўнікавая ФА *паветраныя замкі* – вынік эліпсісацыі, ці ўсячэння, апушчэння, элемента-кампанента ў ФА *будаваць паветраныя замкі*.

Усё тое, што нерэальнае, а таксама планаванне, прыдуманне такога прыпадабняецца да паветраных замкаў ці іх будаўніцтва. Вобразы ФА праз кампанент *замак /палац* судносяцца з архітэктурна-будаўнічым кодам культуры, дзе лексема *замак /палац* набыла дадатковы сэнс і вызначаецца

сваім сімвальным значэннем – штосьці велічнае, недасяжнае, прыгожае, але нерэальнае для ўсіх і кожнага як казачны вобраз. А ў спалучэнні з прыметнікамі *паветраны*, які, дарэчы, выяўляе тут сваё пераноснае значэнне – ‘які пазбаўлены канкрэтнага зместу, беспадстаўны’ [ТСБМ 1979: 474] на аснове сімвалікі паветра – ‘няўлоўны, нябачны, няўяўны’, і вызначаюць тое ўзнёслае, рамантычнае, прыдуманнае і фантастычнае. Вось чаму прыдуманне нездзяйсняльнага ці ўяўленне таго нерэальнага, фантастычнага прыпадабняецца да пабудовы паветраных замкаў ці ўспрымання такога як паветраныя замкі.

На аснове ўяўлення чалавека аб паветры як той прасторы, што раздзяляе зямлю і неба, як той сутнасці, што запаўняе яе, хоць гэта і нябачна, і няўлоўна, вызначаецца яшчэ адна семантычная прыкмета метафары «паветра» – ‘пустая прастора’, ці ‘просторная пустага’, якая абрана ў аснову вобразаў такіх ФА, як *пускаць у паветра* ‘ўзрываць’ (Л-2008-2: 279); *узлятаць у паветра* ‘разбурацца, падрывацца, гінуць ад узрыву’ (Л-2008-2: 558); *узлятаць у /на воздух* ‘узрывацца’ (Ю-1977: 127) і *трэсці паветра* ‘напышліва, гучна гаварыць што-н., не выклікаючы спачування ў слухачоў’ (Л-2008-2: 535).

Першыя тры ФА сваімі вытокамі ўзыходзяць да архетыпічных супрацьлегласцей і супрацьпастаўленняў «верх – ніз», «жыццё – смерць», «бачнае – нябачнае» і суадносяцца з прасторавымі кодам культуры праз кампаненты ў *паветра* ці ў */на воздух*, а праз дзеяслоўныя кампаненты – з ўласна антропным, паколькі яны называюць выканаўцу проціпраўнага чалавечым законам дзеяння, як ў ФА з кампанентамі *пускаць* і *трэсці*, ці вынікаюць такой дзейнасці чалавека, як у ФА з кампанентам *узлятаць*.

Вобраз ФА *пускаць у паветра* адразу нагадвае шэраг падобных па структуры і часткова паводле значэння ФА – *пускаць да Бога; пускаць з анімем; пускаць з дымам; пускаць на той свет* і асабліва *пускаць пад адхон*, дзе называецца розны спосаб дзеяння чалавека і сродак знішчэння, разбурэння, што прычыць розуму, логіцы мыслення і ўстаноўленым Богам і людзьмі правіламі. Аднак дадзеная ФА, як і ФА *пускаць пад адхон*, называецца толькі па-свойму, вобразна, ваеннае дзеянне альбо, як апошняе з указаннем месца правядзення гэтага дзеяння – узрыў на чыгунцы. А таму ФА *пускаць у паветра* служыць для больш выразнай і эмацыянальнай перадачы ў тэкстах пэўнай стылявой прыналежнасці як вобразна-выяўленчы сродак, пра што сведчаць ілюстрацыі яе ўжывання мастакамі беларускага слова, напрыклад: *Там не толькі з электрастанцыяй управіліся. З дзясятка гатовых танкаў таксама пусцілі ў паветра* (М. Лынькоў); *Арэнішкі рос якраз непадалёку ад мастка, які мы наважылі пусціць у паветра* (І. Навуменка).

Вобраз ФА *узлятаць у паветра* ці *узлятаць у /на воздух* навяяны хутчэй за ўсё міфалагічнымі і рэлігійнымі ўяўленнямі аб тым, што душа чалавека пасля яго смерці, а тым больш пры насільнай гібелі, якая адбываецца ў выніку ўзрыву, узносіцца ў неба. Магчыма, што гэты вобраз з’яўляецца адлюстраваннем непасрэднага назірання за вынікам узрыву, калі ўсё ўзнімаецца ўверх, у паветра. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе вынікі дзеяння ўзрывунога сродку ўзлягання ў паветра. І такі вобраз ФА ўвогуле перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра разбурэнні, гібель усяго ад узрывунога дзейнасці чалавека.

А вось ФА *трэсці паветра* прысвечана негатыўнай ацэнцы такога дзеяння чалавека, як маўлення, але такога зместу маўленчай дзейнасці чалавека, як пустога, напышлівага і пафаснага гаварэння. Вобраз ФА пабудаваны на прыпадабненні пустых і, як правіла, гучных і напышлівых слоў, што ідуць не ад сэрца, розуму, а толькі ад жадання выдзеліцца, быць заўважаным, аказаць эмацыянальнае ўражанне і падобных да гэтага ўдзееў на слухачоў, да патрасання паветра. А калі ўлічыць, што ў аснове вобраза абрана семантычная прыкмета метафары «паветра» – ‘пустая прастора, ці прасторная пустата’, то тады і зусім зразумелым становіцца негатыўная канатацыя ФА, паколькі трэсці пустое ў пустое – пустое і ёсць. Ці інакш, змест вобраза ФА разумеецца як выказванне чалавекам пустых і гучных слоў, што адпавядае разуменню як успрымання формы без зместу. І гэта асабліва відавочна пры выкарыстанні ФА, мэта якой – выразіць негатыў, адмоўнае стаўленне да такіх размоў і адпаведна ўладальнікаў такіх слоў. Напрыклад: *Шмат хто б’е сябе ў грудзі, запэўніваючы ў добрых намерах. Шмат такіх, хто трасе паветра ашаламляльнымі прамовамі* (В. Казько). ФА *трэсці паветра* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра бахвальства, патэтыку зусім безадказных слоў і абяцанняў, пустых размоў і паказухі.

Адметная прыкмета ці ўласцівасць паветра, якую выдзяляе і якую чалавек надзяляе яшчэ дадатковымі прыкметамі, што могуць прыпадабняцца на аснове метафарызацыі, у параўнанні з тымі, што леглі ў аснову ўсіх папярэдніх ФА з кампанентам *паветра*, – гэта тая, што звязана з уяўленнем чалавека аб паветры, якім ён дышае, што ўдышае і дзякуючы якому жыве.

Так, на аснове фразеалагізацыі параўнання *патрэбны, неабходны як паветра* ‘вельмі’ (Л-2008-2: 126) ствараецца новая адзінка мовы, якая служыць не столькі найменню прыкметы якасці, колькі для выражэння інтэнсіўнасці праяўлення якасці, што характэрна якраз ФА-параўнанням. Тут вострая неабходнасць у чым-ці кім-небудзь параўноўваецца з той выключнай роляй паветра, якую яно адыгрывае ў жыццяздольнасці і наогул ў існаванні усяго жывога. І такім параўнаннем, што замацавалася як універсальнае для ўсіх і кожнага прадстаўніка беларускай этнасупольнасці, дзякуючы чаму параўнанне фразеалагізавалася, перадаецца эталоннае ўспрымання важнасці і неабходнасці каго-ці чаго-небудзь, бо ў аснове вобраза фразеалагізаванага параўнання ляжыць такая семантычная прыкмета метафары «паветра», як ‘самае важнае, неабходнае’.

Да папярэдняй далучаецца ФА *кісларод перакрыты* ‘створаны неспрыяльныя ўмовы для чыёй-н. дзейнасці’ (Л-1999: 28), якую можна лічыць пазнейшай адзінкай мовы па часе ўзнікнення, у параўнанні з ФА *як паветра*. Новая адзінка абавязана і звязана з выдзяленнем кіслароду як хімічнага элемента, як празрыстага і бясколернага газу, што ўваходзіць у склад паветра і неабходны для дыхання чалавека, і з тэхнічнымі прыстасаваннямі тыпу кіслароднай падушкі, кіслароднай рэзкі, кіслароднага цэху і інш. Пра высокую ролю кіслароду для жыцця чалавека і ўсяго жывога, а значыць, і яго выключную патрэбу, неабходнасць, важнейшую ролю могуць пацвердзіць і такія канкрэтныя факты: кісларод – гэта самы актыўны неметал і самы пашыраны на

Зямлі элемент, у выглядзе спалучэнняў ён складае ½ масы зямной кары, 88,8 % паводле масы ўваходзіць у склад вады і каля 70 % паводле масы шматлікіх тканак жывых арганізмаў [СЭС 1981: 588].

Вобраз ФА *кісларод перакрыты* пабудаваны на аснове антропнай метафары, якая неспрыяльна ўмовы для жыцця, дзейнасці чалавека прыпадабняе да перакрыцця паступлення ў арганізм кіслароду як асновы паветра, якім дыхаюць і дзякуючы якому магчыма існаванне, жыццё і дзейнасць чалавека. Іншымі словамі, тут, як і пры ўтварэнні ФА як *паветра*, абрана тая ж семантычная прыкмета метафары «паветра», у дадзеным выпадку метафары «кісларод» – гэта ‘самае важнае, неабходнае’.

Вобраз ФА праз кампанент *перакрыты*, які характарызуе прыкмету дзеяння з частковым захаваннем свайго значэння (параўн. *перакрыць* – ‘закрыць, спыніць свабодны рух, цяжэнне, паступленне чаго-н.’ [ТСБМ 1980: 193]), суадносіцца з антропным, а праз кампанент *кісларод* – з прыроднымі кодамі культуры, паколькі перадаецца стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра паводзіны таго, хто перашкаджае другому. Умяшанне аднаго чалавека, яго негатыўнае сілавое дзеянне ў адносінах да другога прэрэчыць культурным устаноўкам, у адпаведнасці з якімі кісларод – сімвал існавання ўсяго жывога, гэта энергія і сродак жыцця чалавека, а таму перакрыць кісларод – гэта стварыць мяжу, бар’ер на шляху дзейнасці, жыцця і пад. ФА ўвогуле перадае стэрэатыпнае ўяўленне аб парушэнні чалавекам закона неўмяшання і надання сабе ролі таго, хто мае ўладу і сілу вызначаць лёс другога чалавека, паколькі ў адпаведнасці з устаноўленымі нормамі і правіламі толькі Бог мае права і ведае час спынення жыцця чалавека.

Утылітарнае назначэнне паветра як такога, што павінна адпавядаць пэўным патрабаванням чалавека, у прыватнасці, параметрам і звычайным уяўленням пра яго чысціню, свежасць ці, наадварот, пра вынікі парушэння гэтых паказчыкаў і наяўнасць нячыстага, нясвежага, з пэўнымі прымесямі паветра, знайшло адлюстраванне ў ФА з кампанентам *паветра*. У прыватнасці, яшчэ адна семантычная прыкмета метафары «паветра» – гэта ‘чысціня, свежасць’, на аснове якой утворана некалькі ФА для наймення новых паняццяў і з’яў як іх асновы.

Дзве акалічнасныя ФА на <*свежае*> *паветра выходзіць, выйсці, выносіць, вынесці* ‘на вуліцу, на двор’ (Л-2008-2: 126) і на *свежым / вольным паветры* ‘не ў памяшканні, на вуліцы (быць, знаходзіцца, рабіць што-н.)’ (Л-2008-2: 127) збліжаюцца паводле вобраза, суаднесенасці з касмічна-прыродным (праз кампанент *паветра*) і прасторавым (праз спалучэнне прыназоўніка на з назоўнікам *паветра* ў форме адпаведна В. ці Т. скл. у кожнай ФА) кодамі культуры. У вобразе ФА кампанент *свежы* метафарычна ўзыходзіць да архетыпічнай апазіцыі «чысты – брудны» і «правільны – няправільны». У аснове метафарычнага асэнсавання гэтага кампанента ляжыць уяўленне аб знаходжанні не ў памяшканні, а на вуліцы як аб знаходжанні на свежым паветры. Вобразы ФА выступаюць як стэрэатыпы вызначэння месцазнаходжання чалавека на вуліцы, не ў памяшканні ў адрозненне ад адваротнага, што вызначаецца адметным паветрам.

А вось яўнае забруджванне паветра ў выніку негатыўнага дзеяння чалавека перададзена праз вобраз дзеяслоўнай ФА *псаваць паветра*

‘смуродзіць’ (ЛІ-2008-2: 269), якая праз дзеяслоўны кампанент *псаваць* суадносіцца з антропным, праз кампанент *паветра* – з прыродным, а разам – з прасторавым кодамі культуры, бо ў вобразе ФА яны выступаюць знакам культуры: даводзяць пра парушэнне ўстаноўленых нормаў ці культурных паводзін чалавека і служаць выражэнню неадабрэння да такога дзеяння. Напрыклад: *Ці падстаўляў ты калі, хоць раз, свой барані лоб пад кулі?.. Сядзіш сабе, паветра псуеш ды лезеш яшчэ з суконным рылам куды не след!* (Я. Колас); *[Асёл] жуе сабе авёс, псуе сабе паветра. Пры гэтым бедныя жывёлы і чхнуць баяцца без дазволу* (К. Крапіва); *Даходзіць да камічнага, як тое было нядаўна: «Ларыса Міхайлаўна, а Дзіма Бабкін **павісаў паветра**» – і скаржніца запытальна глядзіць на мяне ў чаканні прысуду, а чырвоны, бы вараны рак, «злачынца» пад хіхіканне аднакласнікаў засяроджана разглядае ўласныя пазногі»* (В. Кадзетава).

ФА паводле паходжання, несумненна, адносіцца да эўфемістычнага выразу, які служаць для замены прамога наймення негатыўнага фізіялагічнага дзеяння чалавека, якое непрымальна ўспрымаецца іншымі пры іх прысутнасці пры гэтым. Новая адзінка мовы, на нашу думку, можна лічыць, як адзначае М. Л. Каўшова, «як “адгалосак” табу на прамое найменне» і адосіцца да фразеалагізмаў-табу [Ковшова 2012: 378], паколькі «фразеалагізм змякчае паведамленне» [Сеничкина 2006: 37].

У аснове вобраза абрана метафара, якая прыпадабняе непрыстойнае чалавеку дзеянне па выпусканні вуглякіслых газаў да псавання паветра, якое пры гэтым успрымаецца як паветра, што дрэнна пахне, ці з’яўляецца псаваным (параўн. *псаваць* – ‘прыводзіць у няспраўны стан, рабіць невыгодным, непрыдатным’ [ТСБМ 1980: 510]). ФА *псаваць паветра* перадае стэрэатыпнае ўяўленне чалавека пра адну фізіялагічную сутнасць чалавека, якая з’яўляецца недапушчальнай у прысутнасці другіх людзей.

Зусім іншы «пахавы» вобраз нясе ФА *пахне /пахла порахам <у паветры>* ‘пагражае вайна, набліжаюцца небяспечныя падзеі’ (ЛІ-2008-2: 198), дзе спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам у *паветры* стала ўжо факультатывным, г. зн. ФА стала настолькі вядомай моўнай адзінкай і яе вобраз такім запамінальным, што ён можа ўжывацца і ў скарачаным выглядзе.

Вобраз ФА створаны на аснове такой скарыстанай семантычнай прыкметы метафары («паветра»), як ‘здольнасць захоўваць і перадаваць інфармацыю’, і які зноў жа выяўляе высокую ступень злітнасці чалавека з прыродай як асаблівасць язычніцкай міфалогіі беларусаў. Беларус-язычнік верыў, што «прырода жывая і ў ёй усё думае, гаворыць з людзьмі» і, як ў нашым выпадку, паветра здольна інфармаваць чалавека, перадаваць яму новую інфармацыю [Шамак 2004: 55].

ФА суадносіцца з прасторавым (праз кампанент *у паветры*), артэфактна-рэчавым (праз кампанент *порахам*) і антропным (праз кампанент *пахне*, які даводзіць аб адчуванні, успрымання і асэнсавання чалавека) кодамі культуры. Вобраз ФА створаны на аснове інтэрмодальнай метафары-асацыяцыі, калі праз адно адчуванне, у нашым выпадку абанянне, узнікае асэнсаванне і ўсведамленне пра другое. І гэта стала магчымым дзякуючы апорнаму словазлучэнню кампанентаў *пахне порахам*, дзе порах як лексема ў яе свабодным выкарыстанні служаць

для наймення ‘выбуховага рэчыва, якое ўжываецца для вырабу зарадаў агнястрэльнай зброі’ [ТСБМ 1977: 292], але дадаткова ў вобразе ФА асацыятыўна, на аснове прыпісанай і замацаванай за гэтай лексмай сімволікай, успрымаецца з новым метафарычным значэннем – паказчык ваенных дзеянняў, вайны ўвогуле. Дзеяслоўны ж кампанент-лексема *пахнуць* часткова захоўвае сваё пераноснае значэнне – ‘сведчыць пра набліжэнне чаго-н., магчымасць чаго-н.’ [ТСБМ 1980: 131]. І з іх дапамогай у вобразе ФА сумяшчаюцца функцыі ўспрымання паху пораху і асэнсавання гэтага як ваеннай пагрозы, набліжэння ваенных падзей. Зусім магчыма і асацыятыўная сувязь з непасрэдным успрыманням паху ўзрываў альбо з больш глыбокімі асацыятыўнымі сувязямі праз успрыманне пахаў дыму і пажару як адным з паказчыкаў ці спосабаў ваенных знішчальных дзеянняў (параўн., напрыклад, з ФА *ісці агнём і ісці дымам* у раздзеле 1 «Канцэпт «агонь» у фразеалагічнай карціне свету беларусаў»). У выніку ФА *пахне /пахла порахам* <у паветры> перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра адчуванне ці прадчуванне ваенных дзеянняў, набліжэнні і пагрозе вайны.

Падводзячы вынікі аналізу першай падгрупы фразеалагізмаў, што часткова рэпрэзентуюць канцэпт «*паветра*» як адзін з фрагментаў моўнай карціны свету беларусаў, адзначым найперш нізкую колькасць фразеалагізмаў-рэпрэзэнтантаў у беларускай мове – усяго 19 адзінак, з якіх толькі 13 утрымліваюць кампанент *паветра*, паколькі агульную колькасць складаюць яшчэ 2 ФА з кампанентам *воздух*, 3 ФА – з кампанентам-прыметнікам *паветраны* як вытворным ад назоўніка *паветра* і 1 ФА – з кампанентам-назоўнікам *кісларод*, што з’яўляецца найменнем аднаго з важнейшых складнікаў хімічнай структуры паветра і ўступае з лексмай *паветра* ў гіперанімічныя адносіны.

Усе фразеалагізмы гэтай падгрупы самыя разнастайныя паводле сваіх вобразаў і новых найменняў абстрактных паняццяў, якія выяўляюць, з аднаго боку, невысокі ўзровень ролі і месца паветра ва ўяўленнях чалавека, з другога боку, асаблівую ўвагу і важнасць для чалавека з дапамогай нават тых абмежаваных прыродных прыкмет і ўласцівасцей паветра адлюстравать, зафіксаваць і даць магчымасць усім членам этнацыянальнай супольнасці асэнсаваць і ўсвядоміць пэўныя правілы і ўстаноўкі культуры народа, што выпрацаваны і перададзены ў новых вобразных фразеалагічных «упакоўках» для іх засваення. І гэтаму паслужыла ўспрыманне і ўсведамленне паветра як наймення прыроднай з’явы, касмічнай прасторы, якой нададзены новыя, дадатковыя прыкметы і ўласцівасці.

Вецер. Прадметам аналізу ў межах гэтай часткі раздзела сталі асаблівасці афармлення і перадачы зместу паняцця *вецер* культурнай інфармацыі сродкамі фразеалогіі беларускай мовы, адзінкі якой рэпрэзентуюць яшчэ адзін аспект канцэпту «*паветра*» як фрагмент фразеалагічнай карціны свету беларусаў. Аб’ектам вывучэння тут з’яўляюцца выдзеленыя ФА з кампанентамі *вецер*, да якіх далучаем ФА з вытворнымі кампанентамі *вецярок*, *ветраны*, *ветрыць* і з кампанентам-назоўнікам *бура*, які ў сваім свабодным выкарыстанні служыць абазначэнню разнавіднасці ветру – ‘вецер з вялікай разбуральнай сілай,

звычайна з дажджом або снегам' [ТСБМ 1977: 420]. Дарэчы, заўважым, што ў ліку сінонімаў да слова *вецер* у артыкуле «Слоўнікі сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі ў двух выданнях (1976 і 1993) слова *бура* не адзначаецца сярод названых там сінонімаў: *вецер, віхор, скразняк, сухавей, самум, буралом, ураган, шквал, брыз, вятрыска, сівер, сваяжак, скавыш, нізавік, віскуцень, віхура* [Клышка 1976: 89; Клышка 1993: 64–65]. Праўда, зазначым, што і адзначаныя ў слоўніку сінанімічныя назойнікі да дамінантнай *вецер* не зафіксаваны ў якасці слоў-кампанентаў у ФА беларускай мовы.

Мэта лінгвакультуралагічнага і лінгвакагнітыўнага даследавання гэтай падгрупы ФА – устанавіць рэестр іх як рэпрэзэнтантаў канцэпту «*паветра*» і ў пэўнай ступені часткова прыроднага, касмічнага і прасторавага кодаў культуры беларусаў сродкамі фразеалогіі, вызначыць спосабы і сродкі адлюстравання культурнай свядомасці народа, якая разглядаецца ўвогуле як стрыжань яго ментальнасці, і выражэнне яе ў працэсах жывога выкарыстання ФА, устанавіць крытэрыі ацэнкі і характэрныя беларусам культурныя ўстаноўкі, правілы, імпліцытна ці экспліцытна ўласцівыя ім. Матэрыялам для дасягнення пастаўленай мэты сталі амаль 80 ФА ў выніку іх выдзялення праз наяўнасць названых кампанентаў у іх складзе і з прымяненнем метаду суцэльнай выбаркі з фразеалагічных слоўнікаў беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы.

Такое звычайнае паняцце, як *вецер* (лексэма *вецер* – ‘паветраная плынь гарызантальнага напрамку’ [ТСБМ 1977: 484]), валодае вялікім пазнавальным патэнцыялам, паколькі змест гэтага паняцця складваўся стагоддзямі ў ходзе назіранняў за ўласцівасцямі ветру як прыроднай з’явы, якая вызначаецца рухам паветра адносна зямной паверхні, якой уласцівы хуткасць і накіраванне, зменнасць і непастаянства, якая служыць чалавеку і нясе яму разбурэнні. Зразумелым становіцца, што *вецер* надзелены і характарызуецца самай рознай сімволікай у выніку адухаўлення чалавекам гэтай прыроднай з’явы, якая ў яго ўсведамленні па-рознаму і з розных бакоў ўспрымаецца і супрацьлегла характарызуецца.

Так, паводле А. М. Афанасьева, чалавек у далёкім мінулым прызнаваў за ветрам магутнае «дыханне божае»: «гром ёсць слова божае, якім Пярун абуджае прыроду ад зімовай смерці = творыць новы вясенні свет, а *вецер* – дух, што выходзіць з яго адкрытых вуснаў» [Афанасьев 1995а: 146]. Праўда, вятры «не толькі дыхаюць на зямлю цёплым дыханнем вясны, прыносячы з сабой благодатныя дажджы; яны нясуць на сваіх крылах і град і снягі, узбуджаюць і зімовыя завірухі і мяцеліцы» [Афанасьев 1995а: 161]. Альбо, з аднаго боку, *вецер* – знак Божы, бо менавіта Бог спыніў патап з дапамогай ветру, з другога боку, як адзначае Д. К. Зяленін, «у вобразе віхуры блукае па свеце чалавек, пракляты сваімі бацькамі», альбо «ў ім бачаць вясельны поезд нячыстай сілы» [Зяленін 1991: 415-416].

Вецер у народным уяўленні беларусаў лёгка персаніфікуецца (узгадаем пра цяжкасць гэтага адносна паняцця паветра) і нават дэманалагізуецца. У прыватнасці, фалькларысты пішуць, што, напрыклад, «палешукі ўяўлялі *вецер* у постаці пачварнага, пузатага чалавека з доўгімі, падобнымі да гусінай дзюбы вуснамі. Дзюба гэтая, каб выклікаць моцны *вецер*, шырока раскрываецца, а каб халодны – шчыльна сціскаецца, пакідаючы на канцы толькі адну адтуліну» [МБ-ЭС

2011: 79]. Узнікненне ветру, ці прычыны ветру, звязваліся з ўяўленнямі пра сувязь атмасферных з'яў з тым светам. Так, моцны і працяглы вецер у сонечнае надвор'е паказваў на гвалтоўную і дачасную смерць чалавека, як правіла, тапельца ці вісельніка, і вецер, у адпаведнасці з павер'ем, абураны такой смерцю чалавека, хоча выплюхнуць тапельца з вады ці вісельніка з пятлі. Калі пры моцным ветры гудзіць у коміне, гэта значыць, што там пакутуе душа памерлага сваяка.

З ветрам звязвалі і прадказанні пра будучы ўраджай, у прыватнасці, лічылася, калі на Раство ці Новы год будзе вецер, то налета чакаецца многа арэхаў [МБ-ЭС 2011: 79]. Як бачым, вецер у народным уяўленні славян выступае як амбівалентная сутнасць.

А пазнання рэаліі, з'явы замацоўваюцца ў мове, пераасэнсоўваюцца, дзякуючы чаму яны пераадольваюць сваё канкрэтнае назначэнне і «становяцца знакамі, культурнымі сімваламі рознай ступені значнасці ў тую ці іншую эпоху ў таго ці іншага народа» [Ковшова 2015: 5]. І паняцце, лексема для абазначэння ветру выступаюць аднымі з такіх знакаў і іх наймення як ўжо культурнага сімвала, што замацавана і пераасэнсавана ў ФА беларускай мовы з кампанентам *вецер*.

Вобразы ўсіх ФА беларускай мовы праз кампанент *вецер* суадносяцца найперш з прыродным кодам культуры, які разумеецца як сукупнасць найменняў з'яў прыроды, што выступаюць носьбітамі прыпісаных ім культурай якасцей. І такі кампанент ФА, як *вецер*, і ФА з гэтым кампанентам можна лічыць сімваламі, паколькі, як адзначае М. Л. Каўшова, «пры суаднясенні з тым ці іншым кодам культуры яны выяўляюць устойлівае сімвалічнае прачытанне і за межамі фразеалагічнага вобраза, а менавіта ў шматлікіх фактах культуры, што ілюструюць дадзены код, тлумачаць культурны сэнс складнікаў яго знакаў» [Ковшова 2012: 303].

Што датычыць сімвалікі ветру ў семантыцы фразеалагізмаў, то галоўным доказам таго, што гэта слова-кампанент у складзе фразеалагізмаў валодае сімвалічнай значнасцю, служыць тое, што абазначаная ім рэалія мае ўстойлівыя сэнсы ў культуры. Вецер, паводле славянскай міфалогіі, валодае шматлікай і разнастайнай сімвалікай. Гэта непастаянства, зменлівасць, бурнасць праяўлення (узгадаем пра віхоры як барацьбу двух ветраў), непрадказальнасць, свавольства, шкоднасць, з ветрам звязваюць здольнасць прыносіць розныя хваробы, параўнай найменні такіх хвароб, як *падвей*, *ветраніца*, *вятранка*.

Аналіз ФА з кампанентам *вецер* дазваляе прызнаць, што чалавек свае ўяўленні, веды пра вецер адлюстравваў у вобразах гэтых адзінак, пабудаваных у асноўным з дапамогай метафары «вецер», якая выкарыстоўваецца для апісання розных з'яў на аснове семантычных прыкмет, што ўласцівы ветру, прыпісання яму ва ўяўленнях чалавека і якія могуць паводле пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца. А ў выніку праз вобразы ветру характарызуецца, ацэньваецца сам чалавек і тыя рэаліі, якія датычаць чалавека і вызначаюць уяўленне чалавека пра свет вакол яго і пра яго самога.

Паколькі вецер у свядомасці чалавека найбольш вядомы негатыўнымі з'явамі, характарызуецца паводле яго прыкмет і ўласцівасцей адмоўна, то і вобразы ветру ў фразеалогіі даводзяць найбольш пра адмоўнае ў чалавеку, пра тое, чаго не павінна быць, якім не павінен быць чалавек.

Іншымі словамі, ФА з кампанентам *вечер* вобразна і эмацыянальна прадстаўляюць разнастайныя негатыўныя звычкі, дзеянні, рысы характару чалавека.

А як вядома, у фразеалогіі адлюстроўваецца найбольш тое, што важна для чалавека, тое, што патрабуе выпраўлення. І гэта найперш датычыць маўленчай дзейнасці чалавека. Так, з вобразам ветру адзначым размоўную ФА *кідаць /пускаць словы /слова на вечер* 'безадказна, неабдуманая, упустую гаварыць' (Л-2008-1: 574), што «вядома з часоў Гамера» і зафіксавана ў фразеалогіі многіх народаў. А вытокі яе тлумачацца рознымі, нярэдка супрацьлеглымі версіямі.

Вызначаецца найперш сувязь ФА з «уяўленнямі аб тым, што вечер здольны адносіць пустыя словы»; па-другое, «з вядомым многім народам абрадам пакланення ветру (як адной з прыродных стыхіі), што суправаджаецца паднашэннем»; па-трэцяе, са знахарскім загаворам, з дапамогай якога «можна было прываражыць, насылаць на чалавека порчу, прыносяць розную шкоду “наговорнымі словамі”, што пускаюцца па ветры»; па-чацвёртае, лічыць, што магывавальнай базай гэтай ФА «паслужыла даволі распаўсюджанае ў мінулым уяўленне аб кіданні ў накірунку ветру якіх-небудзь прадметаў, якія “пераносяць” хваробу, з адначасовым пераносам “на вечер” слоў закліцця» [гл., напрыклад: Бирих 2007: 93]. Нельга не пагадзіцца з меркаваннем У. І. Коваля, які лічыць гэты фразеалагізм эўфемізмам, «у якім кампанент *словы* ўжываецца ў значэнні ‘магічнае заклінанне, порча’» [Коваль 2011: 118].

У аснове пабудовы вобраза ФА *кідаць /пускаць словы /слова на вечер* ляжаць дзве метафары. Першая – «слова – рэч», якая служыць аднясенню ФА да прадметнай вобласці культуры, даводзіць да нашага ўсведамлення аб нявартаснасці, пуштае слоў (узгадаем пра порчу, нагаворы, словы закліццяў) і паводле якой словы прыпадабняюцца да цвёрдага рэчыва, якое можна кідаць. Другая метафара – «вечер – жывая істота», паводле якой прыродная з’ява надзяляецца здольнасцю адносіць пустыя словы, ці ўласцівацю выконваць дзеянні, характэрныя чалавеку (узгадаем пра ведзьмароў і негатыў, звязаны з іх дзеяннямі). У выніку відавочнымі становяцца вытокі адмоўнай ацэнкі, якую нясе ФА адносна пустога гаварэння, ці неадабрэння неабдуманых і безадказных маўленняў, што і з’яўляецца асновай яе функцыянавання ў мастацкіх і публіцыстычных тэкстах. Напрыклад: *Дзядзька Панас чалавек хмуры, не зусім каб гаманлівы. Словы на вечер не кідае* (М. Лынькоў); *Не выслужыцца хацеў [Раман] перад начальствам – проста баяўся, каб адліўка, крыў божа, не пайшла ў брак, бо ваенныя, добра ведаў, слоў на вечер не пускаюць...* (В. Мыслівец).

Дапаўняюць папярэдняю адзінку вытворная ад яе назоўнікавая ФА *кіданне слоў на вечер* 'безадказнае, неабдуманое гаварэнне' (Л-2008-1: 571), створаную паводле ўнутрыфразеалагічнага спосабу: ад дзеяслоўнага – назоўнікавы, а таксама прыслоўную ФА *на вечер гаварыць, крычаць* і пад. 'дарэмна, упустую, безвынікова' (Л-2008-1: 191) ці *на звей, вей /узвей вечер* альбо *на вечер* 'непрадуманая, абыякавая, без карысці (гаварыць, казаць)' (Я-1968: 235), якія таксама надзелены адмоўнай канатацыяй і ўжываюцца для негатыўнага наймення ці ацэнкі і характарыстыкі пустых і безадказных слоў альбо такога дзеяння, калі чалавек гаворыць абы-што. І ФА выступаюць у ролі стэрэатыпнага

ўяўлення пра пустую, неабдуманую і безвыніковую маўленчую дзейнасць чалавека альбо выконваюць ролю стэрэатыпа пустой балбатні і безадказнасці слоў, як гэта характэрна ФА *кіданне слоў на вецер*, ці выконваюць ролю эталона, той меры вызначэння адмоўнай якасці, зместу неабдуманага маўлення, як гэта ўласціва ФА *на вецер гаварыць, крычаць і на звей, вей /узвей вецер*.

А яшчэ гэта ФА *на ўзвей /узві вецер гаварыць, крычаць і пад* ‘дарэмна, упустую, безвынікова (рабіць што-н.)’ (Л-2008-2: 556); *на ўзвей вецер* ‘абы-што, без толку (гаварыць)’ (Д-2000: 130) ці *на звей /вей /узві /збой ветру гаварыць* (С-1991: 52), дзе праз кампаненты *на ўзвей* і яго варыянты названыя ФА суадносяцца з прасторавым і акцыянальнымі кодамі культуры. Тут варыянтны кампанент *узвей /вей /узві /збой* служыць абазначэнню хуткасці і нябачнасці (параўн. сінанімічныя *вей, завая, завіруха*) развешвання чаго-небудзь у паветры як дзеяння ветру, за якім замацавана сімволіка непастаянства і перамяшчэння. ФА ўвогуле выступаюць сродкам перадачы стэрэатыпага ўяўлення пра бяздумнасць і безадказнасць, неабдуманасць дзеяння, найперш маўлення, пустату слоў і іх безвыніковасць.

Па сутнасці, ва ўсіх прыведзеных вышэй ФА, што негатыўна характарызуюць і ацэньваюць неадпаведную патрабаванням і нормам маўленчую дзейнасць чалавека, яе вынікі, перададзены правілы і ўстаноўкі народа, ці больш дакладней, антыправілы і антыўстаноўкі адносна маўлення як аднаго з важнейшых спосабаў камунікацыі людзей, а значыць, тое, што не можа служыць мэтам наладжвання адносін, устанавлення кантактаў паміж людзьмі і асабліва павагі, становачай ацэнкі такога чалавека. І такія антыправілы, антыўстаноўкі, што вобразна фіксуюць, захоўваюць і перадаюць ФА, выкліканы «неўсвядомленым імкненнем да выпраўлення чалавека, уплыву на яго развіццё і ўдасканаленне з дапамогай крытыкі, іроніі і пагардлівасці» [Дапчева 2006: 176].

Крыху іншы змест даводзяць беларускія дыялектныя ФА *на звей /вей /узвей /узві вецер //на вецер* ‘непрадмана, абыякава, без карысці (гаварыць, казаць)’ (Я-1968: 235) і *гаварыць (кідаць словы) на вецер* ‘раіць дарэмна, безвынікова, упустую’ (Ю-1972: 125), якія служаць для ацэнкі безвыніковага маўлення адной асобы ў адносінах да другой з мэтай папярэдзіць тую, спыніць яе ад неабдуманага дзеяння ці пэўным чынам паўдзейнічаць на гэтую асобу. Кампаненты *звей /вей /узвей /узві* нагадваюць аб існаванні Падвья як аднаго з духаў прыроды, але гэта, як зазначае Т. І. Шамякіна, – «не проста вецер, а смерч, віхура, завіруха», які ўвасабляецца «ў вобліку волата з тоўстымі губамі, праз якія добра дзьмуць» [Шамякіна 2008: 52]. І ў такім выпадку метафарычны вобраз ФА *на звей /вей /узвей /узві вецер //на вецер* даводзіць, што словы, выказванне ці ўвогуле маўленне аднаго чалавека ў адносінах да другога, які не выяўляе адзнак розуму, не вызначаецца прыкладнымі паводзінамі, адпаведнымі нормам дзеяннямі, прыпадабняюцца да таго, што трапляе на ўзвей ветру, які разносіць іх невядома куды, бо яны без патрэбы, не дасягаюць адрасата і не выконваюць сваёй ролі.

Альбо, як у ФА *гаварыць (кідаць словы) на вецер*, – гэта словы, маўленне аднаго чалавека, адрасаванае другому, прыпадабняецца да тых рэчаў, якія кідае, раскідвае, разносіць вецер, а таму яны не маюць сілы

ўздзеяння на чалавека, гаворацца ўпустую. Паказальным тут выступае варыянтны дзеяслоўны кампанент *кідаць*, які адыгрывае значную ролю ў асэнсаванні і ацэнцы маўленчай дзейнасці таго, хто гаворыць: *кідаць*, па-першае, успрымаецца як лексема з пераносным значэннем ‘гаварыць, выказаць што-небудзь рэзка, нечакана; звяртацца да каго-н.’ [ТСБМ 1978: 683]; па-другое, такім чынам даводзіць нам аб тоне, форме і магчыма дыдактычным, ці павучальным, змесце слоў, што адрасуюцца каму-небудзь з мэтай выправіць, павучыць, указаць і пры гэтым выказваюцца злосна, магчыма, нетактоўна і пад., што і адштурхоўвае іх ад адрасата, не мае сілы ўздзеяння на яго (параўн. *кідаць цень* на каго-н.; *кідаць камень у агарод*; *кідаць агонь у хату*). У выніку ФА на *звей /вей /узвей /узві вецер //на вецер і гаварыць (кідаць словы) на вецер* выконваюць ролю стэрэатыпа пра непрадуманыя, пустыя словы, адрасаваныя каму-небудзь альбо безвыніковую параду, перасцярогу каму-небудзь, ці тыя словы, што сказаны дарэмна, упустую.

А вось дыялектная ФА на *ўзвей вецер* ‘легкадумны, несур’ёзны, пусты чалавек’ (Д-2000: 130) скарыстоўваецца ўвогуле для абзначэння і выражэння негатыву да легкадумнага, несур’ёзнага, пустога чалавека.

Яшчэ адзін бок маўленчай дзейнасці, які падпадае пад увагу ў фразеалогіі, тым самым паказваючы, наколькі ён важны для чалавека, – гэта змест маўлення. І для адлюстравання яго абрана семантычная прыкмета ‘няўлоўнасць, нябачнасць’ метафары «вецер» пры метафарычным утварэнні ФА з *ветру вярхоўкі віць* ‘гаварыць, сцвярджаць што-н. без усяякі падстаў, выдумваць’ (Л-2008-1: 200) ці з *ветру вярхоўку (-і) віць /звіць* ‘пляткарыць, выдумляць’ (Я-1968: 158), дзе «сплітаюцца» прыродны (праз кампанент *вецер*), артфактна-рэчавы (праз кампанент *вяроўкі*) і антропна-дзеясны (праз кампанент *віць*) коды культуры беларусаў. У вобразе ФА скарыстана метафара «вецер – прадмет», паводле якой прадмет прыпадабняецца да ветру, які нябачны, «немагэрыяльны», таму і не можа служыць асновай, «матэрыялам» для сцвярджэння ці падставай для выказвання пэўнага меркавання, думкі і пад. І таму дзеянне (*віць*), што метафарычна прыпадабняецца да маўленчай дзейнасці чалавека (параўн. *плесці кашалі, плесці лапці* ‘гаварыць абы-што, выдумляць’), па стварэнні новага прадмета – *вяроўкі* безвыніковае (з нічога і будзе нішто) ці выдуманая, несапраўдная. Напрыклад: [*Васіль*] *пазіраў на роўныя прыгожыя выведзеныя літары, падумаў; «Такім почыркам толькі падзякі пісаць, а ён кляўзы строчыць. Бываюць жа засліўцы, якія з ветру вярхоўкі ўюць – смак у гэтым чуюць»* (А. Капусцін). ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра беспадстаўнае, безгрунтоўнае маўленне ці выдумку, пляткарства і такім вобразам даводзіць асуджэнне, выражае адмоўнае стаўленне да такой маўленчай дзейнасці чалавека.

Да месца тут узгадаць дыялектную ФА *ветраная мельніца* ‘пустазвон, балбатун’ (Ю-1972: 92) з адметным «ветраным» кампанентам (прыметнік утвораны ад назоўніка *вецер*). ФА суадносіцца з архітэктурна-будаўнічым кодам (праз кампанент *мельніца*, а бел. *млын* – пабудова для размолу зерня, што прыводзілася ў рух ветрам), а праз кампанентнайменне *ветраны* даводзіцца пра існаванне адной разнавіднасці млына, які мае дачыненне да ветру. У аснове вобраза ФА ляжыць метафара, якая прыпадабняе чалавека-пустаслова, балбатуна да ветранага млына.

ФА набыла ролю эталанізаванага ўяўлення пра балбатлівага і пустога ў размове чалавека.

Як відаць, увагай да маўленчай дзейнасці ў фразеалогіі чалавек выразіў сваё стаўленне да гэтага віду дзейнасці чалавека. Бо слова, паводле міфалагічных і рэлігійных уяўленняў і вераванняў, правілаў і нормаў, выпрацаваных у этнакалектыве, мае для беларуса вялікую сілу, ацэньваецца высока, а таму да яго нельга безадказна адносіцца. Узгадаем словы, напісаныя ў Евангеліі ад Іаанна пра ролю і назначэнне слова і адносіны да яго: «Спачатку было Слова. І Слова было ў Бога. І Слова было Бог. Яно было спачатку ў Бога. Усё праз яго пачало быць і без Яго нішто не пачало быць, што пачало быць. У Ім было жыццё, і жыццё было святлом чалавека, і святло ў цемры свеціць, і цемра не ахапіла яго. Было святло сапраўднае, якое прасвятляе ўсякага чалавека, што прыходзіць у свет. І Слова стала целам і жыло з намі, поўнае благодаці і ісціны». І менавіта мова фарміруе чалавека, а таму паводле мовы, маўлення чалавека можна меркаваць і пра чалавека.

Не менш заганнай рысай лічаць беларусы марнатаўства і безгаспадарлівасць у адносінах да заробленага, маёмасці і ўсяго таго, што здабыта ў працы. І гэта стала аб'ектам увагі ў фразеалогіі і было звязана з вобразам ветру: ФА *пускаць на вецер грошы, сродкі* і пад. 'дарэмна траціць, неашчадна расходаваць' (Л-2008-2: 276); *пускаць / кідаць на вецер / на ветру / у трубу* 'траціць упустую' (Ю-1974: 275); *пусціць на вецер* 'марна расходаваць, прамагачь (грошы, заробак)' (М-К-1972: 219) і з *ветрам пускаць* (С-1991: 91), аб'яднаныя не толькі формай, але і агульным значэннем, да якіх далучаем ФА *іціць на ветры / на вецер* 'марнатравіцца ад безгаспадарлівасці' (Ю-1974: 23) з адметным дзеяслоўным кампанентам. Усе яны даводзяць, што адзін ці некалькі чалавек бязмэтна і ўпустую трацяць грошы, сродкі, маёмасць, і таму ўсе названыя ФА выкарыстоўваюцца для асуджэння такой неашчаднасці, неразумнай траты матэрыяльных каштоўнасцей.

Вобразы ФА суадносяцца не толькі з прыродным кодам праз кампанент *вецер*, які, паводле славянскай міфалогіі, валодае шматзначнай сімволікай, вызначаецца непастаянствам, рухомасцю, зменлівасцю, але яшчэ з прасторавым (праз кампаненты *на / на / у вецер, трубу*) і антропна-дзейнасным (праз кампаненты *пускаць / кідаць, іціць*). Іх вытокі ўзыходзяць да звычайнай у мінулым жыцці селяніна працоўнай сітуацыі па ачышчэнні чалавекам збожжа ад мякіны веялкай, ці ў аснове вобраза ляжыць метафарычнае пераасэнсаванне: як мякіна ляціць па ветры, так і грошы, маёмасць, пэўная каштоўнасць пры іх неашчаднасці, бяздумнай траце нішчацца, знікаюць. Усе названыя ФА выступаюць у ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра марнатраўства, бяздумную трату каштоўнага.

Вобраз ветру выступае крыніцай і сродкам асэнсавання і наймення чалавекам самога сябе, пры гэтым даючы ацэнку і характарызуючы праз негатыўную ўласцівасць, якая датычыць разумовых здольнасцей чалавека. Так, у аснове вобразаў аднаструктурных назоўнікавых ФА *гуляй-вецер* (Л-2008-1: 335), *разгуляй-вецер* (Д-2000: 162) і *ўзвей-вецер* (Л-2008-2: 556), за якімі замацавана агульнае значэнне 'легкадумны, пусты чалавек; ветрагон', ляжыць прыродна-антропная метафара. Тут

кампанент *вечер*, звязаны з універсальным уяўленнем чалавека пра яго непастаянства, абраны для наймення самога чалавека, ці адбор кампанента *вечер* абумоўлены характэрнай сімволікай, уласцівай гэтаму слову-найменню. А імператыўная форма дзеясловаў ці вытворны дзеяслоўны назоўнік *узвей*, *разгуляй* падкрэслівае рух, перамяшчэнне, непастаянства, як і адпаведныя ў дзвюх другіх ФА кампанент *гуляй* і *разгуляй*, якія акцэнтуюць увагу да забавы, гульні, несур'ёзнасці дзеянняў, якія ўласцівы і асацыятыўна звязваюцца з дзіцем (*гуляць* – 'праводзіць час за якім-небудзь заняткам з мэтай адпачынку, забавы', *перан.* 'займацца якой-н. справай несур'ёзна, для выгляду; прыкідвацца занятым чым-н.' [ТСБМ 1978: 95] і *разгуляцца* – 'пачаўшы гуляць, захапіцца гульніёй, забавамі, развесяліцца' [ТСБМ 1980: 593]). І менавіта яны паслужылі ўтварэнню ФА праз абраныя вобразы і скарыстаную метафару «вечер – чалавек». А як вынік такога ўспрымання сінанімічнага ФА *гуляй-вечер*, *разгуляй-вечер* і *узвей-вечер* ужываюцца, як правіла, для наймення і выражэння неадабрэння, асуджэння чалавека паводле яго паводзін і бяздумнага, пустога жыцця. Усе ФА выступаюць стэрэатыпам, той мерай, што вызначае пустога, легкадумнага чалавека, ветрагона.

З прычыны існавання ў сістэме вобразаў-эталонаў на аснове параўнання, якія замацаваліся як агульнапрызнаныя ў культурным асяроддзі этнасупольнасці беларусаў, крыніцай культурна-нацыянальнай інтэрпрэтацыі ў фразеалагіі стала ўстоўлівае параўнанне *як у полі вечер*. Сімволіка непастаянства, зменлівасці, нададзеная чалавекам і замацаваная ім за ветрам, стала асновай фразеалагізацыі гэтага параўнання, ці несур'ёзнага, легкадумнага чалавека з ветрам, што і замацавалася ў значэнне 'легкадумны, пусты, ветраны' (Л-2008-1: 191) і якое набыло характар устойлівага і перайшло ў разрад ФА.

ФА суадносіцца з прасторавым (праз кампаненты ў *полі*) і прыродна-ландшафтным (праз кампанент *поле*) кодамі культуры. Тут несур'ёзнага, легкадумнага чалавека параўноўваюць з ветрам, які гуляе ў полі. Поле выступае і сімвалізуе бяскрайнюю прастору, што разумеецца як адсутнасць пастаянства, сур'ёзнасці. Вытокі гэтай ФА звязваюцца са славянскай міфалагемай, паводле якой вечер – гэта чалавек, які пракляты сваімі бацькамі і таму гуляе па свеце. ФА служыць эталонам для вызначэння і выражэння неадабральных адносін, адмоўнай ацэнкі непастаянства, легкадумнасці, пустаты як уласціваасцей ці паказчыкаў паводзін, рыс характару чалавека.

Адметны вобраз, але тая ж характарыстыка чалавека і адмоўная ацэнка ўласцівы для ФА з *ветрам* /*ветрыкам* /*вечарком* у *галаве* 'занадта легкадумны, несур'ёзны' (Л-2008-1: 190); у *галаве* *вечер* 'легкадумны, несур'ёзны (чалавек)' (М-К-1972: 267; С-1991: 87). Названая ФА суадносіцца праз кампанент *галава* з саматычным кодам, а праз кампанент-прыназоўнік *у*, які спалучаецца з назоўнікам *галава* ў форме М. скл., – з прасторавым. У аснову вобразаў новых адзінак мовы пакладены метафара «вечер – злы дэман, злы дух» на аснове міфалагічнага ўвасаблення і метанімія «галава – чалавек», дзе галава як частка чалавека замяшчае яго самога. Выбар кампанента *галава* абумоўлены ўяўленнем пра яе ролю як асноўную частку чалавека, што размешчана на «вяршыні» чалавека і звязана з ўяўленнем пра разумовую

дзеінасць чалавека і наяўнасць розуму. Але паводле метафарычнага вобраза адсутнасць розуму, сур'ёзнасці як важных рыс характуру станюўчага чалавека прыпадабняецца да наяўнасці ў галаве ветру. І такі вобраз ФА сімвалізуе аб адсутнасці розуму па прычыне яго замяшчэння ветрам у «прасторы» галавы як ёмішчы для розуму.

Дапаўняюць папярэднія яшчэ дзве ФА – *вецер у галаве гуляе / свішча* 'хто-н. вельмі легкадумны, несур'ёзны' (Л-2008-1: 190) і *вецер [ходзіць /гуляець] у галаве* 'пра вельмі легкадумнага' (Ю-1972: 92), у якіх дзеяслоўны кампанент выяўляе суаднесенасць ФА з антропным кодам культуры і паказвае, што ў аснове іх вобразаў ляжыць антропная метафара, якая прыпадабняе несур'ёзнасць, легкадумнасць як адметную рысу чалавека да ветру, які гуляе ў галаве, што звязана з уяўленнем аб ветры як зменным, непастаянным (*гуляе*), а галава выступае тым органам-сасудам, які сімвалічна звязаны з розумам, мысленнем, але калі там вецер гуляе, то, зразумела, такія адсутнічаюць.

А яшчэ гэта дзялялектныя ФА *ветраная галава* 'легкадумны, несур'ёзны' (Ю-1972: 92) і *пад шапкай вецер ходзіць* у каго 'хто-н. неразумны, пусты, легкадумны' (Д-2000: 148). У аснове вобраза першай ФА ляжыць метанімія «галава – чалавек» і пераноснае ўжыванне азначэння ветраны «легкадумны; пусты» [ТСБМ 1977: 484]. І гэтым выразна даводзіцца, што найменне чалавека, а гэта назоўнікавая ФА (заўважым пра недакладнасць дэфініцыі ў лексікаграфічнай крыніцы), спалучана з негатыўнай ацэнкай, што і было галоўным пры ўтварэнні адзінкі.

Вобраз ФА *пад шапкай вецер ходзіць* праз спалучэнне *пад шапкай* суадносіцца з прасторавым і касцюмна-рэчавым кодам культуры, праз *вецер* – з прыродным і праз *ходзіць* – з антропна-дзеінасным на аснове прыёму персаніфікацыі ветру, якому прыпісана ўласцівасць чалавека. А вось выбар кампанента *шапка* замест *галава*, як у ФА з *ветрам / ветрыкам /вецяром у галаве* ці ў *галаве вецер*, з'яўляецца ўказаннем на выкарыстанне прыёму метаніміі, калі частка – шапка замяняе ці сімвалізуе цэлае – чалавека, але пры гэтым яшчэ і ўказаннем на асобу мужчынскага полу, што вызначаецца адсутнасцю розуму і якой даецца негатыўная характарыстыка. А як вядома, пры стварэнні ФА ідзе ўважлівы адбор слоў-кампанентаў: імі становяцца толькі тыя, што «ўваходзяць у інфармацыйнае поле лінгвакультурнага канцэпту», ці тыя, што «з'яўляюцца назвамі гэтых канцэптаў» [Ляшчынская 2016в: 119]. Несумненна, што лексема *шапка* стала адной з такіх адзінак яшчэ ў дафразеалагічных перыяд свайго існавання і за ёю замацавана пэўная сімволіка.

У аснову вобраза гэтай ФА пакладзена метафара, паводле якой чалавек, які не вызначаецца розумам, а, наадварот, характарызуецца як легкадумны і пусты чалавек, прыпадабняецца да такога, у якога вецер ходзіць пад шапкай, г. зн. што шапка не ахоўвае яго, не аберагае ад рознага негатыву тыпу порчы ці сурокаў паводле сімволікі, бо пад шапкай не галава з розумам, а ходзіць вецер. А чалавек без шапкі ці, як у вобразе адзінкі, чалавек, пад шапкай якога вецер ходзіць, – гэта чалавек, які мае заганы, і гэта легкадумны і пусты чалавек. І гэтыя факты ляжаць у аснове негатыўнай канатацыі, якую выражае і даводзіць ФА.

У выніку ўсе вышэй названыя ФА з кампанентам *галава* ці *шапка*, што сімвалічна служаць абазначэнню ўвогуле чалавека ці

канкрэтызуюць мужчыну, набываюць ролю стэрэатыпнага ўяўлення пра пустога, легкадумнага, несур'езнага чалавека, асабліва выдзяляючы мужчыну-ветрагона.

Калі галава сімвалізуе розум чалавека, то кішэня /карман як элемент адзення «ў форме прышытага або ўшытага мяшочка для дробных рэчаў і грошай» [ТСБМ 1978: 691] як кампанент ФА *вецер гуляе/-яў /свішча/-стаў у кішэнях/-і 'ў каго-н. няма грошай'* (Л-2008-1: 190); *вецер гуляець у /на карманах 'пра адсутнасць грошай'* (Ю-1972: 92) суадносіць іх з касцюмна-рэчавым кодам культуры паводле характэрнай сваёй сімволікі, якая склалася на аснове прызначэння гэтай дэталі адзення чалавека і ўстарэлага сэнна значэння гэтай лексемы 'кашалёк, мяшок'. Вобраз ФА ўтрымлівае метафару на аснове ўвасаблення ветру і метанімію, паводле якой карман прыпадабняецца да яго зместу – грошай. ФА скарыстоўваюцца для жартоўнага выказвання аб адсутнасці грошай у каго-небудзь і ўвогуле ўспрымаюцца як эталоны безграшоўя, ці выступаюць як другасныя імёны, акультураны сэнс якіх замяшчае саму з'яву – адсутнасць грошай у чалавека.

Аднаструктурная з папярэднімі дыялектная ФА *вецер у свірне гуляе 'пустыя засекі, няма ў свірне добра, бедны хто'* (М-К-1972: 37) даводзіць, як ідэя абмежаванай прасторы, абазначаная лексемай *свіран* (лексема *свіран* – 'халодны будынак, прызначаны для захоўвання збожжа, мукі і іншых прадуктаў, а таксама рэчаў і пад.' [ТСБМ 1983: 92]), апасрэдавана ветрам-чалавекам, чья прысутнасць-дзясненне (*гуляе*) у межах абмежаванай прасторы вядзе да домыслаў. Вобраз ФА ўтрымлівае метафару на аснове ўвасаблення ветру і метанімію, паводле якой свіран прыпадабняецца да яго зместу – багацця, добра, скарбу. ФА суадносіцца з некалькімі кодамі культуры ў іх складаным перапляценні: праз кампанент *вецер* – з прыродным, праз кампаненты *ў свірне* – з прасторавым і архітэктурна-будаўнічым і праз кампанент *гуляе* – з антропна-дзеясным кодамі культуры. А ў цэлым ФА выступае ў ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра адсутнасць матэрыяльных здабыткаў, багацця, што характарызуюць жыццё селяніна – збожжа як асноўнае ва ўяўленнях пра дастатак, ці выступае як стэрэатып беднасці.

Персаніфікаваны вобраз ветру з уяўленнямі аб яго гулянні, невядомым месцы знаходжання і непастаянстве выступае ў вобразе ФА *ветрам надзьмула 'якая-н. жанчына зацяжарала без мужа ці нарадзіла пазашлюбнае дзіця'* (Л-2008-2: 775), якую выкарыстоўваюць звычайна з іроніяй для абазначэння такой сітуацыі ў жыцці жанчыны. І такім вобразам гэта ФА, з аднаго боку, даводзіць пра невядомасць, неканкрэтнасць «другой палавіны» цяжарнай жанчыны ці бацькі будучага пазашлюбнага дзіцяці, паколькі жанчына зацяжарала не быўшы замужам; з другога боку, служыць для больш прыйстойнага абазначэння асуджальнай ва ўяўленні народа з'явы, ці можна выказаць меркаванне, што ФА абавязана з'явіцца як асновы свайго ўтварэння, каб змякчыць прамое абазначэнне негатыўнага і непрыстойнага паводле выпрацаваных нормаў і грубае паводле слоўнага выражэння новым выразам.

Як можна заўважыць, у аснове вышэй названых ФА ляжыць метафара «вецер», якая выкарыстоўваецца для апісання розных з'яў на аснове семантычнай прыкметы, што ўласціва ветру і якая можа паводле

пэўнай сваёй якасці ці ўласцівасці прыпадабняцца, – непастаянства, зменлівасць, несур’ёзнасць паводзін.

З вобразам ветру звязана ўяўленне і пра іншыя негатыўныя рысы чалавека. Звернем увагу на такія ФА, як *трымаць нос па ветры* ‘беспрынцыпова мяняючы свае паводзіны, прыстасоўвацца да абставін, падладжвацца да каго-, чаго-н.’ (Л-2008-2: 531) і *куды вецер дзьме* ‘без цвёрдых перакананняў і прынцыпаў’ (Л-2008-1: 191); *куды вецер дмець /веець* ‘пра таго, хто не мае прынцыпаў, перакананняў’ (Ю-1974: 60); *адкуль /куды вецер дзьме* ‘(ведаць і пад.) на каго або на што трэба арыентавацца ў сваіх дзеяннях, учынках і пад.’ (Л-2008-1: 190), дзе першая адрозніваецца сваім вобразам, унутранай формай, кампанентным складам, структурай і паходжаннем ад аднаструктурных астатніх, хаця ўсе яны збліжаюцца не толькі паводле агульнага кампанента *вецер*, але і вызначэння ў аснове іх семантыкі агульнай семы ‘беспрынцыпнасць, ці адсутнасць прынцыпаў’.

Так, выраз *трымаць нос па ветры* адны даследчыкі фразеалогіі адносяць да «марской базы»: ён узыходзіць «да эпохі паруснага флота і першапачаткова падразумяваў менавіта нос карабля. Яго літаральны сэнс – сачыць за накірункам ветру, глядзець, адкуль вецер дзьме. Бо ад накірунку ветру і ўмення марахода залежала ўсё: калі вецер дзьме ў нос карабля, то нічога не заставалася, як зняць парусы і станавіцца на якар, каб карабель не здула на рыфы ці не выкінула на бераг. Адсюль і пераносны сэнс выразу – прыстасоўвацца да абставін» [Мокиенко 2007: 164]. Другія фразеологі дапускаюць меркаванне аб сувязі ФА *трымаць нос па ветры* «са стэрэатыпнай позы-паводзінамі жывёлы», ці з назіраннямі чалавека, «у адпаведнасці з якімі жывёла, стараючыся ўлавіць пах, паварочвае нос у накірунку ветру» [Гудков 2009: 170-171].

Што датычыць паходжання ФА *куды вецер дзьме; адкуль /куды вецер дзьме і куды вецер дмець /веець*, то ўсе яны абавязаны пераасэнсаванню свабоднага выказвання і наданню яму пераноснага сэнсу, ці ФА маюць, на нашу думку, празрыстую матывацыю.

Усе гэтыя ФА аб’яднаны агульнай метафарай «вецер» на аснове адной і самай пашыранай семантычнай прыкметы, замацаванай ва ўяўленні народа пра вецер, – ‘зменлівасць, непастаянства’. І менавіта гэта сема ляжыць у аснове метафары, паводле якой змены ў паводзінах беспрынцыпнага чалавека, які нагадвае флюгер ці які арыентуецца ў жыцці ў залежнасці ад пэўных абставін, прыпадабняецца да змены курса, напрамку, ветру, які вызначаецца непастаянствам. І што асабліва важна, праз такое прыпадабненне чалавека да ветру з яго сімволікай непастаянства і зменлівасці выражаецца негатыўнае стаўленне, даецца адмоўная ацэнка таму чалавеку, які прыстасоўваецца, жыве не ў згодзе са сваім сумленнем, а ў пастаянным падладжванні, прыстасаванні, на аснове чаго ФА судносяцца з маральна-этычным, духоўным кодам культуры, паколькі яны вызначаюць каштоўнасныя арыенціры жыцця чалавека праз іх парушэнні. ФА выступаюць у ролі стэрэатыпнага ўяўлення пра крывадушніка і прыстасаванца.

Замацаваная ва ўяўленні чалавека сувязь ветру з холадам легла ў аснову ФА для абзначэння і характарыстыкі жыллі і адзення чалавека з іх адмоўнай ацэнкай.

Так, у аснове метафарычнага выкарыстання лексемы *вечер* у ФА *падбіты ветрам /вятрамі* са значэннем ‘які прапускае холад, дрэнна сагравае’ (Л-2008-2: 133); *падишыты ветрам /вятрамі* – ‘які прапускае холад, дрэнна сагравае. Пра адзенне і жыллё’ (Л-2008-2: 148); *ветрам падишытый* – ‘лёгка, які не абараняе ад холаду (пра адзенне)’ (Ю-1972: 92); *ветрам шыты /падишыты* (С-1991: 8) ляжыць такая адметнасць ці прыкмета ветру, як холад, халодны. Дапоўнім яшчэ адзін варыянт ФА, скарыстаны ў мове Коласа: *ветрам шыты*.

У аснове вобраза названых ФА ляжыць метафара, паводле якой адзенне ці жыллё, якое не сагравае, прапускае холад, прыпадабняецца да таго, што падбіта ці падшыта ветрам, з якім звязана ўяўленне пра холад. Адносна жылля ці вопраткі вобразы ФА даводзяць праз адметныя дзеяслоўныя кампаненты: *падбіты* – гэта жыллё, а *падишыты* – гэта адзенне, паводле таго, як пабудавана, падбіта, уцеплена памяшканне ці чым уцеплена, падшыта адзенне (параўн. змяняе паліто ці дэмісезоннае паліто). Праўда, у асобных адзінках і асабліва ва ўжыванні названых ФА гэта і не знаходзіць размежавання, і ФА *падбіты ветрам /вятрамі* ці *падишыты ветрам /вятрамі* часцей ужываюцца як жартоўныя выразы для негатыўнай ацэнкі жылля, якое не адпавядае нормам (*Неспакойная прафесія будаўніка прымусіла яго змяніць утульны пакойчык на ўскраіне сталіцы на дашчаны, падбіты ветрам барак* (У. Шахавец); *І хоць грубка дыхала жарам, але дом на Апанскага быў падишыты ветрам. Ноччу, каб не замерзнуць, я паверх коўдры накінуў яшчэ і сваё паліто* (М. Танк); *Дый адкуль там быць цяплу? Ветрам шыта яго [Паўлюка] хата і лініць як на калу* (Я. Колас); ці адзення з прычыны яго неадпаведнасці халоднаму надвор’ю ў міжсезонне ці зімой, альбо яго «вартасных» паказчыкаў (*Імкліва ішла восень, і мы ў сваіх апранахах, падбітых ветрам, моцна адчувалі яе крокі, асабліва халоднымі начамі* (С. Александровіч); *У ботах армейскага крою, падбітым вятрамі плашчы ён [капітан] полем ідзе пад зарю, дзе тупалі ўчора дажджы* (М. Калачынскі); *Ноч хоць і не марозная, ды восень ёсць восень, а світка яго – ветрам падбітая* (І. Шамякін); *У падишытых вятрамі намітках мы ідзем да ягонаі труны* (П. Глебка).

Іншы вобраз, але тая ж асацыяцыя, тая ж семантычная прыкмета – ‘холад, халодны’, уласцівая і замацаваная ва ўяўленні чалавека за ветрам, выяўляецца і ў ФА *хоць па ветры пускай*, якая служыць для негатыўнай ацэнкі адзення – ‘вельмі лёгка і зусім не засцерагае ад холаду’ (Л-2008-2: 274).

У выніку ФА набылі новую ролю і ствараюць эталанізаванае ўяўленне пра жыллёвае памяшканне, што не прызначана для камфортнага пражывання, ці пра адзенне, якое не адпавядае халоднаму надвор’ю ці тым патрабаванням да яго, паколькі яны не ўтрымліваюць цяпло ў халодны перыяд, не адпавядаюць нормам.

Акрамя таго, прыметнікавая ФА *падбіты ветрам /вятрамі* вядома і з другім значэннем – ‘легкадумны, несур’ёзны, пусты’ (Л-2008-2: 133), як і ў народных гаворках ФА *ветрам падишыты /падбіты* – ‘ветраўны, нясталы паводзінамі і лёгка на слова’ (Я-1968: 82). І выкарыстоўваюцца яны для выражэння іранічнасці, зніжанай ацэнкі чалавека, што вызначаецца такімі паводзінамі ці характарызуецца такімі адмоўнымі

рысамі (параўн. сінанімічныя ФА з вобразам ветру *вецер у галаве; з ветрам у галаве; куды вецер дзьме; як у полі вецер*, у аснову якіх абраны вобразы, што пабудаваны на аснове семантычнай прыкметы метафары «вецер» – ‘непастаянства, зменлівасць’).

Тая ж семантычная прыкмета ‘непастаянства, зменлівасць’, замацаваная за ветрам, скарыстана пры ўтварэнні ФА *лаві вецер /ветру ў полі* (Л-2008-1: 628); *шуйкай ветру ў полі* ‘назад не вернеш, не знойдзеш каго-н.’ (Л-2008-1: 673); *лавіць вецер у полі* ‘шукаць тое, што бяследна знікла’ (Ю-1974: 60) і як */нібы ветрам здзьмула /змяло* ‘хто-н. бяследна, імгненна знік, схваўся’ ці ‘што-н. раптоўна знікла’ (Л-2008-1: 494) ці як *ветрам здуло* ‘хутка знік, уцёк хто’ (М-К-1972: 308), *як вецер знёс; і след ветрам змяло* (С-1991: 68), дзе праз дзеяслоўны-імператывы *лаві* і *шуйкай* ці інфінітыў *лавіць* першыя тры ФА суадносяцца з антропна-дзейнасным, а праз кампаненты *ў полі* і *вецер* – з прасторавым і прыродным кодамі культуры.

У аснове вобраза дзеяслоўных ФА ляжыць метафара, паводле якой чалавек, які быў, а пасля знік ці якога нельга вярнуць, знайсці, прыпадабняецца да безвыніковасці пошуку ветру ў полі. Бо як нельга злавіць вецер у полі, так і каго-небудзь нельга вярнуць ці знайсці, калі ён пайшоў невядома-куды. А ў кампаратывных ФА знікненне каго-небудзь ці раптоўнасць прапачы чаго-небудзь вызначаецца праз параўнанне з вынікам дзеяння ветру, які штосьці здзьмуў, здуў, змеў і перанёс невядома куды. І тут моўнае выражэнне такога тыпу «служыць сродкам засваення эмпірычна пазнавальнай дзейнасці і адначасова яе ацэнвання ў вобразах-эталонах, якія маюць прамыя адносіны да ўмоў жыцця носьбітаў дадзенай мовы, да іх культуры, звычайў і традыцый» [Малоха 1998: 9]. І параўнанні, якія выступаюць для ўсіх членаў моўнай супольнасці беларусаў вобразамі-эталонамі, падпадаюць пад дзеянне працэсу фразеалагізацыі, ці прадстаўляюць такі спосаб утварэння ФА.

А вось вобраз ФА *і след ветрам змяло* крыху адметны ад папярэдніх. Тут скарыстаны кампанент *след*, які, з аднаго боку, часткова захоўвае сваё значэнне – ‘адбітак ступні нагі, капыта, лапы на якой-н. паверхні’ [ТСБМ 1983: 200]; з другога боку, як двойнік, паводле традыцыйных уяўленняў, усялякай цялеснай існасці, што можа ад яе аддзяліцца, ці тут на аснове металімічнага прыёму, скарыстанаму ў вобразе ФА, след абазначае чалавека. І ў аснове вобраза ляжыць метафара, якая прыпадабняе немагчымасць знайсці, адшукаць таго, хто хутка знік, да сітуацыі немагчымасці адшукаць па следу, бо яго вецер змеў. І тут вецер выступае у адной са сваіх функцый – змятаць, замятаць сляды, як гэта ўласціва яму, напрыклад, у зімовае надвор’е, у час завеі, завірухі і пад.

І ФА *лаві вецер /ветру ў полі; шуйкай ветру ў полі; лавіць вецер у полі; як /нібы ветрам здзьмула /змяло; як вецер знёс; і след ветрам змяло* набылі ролю і выяўляюць стэрэатыпнае ўяўленне пра бяследнае і хуткае знікненне каго- ці чаго-небудзь.

Адметныя вобразы, але тая ж сема ‘непастаянства, зменлівасць’ у яе выражэнні як ‘разбуральная сіла’ ляжыць у аснове метафарычнага ўтварэння ФА *ісці з ветрам* ‘бяследна знікаць, прападаць’ і ‘цярпець няўдачу, канчаткова разбурацца, развальвацца’ (Л-2008-1: 529). ФА суадносіцца з антропным кодам культуры праз дзеяслоўны кампанент

ісці і з прасторавым і прыродным праз словаспалучэнне з *ветрам*, якія ў межах адзінкі набываюць і выяўляюць сваю культурную значнасць. У прыватнасці, тут даводзіцца, што ўсё, што становіцца спадарожнікам ветру, як і вецер, бясследна знікае і нават асуджана на гібель з улікам сімволікі ветру як разбуральнай прыроднай стыхіі. У аснове вобраза ляжыць метафара, паводле якой знікненне, прапажа ці ўвогуле гібель, разбурэнне прыпадабняюцца да перамяшчэння разам з ветрам. І як вецер прападае невядома куды, як гіне, разбураецца што-небудзь ад дзеяння ветру як прыроднай стыхіі, так і чалавек ці штосьці канкрэтнае знікае, прападае, гіне і развальваецца.

Успрыманне ветру як прыстанішча духаў і дэманаў, ці вызначэнне такой семантычнай прыкметы метафары «вецер», як ‘злая сіла, дэманічная істота, падвей’, што прыносіць розныя хваробы, няшчасці (параўн. *ветраніца, вятранка*), паслужыла асновай утварэння некалькіх ФА для выказвання незадавальнення ад нечаканай сустрэчы з кім-небудзь нежаданым (які *вецер загнаў /занёс // якія вятры загналі /занеслі* (Л-2008-1: 191); якім *ветрам <занесла, прынесла>* (Л-2008-1: 461); якім *ветрам занясла /прынясла* (Ю-1977: 213), для асуджэння і выражэння дакору таму, хто невядома дзе ходзіць, каго няма на месцы (*вецер носіць /вятры ганяюць /вецер /вятры знёс /знеслі* (Я-1968: 83); *вецер нясе* (Л-2008-1: 190); *бура нясе /носіць /гоніць /ганяе // бура прынесла /прыгнала* (Л-2008-1:155) ці таму, хто ідзе, едзе невядома дзе і куды (*якая бура нясе /прынесла* (Л-2008-1: 155).

А яшчэ гэта ФА *вятры яго /яе /іх /цябе /вас ведаюць /знаюць* (Л-2008-1: 274) і *бура яго /яе /іх ведае /знае* (Д-2000: 33) з агульным значэннем ‘невядома’, якія збліжаюцца сваёй семантыкай і структурай з ФА *чорт ведае*, але супрацьстаяць паводле сваёй негатыўнай ацэнкі яшчэ адной ФА з той жа будовай і значэннем, але з нейтральнай ацэнкай – *Бог ведае*. І гэтыя выяўленья паралелі яшчэ раз сведчаць пра ролю адбору слоў-кампанентаў у якасці вобразнай асновы ФА і таго матэрыялу, што выяўляюць адметнасць пабудовы мадэлі свету.

Усе ФА з кампанентам *вецр, бура* аб’яднаны тым, што галоўнай цёмнай сілай у іх выступае вецер, вятры «як абагуленая назва нячысцікаў, якая захавала старажытную семантыку, матываваную разбуральнай сілай» [Валодзіна 2011б: 79]. Асабліва гэта падкрэслівае кампанент *бура* (нагадаем, што *бура* – вецер вялікай разбуральнай сілы, звычайна з дажджом або снегам), выбар якога выразна сведчыць, з аднаго боку, пра персаніфікацыю, з другога боку, пра ўяўленне аб той раз-*бура*-льнай сіле, аб тым зле, якое прыпісваецца ветру-буры.

Метафарычны вобраз буры з яе негатыўнай ацэнкай паводле яе дзеянняў абраны пры ўтварэнні дыялектных ФА *бура зносіць* ‘хто-н. крычыць, сварыцца, лямантуе’ (Д-2000: 33) і *бура прэ 1* ‘хто-н. ідзе, ходзіць, прыходзіць’; 2) ‘хто-н. ідзе, бяжыць, едзе вельмі хутка’ (Д-2000: 33), якія вызначаюцца сваім «падвоеным» уздзеяннем негатыву і экспрэсіі, што звязана з адборам не толькі лексемы *бура* як кампанента новых адзінка, але і дзеяслоўных кампанентаў у кожным.

У аснове вобраза першай ФА скарыстана метафара, паводле якой асоба, што крычыць, сварыцца, лямантуе, прыпадабняецца да буры, якая зносіць усё, і ў выніку сэнс адзінкі разумеецца так, што ўздзеянне

крыку, ляманту, сваркі, ці тыя вербальныя і невербальныя сродкі (словы і выразы, тон і сіла голасу, міміка і рухі цела і інш.), якімі вызначаецца чалавек у стане гневу, злосці, прыпадабняюцца да дзеяння буры, якая зносіць (*знесці* – ‘сарваўшыся, збіўшы з якога-н. месца, перамясціць або знішчыць (пра ваду, вецер)’ [ТСБМ 1978: 503]) усё на сваім шляху.

А ў другой ФА таксама абрана метафара «бура – чалавек», якая, паводле семантычнага аб’ёму адзінкі, прадстаўлена крыху адметна. Так, чалавек, якога не хочучь бачыць, а ён, нягледзячы ні на што, усё ж ідзе ці прыходзіць (напрыклад: *І куды цібе ў такую рань бура прэ? А божа, каго ш там яшчэ бура прэ?*), альбо чалавек, які хутка ідзе, едзе ці бяжыць, але да яго выяўляюцца негатыўныя адносіны ці ён сваім рухам такі негатыў выклікае (напрыклад: *І чаго цібе бура прэ на гэтым матачыклі?! Глядзі, як так будзяш лятаць, то доўго ні наедзіш, мазгі навесіш на дзевяці; Куды цібе бура прэ? Пабах і пабах, ні дам рады зысціся*), прыпадабняецца да буры, якая прэ (параўн. *перці* – ‘ісці, рухацца, лезці куды-н., не зважаючы на перашкоды, без дазволу’ [ТСБМ 1980: 244]).

У выніку абедзве ФА праз кампанент *бура* суадносяцца з прыродным кодам культуры, а праз дзеяслоўны кампанент *зносіць* ці *прэ* – з антропа-дзейнасным, дакладна даючы адмоўную ацэнку і выяўляючы негатыўнае стаўленне да чалавека, які нагадвае буру, і да такіх дзеянняў чалавека. Толькі ФА *бура зносіць* перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра сілу і моц крыку, лаянкі чалавека, а ФА *бура прэ* – пра ўпартасць наведвання, прыходу, дзе цябе не чакаюць, ці занадта хуткага перамяшчэння, што не вельмі стасуецца ў пэўных умовах і лічыцца надобрым.

Як і папярэдняй, ФА *над буру ліхую* ‘прэч, каб і не было тут (ісці) (Д-2000:147) таксама выражае высокую ступень негатыву і экспрэсіі праз «падвоенае» ўздзеянне, толькі тут дзякуючы кампаненту *бура* і азначальнаму кампаненту *ліхую*. Выкарыстоўваецца гэта адзінка для выказвання неадабрэння і нават раздражнення, злосці кім-небудзь другім, напрыклад: *Як ты мне надаеў тут седзячы! Ідзі ты адгэтуль над буру ліхую!* (Д-2000:147).

Узгадаем тут запазычаную і асвоеную на беларускай глебе ФА *бура ў шклянцы вады* ‘моцнае хваляванне, шум, спрэчка з-за дробязных прычын’ (Л-2008-1: 155), дзе зноў выкарыстаны кампанент *бура*, у выніку чаго адзінка ўспрымаецца як метафарычны выраз, што пабудаваны на аснове спалучэння неспалучальнага: *бура ў шклянцы вады ў адрозненне ад дзеяння буры на моры ці акіяне*. Тут шклянка (праз гэты кампанент ФА суадносіцца з артэфактна-рэчавым кодам культуры, а праз спалучэнне ў *шклянцы* – з прастораў) выступае мерай малой колькасці вады і той прасторы, плошчы, якую яна займае, як метафара для ўяўлення той дробязі, з-за чаго пачынаецца шум, сварка і пад., што прыпадабняецца да дзеяння буры ў прыродзе. І ФА набывае ролю і выступае стэрэатыпам вызначэння іроніі адносна пераўвельчэння ўвагі, шырокага абмеркавання адносна самага дробязнага і простага.

Вецер як прыродная з’ява, што ва ўяўленні чалавека ўспрымаецца праз семантычную прыкмету ‘сіла руху, перамяшчэння’, скарыстана і ў аснове вобразаў ФА для вызначэння фізічнай слабасці чалавека, жывёлы ці чагосьці нетрывалага: *ад /з ветру валіцца /наваліцца /валяецца* ‘вельмі слабы, знясілены’ (Л-2008-1: 170) і *хістаецца /хістацца ад ветру* ‘вельмі

слабы, знясілены' ці 'нетрывалы, ненадзейны, амаль непрыгодны' (Л-2008-2: 608). Названыя ФА ўжываюцца для вобразнага ўяўлення аб слабасці, нетрываласці каго-ці чаго-небудзь. Іх ацэнка ўвогуле ўспрымаецца як нейтральная, хаця ў залежнасці ад умоў выкарыстання ці адносін суб'екта маўлення да таго, пра што ці каго ён гаворыць, ацэнка можа быць амбівалентнай: выкарыстоўвацца з адценнем шкадавання, спачування ці з іроніяй альбо выражэння перавагі і нават пагарды. Напрыклад: *Слабы ж. Ногі заплятаюцца. Ад ветру валішся. Не дабарэшыся* (Л. Калодзежны); – *Прымай новага работніка!.. Толькі, глядзі, не песці хлопца!.. – Ён жа ад ветру наваліцца* (А. Якімовіч).

Асабліва выразна семантычная прыкмета 'сіла руху, перамяшчэння' метафары «вечер» выяўляецца ва ўтварэнні ФА *пляваць супраць /супроць ветру* 'рабіць што-н. сабе на шкоду' (Л-2008-2: 227), вобраз якой даводзіць аб такіх дзеяннях чалавека, якія прыносяць яму шкоду, будуць супраць яго. Акрамя прыроднага і прасторавага кодаў культуры, ФА праз кампанент *пляваць* суадносіцца яшчэ з антропным кодам. Па-першае, названае дзеянне чалавека – *пляваць* – у вобразе ФА надзелена дапаўняльнай сімволікай і ўспрымаецца ўвогуле як антыэстэтычнае дзеянне, што ўжо вызначае адмоўнае стаўленне да яго праяўлення. Па-другое, гэта дзеянне, паводле вобраза пабудовы адзінкі, скіравана супраць ветру, які выступае ў фразеалогіі не толькі як магутная прыродная сіла, але і як дэманічная істота, як цёмная сіла, што яшчэ больш узмацняе ўспрыманне дзеяння як негатыўнага з-за яго неабдуманасці, нявартасці. А ў выніку ФА выступае ў ролі эталона, меры, неабдуманай работы, безадказнага дзеяння, якое будзе мець адмоўнае вынікі для яго выканаўцы.

А вось дыялектная ФА *лавіць пугай вечер* выкарыстоўваецца ў адным выпадку для жартоўнага абазначэння не надта важнай працы – 'пасвіць жывёлу', а ў другім – для выражэння неадабрэння і асуджэння – 'гультаяваць' (Д-2000: 106). Для асацыяцыі адзінкі з першым значэннем маецца адзін элемент, што непасрэдна звязаны з гэтым відам працы – пуга, але жартоўна-іранічны сэнс якраз і складае вобраз адзінкі з ветрам, які ловіць чалавек пугай. Такі нерэальны, з аднаго боку, але надзвычай вобразны і адмысловы, з другога боку, вобраз ФА адлюстроўвае кемлівасць і метафарычнасць мыслення народа. А чалавек, які вызначаецца гультайствам, прыпадабняецца да дзеяння па лоўлі ветру пугай, а як вядома, вечер вызначаецца прыкметай нябачнасці, адсутнасці і непастаянства на месцы. І зразумелым становіцца, што такая праца – нерэальная і такі чалавек нічога не робіць, ці праз імітацыю дзеяння вызначаецца бяздзейнасць, гультайства.

Што датычыць ФА *як вечер падраную стрэху* 'зусім не (шкадаваць каго-н.)' (Д-2000:147), што служыць для выказвання неадабрэння такіх адносін каго-небудзь да другога, то ў яе аснове ляжыць параўнанне з «адносінамі» ветру да падранай страхі, яго дзеяннямі разбуральнай сілы. І гэта наглядна ілюструе прыклад: *Ах, галупка, шкадуя ён міне як вечер падрану стрэху* (Д-2000:147).

І толькі адзінкавая ФА з кампанентам *вечер* выяўляюць другі аспект амбівалентнай ва ўспрыманні чалавекам ветру як з'явы прыроды праз уяўленне яго ролі як памочніка чалавека, як ачышчальную сілу, прыемнасць і задавальненне.

Гэта найперш дыялектная ФА з *ветру вяроўкі саўе*, якая характарызуецца зусім новым значэннем – ‘вельмі спрытны, умелы хто-н. (Д-2000: 78) і супрацьлеглай, у параўнанні з раней адзначанай аднаструктурнай і блізкай паводле кампанентнага складу ФА з *ветру вяроўкі віць*, ацэнкай. Тут абраны адваротны метафарычны вобраз для станоўчай ацэнкі: той, хто можа з нічога зрабіць штосьці, выяўляе спрыт і ўменне, знаходлівасць (параўн. *З г. кулю зробіць; З тапара сун зварыць*), прыпадабняецца да таго, хто з ветру вяроўкі саўе.

Другой адзінкай з выразна станоўчай канатацыйяй выступае прыметнікавая ФА *і ад ветру і ад дажджу* ‘памяркоўна-спагадлівы, добры для ўсіх’ (Д-2000: 91), у аснове якой абраны два найменні відаў ападкаў з паўтаральным злучнікам *і*. Агульнавядома, што вецер і дождж патрабуюць пэўнага адзення ці прыстасавання для засярогі ад іх. І ў аснове вобраза новай адзінкі абрана метафара, створаная на аснове асацыяцыі з такімі прыстасаваннямі, як, напрыклад, цёплае адзенне, парасон ці плашч-дажджавік, і даводзіць, што памяркоўны і добры чалавек у адносінах да ўсіх і кожнага прыпадабняецца да такіх рэчаў, што служаць абаронай і ад ветру і ад дажджу.

І трэцяй адзінкай выступае кампаратывная ФА *як вецер на загуменні* ‘вельмі хутка, шпарка (хадзіць, бегаць і пад.)’ (Д-2000:215), дзе хуткасць перамяшчэння чалавека параўноўваецца з хуткасцю ветру на загуменні як вольнай прасторы.

А яшчэ гэта выклічнікавая ФА літаратурнай мовы для выказвання і пажадання шчаслівай дарогі (*вецер у спіну* (Л-2008-1: 191); з *лёгкім ветрам* (Л-2008-1: 189; С-1991: 95) ці прыслоўная ФА з *ветрыкам / вецяром ехаць, пракаціць* і пад. ‘на вялікай хуткасці’ (Л-2008-1: 190) альбо дыялектная ФА з *хаты ветрам з двара дымам* для выказвання засярогі ад чаго-н. нежаданага, недапушчальнага (Д-2000: 89).

Вобраз ФА *вецер у спіну* суадносіцца з прыродным (праз кампанент *вецер*), прасторавым (праз спалучэнне прыназоўніка з назоўнікам у форме В. скл. у *спіну*) і праз кампанент *спіну* з саматычным кодамі культуры, дзе слову *вецер* і названай частцы цела чалавека ў дадатак да іх прыродных уласцівасцей прыпісваюцца функцыянальна значныя для культуры сэнсы. У аснове ўтварэння вобраза ляжыць метафара, паводле якой лёгкасць перамяшчэння, удача і шчасце чалавека, які збіраецца і якога адпраўляюць у дарогу, прыпадабняецца да дзеяння ветру ў спіну як своеасалівай дапамогі, ці вецер выступае памочнікам, бо яго дзеянне ў спіну – гэта падмога ў руху наперад, да мэты, што і вызначае дадатную ацэнку і шчырасць пажадання (узгадаем адваротнае моцнае дзеянне ветру ў грудзі, у твар чалавека).

І ў вобразах дзвюх другіх адзінак выяўляецца станоўчая ацэнка: у ФА з *лёгкім ветрам*, які выразна сведчыць пра вытокі і сувязі з архетыповым супрацьпастаўленнем «лёгка – цяжка», яна выражаецца з дапамогай лексемы-кампанента *лёгка* як азначэння, якое ў складзе ФА поўнасьцю не губляе свайго значэння – ‘нязначны, невялікі, слабы’ [ТСБМ 1979: 40], што значыць, ісці ў адным напрамку з лёгкім ветрам. А яшчэ дадатная канатацыя ФА-словаспалучэння з *ветрыкам / вецяром* выяўляецца праз абраную памяншальна-ласкальную форму кампанента *ветр-ык / вецярок*, якая вызначае тое ж значэнне – ‘невялікі, малы вецер’, ці «падвойнае» станоўчую канатацыю выраза.

Праўда, і ў гэтых ФА са станоўчай канатацыяй не абыходзіцца без адмоўнага зместу і негатыўнай ацэнкі ў выражэнні эмоцый, паколькі названыя выклічнікавыя ФА *вечер у спіну і з лёгкім ветрам* (Л-2008-1: 189) выкарыстоўваюцца і як пажаданне пазбавіцца ад каго-небудзь, тым самым даводзячы свае негатыўныя адносіны. Напрыклад: *І адтуль, відаць, выкурылі. Цяпер да нас хацеў ушчаміцца, А павярнуў аглоблі, дык няхай яму **вечер у спіну*** (М. Гроднеў). І такі фактычны матэрыял яшчэ раз сведчыць на карысць палажэння аб перавазе адмоўнага ў фразеалогіі ўвогуле і, у прыватнасці, адносна фразеалагізмаў з кампанентам *вечер*.

Асобныя ФА з кампанентам *вечер* не нясуць пэўнай ацэнкі, але тым не менш выяўляюць яшчэ адну семантычную прыкмету метафары «вечер» – «вялікая прастора, мноства», якая скарыстана пры ўтварэнні ФА на сямі *вятрах і хоць за ветрам пускай*.

Вобраз ФА на сямі *вятрах* «адзінока і наводшыбе», «на адкрытай, нічым не заслоненай мясцовасці (быць, знаходзіцца і пад.)» і «па / у нічым не заслоненай прасторы (ляцець, імчацца, плысці і пад.» (Л-2008-1: 274) узыходзіць да архетыпічнага супрацьпастаўлення «вялікі – малы», «многа – мала» і складзенага ў мінулым уяўлення аб парадку, упарадкаванасці быту чалавека як ідэале светаўладкавання і парушэнні яго ў выніку дзеяння ветру. Такім вобразам «марской базы» ФА даводзіць аб сіле і хуткасці перамяшчэння на аснове сілы і хуткасці перамяшчэння ветру ці вятроў, якія гуляюць самі па сабе (адсюль сема «адзінока») і дзейнічаюць на адкрытым месцы, на бязмернай плошчы (сема «вялікая прастора»), як правіла, воднай для перамяшчэння судна.

Акрамя прыроднага і прасторавага кодаў культуры (праз кампаненты на *вятрах*), ФА суадносіцца яшчэ і з лікавым, ці колькасным, кодам праз кампанент *сем*, які ва ўніверсальным міфалагічным кодзе мае абагуленае значэнне вялікага мноства. Метафарычны вобраз ФА даводзіць, што жыццё наводшыбе і адзінока, знаходжанне чалавека на адкрытай прасторы ці яго перамяшчэнне любым спосабам па адкрытай, нічым не заслоненай прасторы прыпадабняецца да знаходжання на сямі *вятрах*. І тут лічба сем як магія, як сімвал выключнасці, як асабліва значная лічба ў хрысціянскай рэлігіі знамянуе нейкі ідэал, моц і сілу ветру. ФА выконвае ролю стэрэатыпнага ўяўлення аб жыцці адзінока і наводшыбе, ці быць на вялікай адкрытай прасторы ці перамяшчацца па такой.

Семы «мноства» і «перамяшчэнне», замацаваныя за ветрам, рэалізаваны пры ўтварэнні дыялектнай ФА *хоць за ветрам пускай* «многа, вельмі многа (работы)» (М-К-1972: 290), вобраз якой узыходзіць да архетыпічных супрацьпастаўленняў «многа – мала» і «далёка – блізка». У аснову ўтварэння ФА абрана метафара, якая прыпадабняе наяўнасць вялікай колькасці работы, што сімвалізуе бясконцаць працы чалавека, такому парадку падзей, як чарзе работы ветру, што існуе ў руху, перамяшчэнні. І той негатыў да вялікай колькасці работы суадносіцца з негатывам да бясконцага перамяшчэння ветру, несканчонасці яго рухаў. ФА перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра негатыўнае стаўленне пра мноства, вялікую колькасць работы.

Празрыстая матывацыя вызначае семантыку дыялектнай ФА альфакторнага тыпу *ветрыць носам /наветрыць носам* «нюхаць, чуць

нюхам' (Я-1968: 83), дзе скарыстаны дзеяслоўны кампанент (утвораны ад назоўніка *вецер*) і які ўспрымаецца паводле асацыяцыі з дзеяслоўным словазлучэннем *нюхаць носам*.

І заключным у аб'ектывацыі канцэпту «*паветра*» з групы ФА з кампанентам *вецер* выступае ФА *да ветру ісці, хадзіць* 'па сваёй натуральнай патрэбе' (Л-2008-1: 190). Несумненна, што гэта ФА з'яўляецца эўфемістычнай паводле свайго ўтварэння і ўзыходзіць да архетыпічнай апазіцыі «ўнутраны – знешні». ФА служыць для абазначэння выхаду чалавека з дому, з хаты як закрытага памяшкання («нутранай») на двор, у адкрыты прастору («знешнюю»), якая асацыятыўна ўспрымаецца як такая, дзе свабодна гуляе, дуе і дзе знаходзіцца вецер са сваім сімвальным значэннем 'свабодны, незалежны'.

Як відаць, колькасць ФА з кампанентам *вецер* як рэпрэзэнтантаў канцэпту «*паветра*» ў некалькі разоў перавышае колькасць ФА з кампанентам *паветра*. А іх лінгвакультуралагічны аналіз дазваляе выявіць традыцыйную і сучасную нацыянальна-культурную інфармацыю, якую беларусы набылі ў выніку практычнага вопыту і пазнання ветру як прыроднай рэаліі і зафіксавалі ў вобразах і семантыцы фразеалагічных адзінак з кампанентам *вецер* і з іх дапамогай змаглі перадаць культурныя ўстаноўкі, выпрацавання правілы арганізацыі жыцця.

Фразеалагізмы з кампанентамі *вецер, ветраны, ветрыць і бура* як адзінкі прыроднага кода культуры фарміруюць адзін, але вельмі важны аспект канцэпту «*паветра*» як фрагмента, што ўваходзіць ці які з'яўляецца складнікам моўнай карціна свету беларусаў і які аб'ядноўвае ўяўленне чалавека аб ветры як адным з вызначальных паказчыкаў уяўлення чалавека аб прыродзе, што і стала крытэрыем адбору гэтых лексем-кампанентаў як найменняў сімвала пры ўтварэнні фразеалагізмаў, крыніцы ўласцівай для кожнага з іх культурнай інфармацыі і здольнасці ўтвораных новых адзінак выступаць у ролі сімвалаў, эталонаў і стэрэатыпаў.

Такім чынам, лінгвакультуралагічны аналіз усіх фразеалагічных адзінак разам, а гэта 19 ФА з кампанентам *паветра, паветраны і кісларод* і 78 ФА, куды ўваходзяць ФА з кампанентам *вецер* (68 ФА), *ветраны* (2 ФА), *ветрыць* (1 ФА), *бура* (7 ФА), дазваляе канстатаваць, што фразеалагічны канцэпт «*паветра*» з'яўляецца складаным ментальным утварэннем. У беларускай моўнай свядомасці выдзяляюцца яго тры асноўныя складнікі: *паняццыйны* як асноўны элемент канцэпту – *паветра*, якое чалавекам вызначаецца такімі якасцямі, як нябачнасцю, празрыстасцю і няўяўнасцю, з аднаго боку, і неабходнасцю, важнасцю для жыцця і існавання чалавека, з другога боку, і вецер як паветраная стыхія з яе непастаянствам і зменлівасцю, рухомасцю і незалежнасцю, вецер, які валодае пэўнымі якасцямі, уласцівасцямі і характарыстыкамі; а дадатковыя элементы – *кісларод, бура; вобразны* – здольнасць *паветра, ветру* перадаваць характарыстыкі і ўласцівасці чалавека; *каштоўнасны* – выражаць ацэнку: станоўчая ацэнка важнасці і неабходнасці *паветра, кіслароду ў жыцці чалавека*, але найбольш адмоўная ацэнка *паветра* як прасторы-пустаты, нерэальнасці, няўяўнасці; адносна ветру найбольш шырока прадстаўлена яго адмоўная ацэнка, бо вецер вядомы сваёй

зменлівасцю, непастаянствам, вялікай сілай, няўлоўнасцю і нават нябачнасцю, разбуральнай сілай, што дазваляе выявіць і негатыўна ацаніць прыкметы, дзеянні, якасці чалавека негатыўнага характару, тое, што асуджаецца, з'яўляецца непрымальным.

У свядомасці наіўных носьбітаў мовы вецеру асноўным прадстаўлены як стыхійная сутнасць. І ў фразеалагізмах, як з кампанентам *паветра*, так і з кампанентам *вецер*, адзначаецца супрацьлегласць ацэнкі: у іх беларус зафіксаваў свае этнічныя ўяўленні пра дадатныя і адмоўныя з'явы і паняцці, што маюць непасрэдныя адносіны да чалавека, дзеянні, рысы і ўласцівасці самога чалавека з перавагай адмоўных.

Фразеалагічныя адзінкі канцэпту «*паветра*» адлюстроўваюць маральна-этычныя нормы і арыенціры паводзін беларусаў і адыгрываюць важную ролю ў выяўленні нацыянальна-культурнай спецыфікі моўнага выражэння гэтага фрагмента карціны свету. У аснову метафарызацыі пакладзены народныя ўяўленні пра паветра і вецер, што сімвалізуюць нябачнае, няўяўнае і жыццёва неабходнае ці легкадумнасць паводзін і безадказнасць да сказаных слоў ці адрасаваных каму, марнатраўства і неадпаведнасць патрэбным якасцям, ненадзейнасць і прыстасавальніцтва.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Беларуская фразеалагічная карціна свету, як і кожная карціна свету іншай лінгвістычнай супольнасці, адлюстроўвае сваё бачанне рэчаіснасці, сэнсавае канструяванне свету ў адпаведнасці з пэўнай логікай, светаразуменнем і светаўяўленнем. І ўсё гэта дзякуючы таму, што фразеалагічныя адзінкі беларускай мовы з'яўляюцца вынікам жыццёвага вопыту і мудрасці многіх мінулых пакаленняў нашага і іншых народаў і крыніцай атрымання ведаў і ўстановак культуры беларусаў, спосабаў пазнання свету і іх вербальнага адлюстравання для наступных пакаленняў.

Характэрнай адметнасцю фразеалагічных адзінак кожнай мовы як знакаў другаснай намінацыі з'яўляецца іх вобразная сітуацыйная матываванасць, непасрэдна звязаная са светабачаннем народа. І менавіта фразеалагізмы, у якіх захоўваецца памяць і законы, эталоны і стэрэатыпы нашых продкаў, валодаюць культурна-нацыянальнай спецыфікай, сродкам увасаблення якой з'яўляецца іх вобразная аснова, а спосабам выяўлення – інтэрпрэтацыя вобразнай асновы ў знакавай культурна-нацыянальнай «прасторы» пэўнай моўнай супольнасці.

Лінгвакультуралагічны і кагнітыўны аналізы фразеалагічных адзінак, што рэпрэзентуюць чатыры важнейшыя прыродныя, ці, як іх яшчэ называюць, касмічныя, канцэпты як складнікі фразеалагічнай карціны свету беларусаў – «агонь», «вада», «зямля» і «паветра», паказвае выразнасць і разнастайнасць успрымання і асэнсавання такіх прыродных стыхій, як агонь, вада, зямля і паветра, дзякуючы якім утворана больш за 600 фразеалагічных адзінак для абазначэння і характарыстыкі, ацэнкі і выражэння адносінаў да чалавека, яго дзеянняў, прыкмет, уласцівасцей, рысаў характару, хоць роля і значнасць кожнага адметнага.

Канцэпты адлюстроўваюць катэгарыяльныя і каштоўнасныя характарыстыкі ведаў пра абраныя фрагменты свету – агонь з яго знічтажальнай і эмацыянальнай сілай, ваду як жыццёва неабходнае рэчыва і ваду як стыхію, зямлю як аснову і апору ў жыцці, паветра як нябачнае, але жыццёва неабходнае для жыцця і няўлоўнае сваёй неасягальнасцю і вецер з яго зменлівасцю, непастаянствам.

Вытокамі культурна-значнай інтэрпрэтацыі выяўленых і прааналізаваных фразеалагічных адзінак выступаюць розныя формы і віды народнай культуры – павер'і, міфы, абрады, хрысціянства з яго маральнымі ўстаноўкамі і рытуаламі, быт, фальклор, філасофія, гісторыя, літаратура і інш.

Лінгвакультуралагічны аналіз, інтэрпрэтацыя фразеалагічных адзінак праз характарыстыку і адбор слоў-кампанентаў у якасці вобразнай асновы гэтых адзінак дазваляе выявіць культурна-нацыянальныя ўзаемаадносіны паміж адзінкамі фразеалагічнага складу беларускай мовы і культурна-значнымі канцэптамі.

Праўда, канцэпт «вада» – адзін з найбольш рэпрэзентаваных у беларускай фразеалогіі сярод усіх чатырох канцэптаў прыродных стыхій. Яго складнікі, а гэта міфалагічныя, рэлігійныя, бытавыя, навуковыя і іншыя веды, уяўленні і паняцці пра ваду, яе віды пераўтварэння, розныя вадаёмы і звязаныя з гэтай прыроднай субстанцыяй у розных яе праяўленнях асацыяцыі і вобразы вербалізаваны ў мностве

фразеалагічных адзінках як своеасаблівых тэкстах, што даводзяць культурную інфармацыю пры іх «прачытванні».

Фразеалагізмы, што адлюстроўваюць тыповыя ўяўленні народа, выконваюць ролю эталонаў, стэрэатыпаў культурна-нацыянальнага светапогляду ці ўказваюць на іх сімвалны характар і ў гэтай якасці выступаюць як моўныя экспаненты культурных знакаў. І менавіта ў сістэме вобразаў, эталонаў, стэрэатыпаў, сімвалаў зафіксаваны светапогляд народа і яго погляды, асэнсаваныя ў кантэксце культурных традыцый.

У фразеалагізмах захоўваюцца памяць і законы, эталоны і стэрэатыпы нашых продкаў адносна гэтых прыродных з'яў, яны сталі набыткам нацыянальнай культуры. Пры фарміраванні фразеалагічных адзінак выяўляецца сувязь адбору вобразаў з культурна-нацыянальнымі эталонамі і стэрэатыпамі, у выніку чаго самі адзінкі выступаюць «як экспаненты гэтай культурнай інфармацыі, прымаючы на сябе ролю эталонаў і стэрэатыпаў, г. зн. культурных знакаў» [Телия 1993: 309],

Такім чынам, значэнне фразеалагізмаў чатырох важнейшых прыродна-касмічных канцэптаў «агонь», «вада», «зямля» і «паветра» антрапацэнтрычнае, паколькі адлюстроўвае агульныя ўласцівасці чалавечай прыроды, і этнацэнтрычнае, ці арыентаванае на беларускі пэўны этнас, паколькі ў аснове ўнутранай формы фразеалагізмаў ляжаць вобразы, зразумелыя беларусу, які валодае культурнымі фонавымі ведамі беларускай лінгвакультурнай супольнасці.

БІБЛІЯГРАФІЯ

- Адамчик 2006** – Адамчик, В.В. Словарь символов и знаков [Текст] / В.В. Адамчик. – М.: АСТ, Минск: Харвест, 2006. – 240 с.
- Ананьев 2001** – Ананьев, Б.Г. Психология чувственного познания / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 2001. – 279 с.
- Апресян 1995** – Апресян, Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного анализа / Ю.Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-67.
- Арутюнова 1998** – Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.
- Афанасьев 1995а** – Афанасьев, А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. Т. 1 / А.Н. Афанасьев. – М.: Совр. писатель, 1995. – 416 с.
- Афанасьев 1995б** – Афанасьев, А.Н. Поэтические воззрения славян на природу: В 3 т. Т. 2 / А.Н. Афанасьев. – М.: Совр. писатель, 1995. – 400 с.
- Ахманова 1969** – Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов; изд. 2-е, стереотип. / О.С. Ахманова. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – 608 с.
- Бадмаева 2006а** – Бадмаева Т.И. Концепт «вода» в английской лингвокультуре: автореф. дис. ... канд. филол. Наук: 10.02.04 / Т.И. Бадмаева. – Волгоград, 2006. – 16 с.
- Бадмаева 2006б** – Бадмаева Т.И. Базовые средства репрезентации концепта «вода» в английском и русском языках / Т.И. Бадмаева // Русская речь в инонациональном окружении: межвуз. сб. науч. ст. Вып. 3. – Элиста, 2006. – С. 18-24.
- Байбурин 1993** – Байбурин, А.К. Ритуал в традиционной культуре / А.К. Байбурин // Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Наука, 1993. – С. 18-31.
- Бачинин 2010** – Бачинин В.А. Психология. Энциклопедический словарь / В.А. Бачинин. – СПб: Изд-во В.А. Михайлова, 2010. – 272 с.
- Бирих 2007** – Бирих, А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов / СПбГУ; Межкаф. словарный каб. им. Б.А. Ларина; А.К. Бирих, В.М. Мокиенко, Л.И. Степанова; под ред. В.М. Мокиенко. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Астрель: АСТ: Хранитель, 2007. – 926 с.
- БМ 2006** – Беларуская міфалогія: Энцыкл. слоўнік / С. Санько [і інш.]; склад. І. Клімковіч. – 2-ое выд., дап. – Мінск: Беларусь, 2006. – 599 с.
- БСЭ 1969** – Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т. I: А – Афіны. – Мінск: Галоўная рэдакцыя Бел. Савецкай Энцыклапедыі, 1969. – 624 с.
- БСЭ 1972** – Беларуская Савецкая Энцыклапедыя. Т. VI: Кішынёў – Манцэвічы. – Мінск: Галоўная рэдакцыя Бел. Савецкай Энцыклапедыі, 1972. – 624 с.
- БФСРЯ 2009** – Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 784 с.
- Булыка 1999** – Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Т. 2: М – Я / А.М. Булыка. – Мінск: БелЭн, 1999. – 736 с.
- Валодзіна 2011а** – Валодзіна, Т. Пуп / Т. Валодзіна, Л. Дучыц, У. Лобач // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько, А.М. Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Т. 2: М – Я / А.М. Булыка. – Мінск: БелЭн, 1999. – 736 с.
- Валодзіна 2011б** – Валодзіна, Т. Вецер / Т. Валодзіна, Л. Дучыц, У. Лобач // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с. – С. 380.
- Валодзіна 2011в** – Валодзіна, Т. Вецер / Т. Валодзіна, Л. Дучыц, У. Лобач // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с. – С. 79.

- Виноградова 1995** – Виноградова, Л.Н. Вода / Л.Н. Виноградова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / под ред. Н.И. Толстого. Т. 1: А – Г. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 386-390.
- Гак 1998** – Гак, В.Г. Языковые преобразования / В.Г. Гак. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
- Гаўрош 1998** – Гаўрош, Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы: 1800 тысяч вобраз. азначэнняў / Н.В. Гаўрош. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 603 с.
- Гачев 1988** – Гачев, Г.Д. Национальные образы мира / Г.Д. Гачев. – М.: Советский писатель, 1988. – 448 с.
- Гвоздарев 1982** – Гвоздарев, Ю.А. Рассказы о русской фразеологии / Ю.А. Гвоздарев. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
- Гете 2012** – Гете, И.В. Учение о цвете. Теория познания / И.В. Гете; изд. 4-е., пер. с нем. В.О. Лихтенштадта. – М.: URSS: Либроком, 2012. – 195 с.
- Григорьева 2004** – Григорьева, О.Н. Цвет и запах власти: лексика чувственного восприятия в публицистическом и художественном текстах: учеб. пособие / О.Н. Григорьева. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 248 с.
- Гудков 2009** – Гудков, Д.Б. *Держать нос по ветру* / Д.Б. Гудков // Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – 784 с. – С. 170-171.
- Даль 1984a** – Даль В.И. Пословицы русского народа: Сборник. В 2 т. Т. 1. / В.И. Даль. – М.: Худож. лит., 1984. – 383 с.
- Даль 1984b** – Даль В.И. Пословицы русского народа: Сборник. В 2 т. Т. 2. / В.И. Даль. – М.: Худож. лит., 1984. – 399 с.
- Даніловіч 2000** – Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А. Даніловіч. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 267 с.
- Дапчева 2006** – Дапчева, Й. Фразеологизмы, обозначающие интеллектуальные свойства человека в болгарском и русском языках (Семантический и лингвокультурологический аспекты) / Й. Дапчева // Вестник МГУ. Сер. 19, Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – № 1. – С. 172-184.
- Дарафеёў 1984** – Дарафеёў, А.М. Птушкі / А.М. Дарафеёў. – Мінск: Нар. асвета, 1984. – 239 с.
- Добровольский 1997** – Добровольский, Д.О. Национально-культурная специфика во фразеологии / Д.О. Добровольский // Вопросы языкознания. – 1997. – № 6. – С. 37-48.
- Дубянецкі 1998a**: Дубянецкі, Э. Нацыянальны характар беларусаў / Э. Дубянецкі // Беларусазнаўства: Навуч. дапам. / Пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск: «Завігар», 1998. – С. 101-109.
- Дубянецкі 1998b**: Дубянецкі, Э. Ментальнасць беларусаў / Э. Дубянецкі // Беларусазнаўства: Навуч. дапам. / Пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск: Завігар, 1998. – С. 89-100.
- Егоров 2000** – Егоров, Б.Ф. О материальной культуре. О народной нравственности / Б.Ф. Егоров // Из истории русской культуры. Т. V (XIX век). – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 351-382.
- Еремина 1984** – Еремина, В.И. Историко-этнографические истоки мотива «вода-горе» Текст / В.И. Еремина // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. – Л.: «Наука», 1984. – С. 195-204.
- Зайкоўскі 2011** – Зайкоўскі, Э. Крыніца / Э. Зайкоўскі // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўн. / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с. – С. 257-258.

- Захаренко 2009а** – Захаренко, И.В. *Переливать из пустого в порожнее* / И.В. Захаренко // Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – С. 15-16.
- Захаренко 2009б** – Захаренко, И.В. *Золотой дождь* / И.В. Захаренко // Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – С. 245.
- Захаренко 2009в** – Захаренко, И.В. *За тридевять земель* / И.В. Захаренко // Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – С. 212-213.
- Зеленин 1991** – Зеленин, Д.К. Восточнославянская этнография / Д.К. Зеленин. Пер. с нем. К.Д. Цивинной. Примеч. Т.А. Бернштам, Т.В. Станюкович и К.В. Чистова – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 511 с.
- Зимин-Спирин 1996** – Зимин, В.И., Спирин, А.С. Пословицы и поговорки русского народа / В.И. Зимин, А.С. Спирин. – М.: «Сюита», 1996. – 544 с.
- Зыкина 2009** – Зыкина, И.В. *Водой не разольешь* / И.В. Зыкина // Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – С. 133-134.
- Караткевіч 1990** – Караткевіч У. Зямля пад белымі крыламі // Збор твораў: У 8 т. Т. 8, кн. 1: П'есы. Нарыс. – Мінск: Маст. літ., 1990. – С. 385-570.
- Квеселевич 2000** – Квеселевич, Д.И. Русско-английский фразеологический словарь / Д.И. Квеселевич. – М.: Рус. яз., 2000. – 705 с.
- Клышка 1976** – Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К. Клышка. – Мінск: Выш. шк., 1976. – 592 с.
- Клышка 1993** – Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. 2-е выд., выпр. і дап.; пад рэд. Л.А. Антанюк / М.К. Клышка. – Мінск: Выш. шк., 1993. – 445 с.
- Коваль 2011** – Коваль, В.И. Фразеология народной духовной культуры: состав, семантика, происхождение: монография / В.И. Коваль. – Минск: РІВШ, 2011. – 196 с.
- Ковшова 2009** – Ковшова, М.Л. *В розовом цвете <свете>* / М.Л. Ковшова // Большой фразеологический словарь русского языка / Отв. ред. В.Н. Телия. – 4-е изд. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2009. – С. 70-71.
- Ковшова 2012** – Ковшова, М.Л. Лингвокультурологический метод во фразеологии. Коды культуры / М. Л. Ковшова. – М.: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2012. – 456 с.
- Ковшова 2015** – Ковшова, М.Л. Семантика головного убора в культуре и языке. Костюмный код культуры / М.Л. Ковшова. – М.: Гнозис, 2015. – 368 с.
- Колас 1973** – Колас, Я. На рэчцы зімою / Я. Колас. 3б. твораў у 14 т. Т. 3. Аплаваданні вершам, вершы, вершаваныя казкі, пазмы для дзяцей і народныя казкі ў апрацоўцы Я. Коласа. – Мінск: Маст. літ., 1973. – С. 145-148.
- Костин 2002** – Костин, А.В. Способы концептуализации обиходно-бытовых понятий в разножанровых произведениях В.И. Даля (на материале концепта «Вода»). Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 28 / А.В. Костин. – Иваново, 2002. – 20 с.
- Кошелев 1974** – Кошелев, А.К., Леонидова, М.А. Българско-руски фразеологичен речник: аколо 9500 ф.е. – София: Изд-во «Наука и искусство». – М.: Изд-во «Русский язык», 1974. – 635 с.
- Крук 2003** – Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – 2-е выд. – Мінск: Беларусь, 2003. – 350 с.
- Крук 2011** – Крук, І. Агонь / І. Крук // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с. – С. 79.

- Кубрякова 1997** – Кубрякова, Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. – М.: РАН, Ин-т языкознания, 1997. – 327 с.
- Купала 1997а** – Купала, Я. Страшны вір / Я. Купала. Збор твораў. У 9 т. Т. 3. Вершы, пераклады 1911 – 1914. – Мінск: Маст. літ., 1997. – С. 191.
- Купала 1997б** – Купала, Я. На вялікім свеце... / Я. Купала. Збор твораў. У 9 т. Т. 3 Вершы, пераклады 1911 – 1914. – Мінск: Маст. літ., 1997. – С. 80.
- Лепешаў 2004** – Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭН, 2004. – 448 с.
- Ляшчынская 2008** – Ляшчынская, В.А. Градыяцыя ў кантэксте выкарыстання фразеалагізмаў / В.А. Ляшчынская // Веснік Мазырскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна. – 2008, № 3 (209). – С. 63 – 69.
- Ляшчынская 2010** – Ляшчынская, В.А. Фразеалагізацыя параўнанняў як кагнітыўны працэс (На матэрыяле кампаратыўных фразеалагізмаў мовы Янкі Купалы) / В.А. Ляшчынская // Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі “Сучасна україністыка: навуковы пара-дигмы мовы, історыі, філосафіі”: Збірнік статей / За заг. ред. канд. філал. наук, доц. О.С. Черемської. – Х.: ФОП Александрова К.М.; ВД «ІНЖЕК», 2010. – 312 с. Ч. 1. – С. 61-66.
- Ляшчынская 2011** – Ляшчынская, В.А. Канцэптуалізацыя эмоцыі страху ў фразеалагізмах беларускай мовы / В.А. Ляшчынская // Bialorutenistyka Bialostocka. Т. 3. – Bialostock, rok 2011. – S. 397-414.
- Ляшчынская 2012** – Ляшчынская, В.А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2012. – 246 с.
- Ляшчынская 2013а** – Ляшчынская, В.А. Агульнае і адрознае ў рэпрэзентацыі эмоцыі сораму ў беларускіх і рускіх саматычных фразеалагізмах / В.А. Ляшчынская // Російско-Белорусско-Украинское пограничье: проблемы взаимодействия в контексте единого социокультурного пространства – история и перспективы: Матер. Межд. научн. конф. (г. Новозыбков, Брянская обл., 17-18 октября 2013 г.) / Под ред. В.В. Мищенко, В.Н. Пустовойтова, С.Н. Стародубец. – Брянск: РИО БГУ, 2013. – 422 с. – С. 53-61.
- Ляшчынская 2013б** – Ляшчынская, В.А. Семантычныя мадэлі і асноўныя матывы беларускіх фразеалагізмаў пра смерць / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведова // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2013. – №1 (76). – С. 24-29.
- Ляшчынская 2013в**: Ляшчынская, В.А. Канцэптуалізацыя заканчэння жыцця чалавека ў беларускай фразеалогіі / В.А. Ляшчынская // Вісник Дніпропетровскага ўніверсітэта. Серія Мовознаўства. – 2013. – № 11. – Т. 21. Выпуск 19, т. 1. – С. 190-200.
- Ляшчынская 2013г**: Ляшчынская, В.А. Фразеалагічная канцэптуалізацыя эмоцыі сораму ў беларускай мове: культурна-нацыянальная інфармацыя / В.А. Ляшчынская // Навуковий вісник Східноўрапейскага нацыянальнага ўніверсітэта ім. Лесі Украіны. Серія: Філолагічныя навукі / Східноўрап. нац. ун-т ім. Лесі Украіны [редкол.: Н.О. Данилюк та ін.]. – Луцк, 2013. – № 25 (274): Мовознаўства. – С. 48-54.
- Ляшчынская 2015**: Ляшчынская, В.А. Базавыя канцэпты фразеалагічнай карціны свету беларусаў / В.А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2015. – 224 с.
- Ляшчынская 2016а** – Ляшчынская, В.А. Культурная інфармацыя «каменных» фразеалагізмаў беларускай і рускай моў: агульнае і адрознае / В.А. Ляшчынская // Культурна-нараўственыя канцэпты рускай словеснасці ў сучаснай мовы, культурнай і араватальнай практыцы Російско-Белорусско-Украинскага паграніч'я: Матер. міждунар. навуковай конф. (г. Новозыбков, Брянская обл., 25-26 октября 2016 г.) / Под ред. С.Н. Стародубец, В.Н. Пустовойтова. – ООО «Новозыбковская типография», 2016. – 565 с. – С. 169-174.

Ляшчынская 2016б – Ляшчынская, В.А. Сімволіка кампанента і культурны складнік семантыкі фразеалагізма / В.А. Ляшчынская // Роднае слова. – 2016. – № 4. – С. 26-30.

Ляшчынская 2016в – Ляшчынская, В.А. Крытэрыі адбору слоў як кампанентаў фразеалагізмаў пры іх утварэнні / В.А. Ляшчынская // “Святло душы і таленту Святло...”: зб. навук. артыкулаў [прысвеч. 70-годдзю з дня нараджэння праф. А.А. Станкевіч] / рэдкал.: А.М. Ермакова (гал. рэд.) [і інш.]; М-ва адукацыі Рэспублікі Беларусь, Гомельскі дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны.– Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – 222 с. – С. 116-122.

Ляшчынская-Шведава 2007 – Ляшчынская, В.А., Шведава, З.У. Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Янкі Купалы / В.А. Ляшчынская, З.У. Шведава; М-ва адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны. – Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2007. – 312 с.

Малоха 1998 – Малоха, М. Фразеологізмы с концептом ‘дерево’ в зеркале народной культуры (на материале восточнославянских и польского языков) / Мирослава Малоха. – Минск: Тэхналогія, 1998. – 141 с.

Маслова 1997 – Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию: учеб. пособие / В.А. Маслова. – М.: Наследие, 1997. – 207 с.

Маслова 2004 – Маслова, В.А. Homo lingual в культуре / В.А. Маслова. – Витебск: Изд-во ВГУ, 2004. – 214 с.

Матэрыялы 1974 – Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак; пад рэд. М.А. Жыдовіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1974. – 192 с.

МБ 2014 – Мифы Беларуси / Авт.-сост. В.В. Адамчик. – Минск: Харвест, 2014. – 320 с.

МБ-ЭС 2011 – Міфалогія беларусаў: Энцыклапедычны слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с.

Мізін 2007 – Мізін, К.І. Компарацыйная фразеалогія: монографія / К.І. Мізін. – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2007. – 168 с.

Мирошніченко 2017 – Мирошніченко, О.Ф. Тайны русского алфавита. Вся правда о языке предков / О.Ф. Мирошніченко. – М.: Концептуал, 2017. – 176 с.

Мокиенко 1986 – Мокиенко, В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / В.М. Мокиенко. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 280 с.

Мокиенко 1989 – Мокиенко, В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М.: Высшая школа, 1989. – 287 с.

Мокиенко 1999 – Мокиенко, В.М. Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии / В.М. Мокиенко. – СПб.: Фолио-Пресс, 1999. – 464 с.

Мокиенко 2007 – Мокиенко, В.М. Загадки русской фразеологии. – 2-е изд., перераб. / В.М. Мокиенко. – СПб.: «Авалон», «Азбука-классика», 2007. – 256 с.

Мокиенко 2008 – Мокиенко, В.М. Когнитивное и акогнитивное во фразеологии / В.М. Мокиенко // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4–6 мая 2008 г.); в 2 т. Т. 1: Идиоматика и познание / отв. ред. проф. Н.Ф. Олефиренко. – Белгород: БелГУ, 2008. – 362 с. – С. 13-26.

Огольцев 1978 – Огольцев, В.М. Устойчивые сравнения в системе русской фразеологии / В.М. Огольцев. – Л.: Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1978. – 159 с.

Пименова 2011 – Пименова, М.В. Концептуальные исследования. Введение: учеб. пособие / М.В. Пименова, О.Н. Кондратьева. – М.: ФЛИНТА: Наука, 2011. – 176 с.

- Пименова 2002** – Пименова М.В. Этногерменевтический аспект концептуальных исследований // Социокультурная герменевтика: проблемы и перспективы. – Кемерово: Графика, 2002.
- Райкова 2011** – Райкова, А. Масленіца / А. Райкова // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с. – С. 294-295.
- Рамза 2011** – Рамза, Т. Снег / Т. Рамза // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с. – С. 451-452.
- Риккерт 1995** – Риккерт, Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт // Культурология XX век. Антология. – М.: Юрист, 1995. – С. 69-101.
- Руднев 2003** – Руднев, В.П. Энциклопедический словарь культуры XX в.: ключевые понятия и тексты / В.П. Руднев. – М.: Аграф, 2003. – 608 с.
- Сахута 2011** – Сахута, Я. Вільчак / Я. Сахута // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навук. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с. – С. 81-82.
- СБГПЗБ 1979** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. У 5 т. Т. 1: А – Г / Уклад. Ю.Ф. Мацкевіч, А.І. Грынавецкене, Я.М. Рамановіч і інш.; рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – 512 с.
- СД 1995** – Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 томах / Под ред. Н.И. Толстого. – Т. 1: А-Г. – М.: Междунар. отношения, 1995. – 584 с.
- Сеничкина 2006** – Сеничкина, Е.П. Эвфемизмы русского языка: Спецкурс. Учебное пособие / Е.П. Сеничкина. – М.: Высш. шк., 2006. – 151 с.
- Скарына 1969** – Скарына, Ф. Прадмовы і пасляслоўі / Ф. Скарына. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 240 с.
- СРЯ 1984а** – Словарь русского языка: в 4 т. / под ред. А.П. Евгеньевой; изд. 2-е, испр. и доп. Т. 1: А – Й. – М.: Изд-во «Рус. язык», 1981 – 1984. – 698 с.
- СРЯ 1984б** – Словарь русского языка: в 4 т. / под ред. А.П. Евгеньевой; изд. 2-е, испр. и доп. Т. 2: К – О. – М.: Изд-во «Рус. язык», 1981 – 1984. – 736 с.
- СРЯ 1984в** – Словарь русского языка: в 4 т. / под ред. А.П. Евгеньевой; изд. 2-е, испр. и доп. Т. 3: П – Р. – М.: Изд-во «Рус. язык», 1981 – 1984. – 736 с.
- ССРЛЯ 1960** – Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. Т. 10: *По – поясочек*. – М.-Л.: Ленинградское отделение изд-ва АН СССР, 1960. – 1774 с.
- Старычонак 2007** – Старычонак, В.Д. Метафара ў беларускай мове: на матэрыяле субстантываў / В.Д. Старычонак. – Мінск: БДПУ, 2007. – 188 с.
- Степанов 2004** – Степанов, Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / 3-е изд., испр. и доп. / Ю.С. Степанов. – М.: Академический проект, 2004. – 992 с.
- Струц 2017** – Струц, І.А. Лексіка колераабазначэння ў мове беларускай паэзіі першай трэці XX стагоддзя: семантыка, вобразнасць, сімволіка: дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / І.А. Струц. – Мінск, 2017. – 190 с.
- Суперанская 1973** – Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 360 с.
- Сцяцко 1970** – Сцяцко, П.У. Дыялектны слоўнік. 3 гаворак Зэльвеншчыны; Навук. рэд. д. філал. н. М.В. Бiрыла / П.У. Сцяцко. – Мінск: БДУ імя У.І. Леніна, 1970. – 184 с.
- СЭС 1981** – Советский энциклопедический словарь / научно-редакт. совет: А.М. Прохоров (пред.). – М.: Сов. Энциклопедия, 1981. – 1600 с.
- Телия 1988** – Телия, В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира / В.Н. Телия // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173-203.

- Телия 1993** – Телия, В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов (от мировидения к миропониманию) / В.Н. Телия // Славянское языкознание. XI Межд. съезд славистов. Доклады российской делегации: Сб. докладов (Отделение литературы и языка РАН); отв. ред. Н.И. Толстой. – М.: Наука, 1993. – С. 302-313.
- Телия 1996а** – Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
- Телия 1996б** – Телия, В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В.Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1996. – С. 13 – 24.
- Телия 2004** – Телия В. Н. Фактор культуры и воспроизводимость фразеологизмов – знаков-микротекстов / В. Н. Телия // Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: Сб. статей в честь Н.Д. Арутюновой / Отв. ред. Ю.Д. Апресян. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 674-684
- Телия 2006** – Телия, В.Н. Предисловие. Замысел, цели и задачи фразеологического словаря нового типа / В.Н. Телия // Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В.Н. Телия. – М.: 2006. – С. 6-14.
- Толстая 1999** – Толстая, С.М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии / С.М. Толстая // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 229-234.
- Толстой 1995** – Толстой, Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – М.: Индрик, 1995. – С. 15-26.
- Топоров 1998** – Топоров, В.Н. Предистория литературы у славян: Опыт реконструкции: (Введение к курсу истории славян. литератур) / В.Н. Топоров. – М.: Изд. центр Российского гос. гуманитарного университета (РГГУ), 1998. – 319 с.
- Трубецкой 1995** – Трубецкой, О.Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования / О.Н. Трубецкой. – М.: Наука, 1995. – 495 с.
- ТС 1982** – Тураўскі слоўнік. У 5-ці т. Т. 2: Д – К / [Склад. А.А. Крывіцкі, Г.А. Цыхун, І.Я. Яшкін]. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 271 с.
- ТСБМ 1977** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1: А – В / [Рэд. тома М. П. Лобан]. – Мінск: Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.
- ТСБМ 1978** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 2: Г – К / [Рэд. тома А.Я. Баханькоў]. – Мінск: Гал. рэд. Бел. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.
- ТСБМ 1979** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 3: Л – П / [рэд. тома П. Гапановіч]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1979. – 672 с.
- ТСБМ 1980** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 4: П-Р / [Рэд. тома Г.Ф. Вештар, Г.М. Прышчэпчык]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1980. – 768 с.
- ТСБМ 1983** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 5. Кн. 1: С – У / [Рэд. тома М. Суднік]. – Мінск: выд-ва «Беларус. Сав. Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1982. – 663 с.
- ТСБМ 1984** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Т. 5. Кн. 2: У – Я / [Рэд. тома М. Суднік]. – Мінск: выд-ва «Беларус. Сав. Энцыклапедыя» імя Петруся Броўкі, 1984. – 608 с.
- Федоров 1995а** – Фразеологический словарь русского литературного языка: В 2 т. Т. 1: А – М / сост. А.И. Федоров. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма РАН, 1995. – 391 с.

- Федоров 1956** – Фразеологический словарь русского литературного языка: В 2 т. Т. 2: Н – Я. / сост. А.И. Федоров. – Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма РАН, 1995. – 396 с.
- ФСУМ 1999а** – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1999. – 528 с.
- ФСУМ 1999б** – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Т. 2. – К.: Наук. думка, 1999. – 451с.
- ФЭС 1983** – Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.
- Хейзинга 1994** – Хейзинга, Йохан. Homo ludens. Человек играющий / Й. Хейзинга. – М.: Изд-во «ОСНОВИ», 1994.
- Цойгнер 1971** – Цойгнер, Г. Учение о цвете: популярный очерк / Г. Цойгнер; сокр. пер. с нем. Э.Н. Зеликовой; науч. ред. Г.Г. Борис. – М.: Стройиздат, 1971. – 159 с.
- Цыхун 1993** – Цыхун, А.П. Скарбы народнай мовы (з лексічнай спадчыны насельнікаў Гродзенскага раёну) / А.П. Цыхун. – Гродна: ГрДУ імя Я. Купалы, 1993. – 242 с.
- Черданцева 1982** – Черданцева, Т.З., Рецкер, Я.И., Зорько, Г. Ф. Итальянско-русский фразеологический словарь / Т.З. Черданцева, Я.И. Рецкер, Г.Ф. Зорько. – М.: Русский язык, 1982. – 1056 с.
- Шамак 2004** – Шамак, А.А. Міфалогія Старажытнай Беларусі / А.А. Шамак. – Мінск: Сэр-Віт, 2004. – 240 с.
- Шамякіна 2000** – Шамякіна, Т.І. Міфалогія Беларусі: нарысы: вучэб. дапам. / Т.І. Шамякіна. – Мінск: Маст. літ., 2000. – 398 с.
- Шамякіна 2008** – Шамякіна, Т.І. Міфалогія і беларуская літаратура: нарысы і эсэ / Т.І. Шамякіна. – Мінск: Маст. літ., 2008. – 391 с.
- Шанский 1975** – Шанский, Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка. Пособие для учителей / Шанский, Н.М.; Под ред. чл.-кор. АН СССР С.Г. Бархударова. Изд. 3-е, испр., и доп. – М.: Просвещение, 1975. – 543 с.
- Швед 2011** – Швед, І. Мора / І. Швед // Міфалогія беларусаў: Энцыкл. слоўнік / склад. І. Клімковіч, В. Аўтушка; навуц. рэд. Т. Валодзіна, С. Санько. – Мінск: Беларусь, 2011. – 607 с. – С. 311-313.
- ЭСБМ 1878** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 2: В / А. Я. Міхневіч, Р.В. Краўчук, І.І. Лучыц-Федарэц і інш.; Рэд. В.У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 344 с.
- ЭСБМ 1993** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т. 8: Н – П / Уклад. Г.А. Цыхун і інш.; Рэд. В.У. Мартынаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 270 с.
- Юрчанка 1974** – Юрчанка Г.Ф. І сячэ і паліць (Устойлівыя словазлучэнні ў гаворцы Мсціслаўшчыны) / Г.Ф. Юрчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1974. – 296 с.
- Юрченко-Івченко 1993** – Юрченко, О.С., Івченко А.О. Словник стійких народних порівнянь / О.С. Юрченко, А.О. Івченко. – Харків: Основа, 1993. – 176 с.
- Янкоўскі 1968** – Янкоўскі, Ф.М. Беларуская фразеалогія: фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск: Выш. шк., 1968. – 451 с.

Навуковае выданне

Ляшчынская Вольга Аляксееўна

**КАНЦЭПТЫ ПРЫРОДНЫХ СТЫХІЙ
У ФРАЗЕЛАГІЧНАЙ
КАРЦІНЕ СВЕТУ БЕЛАРУСАЎ:
АГОНЬ, ВАДА, ЗЯМЛЯ І ПАВЕТРА**

У аўтарскай рэдакцыі

Камп'ютарная вёрстка *А. А. Пархомчык*

Падпісана да друку 23.08.2018. Фармат 60×84/16.

Папера афсетная. Рызаграфія.

Ум. друк. арк. 12,9. Ул.-выд. арк. 17,2. Тыраж 50 экз. Заказ 57.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

дзяржаўная ўстанова адукацыі

«Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў

№ 1/174 ад 12.02.2014.

Вул. Маскоўская, 15, 220007, г. Мінск.